

Magyarország felfedezése

FÉLMÚLT
TÁRSADALOMRAJZOK

VÁLOGATTA ÉS SZERKESZTETTE
GONDOS ERNŐ

TARTALOM

Gondos Ernő: Előszó

ITT ÉS OTT

Narancsik Ágota: Budapest peremén

Pécsi Györgyi: Röghöz kötöten

Szikra János: Dülőháza

Megyesi Gusztáv-Szále László: Márianosztra

VIZEK ÉS HIDAK

Havasi János: A vízen nincs ujjlenyomat

Kovács Nándor: Mai summások

Szikora Katalin: Mókuskerék

Hallama Erzsébet: A vízfej-szindróma

SZELLEMEK ÉS PÉNZ

Ember Mária: Kis tükrünk: a pedagógia

R. Székely Julianna: Induló vagy requiem

Bogár László: Egy régió tündöklése és bukása

ELŐSZÓ

Történt pedig, valamikor a nyolcvanas évek közepén, hogy a *Magyarország felfedezése* társadalomismereti sorozat szerkesztő bizottsága pályázatot hirdetett szociográfiák írására. A nyilvános pályázatra szép számmal érkeztek művek. Válogatásuk, szerkesztésük mintegy két évet vett igénybe. A könyv megjelenésére újabb három-négy évet kellett várni. És milyen három-négy évről van szó?

Az egyik szerző, aki írását 1986-ban adta le, joggal türelmetlenkedett, és elégedetlenségében, az eredeti szöveghez (csillag alatt) megjegyzést fűzött: „*Történetünk a továbbiakban is olyan tehát, mint az egész reformfolyamat - egyelőre. Mint például a könyvkiadás reformja, íródhatott volna szociográfia erről is, benne példaként ez a könyv, amelynek hosszú éveket kellett várnia a megjelenésre. Dokumentumai félműlttá lettek, kevesebb izgalommal, de talán több tanulsággal.*” (R. Székely Julianna).

Most, amikor imprimálás céljából újraolvasom a kéziratot, 1990. május 31-ikét mutat a naptár. Három éve láttam utoljára ezeket az írásokat, s most kíváncsian és bizonyos aggodalommal vizsgálgom őket. Közben forradalom zajlott hazánkban, s korszakos változások a nagyvilágban. Mit mondanak ma ezek az írások? Mit mond ez az egész kötet? Mond-e egyáltalán valamit? A szociográfia rettenetesen el tud avulni, ha gondolati ereje, előadásmódja, a benne megnyilvánuló kereső szenvedély nem konzerválja. A benne foglalt adatszerűségek: az árak, bérek, tarifák, egy üveg kőbányai ára, vagy egy négyzetméternyi házhelyé, akár hónapok alatt is megváltoznak. De hát a gondok, bajok - sajnos - nem múlnak el ilyen gyorsan. A forradalom is csak a gyógyulás feltételeivel küszködik. Nézzünk néhány témát a kötet repertoárjából. Ün. „magánerős” építkezések, a fiatalok otthonteremtésének rettenetes nehézségei; az aprófalvak s lakóik nyomorúsága; az iskolai mizériák, a műveltség és a tehetőség rendszeres, rutinos degradációja; a főváros kíméletlen és szinte természeti folyamatként érvényesülő kivételezettsége; a kisszerű és tragikomikus hatalomgyakorlás *lent* és az egész pazarló és tehetetlen redisztribúciós rendszer *fent*. És ezek az írások, ez a keserű társadalomkritika - szinte a szerzők, szerkesztők akaratától függetlenül - valamiféle *zárójelentésben* összegeződik. A kötet rögzíti a robbanás előtti helyzetképet, egy zsákutcának bizonyult társadalmi-politikai kísérlet gyászos *mérlegét*. Valóban a szerzők „akaratától függetlenül”? Nos, nem egészen. Az írásokban nemcsak faktumokról, de irányultságokról is olvasunk. Halakban vagy hangosabban, rezignáltan vagy elkeseredetten, esetleg maró gúnnyal megfogalmazott ítéletekkel találkozunk ebben a könyvben. Az írások szellemisége a kor - a nyolcvanas évek - több ágú, radikális reformmozgalmából táplálkozott. A „*struktúra válságáról*” beszélnek fennhangon. Ember Mária egy kamasz szavait idézi: „*A lift és a családom nem működik!*” - mondja keserűen a kamasz, és az íróhoz hozzáteszi: „*Nem működik az iskola sem!*” Másik írásában, másik szerző, Bogár László kijelenti: „*...a belső és külső adósságok, áldozatok, halasztások, mulasztások olyan gigantikus tömege állt össze, amely napjainkban már közvetlenül fenyegeti a magyar társadalom működöképe ségét.*” R. Székely Julianna a Fesztiválenekar keserves történetét beszéli el, s a folyamatot tudatosan *metaforaként* kezeli. „*Mi lesz velük, mi lesz velünk?*” - kérdezi az évtized vége felé elgondolkozva és feleletet várva.

*

(Nota bene! A könyvszakma reformja még várat magára. Nem nevezhetjük reformnak ugyanis azt a változást, ami nem biztosítja az értékes irodalom - és ezen belül a klasszikus örökség - megjelenését.) Néhány további információ: tizenegy írást talál az olvasó ebben a könyvben, amely nem az első antológia a sorozat történetében. Berkovits György és Lázár István koráb-

ban már közreadtak egy tartalmas gyűjteményt (*Folyamatos jelen*, 1981). A társadalomkritika - természetesen - közös vonása mindkét kötetnek, de egyben-másban különböznek is egymástól. Amaz ismert szerzők folyóiratokban már megjelent írásaiból állt össze, a jelen kötet viszont - kevés kivétellel - első közléseket tartalmaz, s nagyobb terjedelmi keretet is biztosít a szerzőknek. Amint az már az eddigiekből is kiderült, ezek az írások egy nyilvános pályázat ösztönzésére születtek, s a zsűri kizárólag magukat az írásokat mérlegelte. Ennek következtében országosan ismert nevek mellett kevésbé ismertek, sőt pályakezdők is helyet kaptak. A pályázókat semmiféle tematikus kötöttség nem korlátozta, ki-ki arról írt, amit érdeklődése diktált. A spontán tárgyválasztás sajátos „véletlen mintavétel”-ként érvényesült, s valamiféle „teljesség” benyomását kölcsönzi a kötetnek. Szerző és tárgya közötti szorosabb kapcsolat mindenesetre alaposabbá és hitelesebbé teszi a műveket. És még egy észrevétel. Talán nem egészen véletlen, hogy több írás is utal - direkt vagy indirekt módon - Nagy Lajosra, a hazai szociográfiai irodalom „feltalálójára”, bizonyosságául annak, hogy Nagy Lajos kérlelhetetlenül kritikus látásmódja példa ma is.

1990. május 31.

Gondos Ernő

ITT ÉS OTT

Narancsik Ágota: Budapest peremén

NAGY LAJOSRA EMLÉKEZVE

A KÖZÉRT

A városban dolgozó, naponta ingázó palotaiak öltözkékének elmaradhatatlan kelléke a cekker. Reggel még laposan himbálódzik a gazda kezében, délután már dagadozva utazik vissza Palotára.

Rákospalotán ugyanis nem jó vásárolni, annak csak dühöngés a vége. Cipelheti az ember a már tömött szatyrait, és még jó, ha nem gyanúsítják meg azzal, hogy tartalmának felét itt lopkodta össze.

Szerencsére nincs messze a közért a buszmegállótól, csak átvág az ember a kis téren. Valaha nagyon kellemes parkocska volt ez; négy út találkozik itt, de nem teljesen szabályosan, egymást metszve, hanem csak úgy összevissza. Szabálytalan alakú grundot zárnak be, rajta még ma is hatalmas fák állnak. A fűnek azonban már nyoma sincs. Építkezni kezdtek errefelé, a kis kertvárost egyre falja a terjeszkedő lakótelep. Ennek esett áldozatul ez a háromszögletű parkocska is. Hajdan virág is volt itt, amolyan igénytelen élő fajta, már ültetéskor tudták, hogy úgyse gondozza majd senki. Nagy, sárga, erős szárú növények voltak, nekem akkoriban vállig értek, s közepük furcsa módon egyre pirosabb lett. Már nincs virág sem. Mikor a közértet felépítették - lehet annak tíz éve is -, mindig ide álltak fel a nagy teherautók, aztán ide telepítették a munkások egyik barakkját. Nem olyan régen egy kis egyszemélyes fatákolmány is állt itt, takaros szív alakú kivágással az ajtaján. Itt, a keresztúton. Most a gazfoltok közt vastag por vagy sártenger áll - az időjárástól függően. Ha átgázolok rajta, már meg is érkeztem a szürkén terpeszkedő ABC elé. Mikor megépült, nagyon büszke volt rá a környék, addig csak egy kis vegyesbolt sötétlett a túlsó sarkon. Aztán a büszkeség egyre hervadt: mindenkinek rá kellett jönnie, rosszul jártunk a cserével.

Az ABC-nek kertje is van, pontosabban udvara. A zöld vaskerítés mögött embermagas, áthatolhatatlan gazerdő lep el mindent. Titokzatos dolgok emelkednek ki belőle itt-ott - valaha faládák lehettek -, papírcafrangokat cibál a szél a facsemetényi gazok közt, és csendesebb órákban két-három macskát is ki lehet riasztani a bozótból. Izgalmas - talán még laknak is benne.

A közért falának mindig biciklik támaszkodnak. Most, hogy gazdagszunk, már kocsik is felhajtának elé, de a biciklik csak nem maradnak el. Gyerekkerékpárok, rozzant, évtizedes feketék és karcsú versenybringák. És persze reggel fél nyolc körül ott van Hajduska bácsi szigorú öreg járgánya is. Már huszonöt éve ezzel jár, innen háromszáz méternyiről. Hajduska bácsi félelmetesen ügyes kerékpáros. Egyenes, merev derékkal ül a nyeregben a kis ősz öregember, méltóságteljes tekinteteket vet jobbra-balra, és olyan lassan pedáloz, csoda, hogy el nem dől. Nem úgy, ahogy a gyerekek szoktak, megugratni egy kövön, kisiklani a kanyarban, hanem csak úgy, oldalra eldőlni. Gyerekkoromban, ha elkarikázott a ház előtt, addig néztem utána, amíg csak látni lehetett. Meg voltam győződve róla, hogy egyszer fel kell dőlnie. Persze legtöbbször csak úgy gyalog járnak ide, átugranak a közelből pongyolában, papucsban, úgy, ahogy a főzést odahagyták. Anna néni is ide jár. Apáca volt, jóságos mosolyt hord az arcán, sosem szomorú, nem is haragos. Szigorú zártsággal öltözik, ahogy múltjához illik. Drapp kabát, barna kesztyű, nyakig gombolva minden. Most azonban már ő is hallgat az idők szavára: a múltkoriban piros cipő volt rajta. Mindenki észrevette, és jól megnézte. Nem értettük.

Márta néni egyedül él, ő reggel indul vásárolni, úgy tíz felé, mert nem kel korán; mindig is úrinő volt. Felteszi vajszínű áttört kalapját bebongyorított hajára; vajszínű kesztyű, kalap, táska, villogó új fogsor, és elindul. Körbejárja a szomszédokat: Jolikám, nem kell valami a közértből? Jucikám, mindened van? Ilonkám, ne hozzak egy kis kenyeret? Mire az utca végére ér, van már tán dél is, pedig a közért kétszer annyira van, mint a sarok. Három előtt nemigen jön meg, sürgőset senki sem kér tőle.

Ha betoppan az ember a közértbe, valakit mindig ott talál. Négyszer-ötször is köszönni kell, mert ha elmulasztja az ember, az errefelé nem bocsánatos bűn. Jó kislány az Évi, jó köszönő, mindig nagyokat köszön... - így minősül jónak vagy rossznak az ismerős. Tehát már a kapun kilépve figyelni kell.

Az ABC nem mutató épület. A kirakat valamilyen öntapadó tapétával van leragasztva, rajta betűk hirdetik, hogy a tej élet, erő, egészség, és a mirelit a jó háziasszony titka. A kék tapéta átlátszatlan, fény nem nagyon jut be a hatalmas üvegtáblákon át, vagy legalábbis nem elegendő, bent többnyire égnek a neonok. A reklám pénzbe kerül... A be- és a kijárat két egymás melletti ajtó, de funkció szerinti használatuk kötelező. Ebből gyakran adódnak problémák, mert a bejáratnál soha sincs kosár. Részben, mert a fránya vevők a kijáraton mennek ki, hol máshol hagynák hát a kosarat. A másik ok pedig az, hogy mindig ellopják. Egyszer kitűztek egy papírt a falra a kijáratnál: „Kérjük, a kosarat ne vigyék el! Az elmúlt két hónapban 178-at loptak el.” Azt hiszem, rossz helyre tették a figyelmeztetést: a kávédaráló és a növényvédelmi híradó mellé. Senki sem figyelt fel rá.

A növényvédelmi híradó egy hatalmas zöld kartonlap, piros betűkkel ráírva, hogy Növényvédelmi Híradó, és ragasztónyomok látszanak rajta. Más nem. Egyik sarkánál van felfüggesztve, a címe is csak úgy olvasható, ha az ember szelíden oldalra hajtja a fejét. Ilyen körülmények között felesleges is volna bármit ráírni. Itt volt a kiírás a kosármizériáról. Kosár azóta sincs, illetve csak a kijáratnál van. A vásárló tehát bejön a bejáraton, mert mindig reménykedik, körülnéz, aztán látva, hogy a helyzet tegnap óta sem változott, kimegy, és bemegy a kijáraton. Keres egy mérsékeltén ragacsos kosarat, kimegy a kijáraton, bemegy a bejáraton, és kezdheti a vásárlást. Ha eszébe jutna, hogy a pénztárnál állók közt furakodjon be, vagyis a kijárat felől, abból feltétlenül botrány lenne. De ilyen szabálytalanság legfeljebb csak a frissen ideköltözötteknek jutna eszébe...

A bejárat melletti négyzetméter a zöldségeké. Zöldes nincs a környéken, rég borkimérésé alakították, az ide járók tehát engedelmesen megveszik a mogyorónyi almát, hervadt salátát és szájalmasan ráncos paprikákat is. Illetve valamelyiket. Egyszerre nem tartanak mindent. Ha valaki húzná az orrát, hát megkapja: mért nem tetszik a Váci utcában vásárolni! De ne legyünk igazságtalanok, a múltkoriban kis zöldséges citromfélék is megjelentek, az volt följük írva: „greepfrujt”. Nem vette senki, ugyanaz a láda hevert a sarokban két hétig. És mivel méltatlannak bizonyultunk az újra, a láda el is tűnt. Többet nem volt greepfrujt.

A szűk boltban nem sok áru van, de mégis rengeteg. Hatalmas mennyiségek keltik a végtelen bőség benyomását és akadályozzák a mozgást. A papírzacskók tengere rizst, lisztet, cukrot rejt, az üvegek bort, sört, pálinkát. Márkás ital nem nagyon van, kinek? Itt építkeznek, a munkások inkább sört és vegyeset keresnek. A konzervek sem nagyon fogynak, az erre lakók inkább főznek, nem olyan modern környék ez. Keksz, sütemény, kávé, tea - métereken át ugyanaz. A szavatossági idő nem fontos, ha dohos egy kicsit a sütemény, hát istenem...

A mélyhűtők többnyire üresek. Ha nem, szilvás gombócok és rózsaszín hamburgerek gurulnak az alján - valahogyan gyengék a zacskók és dobozok. Nagy, fehér műanyag teteje van a két ládának, az ember leteszi a kosarat, mert két kéz kell a felemeléséhez: az egész hatalmas tető

kis peremmel támaszkodik a dobozhoz, meg csúszkál is egy kicsit a zsírtól. Ha nem jól fogja meg az ember, a műanyag kellemetlen zörgéssel lezúdul, és megint csak rosszálló tekintet a felelet.

A hússospultnál többnyire nincs senki. Bátortalanul ácsorgok, köhögcsélek, de a mester csak akkor jön elő, ha már tisztos tömeg várakozik. *No, mit adjak ifiasszony? Ilyen szép kis-asszonynak adok ebből a gyönyörű combból!* A töpörödött néni mosolyogva rázza a fejét, csak egy kis oldalast kérne, *de hát hogy kívánja drága, hogy én ezt most elvágjam, már csak ez a másfél kilós darab van, vagy elviszi, vagy nem, de aztán mit csináljak én ekkora ficnival. Aranyoskám, nem tudok én ennyivel mit kezdeni egymagam. Hát akkor vegyen ebből, drága naccsága, nem mondom én rosszat...* és már fordul is a következő vevőhöz, mert a néni zavart mosollyal eloldalog. A zavaros lében néhány szelet hús hever a maszatos tálcákon, tányérnyi töpörtyűk a hátsó polcon. A hentes sóhajt: *„de nehéz ezekkel!”* Vértöltos keze fejével hátra-simítja szemébe hulló haját, és átkacsint a szomszéd felvágottas pulton ülő nagydarab fiatal nőre. Ha odaállok, lekászálódik a pultról, ahol a „Fehér cápát” olvasta, és kérdő tekintettel néz rám. Előtte párizsi, ráncos virsli és sajtdarabkák festői rendetlenségben. *Hús dekát? Huszonnyolc. Ugye nem baj?* Soha nem hallottam, hogy valaki tiltakozott volna.

Az opálos lében úszó tejeszacskók tartálya után kihalt tejtermékes pult, tejföl, sajtkockák. Mindenféle úri pószpász itt nem kapható, úgyis csak rajtuk rohadna, mondják. Aztán a „szellempolc”. Elvárásolt polcok ezek, tömve áruval, de még nem láttam, hogy valaki vett volna róluk valamit. Néha leemelnek egy-egy tárgyat, megforgatják, körbenézik, óvatosan visszateszik. Üvegpoharak, tálak, díszgyertyák, vázák, miegymás. A polcon mindent elborító rendetlenség és por, mint egy elhagyott, régóta lakatlan házban. Akik idejárnak, vagy öregek, kisgyermekesek - vagyis helyhez kötöttek -, vagy csak beugranak, mert valamit elfelejtettek. Az öregek nem vesznek ilyesmit, ők errefelé talán még ferencjós-kás bögréből isszák a reggeli tejeskávét. A fiatalok meg a városban vásárolnak. A por pedig csak gyűlik a tárgyakon...

A kenyér többnyire másnapos. Amíg tegnapi van, a mait nem teszik ki, így tehát mindig késésben vannak. Itt nem tilos a kenyér fogdosása sem, úgyis mindenki azt csinálja, mondják.

A fizetésre sokat kell várni, hosszan kunkorog a sor. A két kassza közül a működőt mindig áruk bástyája veszi körül. Visszavett áruké. Gyerekek, ha több csokit vettek, öregek, ha rosszul adták össze, mit bír a pénztárca, vagy közben emelkedett az ár, itt hagynak egy-egy darabot. Az áremelkedés is furcsa, nehéz követni. Az árak nincsenek kiírva az árukra, a pénztárosok sem tudják, most éppen hol is tartunk. Kikiáltanak: *Te, Gizi, mennyi a mirelit borsó? Tizenhat negyven? - Nem, tizenhét negyven.* Beütik valamelyiket. Nem érdemes fillérezni, sokan várnak. Gyakran más az eredmény, mint ahogy a vásárló maga kikalkulálta. Ilyenkor rákérdez: *mi ez a kettő negyven? Lázás keresés, tényleg mi az?* Ha kiderül, hogy nincs olyan áru, letolás következik: *Mit szőröz, azt sem tudom, hol áll a fejem, én is tévedhetek!* Gyakran veszekednek, kiabálnak. *Feljelentem, hol a panaszkönyv? Csak jelentsen, mit gondol, mi lesz belőle, semmi! Örülhetnek, hogy egyáltalán dolgozik itt valaki. Ha engem kidobnának, ki jönne ide dolgozni? Az isten háta mögé, egy mocskos kis boltba?* A sor türelmetlen, a vevő feje vörös, már bánja, hogy szólt. A pénztáros még sokáig morog, szidja a kedves vevőt, aki azt hiszi, mindenki körülötte fog ugrálni, és kiszekálhatja az eladó lelkét is. A jelenlévők közül senki sem emel szót.

Nem mindenkit mernek becsapni. A svájcisapkás öreg bácsi, Mikulikék nagypapája húsz évig volt szatócs, előre tudja a számsor eredményét, és ha nem stimmel, csúfondáros vigyorral közli. Neki nem számolnak huszonhét deka helyett huszonnyolcat. Ha otthon veszi észre, visszajön, és elszámoltat. Szemüveget hord magával, hogy el tudja olvasni az árakat.

A mi közértünkben még alkudni is lehet, legalábbis megpróbálják: *Jaj, ne üssön sokat, kedves, szegény vagyok, hó vége van! Nem lesz olyan sok, na, százhatvannégy, jó lesz?* És mindenki boldog. Mert azt kell szeretni, ami van. Hiszen igaza van a pénztárosnőnek: ugyan ki jönne ide, ebbe a porfészekbe dolgozni, ennyiért. Örülünk, hogy ez is van...

KRIMI

Nemrégiben betörték a közértbe. Nagyi éppen bevásárolni indult, amikor Évike kiszaladt a zöldségesüzletből, és utána kiabált: *Jolán néni, ha a boltba tetszett indulni, akkor ne is tessék menni, be van zárva. Az éjjel betörték, és most ott van a rendőrség.* Egy ideig a bolt előtt árultak kenyeret meg tejet - ládából -, de hamarosan újból kinyitottak. Azt mondják, csak italokat vittek el, pálinkát, sokat.

Más szörnyű dolgok is történtek az utcában. Márta néni mesélte ezt is a nagyanyámnak. Valahol itt a környéken árult virágot egy idősebb asszony. Amolyan sarkon álldogálós fajta, otthon szedett, ványadt kis csokrocskákkal. Sötétedéskor éppen hazafelé indult, amikor két kamasz megtámadta. Egyikük megfogta a vállát, a másik meg letépte az asszony nyakából az aranyláncot, és elrohantak. Márta néni másnap odaadta ékszereit az unokahúgának, mert az bent lakik a belvárosban, s ott talán nagyobb a közbiztonság. Arany nyaklánc, takaros kis medállal, aranykeretes Szűz Mária a gyermek Jézussal, *még a nagymamáé volt.* A fülbevalóját is odaadta. Egyszerű karika, de mégiscsak arany. Márta néni egyébként nem valami bőkezű asszony, de kétezer-hatszáz forintból ugyan hogy is lenne az. Nem, egyáltalán nem fukar, moziba jár, ki nem állhatja a főzeléket, és folyton húst eszik. Igaz, egy hétig is elédegel egy kisebbfajta csirkén. Ma leves van az aprólékából, holnap pörkölt a hátából, utána kirántja a mellét, negyednap megsüti a combját. Aztán kezdi előlről. De nem hallottam soha - pedig eleget mesél mindenfélét -, hogy valaha is adott volna bárkinek bármit. Neki se ad senki semmit, minek adna hát ő. Annak a hálátlan unokának, leskelődő menynek meg a menyepártját fogó fiának? Ugyan...! Ha most mégis megvált értékeitől, annak jó oka kell legyen. Van is. A közért után ugyanis betörték a burzsujsoron is. Már régebben történt, senki nem tudja pontosan, hova és mikor, de nem is fontos. Azóta innen is, onnan is kalapálás hangzik: dupla ajtókat, biztonsági zárat szerelnek fel a lakók, rácsot az ablakra, tán még riasztót is. Ha valaki hosszabb időre elmegy otthonról, átszól a szomszédnak, ugyan nézzen már át néha, nincs-e valami baj. Nagyi mindig otthon van, néha neki is szólnak, pillantson ide vagy oda, nem lát-e valami „gyanúsat”.

Ha rábízzák a házat, hát jó kezekbe teszik a vagyont, annyi biztos. Ügyesen feltalálja magát. Egy nyári este, mikor ment bezárni a tyúkokat, és motoszkálást hallott a kertben, krimibe illően kivágta magát. Visszament az ajtóhoz, és jó hangosan beszólt a nagyapámnak: *Apa, gyere csak, hozd a puskát is, mert lopják a barackot!* A nagyapám ilyenkor persze már rég szundít a tévé előtt, jóval megelőzve a tyúkokat. Hogy is ne tudná ezt a nagyanyám ötvenvalahány évi házasság után! Tudta bizony. Csoszogott, dörmögött egy kicsit, mintha a nagyapám lenne, aztán fülelt, de zajt már nem hallott. Másnap könnye potyogva mesélte a furfangot, amikor ebéd után barackkal kínált. - *De hát nincs is puskája a papának! Nem baj az, fiam. Lehetne. Mindig mondogatja, hogy milyen jó lenne egy, amikor nyáron a verebek leeszik a borsóját...*

Persze milyen is lenne a biztonság; elhagyatott terület ez, rendőr csak ritkán vetődik ide. Pedig a szomszéd sarkon, a presszó meg a kocsmá mellett rendőrsöt is létesítettek. Egyetlen helyiség az egész, a vasrács általában lehúzva - biztonságos hely -, a nyitva tartásra pontosan már nem emlékszem; hetente két délután jön ide valaki két órára. Nem tudom, minek, hiszen bejelenteni itt van közel a kapitányság, a részegesek ilyenkor még nem bántanak, csak kilenckor

rajzanak ki a kocsmákból, a betörők pedig könnyedén alkalmazkodhatnak a fogadóórákhoz. Persze, ez csak úgy végigfutott az agyamon, amikor ellépdeltem a „félfogadási idő” tábla előtt.

Egy-két kalandom azonban nekem is volt, ez a kocsmasarak emlékezetes. Egyetemista koromban mindig erre jártam haza, sokszor késő este. Jobban szerettem, ha a kocsmák még nyitva voltak, mert mifelénk vagy hullarészekre isszák magukat az emberek, vagy nagydumásra. Ha hullarészek, csendesen szunyókálnak a fal tövében, ha dumások, malackodnak, de ártalmatlanok. Ilyenkor továbbmegy az ember, hadd mondják. Ez igazából nem is a közbiztonság témakörébe tartozik, hanem a szórakozáséba. Az igazán veszélyes az, amikor bezárt a kocsmák, és kihalt a környék. A mi megállónk már majdnem a végállomás, csaknem a városhatáron, alig vannak a buszon ilyenkor. Tudom, kik szoktak leszállni ott, ahol én. Ha idegen száll le velem, akkor baj van. Mert hisz hova is menne tizenegy körül ezen a vidéken, tán vendégségbe? Nem, most már csak azok tartanak erre, Palota felé, akik hazamennek, az itt lakók. Figyelem, ki jelez. Ha leszállnak velem együtt, megszaporoázom a lépteimet, és nagyon védtelennek érzem a hátam. Hallom magam mögött a cipők kopogását, egyre közelebb és közelebb, de nem nézek hátra. Beér. És szól.

Hogy mit, az változó. Egy fiatal srác úgy szólított meg, hogy: Kedves..., mondott még valamit barátságosan és szégyenlősen, de én a megszólításra döbbenet felkaptam a fejem, és úgy meglepődtem, hogy azt sem tudtam, mit mondott. Meg kellett kérnem, ismétlje meg, ami igazán nevetségesen hangzott. Megismételte, ugyanolyan kedvesen. Akárhogy erőltetem az eszemet, nem jut eszembe, mit mondott, csak a mindent elsőprő meglepetésre, a hirtelen feszült-ségkioldásra emlékszem. Amikor jelzett a buszon, én már lélekben készültem a támadásra. Amikor ott lépkedett mögöttem, egyetlen feszült idegszállá váltam, ugrani, sikítani kész rugóvá, kicsapni készülő gözzé... és ő úgy szólít meg, hogy: Kedves. Halkan, szelíden, szeretettel. Valami furcsa szégyen, megkönnyebbülés, melegségérzés kavargott bennem. A kapunkig beszélgettünk.

De nem mindig volt ilyen könnyű dolgom. A többi eset szokványos: megy az ember az utcán, leszólítják, malackodnak. Egyszer két barna bőrű fiatalembert sikerült meggyőzőnöm, hogy nem férfias, amit csinálnak, és én tudom, hogy nem is gondolják komolyan. Csodálkoztak, de aztán igazat adtak. Elváltunk barátsággal, de előbb hazakísértek. Ki tudja, mi történhet velem ezen a sötét környéken...

Mi volna, ha ilyesmikről tudna Márta néni?! Ki sem merne lépni az utcára.

Pedig a téri dolgokról ő is tud, mindenki hallott róluk. Valójában persze senki sem tudja, mi történik ott, csak a zajok tolakszanak be a házakba. Ha „kezdődik”, a békés palotaiak ellenőrzik, bezárták-e a külső ajtót, leeresztették-e a redőnyt, és egy kicsit felhangosítják a tévét. Ha a családból valaki még nincs otthon, kétpercenként nézik az órát, és morgolódnak, minek kell ilyen sokáig elmaradni. De ha mindenki otthon van, akkor is nyugtalan az ember. Odakünn, mint a farkasok, vonítanak a meleg odú körül.

Mi történhet a téren? Ez az a parkocskák, ahol a buszmegálló van, az olajgyár háta mögött. Nappal barátságos, ide járnak ki az alsó tagozatosok hintázní. Késő este telik meg a zajongókkal. Állati hangon üvöltöznek, bögnék, nyögnek, magyar nótát meg táncdalokat gajdolnak részeg kórusban. Néha valami rossz minőségű, ám annál hangosabb zeneszerszámot nyúznak; üvegsörömpölés, faágak recsegése hangzik felőlük, időnként fel-alá vonulnak az utcán, s a cirkusz hol közelebből, hol távolabbról hallatszik. Szerencsére nem állandó a „műsor”, de nemegyszer előfordult már. Néha hajnalig is eltart. Rendőr nem jön, és senki sem zavarja el őket; tán még bejelentést sem tettek a telefontulajdonosok. Végül is nem bántottak senkit.

Másnap aztán az utca borzongva-szörnyülködve tárgyalja az ügyet: hallottad, mi lehetett, kik lehetnek ezek, sokan vannak, te jó ég, mi jöhet még, mit kell nekünk megérnünk.

Már rég nem hallottam az üvöltözőket, vajon mi lehet velük? A szomszéd fiú szerint „megbukott az előadás”, nem törődött velük eléggé a környék. Még csak egy jó kis igazoltatás sem volt. Potyára ők sem balhéznak, „így nem érdemes szerepelni”. Talán odébb költöztek pár utcával, túl közömbösnek találták a Szlacsányi lakóit...

TITKOK

Tudják, ki volt Szlacsányi Ferenc, Vágó Ferenc vagy Benkő István? Nem? Mi sem, pedig már jó néhány éve lakunk itt, a róluk elnevezett utcákban. Van aki hetven, van aki öt éve. De senki nem tudja, kik voltak. Annyira azért senkit sem érdekel a dolog, hogy utána is nézzen. Ez egy ilyen környék. „Jobb helyeken” Széchenyi meg Wesselényi utca van, őket mindenki ismeri.

Azért nem panaszkodunk, van Esthajnal utca is, meg Lenvirág. Kicsit odébb Platán. Annak, aki a Csővár utcában lakik, gyakran akad baja a hatósággal vagy bármilyen hivatalos személlyel: „Na ne vicceljünk, kérem!” - hangzik el sokszor, ha a Csővár utcai ember a címét diktálja. Pedig van ilyen utca. Rákospalotán van, egészen a szélén, és a Közvágóhíd utcától szalad nyílegyenesen a Szántóföld utcáig, ami már nem is város; az utcának csak az egyik fele utca, a másik tényleg szántóföld.

Legalábbis eddig az volt. Mostanában valamiféle raktárakat építettek oda, meg gépkocsitelep. Az új szemétegetőt is ide telepítették. Eleinte csodájára jártunk, olyan, mint egy úrbázis valahol a Holdon, de már megszoktuk. Része Palotának, mint az olajgyár, de kellemesebb szomszéd, mert legalább szaga nincs. Az utolsó utca tehát nem érdemli meg a Szántóföld nevet. Régen búza hullámozott a páratlan házsorral szemben, azon túl patakocska is folydogált; tavasszal oda jártunk barkázni. Csupa rejtély, ingovány. Rettegtünk, hogy eltévedünk, hogy megcsíp a vipera, elsüllyedünk a nádban, támad a medve..., de azért csak vissza-visszajártunk a barkatróféáért, meg - ki tudja -, hátha megesik valami a fenti izgalmak közül, s valakinek hőstettekre nyílik alkalma. Ma már nincs lehetőség hőstetre. Bár a múltkor valamelyik raktár kigyulladt. Másnap a tévéből tudtuk meg.

Egyetlen titokzatos hely maradt a környéken - a leánynevelő. De ez már annyira titok, hogy nem is írhatok róla semmit. Nem tudom, mi van a kétembernyi magas, vastag téglakerítésen túl, még a buszról sem lehet beleskelődni. A fal tetején betonba ágyazott üvegcserepek meredeznek, meg szögesdrót. Amióta erre járok, talán ha kétszer láttam, amint a „várkapu” méltóságteljes lassúsággal kitarult, elnyelt egy kocsit, majd azonnal visszacsukódott. Tudom, a környéken minden gyerek biztos volt benne, hogy ott benn csupa szörnyűség, csupa gonosztevő lakozik, ki talán senki se jöhet. Keresztet is vetettek az öregebbek arra jártukban, mint a templom előtt szokás. Leányokat pedig sosem láttunk a leánynevelő környékén.

Régebben rejtélyes hely volt a kocsmá is, de most már túl sok van belőle egy rakáson - elvesztette a titokzatosságát. Most bejárhatnak a gyerekek is, a vendégek meg kiülnek a teraszra. Gyerekkoromban csak a sajátos kocsmaszag dőlt az utcára, melegen, keményen, lucskosan, s ha réstre volt nyitva az ajtó, be is lehetett leselkedni. De ugyan mit láthatott az ember a huszonötös égők mellett, Tervek és Munkások füstjében? Ma már nem izgalmas az egész. Majd mindenki ismerős, aki oda jár, hisz szomszédok. Állnak és söröznek a kocsmá előtti elkerített betonterazon. Tolongva, lötyögve, ide-oda támaszkodva, lányok után cuppogtatva. Szabálya van a kocsmázásnak. Bent szabad részegnek lenni, hisz arra találták ki. Nyáron kinn a lánccal elkerített helyen is lehet inni és zsibongani, de azon kívül már nem. Ki is van írva: szeszesital-fogyasztás csak a kijelölt helyen. Így aztán, bármennyien szoronganak is a kis

lánckarásban, soha nem láttam, hogy valaki korsóval, pohárral a kézben kívül álldogált vagy iddogált volna. Akik oda járnak, tudják, mi a szabály. A józanok törvényei helyett a részegek rendjéhez tartják magukat.

Az iskola úgy három sarokra van a kocsmától, a Bogáncs utcában. Hazafelé menet gyakran láttuk kilépni a kocsmából egy-egy tanárunkat. A túskehajú orosz tanár és a bicegős magyaros közismerten törzsvendégek voltak. Mi csak a szagról tudtuk, mi újság, meg az „oldottabb” hangulatról az órán, s persze boldogan sustorogtunk, „keltettük a hírt”.

Más tanárok nem is a kocsmába jártak, hanem a szorosan mellette levő presszóba, ami egy fokkal elegánsabb, de még így is „körülzariosnak” hívja a közönség. Ez igazságtalanság az egyébként Pillangó névre hallgató sarki vendéglátóipari üzemegységgel szemben. A másik névváltozat, a „körülhugyos” azonban már közelebb jár az igazsághoz. Kocsmának használatik bizony ez is. Márta néni, aki ad az eleganciára és imádja a cukrászsüteményt, azt híreszteli, hogy itt minden torta sör- és bagószagú, és egyébként is olyan zörgős-száraz, mintha papírból lenne. De hát amúgy is csak az idegenek rendelnek itt ennivalót.

Május elsején meg augusztus huszadikán nálunk búcsú is van. Jönnek a vásárosok, ringlispilesek, céllövöldések, a sátoros, utánfutós ökörsütők, kocsma, büfék, falatozók. Nagy evés-ivás, mulatozás. Mindenki szépen kiöltözik, a vasárnapi ruhájába, megy egy-két megállót a buszon, és már ott is van a forgatagban. A gyerekekkel persze nehéz ilyenkor. Minden bodegánál akarnek valamit: vattacukrot, hogy aztán még a hajukból is a ragacsos pókhálót kelljen bogarászni; mézeskalácsot, lufit, álarcot, sípot-dudát-trombitát, holnap kidobni való kacatokat. A szülők maguk is isznak egy-egy sört, kolbászt esznek, találkoznak ezzel-azzal, elpletykálnak. A gyerek fenn visong azon a gyomorforgató körhintán. Az alkalmi színpadokon műsor is van; humoristák, sosem hallott nevű együttesek és énekesek, bohócok, artisták, ahogy sikerül. Általában ugyanaz a választék: kis popzene, magyar nóta meg a „rizsa”, ahogy a kivonuló tinédzserek megvetéssel megállapítják. Nem tartják ugyan „decens” szórakozási módnak a búcsút, de azért csak kimennek minden évben. A fiúk isznak és mustrálják a lányokat, mert tömegben bátrabban lehet pimaszkodni. Nagyhangúak, de ártalmatlanok. Olyan érzéssel ereszkednek a vásárba, mintha megannyi Noszty fiú lennének...

A környék meg szórakozik a maga módján. Mert tudnak itt mulatságot szervezni, ha nincs is állami búcsú. Jó múltkorjában volt például garden-party. A Lacika adta diplomázása öröme, mikor végre kinkeservesen sikerült befejeznie azt a pár évet. Nem tudom, hol rendezhette, mert a száz négyszögöles telkük kicsi az ilyesmihez, s azon van rajta a ház, a garázs, a tyúkólak meg nyúlketrecek, a fák, a szőlő... Mi csak úgy éjjel három felé értesültünk Lacika sikeres diplomázásának tényéről, amikor is a mulatozó legények elkezdtek énekelni. Részletet adtak elő - modern feldolgozásban - a IX. szimfóniából, aztán a „Kicsike, vigyázzon, egyszer nagymama lesz...”, majd néhány popdal következett. Egy-kettő még angolul is - „kamonevribadi - letsz tvisztegen...”, végül valami a rezgő nyárfáról meg a szomszédasszony kerítéséről. Először meghökkent a környék, rendes család az, nem szoktunk az éjszakai randalírozáshoz. Aztán rájöttünk a dolog okára és elviseltük, elvégre nem mindennap diplomázik az ember. Errefelé meg éppen nem... Különben is, az ilyen összejövétel egészen különleges alkalom mifelénk. Mind jól ismerjük egymást, tudunk egymásról mindent, találkozunk, beszélgetünk is, de összejönni - erre alig volt példa. Rendszeresen találkozni nálunk csak a Párkák szoktak.

PÁRKÁK

A Párkák négyen vannak.

A római mitológiában még hárman voltak, de a mi utcánkban már négyen vannak, és éppúgy kézben tartják az emberi sorsokat, mint az igaziak.

Egyikük, Mari néni, közvetlen szomszédunk. Hosszú fekete haját mindig sima kontyba fésüli a feje búbján. Nem tudni, milyen ruhát visel, mindig otthonkát hord fölötte. Apró virágos tarkát, végig begombolva. Vaskos lábán nejlonharisnya, azon férfizokni és zárt orrú férfi-papucs. Széles, lapos arcán - ha valaki arra jár - mindig negédes mosoly ül. A szavak végét elnyújtva érdeklődik az ember hogyléte felől. Kezébe a söprű mintha beleragadt volna. Pedig ez csak alibi. Ha nincs az utcán senki, és megunta az egyedül álldogálást, söpörni kezdi a portája előtti ötvenméternyi járdát. Persze nincs azon mit söpörni, olyan tiszta az már, mint az ebédlőasztal lapja, de valami okot kell találni, miért ácsorog odakint. Ha előjönnek párkatársai vagy bárki, akivel beszélgetni lehet, összefonja kezét a seprűnyél végén, és rátámaszkodik. Sok seprűt elnyű évente. Amikor nincs az utcán, mert nincs „főidény”, akkor főz vagy bent a lakásban téblábol. De olyankor is ki-kinéz az utcára, vagy kimegy a kertbe egy kiskapával, hogy gyönyörű rózsabokrai alatt megmozgassa a földet. Terepszemlét tart, körülnéz, nehogy elszalasszon valakit, és értékes információkról maradjon le.

Nem öregszik, nem változik, talán még a papucs is ugyanaz. Velem is szokott beszélgetni. Ha elkap egy-egy pillanatra, mert fáradtan és ellenállásra is lustán ballagok el a járdáján, énekelve megkérdezi: Hogy vagy, Ágikaaa? - Köszönöm, jól - mondom, de mire észbe kapnék és eliszkolnék, már kérdez is tovább, lenyűgöző érdeklődéssel. Csupa ártatlan dolgot, és olyan ügyesen, hogy ha nem akarom megbántani vagy goromba lenni vele, bele kell törődnöm: válaszolni kell. Lassítok tehát - és már bele is estem a csapdájába. Nem szabadulok, míg apróra ki nem kérdez. Jelentéktelen kicsiségekről, de célratorően és következetesen. Nem kell érdekességeket, nagy eseményeket mesélni neki, azt majd ő kikombinálja; én csak mondjak valamit, csak annyit, amennyi elég az induláshoz. Mondok, mert mi mást tehetnék.

Mari néni a főpárka. Igen, tudom, a római Klóthó, Lakheszisz és Atroposz nem álltak ilyen hierarchikus viszonyban, de a mi utcánkban ez is máshogy van.

Márta néni nem álldogál az utcán. Ő mindig „leáll”. Elindul valahova reggel - legtöbbször a közértbe -, s dél lesz, mire odaér, vissza meg talán majd csak délután. Akkor majd összecsap valami ebédet, ha ugyan nem maradt tegnapról, és újra útnak indul. Jócskán hetven fölött van már, görnyedten sántikál, és mindig a lábára, derekára panaszkodik. Havonta egyszer kijön hozzá a körzeti orvos, és ellenőrzi, ha kell, ha nem, mert ő elvből nem jár a rendelőbe. Azt mondja, ott csak elkapna valamit a sok ronda vénasszonytól. Inkább rááldoz egy kicsit a kétezer-hatszáz forintos nyugdíjából. Mindig nagyon elegáns, mert a testvérei jómódban élnek, és abból neki is csurran-cseppen valami. Ezekhez a dolgokhoz vesz néha egy-egy jobb darabot, mint például azt a vajszínű kalapot, hozzá való kesztyűt és táskát. Mire spóroljon - mondja -, majd csak elkaparja valaki, addig éljen rendesen. A családdal nem nagyon tartja a kapcsolatot, nem férnek össze. Hol az egekig magasztalja őket, hol kiállhatatlan alakoknak bélyegzi az egész bandát. Szobája ajtaját azonban mindig gondosan résnyire nyitva hagyja, hadd tudja, mi készül ellene. Igazi nagyvilági hölgy, briliáns társalgó, és a cukrászdában érzi magát igazán elemében.

A harmadik párka csak pár éve költözött ide. Szemben lakik Mari nénivel; lányával és annak családjával él. Klasszikus nagymama - mint a gyermekfilmekben. Ősz haja takaros, feszes kontyba tűzve a tarkóján, mindig sötét ruhát hord és papucsban klaffog. Nem megy ő soha sehova, csak átszalad az utca túloldalára, ha látja, hogy gyülekeznek már a többiek. Nem is áll

szóba mással, csak velük. Egyszer hallottam beszélni: a kertben napoztam, amikor ők tőlem pár méternyire tárgyaltak. Engem eltakart a sövény, akaratlanul is kihallgathattam őket. Azóta tudom: az emberi rosszindulat végtelen, és nem feltétlenül olvasható le az arcvonásokról.

Erzsi néni a negyedik, a póttag, bár akár alapító tagnak is nevezhető. Ő sem változott semmit az elmúlt húsz évben. Gondosan dauerolt szürke haját, szorosra fűzött cipőt, nyakig gombolt ruhát visel. Férjével él bezárkózva, gyűlöli a gyerekeket és minden zajt. Naponta templomba jár, ilyenkor ájtatos arckifejezést ölt. Krisztus nevével az ajkán ítéel minden halandó felett. Soha senki rá nem nyitja a kaput.

Ők négyen gyakran állnak az utcán, előredöntött felsőtesttel, fojtott hangon puszognak. Órákon át. Ha egy-két órára elmegy az ember otthonról, hogy a dolgai után nézzen, biztos lehet benne, hogy hazajövet még ugyanott találja őket. Az utca lakói errefelé megsaporázzák lépteiket. Mindent látnak, hallanak és tudnak - ez az életük, a mesterségük. Soha nem dolgozott egyikük sem, háztartásbeliek, a családi tűzhely mártírjai és áldozatai.

Néha bevesznek egy-egy fiatal is a párkakörbe. Kati néni lányát vagy egy, a közelben lakó fiatalasszonyt és a barátnőjét, akik gyesen vannak. Van talán már tíz éve is, hogy az első gyerekük született, aztán a második; a férjük jól keres, minek mennének vissza dolgozni? Néha bedolgoznak ide-oda, dobozt ragasztanak, mint Tóték. Ez elől menekülnek az utcára. Ők az utánpótlás, most járják a párkaképzőt. Néha már önállósítják magukat, és pár házzal odébb készülnek - csak maguk közt, fiatalok - a párkahivatásra.

Jó volna elmondani valami esetet, amikor e külvárosi párkák valóban kezükben tartották, fonták, eresztették és elvágta az utcabeli életek fonálát. Ők is ilyesmire várnak ott a ház előtt az utcán. Ilyen még nem volt, az ő kezükben csak a mellékszálak futnak össze. És nem fonnak, eregetnek vagy elvágnak, hanem gubancolnak.

És mindennek tudják az okát, még az öngyilkosságoknak is. Pontosan számon tartják, mennyit keresnek a környékbeli maszekok, és mennyit adóznak. Ha úgy ítélik, ez kevés, „közbelépnek”. Ilyenkor százezreket tartanak a kezükben. Röntgenszemekkel látják, ki bővíti a garázst, és van-e rá engedélye; ha van, a szerint építkeztek-e. Ha nem, azt is megtudja a tanács. Ha a dolog kipattan, és valaki kívülálló veszi a fáradságot, hogy megszagassa a párkák fonálait, könnyen rajtaveszthet. Az ilyesmire évekig emlékeznek, mert a párkák nem feledékenyek, és mindig eljön az ő idejük. Ráérnek, ők nem öregsznek.

Tudják, ki kihez megy férjhez, mi az illető szakmája, ki a szüleje és mennyit keres. Tudják, ki iszik, és hetente hány üveget hord vissza a boltba. A mozgékonyabbak beugranak Évihez, a sarki zöldségeshez, és új híreket szedegetnek össze. Hatalmuk és csápjai átnyúlnak a szomszédos utcákba is. Elviselhetetlenek és gonoszok. De ha eltűnnének az utcából, őr maradna utánuk.

Mert ők az utca lelkiismerete. Ha egy fiatalasszony félrelépne, vagy a szomszéd kőműves túl nagyot tévedne az adóbevallásnál, ha hangos veszekedés törne ki egy családban - azonnal híret költenék. És kinek kell az? Ezért nem is nagyon történik ilyesmi. A részegek, ha meglátják őket, egyenesre igazítják a lépteiket, és lábujjhegyen osonnak haza.

Jól jártunk velük. Párikák ők, nem boszorkányok.

MARGIT

Az utcánkban valamikor lakott egy boszorkány. Már régen meghalt, de mindenki emlékszik rá. Én akkor még gyerek voltam, mindennap a háza előtt jártam iskolába. Vagy nem is így volt. Sosem mentem el a háza előtt, legalábbis egyedül nem. A túloldalon jártam.

Sárosiné - civil neve is volt a boszorkánynak - hatalmas visszeres lábakon járt, helyesebben csoszogott. Ruha gyanánt szürke mocskos rongyok lógtak rajta, és borzas fején hátrasimított piszkos kendő. Hatalmas kampóbotot hordott, és folyton motyogott. Ha valaki a szeme elé került, marokra fogta félelmetes botját, és mindenféle ocsmányságot kiabálva átkokat szórt a boldogtalanra.

Viskója az utca végében állt, kidőlt-bedőlt, foghíjas fakerítés mögött, amit már csak az embernyi gaz támogatott. Néha magára öltött még egy-két rongyot, és elindult valahova. Ilyenkor mindenki kitért az útjából. A gyerekek, ha többen voltak, számfület mutogattak neki, egyedül azonban behúzott nyakkal osontak el a túlsó oldali kerítéshez lapulva, mint én. Ha a nagy boszorkányos mesét mondott, becsuktam a szemem, és Sárosinét láttam magam előtt. Ha kunyhója nem emlékeztetett is a mesebeli mézeskalács házra, és a kerítése sem volt kolbászból, azért én biztos voltam benne: ha a kezébe kaparintana, engem is bezárna egy ketrecbe, mint Juliskát, aztán lapátra tenne...

Amikor Sárosiné meghalt, a kicsiny házba népes család költözött: Margit, a férje meg három gyerek. A ház megcsinosodott, a korhadt boszorkánykerítés helyett takaros zöld léceket vertek le, és beültették a kertet. Most szőlőbokrok lepnek el minden talpalatnyi helyet, közöttük bab, sárgarépa, petrezselyem. Egy téesz nem termel annyit, mint ők ezen a zsebkendőnyi területen. Kutyt is szereztek, bozontos, mérges kis házörzöt, és fényes pléhtáblát szereltek a kapura, mely szerint *a kutya harap*.

Margit ura hosszú, keszeg ember, itt dolgozik az olajgyárban. Nem sok pénzt vihet haza, mert mindig részeg. Mikor ideköltöztek, látni való volt, hogy nem élnek bőségben. Az utcabeliek körülnéztek hát a szekrények aljában, fiókok mélyén, és összeszedték, amit kinőtt a gyerek, vagy amit ők már úgysem hordanának. Margit hálás volt érte. De már ez is jó pár éve volt. A két lány és a fiú megnőtt, nem hordanak használt holmit. Inkább keserves igyekezettel próbálnak lépést tartani a butikdivattal, urasan cigarettáznak, és nem ismerik meg az embert.

Margit ügyesen megtalálta a helyét az utcában: átjár ide ablakot mosni, oda gyümölcsöt szedni, mikor mi adódik. Egy százasért szívesen megcsinál mindent, amihez más embernek nem fülk a foga.

Ablakot mosni Márta néninél szokott, akinek egyetlen szobáján egyetlen ablaka van, pénze is alig, de ablakot tán életében nem mosott. Márta néni azt mondja, élvezni kell az életet, és ő nem teszi meg a családjának azt a szívességet, hogy korán elpatkol. Kíméli magát. Nyugdíjából ugyan nem sok kíméletre telhet, de Margit szerencsére nem drága.

Margit újabban napokra, hetekre is eltűnik. Ilyenkor kórházban van, állítólag nagyon beteg. A párkák azt suttogják, rákja van, s hogy a haja is ezért hullott ki. Való igaz, mostanában mindig egy borzas barna parókat hord, csak úgy odavetve a feje búbjára. Keménykötésű asszony, olyan súlyos és sietős léptekkel jár az utcán, mintha nagyon fontos dologban igyekezne valahova, ahol ő nélkülözhetetlen. Nem is tudom, mi lesz, ha igaz az, amit a környékeliek kárognak, hiszen Margit tartja össze ezt a családot. Margité az egész család: a Margit ura, a Margit kisebbik lánya, a Margit nagyobbik lánya meg a Margit fia... Margit nélkül még nevük se lesz... - mondja a nagy, fejét csóválva. Aztán hozzát teszi: a Réder Erzsit azt mondta, majd imádkozik érte...

TEMLOM

Réder Erzsit néni húsz éve mondja: cérnaszálon lóg a szíve, s csak a Jóistennek köszönheti, hogy még él. Igen hálás is neki, sosem maradna el egy miséről sem. Meg is teheti, mondják rosszmájúan a többiek, nincs gyereke, egy szál urát kenyérre lehet kenni, dolga felől ráér,

miért ne menne. Mindennap felölti a negyvenes évekből való szigorú ruháit, és elindul. Órát lehet igazítani hozzá. Gyűlöl mindent, ami mögött örömet vagy életkedvet sejt. Kiabálni nem szabad az ő „utcarészén”, és jaj annak a labdának, amelyik túlpottyant a kerítésén. Ablakot sosem nyit, néha még a redőnyt sem húzza fel, és mindent tud. Amikor egyetem után sikerült állást kapnom, megáldott. Megkövülten álltam az áldászáporban - jaj, de hányszor szidott meg hangos magnózásért, zajongásért! -, és el nem tudtam képzelni, honnan tudja. Én is csak tegnap kaptam a hírt, zárt borítékban. Megkérdezni azonban már nem tudtam, mert Erzszi néni elsietett a templomba.

A templom itt van nem messze, a szomszéd utcában, amolyan nagyobbfajta családi ház. Ha nem egy kis park közepén állna, senki meg nem mondaná róla, hogy templom. Bár most két éve kicsit megváltozott, tornyot építettek rá. Úgy hallottam, valamelyik hívő költségén készült az új torony. Valójában nem is új, hiszen elődje nem volt, inkább „a” torony. Furcsa kis tákolmány, szokatlan helyen gunnyaszt a kocka alakú ház tetején, pici, zöld palával borított, olyanforma, mintha egy kutyaházat biggyesztettek volna oda fel. Óra is van rajta, még világít is este, de nagy haszna nincs, mindenféle bolond időt mutat, tizenegykor hármat, ötkor kettőt. Nem baj, az nagy tisztesség, hogy tornyot kapott a templomunk.

A környéke ugyan megváltozott egy kicsit, a parkocskába betolakodott a civilizáció, ezt nem lehetett kivédeni. Az egyik sarokból kihalásítottak egy négyszögletes területet, leaszfaltozták, és jó két méter magas drótkerítéssel vették körbe. Dühöngő. Valamirevaló nagyvárosi gyerek, még ha külvárosi is, focizzon rács mögött, térdhorzsoló, bokagyötrő aszfalton. Előretolt helyőrség, a nagyváros előfutára, addig is, amíg ő maga megérkezik ide.

Szemben a műgrunddal hatalmas tartály tornyosul. Fele sárga, fele piros, és fűtőolajat árulnak belőle. Akkor hozták ide, mikor mindenki lázasan átépítkezett, és olajra rendezkedett be. Régen volt, most új blokkházakat építenek erre, hozzák a gázt, újabban ezért van felbányászva az úttest. Az ember sose tudja, ma reggel is ott találja-e a buszmegállót, ahol tegnap este otthagya. Biztos a tartály is el fog tűnni, aki teheti, vezeti be a gázt.

Templomba főleg vasárnap reggel vagy ünnepnapokon mennek az emberek. Ilyenkor benépe-sül az utca negyedórára, innen is, onnan is egyre lépnek elő, biccentenek, egymáshoz csatla-koznak, beszélgetnek az úton. Templomba nem lehet csak úgy menni. Készülni kell. Ha elter-vezi az ember, hogy megy, akkor szombat délután süt, hogy vasárnap délelőtt már csak főzni kelljen. Meg aztán öltözni is kell. Nagyi sziszegve felcseréli kismamacipőjét egy bőrcipőre, és megfésülködik. Kendőt köt, mert fedetlen fejjel nem illik oda belépni. Az elegánsabbja kalapot, kesztyűt vesz, ünnepélyes arcot ölt. Nem kell senkit kérdezni, hova megy. Látszik. Gyereket is visznek a nagymamák, ilyenkor - mint valaha a családi séták idején - fehér zokni, jófiúsan lenyalt haj, habos ruhácska, időtlen elegancia járja.

Rég nem voltam a templomban. Annak idején engem is elvitt egyszer-egyszer a nagyi. Áhí-tattal figyeltem. Ott voltak sokan a suliból is, de sose tudtam, mikor mit kell csinálni: leülni, felállni, énekelni. Nagyi figyelmeztetésül mindig megbökött, így még az áhítatból is kiestem.

Keresztelni is ő vitt el, mikor édesanyám ügyeletes volt a kórházban, egyszerűen meglógott velem, és megkereszteltetett. Legalábbis így mondják. Most már csak azt látom, hogy az emberek szállingóznak végig az utcán, és valahogy szokatlanul sokan vannak. Persze, a mise. Ila néni sokat jár, csak átugrik, ő nem csinál nagy ügyet belőle. Mozgékony, élelmes asszony; szőlőjük van vidéken, tyúkokat tart, folyton valamiben mesterkedik. Ha lemennek a szőlőbe, sosem jön meg üres kézzel. Útközben, ahogy jönnek végig a földek mellett, mindig „szerez” ezt-azt. Mikor minek van idénye: főzni való kukoricát, sütőtököt, szilvát, ami adódik. Nem tudom, hogyan számol el ezzel vasárnap délelőttönként a templomban. De jólelkű asszony,

mindig hoz egy kis kóstolót a nagyanyáméknak a hét végi szerzeményekből. Míg a fia a tejgyárban dolgozott, tejeszacskókat hordott. Még azt is megmutatta, hogy lehet lábtörlőt bütykölni belőle. Ha átszalad valamivel, leül a sezlon sarkára csak úgy fél fenékkal, mintha máris ugrani készülne, és mondja. Levegőt is alig vesz. Könyökét az oldalához szorítja, ujjait összecsiptenti, és csuklóból hadonászik a nyomaték kedvéért. Mióta az eszemet tudom, itt lakik, mégis valami furcsa azonosíthatatlan tájszólásban beszél. Hallgatni még nem láttam.

Márta néni is be szokott ugrani templomba menet, de ő kicsit korábban. Ő ugyanis nem ide jár. Három buszmegállónyira van egy másik templom, szép, hegyes tornyú épület, azt mondja, ott jó a pap. Szép ember. Nagyi szerint az itteni is szép ember, de nem vitatkozik. Márta néni másképp öltözik a templomba, mint a többiek. Kicsit frivolan: rajta a nagy kalap, kesztyű, pajkos humor. És örökös panaszkodás a reuma miatt. Most kicsit ritkábban jön, mert még nincs meg a legújabb fogsora, és nehezen beszél. Meg most a másik nővére is haldoklik bent a városban, bejár hozzá, érdemes, az előző is nemrég halt meg, attól is örökölt egy-két jobb darabot, őszi kosztümöt meg retikült. Úgyis csak kidobnák azok a bolond lányai, mondja.

Fiatalok is el-elmennek a templomba. Ila néni lánya-fia ide jár, meg az utca végéről is néhányan. Nagyi mindig szememre veti: bizony, te is elmehetnél... Kovács Petinek a Bazilikában volt az esküvője. Sokáig emlegette a környék, majdnem olyan szenzáció volt, mint a Marci születésnapja, amire az egész utcát meghívták.

A templomba igyekvők közé itt-ott egy sokszoknyás parasztasszony, csizmás parasztember is belevegyül. Palota falu volt nem is olyan régen, még most is sok a paraszt. Tőlünk kicsit még kijebbb laknak, igazi tornácos parasztházakban. De egyre inkább tűnnek el a muskátlis tornácok, az udvaron kapirgáló tyúkuk arrafelé. Szép nagy kőházak emelkednek helyettük. De azért vannak még néhányan a régiekből, hatalmas ringó szoknyákban, nagy fekete kendőben, báránybekecsben. Téli és nyári öltözetük alig különbözik, sosem értettem, hogy bírják nyáron a meleget, télen a hideget.

Egyetlen ember van a környéken, aki sosem maradhat el a miséről: a kiugrott apáca, aki aztán nem is ugrott ki igazán. Az utca csak Szent Annának hívja a háta mögött. Segédkezik a templomban, terítőket mos, virágokat rendez. A pap Anna nővérnek szólítja. Anna néni nem pletykál, nem panaszodik. Halkan beszél. Mindennap látom, amint megy a közértbe bevásárolni. Kerekeken guruló fémvázás bevásárlókosarat húz maga mögött, és mosolyog. Furcsa járása van, mintha még most is apácaruha fogná vissza lépteit. Aprókat lép, és lehajtja a fejét. Úgy él, ahogy a Tízparancsolatban meg van írva. Úgy, ahogy szerinte mindannyiunknak kellene...

Persze azt azért senki se higgye, hogy mifelénk csupa szent életű, templomos ember lakik, s hogy a mi utcánkban nem történhetnek meg a legszörnyűbb dolgok. Megtörténnek bizony.

ÁLDOZATAINK

Vagy tíz éve kezdődött.

Kelemen bácsi, akit gyerekkorom óta nem láttam józanon, felakasztotta magát. Mivel a mi családuknak volt a legközelebbi orvos, Kelemen néni hozzánk szaladt át, hogy anyám vágja le az urát a kötélről. Levágta, de már későn.

Pár hónap múlva a szomszéd Kati huszonéves fia vett be egy doboz altatót. Anyám kihívta a mentőket, kimosták a gyomrát. Azóta már elköltözött, két gyereke született, és küldött anyámnak egy kedves hálálkodó levelet. Nem tudom, mennyi idő telt el - a gyerekkor és a kamaszkor határán az ember máshogy méri az időt -, minden megismétlődött.

Légrádiné amúgy is nyugtatókat és altatókat szedett, ivott is, nem volt nehéz egyszer elvéteni a mértéket. Anyám hívta a mentőket. Most ugyanolyan kifejezéstelen arccal, határozatlan léptekkel rója az utcát, mint előtte.

Az új szomszédhoz, aki nemrég költözött ide, nem hívták el anyámat. Nem tudták, hogy orvos, de nem is volt rá szükség. Az asszony már régóta betegeskedett, megunta a földi nyomorúságot, itthagya férjét és kislányát. Mióta ideköltözött, nem barátkozott senkivel, szó nélkül, sápadtan, puffedt arccal járkált az utcában. A temérdek gyógyszer meg ott volt a keze ügyében. Csak hetek múlva tűnt fel, hogy már rég nem láttuk.

Ménes Zoli a sarki zöldséges fia volt. Gyerekkorától ott lebzsel az anyja mellett az üzletben, mindenki ismerte. Az anyja is jóbeszédű asszony volt, azt is tudtuk, ha Zolinak fájt a torka, vagy jól szerepelt a szavalóversenyen. Ő érettségi előtt vette be a nyugtatókat. Két dobozzal. Egyest kapott matekból az év végén, vizsgáznai úgysem mehetett. Pedig mindig orvos akart lenni. Már meggyógyult, mostanában ritkán látni az üzletben, elment dolgozni.

A legutóbbi eset csak néhány hete történt. Kelemen néni, az a bizonyos, akinek a férje felkötötte magát, bevett vagy tíz szem nyugtatót. Akkor, amikor az orvos rendes heti látogatását várta. Mivel a csengetésre senki sem nyitott ajtót, a szomszéd, aki látta megérkezni az orvost, és azt is tudta, hogy Kelemen néni otthon van, kinyitotta a kaput. Kulcsa volt, errefelé a szomszédoknál mindig van egy pótkulcs, ha jönne a villanyszámlás, az óraleolvasó, be tudják engedni. Kelemen néni ott kucorgott az ágy mellett, és várta a halált. Később elaludt, de semmi baja nem történt.

Minden eset egy-egy szenzáció volt. Nagy izgalom, mindenki erről beszélt egy ideig. Hallottad-e, hogy az Évike fia mit csinált? Mi lehet e mögött? Biztos megint valami nő, sose voltak tiszta ügyei ennek a gyereknek, már siheder korában hajnalban járt haza, ki tudja, most is mibe keveredett... Ilyenkor mindenki mindent tud, és mindenki mindent máshogy. Évikétől és a fiától nem kérdeznek semmit, csak sokat értő tekintettel fecsegnek velük mindenféle semmiségről, és szemforgatva várják, hátha elkezd valamelyik panaszkodni, vagy valahogy odateveredik a szó, és kibukik belőlük, mi is történt valójában. De Évike és a fiú nem kezd el erről beszélgetni, hogy is kezdhethének hozzá, talán azt sem tudják, úgyis mindenki tud mindent. Meg aztán kinek is zúdítanak a nyakába a nyomorúságukat? Az ártatlan csevegés így véget ér, mert hamarosan újabb izgalmas események kavargják fel az utcát - valaki megnősült, gyereke születik -, és az élet visszatér kerékvágásába. Az utca népe elkönnyveli és megbocsáthatónak tartja a botlást. Tán kicsit hálás is, hisz végre történt valami. Jó lett volna ugyan még kipuhatolni valami zaftosat, de ha nem, hát nem, az élet megy tovább.

Ebben a nagy hírőserdőben a pletyka sport, s nemcsak a párkák versenyeznek. Ki mit tud, milyen intimet, milyen gyorsan, hogyan képes terjeszteni és tálalni... Beszélni, beszélgetni azt lehet, vég nélkül. Egyetlen szabály van: nem egymásról és főleg nem magunkról. Mindig másokról. A hétköznapi pedig nem érdekes, az mindenkinek van. „Esemény” kell. Másra nincs vevő. Az emberek eleve szelektálnak, miközben a másikat hallgatják: ez jó, ezzel átszaladok az Ilonkához. Talán már ő is hallott róla valamit. Ez a mozihistória nem érdekel. Mit beszél ez arról, hogy magányos? Ugyan... Meg, hogy rossz este egyedül. Hát nincs nekem elég bajom, most is be van áztatva. *Én be is megyek, Gizikém, mert...*

Elég volna, ha... Nem is tudom, mi volna elég. Talán, ha emberek és nem rossz hírre éhes vészmadarak lennének. Ha már nekünk itt a külvárosban megadatott az, amit a panelházak lakói annyira irigyelnek: mind ismerjük egymást, jobban is, mint kéne. Talán még meghallgatni sem kellene igazán egymást. Egyszerűen azt volna jó tudni, ha egyszer valaki beveszi

azokat az altatókat, és eltűnik az utcából, akkor mások észreveszik a hiányát, elszomorodnak, és úgy érzik, elvesztettek valamit.

Az öngyilkosaink is közt tartoztak. Itt jártak el az ablak alatt, átszaladtak egy eltévedt levéllel, vagy megkérdeztek egy bonyolultabb ételreceptet... Ha máshol nem, a közértben köszöntünk. Persze senki nem „gondolta volna”. Valójában azt sem vettük észre, hogy léteznek. Kelemen néni, aki nem is akart igazából meghalni, a bizonyíték erre. Egyedül élt kis kertés házikójában, mióta az ura azt a szörnyűséget elkövette. Rokona nincs, legalábbis nem mutatkozott. Minden délelőtt felöltözött, és elment az ABC-be, vasárnaponként a templomba. Nem nagyon láttam beszélgetni, mindig szótlanul, sietve járt, kicsit bicegett. Vendégei nem voltak, azt láttuk volna. Ez volt minden hosszú éveken át. Csak akkor került a figyelem középpontjába, amikor jött a mentő, és bevitte a kórházba. A körzeti orvos pedig az össze-sereglő öregasszonyok unszolására elmondta, mi történt. Mindenkit megnyugtatót, nem lesz baja, ennyi gyógyszerrel nem is lehet.

Akkor meg mit teszi az esztét? *Jó trükk...!* - méltatlankodott valaki a szétszéledők közül.

ÉVSZAKOK

Jó trükk felénk nem is egy akad.

Nagyi például egyszer elkapta Gatyeszt, amint élénk söpri a faleveleket. Gatyesz a Réder Erzszi néni férje, de hogy mi a saját neve, az huszonöt év alatt nem derült ki. Csak úgy hívtuk, „a Réder Erzszi férje”. Aztán úgy látszik, valaki túl körülményesnek találta, és átkeresztelte. Való igaz, Gatyesz nadrágjának ülepe mindig térdig lóg. Vagy húsz éve ugyanazt hordja, vagy mindig ilyeneket vesz.

A leveleket pedig azért hordta élénk, mert itt már amúgy is olyan sok van. Mi szaladgálós család vagyunk, későn járunk haza, meg ősszel korán is sötétedik, ritkán jutunk oda, hogy elsöpörjük a nagy platán leveleit. Mi tagadás, nemegyszer térdig kell járni előttünk a zörgő avarban. Ebből aztán rengeteg problémánk adódik, mert a szomszédasszony - világeletemben háztartásbeli - ugyancsak ad az ilyesmire. Ha egy megsárgult levél leszállingózik a háza előtt a fáról, hát szalad a söprűvel, és fejcsóválva összetakarítja. Ilyenkor szemrehányó pillantásokat vet a házunk előtti ötven méterre. Szerencsétlenségünkre a legnagyobb platán alig fél méterre áll az ő portájától. Sőt, jócskán behatol a légtérébe. Az átnyúló ágakat Mari néni a telekhatár meghosszabbításában letördeli, az áthulló leveleket úgy fél méterre átsöpri. Tisztán látszik, melyik a mienk, neki nincs platánja. Néha elkapja egyikünket-másikunkat, és megpirongatja: nem illik így elhanyagolni az utcát. Igaza van, hiszen ő issza meg a levét, jön egy szél, és visszafújja elé a mi leveleinket. És még a Gatyeszt is odahordja neki, mivel az sunyin élénk hordja a magáét, hogy ne kelljen égetéssel bajlódnia.

A levelek csak egy a sok probléma közül. Ősszel esik is. A házak előtt az úttest és a járda közt kis csatorna van, ne álljon meg a víz az aszfalton. Itt kéne elcsörgedeznie a csatornaszemig. De nem folyik, mert Mari néni gátat épített a két ház közé. Valahogy úgy alakult ugyanis, hogy útépitéskor az ő kapubejárója kicsit mélyebbre került. Ha a csatornában szabadon folyik a víz, itt bizony hatalmas tócsa keletkezik. A gátépítéssel az egész megoldódott. Most előttünk gyűlik meg a víz.

Rákospalotán több eső esik. Télen meg több hó. Legalábbis úgy látszik. Ha itt esik, nehezen találja meg az utat a víz, a hó embermagas halmokban áll egészen tavaszig, ide nem jár hó-faló. Van, hogy reggel nem lehet kilépni a garázsból, vagy délután bekecmeregni az utcába. De itt fehér és illatos a hó hónapokon át, nem pedig sárgás-mocskos latyak, mint a városban, és tele van az utca piros arcú szánkázó gyerekekkel.

Az esőnek is szaga van; őszsza. Furcsán keveredik az ázott avar szagával. Száraz napokon a házak előtt kis füstölgő halmokban parázslik az összegereblyézett lomb. Arra persze ügyelni kell, nehogy lángra kapjon valami a közelben, ezért a tulajdonos őrzi a kis kupacot, seprűre támaszkodva. Ha valaki nekifog, sorra jönnek elő a többiek is. A házak közel vannak egymáshoz, az emberek összeállnak, beszélgetnek, eközben fél szemüket a tűzön tartják. Néha az egész utca füstbe borul. Aki éppen teregetne, sietve hordja be a ruhákat, és átkot szór a sok naplopó pletykálkodóra. Pedig van valami, ami ennél a füstnél is orrfacsaróbb, a perzselődő szaru szaga. Gyerekkoromban gyakorta lehetett érezni, telente sok helyen vágtak disznót Palotán. Hívták a böllért, aki kint a hóban ledöfte és feltrancsírozta a disznót, és ott a szabadban hurkát, kolbászt töltöttek, vesevelőt sütöttek tojással, zsírt olvasztottak. Erre összejött a család, minden kéz jól jött, meg aztán a lakoma is odacsábította a rokonságot. A bor és pálinka kijárt a segédkezőknek a hideg és a zsíros eledel ellen. Inkább mulatság volt, mint kemény munka.

Mostanság ritkán érezni a disznóperzselés félreismerhetetlen szagát, telente ha egyszer-kétszer a mi környékünkön.

Hiába szép a tél, azért mindenki csak a végét várja. Hólapátolás helyett lehet „kitemetni” a rózsatöveket, ültetni, kertet rendezni. Még semmi nyoma a tavasznak, csak a hó tűnt el, de a levegőben már ott az ígéret. Az emberek kiállnak „lélegezni”. Ha picit kisüt a nap, ki lehet teledni a ház elé - persze még jól felöltözve -, nekidőlni a falnak, és örülni a gyenge napnak. A kertek tele vannak napraforgó-emberekkel. A hóvirágokat is meg lehet nézni mindennap. Azok csak úgy nőnek, kéretlen-hívatlan, alig látszanak, de büszkélkedni lehet velük. Hamarosan kis zöld csutakok is kibújnak a földből, kivirágzik az aranyeső, előővakodnak a jácintok, és ezután már minden megállíthatatlan. Kirobban a tavasz, és beleránt a nyárba.

De előtte még van egy másik tél. A favirágzás. Nagymamám kertjében van egy nagyon korai cseresznyefa. Bolond mód korai: télen virágzik, és már májusban apró piros bogycokkal van tele. Akkorák, mint egy nagyobb ribizli, vívizűek, alig van húsup, mégis az egész utca figyeli, mikor érik már meg igazán. A munkába menők naponta ellenőrzik, a gyerekek is át-átszaladnak, messze környéken ez az egyetlen ilyen fa: az első ingerlő gyümölcs az ínséges tél után. Még ki sem pirosodik igazán, amikor a környék gyerekei már rajta csivitelnek. Egész siserahad legeli az öreg fát, de az mindig kitesz magáért. Nem kell rokonnak, szomszédnak, de még csak ismerősnek sem lenni, cseresznye ilyenkor mindenkinek jár és jut is. Nagyi kint van a kertben, dolga is akad, meg örül is a tavasznak, összeszorul a szíve minden sóvárgó gyerek láttán, és beinvitálja az ácsingózókat: *Szedjél fiam haza is, van testvéred, ugye?* Mindenkinek van. A fának messze híre jár, de nem mindenki tudja, hogy a kapu nyitva. Egyszer éjjel sírás verte fel nagyanyámékat. Egy suhanc - gondolom, sötétedés után lógott ki otthonról cseresznyét lopni - beszorult a kerítés rácsai közé. Sehogy sem tudta kimesterkedni a fejét, valamelyik füle mindig beszorult. Nagyi nagyon megijedt, hogy most mi lesz, de aztán csak kiszuszkolták valahogy.

A többi gyümölcsfa nem érdekeli senkit. Olyan mindenkinek lehet, később az üzletek is tömve vannak gyümölccsel. Pedig nagy ám itt a Kánaán nyaranta. Annyi gyümölcs, zöldség, hogy az már sok is. Borsóéréskor hetekig borsót eszik a család. Paradicsomszüret idején paradicsomot találunk paradicsommal, és a kertekben meg sem lehet mozdulni az ágyások közt. Ha az egyik „leérett”, lehet mást ültetni. Céklát a kukorica helyére, paprikát a borsóéra. Itt értenek az ilyesmihez. Vagy ha nem, át lehet szaladni a Fodorhoz, és megkérdezni, ő tavaly csinálta, jól is sikerült neki. Úgy, mint a receptekért. Mindent ki kell tapasztalni, minden talpalatnyi helyet ki kell használni. Néhol még a kerítésen is bab fut, a ház előtt is meggyfa áll. Lelopják - le-

gyintenek azok, akik akácot tartanak. És ha igen? Legalább valakinek hasznára volt. Ha csak egy marék marad, az is több, mint ami az akáccon nőne... - annak is van érve, aki meggyet tart.

Milyen igaz! Ki kell vágni azt a nagy platánfát a telekhatáron, úgyis csak hullajtja a levelét, és haragot támaszt. Meggyet fogunk ültetni. Vagy inkább szilvát...

ÁLLATOK

Felénk nemcsak a növények, de még az állatok is mások. Néma kacsáink is vannak. Nem tudom, hogy csinálják őket, vagy lehet-e egyáltalán csinálni az ilyesmit, de vannak. Nem hápognak, egyáltalán semmilyen hangot nem adnak, olyanok, mint a halak. A közelben egy ember kacsatartásra adta a fejét, valószínűleg sokat nyomott a latban, hogy ezek legalább csendben vannak. Negyven kacsza egy kis kertés külvárosi utcában iszonyú zajt csapna. Csinált ő már mindent, a villamosvezetéstől a malterhordásig, mindenhez értő, ezmesterfajta, éjjel-nappal működik valamit. Meg kell hagyni, nincs sok látszatja - a nagyszobában, ahol tavaly fölszedte a parkettát, még mindig halomban áll a kátránypapír. Egy nap negyven néma kacsával állított haza. *Hova máshova, csakis a pincébe, fiam.* Félretolta hát a szerszámokat, a satupadot, és ezentúl megosztotta a kis műhelyt a negyven hallgatag szárnyassal. Dolgozott tovább: fűrészelt, reszelt, kalapált, ahogy jött. Egy nap még hegesztenie is kellett, mert ha már úgyis fel van bontva a padló, hát bevezették a központi fűtést. A kacsák nehezen viselték, sorra megvakultak. Nem tudom, végül sikerült-e eladni őket, vagy mind meg kellett enniük, de az ügynek messze híre járt: néma és vak kacsák...! Talán még süketek is voltak a zajtól, de hogy is lehetne azt már kideríteni.

A mi környékünkön nagyon sok az állat. Rákospalota - bár lakói rátartian pestinek vallják magukat - mégiscsak falu. Valamiféle furcsa átmenet a zsibongó világvárosi és a renyhe falusi élet közt. A palotaiak mindenesetre - addig is, míg a nagyváros végleg bekebelez mindent - mindkét életforma előnyeit élvezni akarják, ha már - mondják - a hátrányokból amúgy is bőven kijut. Így van ez az állatokkal is. Itt majdnem mindenkinek van valamilyen állata. Nem úgy, mint a pestieknek: hörcsög, tengerimalac, papagáj, kanári, hanem „igazi” állatok. Az egyik utcabeli fiú még egy lovat is beszerezett. Ajándékba kapott a szüleitől egy Trabantot, azt egy alkalmi vétellel elcserélte egy hatalmas Pannónia motorra. Azt meg egy lóra. Akárcsak az egyszeri paraszt a vásárban... Hazaállított egy hatalmas barna állattal, és - nem tudta hova tenni. A békés jószág csak álldogált Ila néni szárítókötelei alatt a garázsbejárónál, legyezett a farkával, és legelte a zöldborsót. Az egész telek nincs száz négyszögöl, alig látszik ki a ház alól, ráadásul a környék összes gyereke ott tolongott a zöldborsóágyásban. Nagy szenzáció volt, de hamar eltűnt, a család nem tűrte meg. Azért nem maradtak állat nélkül, mert Lacika - gyerekkora óta így hívják, hiába múlt már huszonöt is - nagy állatbarát. Volt ott óriás schnauzer, vizsla, egy tucat japántyúk és -kakas, pulyka, kismalac - mind rövid időre és sosem egyszerre. Azóta Lacika már elköltözött, diplomás állattenyésztő valahol vidéken egy állami gazdaságban. Szenvedélyének azonban most is hódol; szülei kerítésére ki van írva, „friss tojás kapható”. Ő küldi. A tyúkokat innen vitte le a Bosnyák térről, a tojásokat meg onnan hozza fel kocsival az Alföldről. Azt hiszem, sosem volt jó üzletember.

Valószínűleg a túlsó szomszéd fertőzhetette meg ezt a Lacikát. Mihályék még régebben laktak itt, és bokszerek voltak, legalább öt. Picinyemnek szólították őket, és mind bent laktak a szobában. Az asszony külön főzött rájuk. Ha kiengedték őket az utcára, a nagy barna állatok nyálas kaffogással vetették magukat a járóelőre. Csupa szeretetből, mint később megtudtam. Én ilyenkor visítva ugrottam fel a kerítésre - voltam vagy ötéves -, ha már nem tudtam elérni a kertkaput. Mihály néni szeretettel figyelt minket, és bizonygatta, hogy Böbe csak kedveskedik, és simogassam meg azt a vicsorgó, fekete, ráncos pofáját.

Azóta, hogy ők elköltöztek, bokszeresek nincsenek, de kutya majd minden házban akad. Tomi, az állatorvos vizslája kiimádkozta az ember kezéből a fagyit. Sarokházban lakott, a fagyistól arrafelé kellett hazajönni. A kert sarkában fülelt, és kocogott a fagyitulajdonosok mellett a kerítésen belül. Nagy barna szeme volt, szomorú és szemrehányó. Mire befordult az ember, és elhagyta volna a házat, valami megmozdult a gyomra tájékán. Lelkiismeret-furdalás. Neki kellett adni a fagyit. Tekintete ilyenkor meleg és hálás lett, bár figyelmét a tölcserre összpontosította. A drótkerítésen pont befért egy gyerekkéz a fagyimaradvánnyal, ezt Tomi ügyesen kimesterkedte az ujjak közül, anélkül hogy valószínűleg rémítő fogait akár csak egyszer is látni engedte volna. Pillanatok alatt végzett a csemegével, leült, felemelte a szemöldökét, és úgy látszott, bársonyos barna fülét most kicsit puhábban lógatja az adományozó kedvéért. Olyan boldog volt, hogy az akár egy egész fagyit is megért volna. Eleinte megpróbáltam manipulálni, hátha be tudom fejezni a gombócokat, mire odaérek Tomihoz, de aztán már vártam a közös lakomát. Azóta sem volt nekem senki ilyen hálás.

Az új szomszéd, a Kopasz - azért hívjuk így, mert nem tudjuk a nevét, és ő az egyetlen kopasz ember az utcában - farkaskutyát tart, vele nem lehet haverkodni. Kopiéknek nincs gyerekük, a kutyát szeretik helyette. Úgy beszélnek róla, hogy a „lányuk”, meg „jön már apuci”. Márta néni, ha arra jár, csúnyákat fintorog a boldogtalan jószágra, amitől az örjöngve ugat, és kétmétereseket ugrál a kerítés mögött. Kopaszék nem barátkoznak, nem is beszélnek senkivel, csak a kutyával. Mindenki gúnyosan mosolyog rajtuk, pedig csak irigykednek.

A kutyákkal különben a mi utcánkban mindig baj van. Képtelenek megszokni az embert. Amikor befordulok a sarkon, az első már ugatni kezd. Csendben megyek, és mindig a túlloldalon, de hiába. A nagy állat felveri az utca kutyáit, és ahogy haladok sorra a házak mentén, mind rákezenek jobbról-balról. Mire hazaérek, már hat-hét helyről kiabálnak rám különböző hangokon, indulattal vagy csak úgy szórakozottan. Ha az esti koncertbe egy új hang kapcsolódik, azonnal megpróbálom a magam oldalára állítani. *Szia, kutya. Te jöttél a Gabi születésnapjára? Legyünk barátok, ne haragudj rám. Most megyek, holnap találkozunk, akkor már ne is ugass meg...* Ilyenkor kicsit elhallgatnak. Meghallgatnak, aztán folytatják a többivel. Másnap este ugyanígy. Még a szomszéd kutya sem hajlandó megismerni, hiába békítgetem. *Na, ne kiabálj, hát nem látod, hogy én vagyok az? Itt lakom, mióta világ a világ...* A kutya nem hallgat el, kiprovokálja a gorombáskodást, nem elég, hogy az ember nem találja a kapukulcsot, s már öt perce zsonglörködik a tömött szatyrokkal, foga közt az aznapi postával, ez a dög még ugat is. *Nem hallgatsz el, a keservit, te buta disznó?! Hát normális vagy te...?* Ilyenkor persze kijön a szomszéd, hogy lecsillapítsa; fagyosan fogadja a köszönést, és ő is beszélget: *Na, gyere, nem látod, milyen alakok laknak itt? Egy okatlan állattal gorombáskodnak. Pedig te okos kutya vagy, ugye, Cigány?* Igaza van, egy kutyára haragszom...? Igaz, hogy már régen meg kellene ismernie, de mit várok tőle? Hosszú szőre van, és mindig belehentereg valamibe, rövid és görbe a lába, előreugrik az alsó állkapcsa. Elképesztően fülsértő hangokat bocsát ki. Ronda korcs. Egyszer még a gazdája gyerekét is bajba keverte. Az is türelmesen szólongatta a félkegyelműt, aztán egyre ingerültebb lett: *Nem jössz ide, te disznó Cigány! Hülye állat...!* valami ilyesmit kiabált szegény gyerek magából kikelve. Az utcán haladó két fiatalember egyike felkapta a fejét, és fenyegető tekintetet vetett a kisfiúra. Az zavart magyarázkodásba kezdett: *Nem bírok ezzel a döggel...* - bökött a kutya felé Megúsztá egy fejcsóválással.

De nem lehet mindig ilyen könnyen elsimítani az ügyeket. Cigány is egy nagy botrány eredményeként került ide. A szemben lakó fiatalasszony ugyanis kapott két kiskutyát, és az egyiket átadta a mellette lakó Ilonkának, annak is kisgyereke van. Lett ám erre sértődés, hogy miért nem a másik szomszéd kapta meg, hiszen mindig olyan jóban voltak, át is jártak egymáshoz. A hoppon maradt család ekkor szerezte be Cigányt, és azóta nem is beszélnek egy-

mással. Cigány nagyon kicsi volt, fekete szőrpamacs, azt hitték, szép nagy kutya lesz belőle, de nem lett. Már nem is lesz. Dacból szeretik. A sors csúfsága, hogy a másik két kutya már rég nem él. Egy időben erre járt a busz, mert feltúrták az Ifjúgárda utat, és hamarosan mind a kettőt elgázolta. Cigány megmaradt, mert őt nem engedték ki. Nem talált volna haza...

A macskák mások, ők nem okoznak haragot. Csak megbillenti a bajsát ez a szemfényvesztő, zászlózik kicsit a farkával, és leszerel minden indulatot. Móci például kettőnk macskája volt, a miénk és a harmadik szomszédé. Tudtuk, hogy új cica került az utcába, az illet mindenki tudja. Fekete-fehér foltos volt, azt is tudtuk, hogy kié. Móci elkezdett átjárni hozzánk. Egyre többet heverészett a mi kertünkben, és volt egy kedvenc ága a meggyfán. Ha tejet kapott, elfogadta, ha elfeledkeztünk róla, jött a teraszajtóhoz, és sértődötten nyávogott. A mi garázsunkba fészkelte be magát, és mi drukoltunk neki, amikor hat kicsi cicát ellett. Eszeveszetten tudott dorombolni egy simogatásért, és szédülésig dörgölődött körbe-körbe a gazdik lábához. Hol itt volt, hol ott. Mindenki örült neki. Hízkelő volt, és hűtlenségében is hűség. Szívesen osztottunk rajta. Jólesett a szeretete, ő is szeretetért házalt, mi meg örültünk, hogy házhoz jön. Sok helyen akad egy kis felesleges szeretet, s mindig csurran-cseppen belőle annak, aki megbecsüli. És ezt az állatok néha jobban tudják, mint az emberek.

HAZATÉRÉS

Ha az ember hosszabb külföldi útról jön haza, úgy érzi, mintha el sem ment volna. Megérkezik a vasútállomásra vagy a repülőtérre, leszáll - és körül sem néz. Érzi, hogy otthon van. Nincs benne feszültség, kíváncsiság vagy izgalom, mint idegen országban, csak valamilyen fáradt nyugalom: végre megjöttem. Az egész távollét furcsán valószínűtlennek tűnik föl. Felszáll az ember a buszra, mintha tegnap is ezen utazott volna. A megszokott helyen automatikusan leszáll, átsétál a túloldalra, s bár a rutinban kicsit mintha zavarná a bőrönd - átszáll egy másik járműre, ahogy mindig is szokta. Még ha nagyon elmélyed is az emlékeiben, leszáll ott, ahol kell, megy, és a kapu előtt találja magát. Otthon is minden ugyanolyan, mitől is változott volna... kávét főz, és a beidegződött mozdulattal nyúl a cukortartóért, megy fürdeni, lefeküdni, és reggel félálomban is eltalálja a vekkert.

Az utca sem változott, míg pár hétig távol voltam. Mindig ilyen volt, amióta csak benne élek. Régóta élek itt, mióta megszülettem. A napi rutin is ugyanaz. Reggel dolgozni megyek, s a buszmegállóban ugyanazokat találom, akiket mindennap. Háros bácsi gallérján kis fekete szalag. Biztos meghalt egy távoli rokona. *Régen tetszik várni?* - kérdezem. - *Van öt perce, már jönnie kell.*

Hallgatunk. Ő tesz két oldalazó lépést - nincs miről beszélgetni, sosem társalogtunk sokat -, és megjegyzi csendesen: *Meghalt a feleségem... Csütörtökön. Tegnap temettük...* Háros néninek hatalmas ősz hajkoronája volt, és mindig kedvesen visszaköszönt. Ez minden emlékképem róla. Ott lakott ötvenméternyire tőlünk. Nem tudok mit szólni, a „részvétem” gorombának tűnik. De Feri bácsi már nincs is mellettem, és megjött a busz is.

Hazafelé beugrom a cipészhez. Külföldön mindig tönkrejárom a cipőmet. - *Ugye hozhatom. De sürgős lenne ám. - Jó, meglesz. Csak a Mátyás nénié vár sarkalásra. De neki már nem sürgős, meghalt.* Tétován hallgatom. Hát ő is? - *Mikor történt? - Ó, van annak már három hete, de hát ugye, nem jönnek most a cipőért. Van a családnak egyéb gondja, mint az a cipő. - Hogy halt meg? - Hát csak elvitték a mentők. Nem hozták vissza.*

Mátyás néniel soha nem beszéltem, a nagymamámmal váltott szót néha. Ő meg ebédnél mesélt nekem. Mindig elsorolta, mi történt az utcában, még akkor is, ha nem tudtam, kiről mesél. *Az a kis öregasszony, itt meg itt lakik, tudod, az ő fia az a hosszú, aki mindig bőgeti az*

átkozott motorját. Ha nem tudom is, rábólintok. Ha nem figyelek is, megragad ez-az a fejemben, ha nem akarom is, részese vagyok az utca életének.

Most is előkerülnek valamiféle képtörédek. Hát persze, a Mátyás néni. Ő az, aki egyszer megrendelt ötven kiló krumplit, mert olcsón ajánlotta a paraszt. Aztán mikor meghozták, a család nem engedte lerakni. *Mert mit képzelsz a mama, hova rakjuk, tán a szoba közepére...?* Szótlan kis öregasszony volt, nem pletykás fajta. Nem is panaszkodós.

A vacsoránál nagy megint mesél. Sok minden történt, sokáig voltam távol. A Veronka és a szomszédasszonya nem beszélnek egymással, Veronkáké ugyanis túl közel építették a sufnit a kerítéshez. A Wallnerék kollégája karambolozott.

- Hogyhogya ki az a Wallner, fiam? Itt lakik a piros házban, tőlünk a harmadik. Ejnye, hát a kamionos. Na ugye, így már tudod. Szóval az ő kollégája ment mindig Irakba. Azt hiszem, oda, az messze van, ugye? Összement egy másik kamionnal. Ott is maradt. Két kisgyereke van, hát nem szörnyű? - sírdogál.

- De drága mama, hát sose látta, nem is ismerte, nem sirathat meg mindenkit. - Jól van, no. Az új szomszéd, a kopasz, aki három éve költözött ide, feljelentette a Juci nénit, hogy rendetlen az udvar. Ki érti az ilyen embert? A Jucinak mindig is rendetlen volt az udvara. Miért pont most kellett feljelentenie? Most, amikor meghalt az ura.

- Az Almási? Meghalt az Almási?! Meg, hát te nem is tudtad? Pedig akkor talán még itthon voltál. Reggel még ki akarta vinni a hűgát vásárolni, egy héten háromszor mindig kivitte valahova. Azt hiszem, Tatabányán volt egy standjuk, mindenfélét árultak. Nem is tudom, kicsodákat. Este még bepakoltak, de reggelre az Almási meghalt. Juci nagyon el van keseredve, megöregedett, lefogyott, így van ez már, rajtunk a sor, lassan mi következünk... - pityereg.

Almásiékat ismerem. Szemben laknak. Juci néni állítólag valaha táncosnő volt. Ezt még évekkor elmondta a nagymama, de már akkor sem hittem. Nekem Juci néni csúf öregasszony, szétbagózott hanggal, koszos, gyűrött kötényekkel, klaffogó papuccsal. Régebben gyakran átszaladt a nagyihoz receptet kérdezni, vagy egy kis prézliért. Azt pletykálták, hogy az Almási nem engedi el egyedül. Ha az ura elmegy otthonról, bezárja az asszonyt a házba, mert nem a földön él az. Pénz nem áll meg a kezében, ha cigányok járnak az utcában, hogy limlomot vegyenek, képes bármit eladni pár fillérért. És még rendetlen is. Nem tudni, mi igaz ebből. Egy biztos: Juci nénit sohase láttam elmenni otthonról, hacsak nem az Almási vitte kocsival. Mivel soha nem volt egy fillérje sem, még a közértbe se szaladt ki. Harminc éve nem volt már az utcán egyedül. Nem tudja, hogyan kell bevásárolni vagy elintézni valamit. Amikor meghallotta, hogy a Kopasz feljelentette, átszaladt Veronkához, jöjjön át, ha kijönnének a tanácstól, mert ő nem tudja, mit kell ilyenkor csinálni. Lefogyott, és még jobban megöregedett. Már nem sokáig húzza. El akar költözni, be a városba, mert ott állítólag rokonai vannak, de nem tudja, hogy kell - csóválja fejét a nagyanyám.

Szóval az Almási is meghalt. Egy hónapig voltam távol. Hárman meghaltak a közelünkben. Szinte csak most figyeltem fel rá, hogy léteztek. Részei voltak az életnek, mint a hetvenes busz vagy a kertkapu. Talán nem is ők hiányoznak, csak az én életemben keletkezett valami hiány miattuk. Pótolhatatlanok, pedig nem volt közöm hozzájuk. A múltam egy darabját veszítettem el velük.

Pécsi Györgyi: Röghöz kötöten

A falu, amelyről írok, jószerével már nem létezik. Talán húsz év sem kell hozzá, hogy a *jó-szerével* határozó is elmaradhasson. A leépülés naponta tapasztalható. Mostanában itt hetente halnak meg emberek, amíg évente is csak elvétve születik valaki. Jövője egyáltalán nincs. A jelene hitványka. Csak VOLT. Hogy a máig ott maradók élete szép-e vagy sem, csak ők tudnák megmondani. Mindenesetre: nem irigylésre méltó. Nehéz sors, mert a település valóban jövőtlen, s már a legalaptalanabb illúziók is kivesztek lakosaiból. A falu naponta kényszerül vagy kényszerülhet szembenézni a saját halálával, mint a gyógyíthatatlan rákos, akinek szemébe vágta az igazságot. Lakói eszükkel megértik, fölfogják, de valahogy mégsem megnyugtató, hogy a századok óta létező, élő és gyarapodó, sosem túlságosan nagy, de azért mégsem *annyira* kicsi falu hirtelen semmivé váljon, hogy egyetlen kilátás létezzék a település számára: ha a mostani öregek is kihalnak, az ifjabbak pedig szintén elvándorolni kényszerülnek, utóvégre a napjainkra jelentős réteggé duzzadt lumpenelem is elhagyja, a házak pedig lassacskán mind összedőlnek, jönni fog egy modern, nagy traktor, beszántja az egészet, aztán leradírozzák a térképről is. Objektíve bizonyítva törvényszerű, szubjektíve azonban tragikus és megérthetetlen, mint a családtag halála.

FUTOTTAK MÉG. Dél- és Nyugat-Dunántúl, Baranya, Zala, illetve Vas megye déli része az apró falvak hazája. A körzetesítések, urbanizáció következményeként azonban különbséget kell tenni az apró falvak között. A jelentősebb városok vonzáskörzetébe esők (földrajzi közelség) a reneszánszukat élik. Hihetetlen mértékben emelkedik a lakosság összlétszáma, szinte naponta épül új, jobbra emeletes családi ház, a közellátás (víz, iskola, orvos, bolt, közlekedés stb.), ha cammogva, ha akadozva is, de igazodik az igényekhez. Ezeknek a falvaknak a látványa társul a *gazdag falu*, *gazdag paraszt* fogalmakhoz. A várostól távol eső, körzeti faluközpontok helyzete felemás. A vezetők (falu, megye) általában mindent megtesznek, hogy valóságosan is betöltsék központosított szerepüket; lelassult az elvándorlás. Alternatív munkalehetőség azonban itt alig van, s noha az ingázás emberpróbáló erőfeszítésekre készítet - anyagilag, a második gazdaság révén mégis kifizetődő a maradás -, *jobb híján* perspektivikus. Utolsóként, a *futottak még* kategóriában meg kell említeni a *szerepkör nélküli*, az *elmaradott*, a *szegény* vagy éppen a *még romlatlan*, *tiszta* képzeteket földidéző, pusztuló aprócska falvakat, amilyen Tilaj is - s amelyek a legjobb úton tartanak a teljes fölszámolódás felé. Eredendő bűnük: földrajzi helyzetük. A hetvenes évekre a földrajzilag hátrányos helyzetet a közlekedés túrhetően kompenzálta. A télesen kívül más munkahely addig nem lévén - azután pedig nem szükségeltetik.

A falu, Tilaj nem azonos a Zala megyei Tilaj községgel, a hivatalos neve: Nagytalaj, de a helyi élönyelv kizárólag nagyságától megfosztottan használja. (Maga a *tilaj* szó a Magyar Nyelv Etimológiai Szótára szerint a *szilaj* és/vagy *tilalom* régi magyar szavakból alakult ki, a falu pedig, oklevelek tanúsága szerint, Árpád-kori település.) A falu közigazgatásilag Vas megyéhez tartozik, vonzáskörzete viszont teljes egészében Zala megye, pontosabban Zalaegerszeg. A két megye határán fekszik, de *Egerszeg* közelebb is van, meg hajdanában is *óra lenek* udvarolgattak, az állatvásárookra is odajártak. Mindezek tetejébe, mert nem elég a határszéliség, a falu ténylegesen is osztott volt a két megye között. Hat utcácskájából öt jelentette az önálló községet, mely a majorokkal együtt Vas megyéhez tartozott. A hatodik utca viszont, amelyik földrajzilag szerves része a falunak, s bár lakói minden rezdületükkel itt éltek, már Zala megyéhez tartozott, egy légvonalban kb. tíz kilométerre fekvő falunak, Pókaszepteknek egyik

utcájaként nyilvántartva. Közük annyi volt egymáshoz, amit a muszáj rájuk kényszerített; csak hivatalos papírok elintézésére jártak át. Tartott pedig a kettősség 1960-61 fordulójáig. Akkor az utca *népszavazással* döntött sorsáról: Tilajt választották. Első hallásra a döntés teljesen ésszerűnek látszik, de a következményeket illetően mégis elhibázott lépésnek, szűklátókörűségnek, *bugaságnak* nyilvánított. Az új megyeválasztásnál ugyanis korántsem a földrajzi közelség észérve döntött, hanem valami más. Pókaszeptken korábban alakult meg a téesz (amiből a nagy távolság miatt egyelőre sikerült kihúzniok magukat), vélték: ha Zalát választják, menthetetlenül megagitáltatnak, viszont ha Vast, változatlanul megúszhatják a kollektivizálást.

Mert a hatodik utca népe arra számított, azt szerette volna, arról álmodozott, vágyakozott (teljesen figyelmen kívül hagyva a politikát), hogy Tilaj amerikai (mint mérték) farmergazdálkodást fog kialakítani, esetleg gépeket vesznek. *Erre maj talán annyira nem erőtetik*. Hogy nem Zalát választották, annak egy lényeges hátrányára viszont hamarosan rájöttek. A falu oly kicsi és oly távoli a vasi megyeszékhelyhez mérten, hogy már *akkor* kikövetkeztethető volt: a perifériát csak a legutolsó stádiumban fogja patronálni. Elvetettek egy lehetőséget - a falu életben tartásához az akkori egyetlent: Pókaszeptk mindössze 15 kilométerre esik Zalaegerszegtől; Zala azt jelentette volna, műutat építenek a két falu között, s ezáltal a zalaegerszegi távolság három falu kiiktatásával megrövidül, bekapcsolódik a városkörnyéki falvak áramkörébe, a közlekedés eleve dinamikusán indul, akár ingázásra is lehetőség lett volna *üdejébe*. De nem. Fontosabb volt a földhöz ragaszkodás, a vágy. Józan paraszti ész... Én azt látom, '45 után a faluban élők, faluban maradtak valahányszor választottak vagy döntöttek sorsukról, szinte minden esetben önmaguk ellen döntöttek, a jövőtlent választották, a vágyaiknak engedtek utat. A társadalmi átalakulás lépései annyira megzavarták kialakult, biztosnak tudott értékrendjüket, hogy éppen legjellemzőbb vonásukat tagadták meg olykor - józan, paraszti eszüket. Pedig a faluval kapcsolatos összes múlttudatuk éppen azt bizonyította volna számukra: képesek értelemmel eldönteni sorsukat, képesek a lehetőségek és a kényszerűségek bölcs összeegyeztetésére.

A HELYÉRE TETTÉK. Nem hiszem, hogy a plébánoson és a tanácselnökön kívül bárki is pontos vagy akár körülbelüli adatokat tudna a falu létezéséről. Pontosat csak az utóbbi száz évről tudnak. A pontosan száz esztendővel ezelőtti időről. Az új haza megalakításáról. A *régi öregek* elbeszélése szerint a falu valamikor nem itt állt, hanem *bellebb*, a hegyben meg a hegy lábánál, vagy két kilométernyire. De, mert mocsaras volt az a terület, meg a földek is másutt estek, a *szárazabb völgybe költözött a nép*. Hogy mikor költöztek őseik, nem tudják. A templomot viszont, amelyik a nagy hegygel, a *Pajtaódal*-lal szemközti kis halmocskán állt, éppen száz esztendeje költöztették maguk után mostani helyére. Egyszerűen szétszedték, aztán *bihalos* (bivalyos), ökrös, lovas fogatokkal lehordták, lent pedig újra fölépítették. Mai ésszel fölfoghatatlan ennek az össznépi, közösségi munkának az indítéka. Ennyire buzgó hívők lettek volna? Vagy ennyire nehezükre esett volna a vasárnapi misére gyalogolni kicsit, nekik, akik a kanizsai vásárra is gyalog jártak? Azt gondolom, ennél sokkal egyszerűbb oka volt. A templomnak a falu közepén *kell* állnia, akkor falu a falu. Egyszerűen a helyére tették. A nép pedig azért telepedett át, mert ösztönszerűen megérezte, hogy a *szárazabb völgy* könnyebb és emberibb feltételeket ad számára. Elhagyták szülőföldjüket, mert az nem látta el őket. Noha a szívük bizonyonnyal fájt érte. Inak, hasfalak szakadhattak, emberáldozatot is követelhetett ez a lendületében Árpád honfoglalásához is fogható otthonteremtés. Ma legföljebb a nyelvészt érdekelheti, ha a földrajzi nevek eredetét kutatná. *Templom út* - mit jelent? Más jele már nincsen. A hatvanas években kökereszt, pár kőszobor, a régi templomból maradt tonnányi kövek vasrácsos kerítéssel még emlékeztettek. Menet és jövet hangos *dicsértessék*-kel

köszöntötték, vagy észrevehetően meghajtották a fejüket, megemelték sapkájukat. Aztán lassacskán benőtte a gaz, a mementó fogyogatott, darabjai hová kerültek, nem tudni. Eltűntek a cédrusok is. A körülkerített, fölösleges szépségből hasznos búzatábla vált. Beszántatott, mert *valami rendetlen tiesz-tractoristának akadékyába vót*. Lassan, észrevétlenül múlt a semmibe, olyan lassan, hogy nem hiányzik már a szemnek se. Ugyanúgy, ahogy a faluhoz tartozó vagy természetes közelsége révén a faluhoz kötődő valamikori uradalmi majorok, tanyák, a hegyi lakók házai. Csak a név maradt, földrajzi helymeghatározó, de tartalom nélküli fogalom: Lipót, Rózsa, Újmajor, Margit, Nándor, Kistilaj, Lichárt. (Lichárt - ejtsd: lihárt, de értsd: Richárd; uradalmi majorok lévén, a keresztapaság is az uradalmat illette, aki saját gyerekeiről nevezte el azokat. A parasztnak a nyelve is paraszti névre állt, az idegen csengésű, kényes Richárdot is nyelvükhöz igazították - *lihárt* lett kimondva, leírva meg az ösztönszerű Lichárt.)

STATISZTIKA 1. A falu a háború előtt és közvetlenül utána a majorokkal, tanyákkal együtt 1100-1200 főt számlált. Ma az állandó bejelentett lakosok száma 300 körül mozog, de nem élnek itt többen gyakorlatilag 280-nál. 40 év alatt mintegy 800 fővel apadt a falu lakossága. Átlagoló kedvünk rögtön megállapíthatja, hogy ez évi 20 embernyi csökkenést jelent. Ha ugyanezt a számtani sort a jövőre is alkalmazzuk, akkor a falunak 15 éve lehet hátra. Amíg egy gyerek felkamaszodik, vagy amíg egy nyugdíjba lépő elhalálozik. Nem biztos, hogy az élet megcáfolja a hideg statisztikát.

A faluhoz közigazgatásilag három uradalmi major tartozott, kb. 250 lélekkel, ma senki. Hogy kiürültek a cselédlakások, a világ legtermészetesebb dolgának tartjuk. A faluban a közlekedési viszonyok miatt szó sem lehetett ingázásról. A valamikori cseléd, utóbb kisparaszt, ha beállt a szövetkezetbe, többet gyalogolhatott, mint korábban. Azt is fölfogta, hogy végleg *kominista* útra lépett a társadalom, s a fejlődés kihagyja a majorokat. Nem volt más választása, mint elhagyni őket. A háború előtti viszonyok aligha különbözhetek lényegesen a *Puszták népé*-nek sorsától, ami a cselédséget illeti. A falu pedig lélektanilag ugyanúgy elszigetelődött tőlük, és le is nézte ezeket a *kódis famillijákat*, mint másutt, mert *semmijek se vót sose*. Érzelmileg hát nem kötődtek ide, vagyis sehová se. *Mikorra ekkicsint mekszették magokat*, másfelé költöztek.

EGY METAFORÁRÓL. A majorok felszámolódása után kezdett lassacskán vagy inkább gyorsacskán világgá menni Kistilaj. Kistilaj jó két kilométernyire fekszik a falutól, de az összetartozás tudata a viszonylag nagy távolság ellenére is mindvégig megvolt. A háború előtt 90-100-an éltek ott, ma lélektelen. Kistilaj igazából nem tanya, hanem igen-igen aprócska falu volt a létező összes szolgáltatás nélkül. Egy teljes utcásor, annak rendje-módja szerint. Lakóház, gazdasági épületek, kerítés. A telek végén folyik el a patakocska, amelyik a falut is átszeli. Itt ered, aztán valahol beleömlik a Zalába. Isten tudja, jut-e belőle valami is az óceánba. Inkább elkallódik, föloldódik a nagyobb vizekben. A pataknak neve is van állítólag: Hosszú patak. De ez nem biztos. Kitalált név lehet, hogy a nyilvántartásokban ne legyen alábbvaló más, nagyobb, akármilyen Neve-van víznél. A pataknak Patak a neve. Mert a közelben más víz nincs, csak a Zala, de az nem patak. Ha patakról van szó, ezen minden esetben *ezt* a patakot kell érteni, esetleg *tilaji patak*-nak mondják, ha valaki nagyon értetlenkedne. A pataknak négy szekeres és egy gyalogos hídja van. Mindezekén túl, metaforisztikusan követi a falu teljes leépülését, pusztulását. Forrásai szépen apadnak, néhány már teljesen kiszáradt, a többi eliszaposodott. Télen még csak-csak csordogál benne valami kis víz, de nyáron, aszálykor semmi, csak a kákával, náddal benőtt árok sejteti eredendő voltát. Mire kihal a falu, hosszú esőzések sem tudják vízfordásra kényszeríteni. Pedig valamikor még gátakat is kellett építeni ellene.

Ez a költői kiszáradás nemcsak a patak privilégiuma. A falu ivóvizet kútjai is az elfajzást választották. Azokban is apadnak a források, töltődnek föl homokkal, egyre-másra kell tisztítani, mélyebbre fúratni őket. A kútfúró mester azonban, aki nem költő, nem metaforának vagy szimbólumnak tekinti a jelenséget, hanem azzal magyarázza, hogy más, mélyfúrott, *állami* kutak szippantják el a kicsik elől a vizet az alsóbb rétegekből, a források forrásaiból. Mindegy, ha így igaz, még találóbb a metafora.

A pataknak semmi szerepe nincs a falu életében, de megnyugtató, hogy van. Kistilaj határát is az szabja meg, azon túl kezdődik az erdő, az osztrákok meg a valamikori tanácselnök, párttitkár kedvenc vadászterülete. Míg éltek itt, ők hajtották föl a vadakat a *mastanyi uraknak is*.

Kistilaj városi ember számára roppant romantikus helynek látszódik. Kis völgyecskében fekszik, patakparton, egyik oldalt félelmes erdő, másik oldalt *rettenetes nagy part* fogja közre. A meredekséget minden esetben helyi mértékek szerint kell érteni. Itt azt jelenti: szekérral menet lefelé mindkét kereket be kell kötni, fölfelé pedig üresen is illik leszállni, többször pihenőt adni az állatoknak, hogy *meg ne szakaggyanak*.

Ma *közös* föld, ami valamikor közép-, még inkább kisparaszti birtok volt. Ott telepedtek le, mert ott volt az életet adó föld. Amikor úgy tűnt, hogy biztonságot, kenyeret többé már nem fog adni, elhagyták.

HÁT HEGYED VAN-E? Legutoljára a *hegyet* hagyták el. A hegy valójában két fogalmat jelent: a közismert földrajzi képződményt, illetve a szőlőt a gyümölcsössel, borospincével együtt. Hegy=szőlőskert. A világ legtermészetesebb hangján kérdezik akár az alföldi embert is: *Hát hegyed van-e?* A faluban minden valamirevaló embernek van hegye.

A hegyen tényérnyi kápolnácska van, Kisboldogasszonykor búcsú, évente ezáltal egyetlen alkalommal működik is, amelyen részt venni - lélekben nagyobb ünnepet jelent, mint a falu nagybúcsújáén. Misét hallgatni, áldozni a szabad ég alatt, s utána a pincékben összegyűlni, borozgatni, eszegetni - talán az egyetlen rítus, amit nem zagyvált meg mindenféle praktikus meg modern kényszerűség. Zarándoklat, kirándulás, egymásra figyelés, mindez a legnagyobb szabadságban, hiszen erre az alkalomra egyáltalán nem illik vendéget hívni, sőt a részvételre sem kötelez semmiféle íratlan szabály. Ünnepe voltát csak erősíti, hogy ez a búcsú eredendően bizonyosan a hegyi ember búcsúja volt. A hegyi emberé, aki a falusiak értékítélete szerint más volt, mint a többi halandó.

Fönn valamikor százan is laktak, elszórtan, mind a saját szőlő-kaszáló birtokán, ritkán állt csak két-három ház is egymás közelében. Kik lehettek az ősök? Talán akik a falu vándorlásakor nem akartak elszakadni szülőföldjüktől, inkább a ridegebb szabadságot választották, mint az oltalmas kompromisszumot. Máskülönben érthetetlen, hogy a mindenben igen praktikus megoldást kereső paraszti ész miért tartotta ott őket. Állataik voltak, de a szántó messze esett. Az alföldi tanyákkal szemben itt ösztönösen keresik az együtt-élést, a csoportot, a biztonságos közösséget. A hegyen viszont jellemzően magukra voltak utalva. Merész embereknek tartották őket. Hogy *mernek* ott élni, pedig akárki is arra járhat, meg a vaddisznók is beleshetnek a konyhaajtón. Az egyik utolsó hegyi öregember például - nem öngyilkos lett, hanem - *elemésztette magát*. Addig a faluban élő rokonok küldtek két-három naponként meleg ételt az öregnek. Nem volt hajlandó *legyűnnyi*. De a magány meg a hasznavehetetlenség gyötörte. Befejezte hát az életét. Egy rossz szó el nem hangzott, pedig a faluban az öngyilkosság szégyene majdnem fölér a lányanyaságéval. Mindenki megértette, hogy ennek így kellett történnie, nem másként. Mert a hegyi ember szabad ember, ikertestvéri viszonyban élhet a természettel, ha nem szökik el előle.

A hegyi ember sok mindent tudott, amit a falusiak nem. Egész nyáron az erdőből élt. Ismerte minden gomba fészket, melyik fa tövében lehet *vergányát*, melyik tisztáson *galambicát*, melyik sűrűben *róka*gombát találni. Egykettőre teleszedték magukat, a falusiak meg fél napi kósztalás után is alig leltek valamit.

A hegyi ember örökké úton volt, járta a hegyet. Mindig pontosan tudta, melyik szőlőt kellene metszeni, kapálni, permetezni, melyiket verte el a jég, kinek mennyije terem. A szőlő alapján pontosan számon tartotta a falusiakat, ki mennyit ér.

A hegyi ember mindent lát, ha akar. Csak kiballag a *Pajtaoldal* szélére, aztán belátja a fél megyét. Látja, esik-e az eső a faluban, melyik dülő kapálatlan, melyik virít, melyik sárgállik.

A Pajtaoldal *rettenetes meredek part*-jával valóban fenséges. Kétoldalt lankásabb dombok határolják, mögötte végtelen erdő, lábánál folyik el a kicsi patak, azon túl a régi templom dombja, majd a hosszirányú falu, a falu után a szelíd emelkedőjű Avas. Szemben és északnak síkság. Jobbra a Zala-dombság kezdődik. Tiszta időben messzire ellátni. Aprócska, kékesszürke kis kupac - a *Somló*, balra még kisebb, a *Ság*. A délkeletnek eső halmocskát a *Badacsonyi-hegy*-nek mondják.

A hegy a falu felől nézve időjárás-jelentő objektum. Ha a hegy felől sötét felhőt látni, ha idehallatszik a hegyen túli vonatzakatolás, eső lesz. Bizonytal a hegynek köszönhető, hogy aszályosabb itt az időjárás, mint akár a szomszéd faluban is. Igaz, jégből is kevesebb jut.

A hegyről a falu megbonthatatlanul csendesnek, mérhetetlenül nyugodtnak látszik. Bukolikusnak. De a nyugalom csak látszólagos. Öröklött paraszti kultúráját fölborzolta, összekuszálta a megváltozott világ. A fölsejelő modernizálódás inkább csak az elbizonytalanodást leplezi. Mert életmódján - néhány látványos, anyagi-egzisztenciális módosításon kívül - nemigen tudott változtatni. Röghöz kötöten él, ellene csak sóhajtással panaszkodik. Akinek nem tetszett vagy mást akart, elment. De aki maradt, az alkalmazkodik. Kihez? Mihez? A megszokáshoz. A világot nem ismeri, a falun kívüli életről elképzelései se igen vannak. Néha csodálja, néha lenézi, néha elutasítja a *változást*, *nem tud vele mit kezdeni*. A munkához menekül, a privát családi élethez. Ezeken túl nincs világ, más világnak nincs alapja.

A falu kicsi, és minden látszat ellenére irtóztatóan homogén.

A falu hat utcájából a leghosszabb is alig nagyobb a legrövidebbnél. Ma nincs több 120 lakóháznál. Ez utcánként átlagban húsz házat jelent. Az utcáknak természetesen nevük is van, még hozzá hivatalos is. Iskoláskorú lehettem, amikor megtudtam, hogy igazából nem az a nevük, miként a falu tudja. Máig gondot okoz a gyerekek is, ha valaki mondjuk a *Dózsa György* vagy a *Kossuth Lajos* utcát keresi. Visszakérdeznek: kit keres? Mert valószínűleg a *Vízmelléken* vagy a *Kokaszváron* találja meg. De aligha lehetett öt-hat ember, aki mindezt pontosan észben tudta tartani - mármint a felnőttek között. A gyerekeket azért erre megtanították az iskolában. Mióta iskola sincs, megint bizonytalanodik a helyismeret.

A falu két részből áll. Középpütt a patak és a kaszáló, a valamikori futballpálya osztja ketté. Az *aszeg* vagy *lenek* három utcája a falu öreg része. Itt élnek a cigányok is, meg a lumpenek. Tulajdonképpen család csak három-négy él itt, a többi halálára váró öreg. A *főszeg* vagy *főnek* a falu fiatalabb, fejlettebb része. Valamennyi fontos és hivatalos épület a leghosszabb, a templom utcájában helyezkedik el: a kocsmá, míg volt, a tanács, míg volt, az iskola, míg volt; itt van a tejátvevő, a *csarnok*, akkorka csak, ha öt ember bemegy, már dugig van, itt van a bolt, valamint a buszmegálló, a régi tanács egyik szobájában orvosi rendelő, az iskolában a posta. Van a falunak néhány szolgálati háza is, tanítók, mérnökök, agronómusok *megfogására*, de csak egyben él egy mérnök-tanító házaspár, a többi afféle szociális segély elaggult *szerencsétleneknek*. Az összes szolgálati lakást és középületet az iskola kivételével a téesz

vagy a tanács vette meg a valamikori elvándoroltaktól. Köztük az igen találékonyan és jellemzően újrakeresztelt *potya-házat* is, bár ott nem a tulajdonossal alkudozva, hanem elkobzás után *fizettek valamita zállamnak*.

A NAGYLEGENDA. A volt tulajdonos, a *Potya*, a falu igazi büszkesége, lenézett ura és méltósága, de elismert világszélhámosa. *Parasztbáró*, aki ha *több böcsülete van, a zesse miatt még miniszterelnök is lehetett vóna*. Míg élt, s annyira *le nem robbant*, különösen pedig, míg börtönben ült, örökkön mesélték gazdagságát, urasságát, fényűzését, amihez *potya* úton jutott. Dolgozni sosem dolgozott, mégis nagyúrként költekezett, fényeskedett. Könyvet érdemelne sorsa, oly nagystílusú szélhámos volt. A legérdekesebb, s ami igazából elgondolkodtat: a szemlélete. Anyja féltő-feddő szavaira egy ízben ezt válaszolta: *Mit bánom én, ha fölakasztanak is! Éltem annyit, mint maguk ötszáz év alatt se! Becsület, becsület! Maguk dolgoznak, mint az állat, de nem is élnek jobban az állatnál!* Fénykorában, a *Rákosi-rendszer* alatt legalább húsz, angol szövettől készült öltönye is volt (másnak legtöbbször egy se), száz inge, harminc elegáns cipője bizonytal. Hévízre, Pestre járt mulatni előkelő szállodákba. Mindenütt hajlongások fogadták, a cigány azonnal az ő asztalához vonult. Igazi úri *kurvái* (lehet, csak szeretői) voltak. Szélhámos és bohém egyszerre. Egyik alkalommal, *egy nagy víg kedvében*, éppen a faluban autózgatott, s nagylelkűen beültetett a kocsijába egy gumicsizmás, konyhakötényes parasztembert, hogy hazaviszi. Az öreg örült, hogy életében egyszer kocsiba ülhet. De nem haza, hanem egyenesen Hévízre, szállodai étterembe (talán éppen a Pöttyösbe) szállíttatott. Aztán Potya követelésére be kellett ülnie amúgy csizmástul, kötényestül a nagy drágaságba, és még azt is el kellett viselnie, hogy a *finom úri kurvák* az ölébe üljenek. Nagy zavarban lehetett, nem vitás. De akkor járt életében először és utoljára is ilyen mesés helyen. S ha szóba került a történet, kelletlenül szentségelt, aztán bevallotta: nem bánta az utat, csak éppen nem gumicsizmában kellett volna megtenni. Amikor szóba kerül Potyának eme nagy kalandja, hatalmasakat nevetnek a falusiak, könnyek potyognak, reng a ház. A szélhámoson csak ejnye-ejnye. Hanem a sógoron! Hogy mekkorát nézhetek a szállodában! Az öreg hogyan *meregethette* a szemét! Egyáltalán elképzelve, ahogy egy magukforma, istállóhoz szokott hirtelen *illetlenül(!)* úri társaságba keveredik. Az étterem, a szálloda az úriasság netovábbja. Láthatatlan, de annál valóságosabb demarkációs vonal választja el attól nemcsak a parasztot, de elképzelésük szerint általában a falusit. Aki mégis belépne a gazdagoknak fönntartott zárt világba, az ott csak díszmajom lehet, azon csak röhögni lehet. A falusiak közül egyedül Potya lépett be teljes létével, de ő másként ítéltetett meg. Őt mindenek ellenére csodálták. Félisten-félsátán, különleges emberi tulajdonságokkal, magatartással. Mindazzal, ami a falubeliekre kivétel nélkül nem jellemző, viszont tudván tudják, hogy kimondottan előnyös a világban való tájékozódáshoz, érvényesüléshez. Sem testtartásában, sem alkatában, sem bőre színében, sem ráncaiban nem emlékeztetett sem parasztra, sem falusira. Beszéde gördülékeny, választékos, alárendelő mondatokat is használ, megjelenése megnyerő, bizalomkeltő. Mozdulatai, meta-kommunikációja a legmagabiztosabb emberé. Bárkivel való kapcsolatteremtő képessége messze fölülmúlta az addig és azután látottakét, a tekintélyekét, az értelmiségiekét. Amikor először szabadult, mindenki alaposan megbámulta. Nemcsak azért, mert híres ember lett, hanem mintha még urasabban tért volna vissza. Inkább ügyvédfélének látszott, akkor is, ha munkásruhát vett, vagy tévedésből szerszámhoz nyúlt. De orvosnak is kiadhatta volna magát minden további nélkül.

Először 70-ben szabadult, az amnesztia idején. Hogy miért került börtönbe, pontosan senki nem tudja. Bizonyos, hogy embercsempészéssel foglalkozott, *közbe meg valamit a zállamnak is csinyát*. Aztán utóbb is ki-bejárt a *rácsos eggyetembe*, volt anyagbeszerző, magával vitt

főkönyvelőt, barátsága miatt Kossuth-díjas téeszelnököt nyugdíjaztak. Aztán hol itt, hol ott tartatta ki magát.

Potya néhány éve meghalt, de, mint mondják, cigánybanda muzsikált a sírjánál. A búcsúztató pedig utoljára is *parasztbárónak* nevezte. Halálával a legenda megszűnt virágozni. De a jólét és gazdagság mértéke máig ő maradt. Élete példa és tanulság. Lám, nagyúrként is lehetne élni, és nem biztos, hogy nehezebbre esne az embernek. Tanulság, lám, aki meggazdagszik, az *mind* börtönbe jut, mert tény, bizonyított tény, hogy becsületes munkával nem lehet luxus életet teremteni.

STATISZTIKA 2. A faluban összesen két felsőfokú végzettségű ember él, 0,66%-a az összlakosságnak. Budapest II. kerületében 20% ez az arány. De ez a 0,66% sem épül be a falu életébe, idegen test, ittlétük esetleges, ideiglenes. Érettségizett? Öt-hat, maximálisan 2%. A szakmunkásképzőt végzettek esetében semmivel sem jobb az arány. Nem tekinthető hát különösnek, ha a faluban a bármilyen jellegű középfokú iskolát végzettet értik az *iskolázott ember* kifejezésen, az esetleges felsőfokút végzettet pedig *nagy embernek* titulálják. A falu iskolai végzettsége nem hiszem, hogy elérné átlagban a nyolc osztályt. A magyarázat igen egyszerű. A derékhad (helyi viszonyok szerint a hatvan év körülieket jelenti) a háború előtt járt iskolába, hat elemit végzett. A kiegészítő, nyolc általánost jelentő éveket később inkább csak a férfiak járták ki, nagyobb részük azoknak is elvándorolt. A lumpenek és a cigányság befejezetlen iskolái pedig annyira lerontják az arányt, hogy az a néhány iskolázott nem képes izlésesre, elfogadhatóan kellemesre kompenzálni a statisztikát.

Pontos adatokat is közölhetnék a munkavégzők, foglalkoztatottak esetében. A faluban azonban jóformán naponta módosul valamelyest a statisztika - vagy elmegy, vagy nyugdíjaznak, vagy meghal valaki -, s egyetlen ember is hatalmas százalékokat jelentene, alapjában rengetné meg a tudományoskodó bizonyosságot. A hozzávetőleges adatok viszont a lényegét jelölik. Ma például három dolgozó ingázik vállalati autóbusszal, de lehet, hogy holnap már csak egy lesz, vagy egy se, esetleg öt. A faluban körülbelül harminc aktív dolgozó él - elméletileg. Ebből a gyesen lévőekkel együtt ingázik talán tíz. A téeszben tizenötnél többen semmiképpen nem dolgoznak. A maradék öt a falu alkalmazott rétege. A tizenöt téesztagból legalább öt a nyugdíjig visszalévő éveket számolgatja, az ingázók fele ugyanerre az időre fölmondja az ingázást - nem a falu javára.

*a tijeccsé aran kincs
aki nem lop annak nincs
a tijeccsé aran bánnya
aki nem lop majmeg bánnya*

(Sulok Jóska helyi népköltő egyetlen ismert alkotása)

Abban semmi különös nem találok, hogy évtizedek múltán is eszükben tartják, melyik volt a MI földünk, melyik mennyit ért, aranykorona-értékét pontosan tudják, hogy hány tehenet adtak be, mi volt a neve, mennyi pénzt adtak traktorokra, s hogy akkor az mennyit ért. Hogy a propaganda idején mit ígértek, s abból mi lett.

A személyesnek érzett tulajdonnal azonban sokáig, 10-15 évig is másként bántak, róla másként vélekedtek. A tehenre, amit beadtak, mindvégig úgy tekintettek, hogy az *enyém* vagy a *mienk*, csak most éppen nem az otthoni istállóban áll. Egyszer majd haza is lehet vezetni. Otthon talán káromkodta, mert rugós volt, mert *nem fogott fíjat*, kevéske tejet adott, de amikor *elhajtotta*, megsiratta. Mert a *közösben* nem az állat-személyre kiszabott gondoskodást kapta,

hanem a tulajdonos nélküli tehénségre, ha az etetők nem ismerték föl az állat valamikori gazdáját, s dugi szénával nem kényeztették, vagy *más* módon verték.

Egy-egy gyümölcsös, mely szintén az *evütték* listájára került, kapta meg legtovább a régi tulajdonosnak kijáró tiszteletet. Mert ezek többnyire oly kicsik voltak, hogy a téesznek nem volt érdeke beszántani, megközelíteni is nehéz volt gépekkel. A régi tulajdonos továbbra is kaszálta a fűvet, a gyümölcsöt ő szállította haza. Nem *lopta*! Á! Mindenki tudta, az *övé*. A falu erkölcsi mértéke szerint, aki innen akár egy kosár almát is fölszedett, az nem lehetett *rendes ember*. Két tábla szántó között a bozotosban diófák állottak. Egy-két szemet szabadott fölszedni, de többet nem. Mert azt Pista bácsi ültette, míg él, őt illeti. Hiába volt jogilag *közös*, a kollektív tudat megtartotta *privát*-nak, míg a régi gazda ki nem jelentette, határozottan ki nem hirdette, hogy nem tart rá többé igényt. Ezzel szemben a téeszirtokon éppen másként ítélődik meg a hasonló jelenség, akár az uradalomban valamikor. Ott sok mindent szabad, míg észre nem veszik.

Nemrégiben két növendék bika pusztult el a téeszistállóban, hamarosan egymás után. Megdagadtak valamilyen takarmánytól, dagadtak, dagadtak, egyszer aztán megdőglöttek. Utána kihúzták a *söprés*-re, másnap a *dögös* elszállította.

A dolog le volt tudva.

- *Mér nem hittak állatorvost?*

- *Mer mire ideért vóna, úgyis megdőglöttek vóna.*

- *Étolajat pálinkáve, aszt köllött vóna itatnyi velek!*

- *Haha! A tieccsébe pálinkát tartanyi? Nem tunnád ollan helre dugnyi, hogy az etetők vagy a zőrök meg ne talállák!*

- *De hát a falu itt van eppercre!*

- *Tudod, komám, ha közös, nem számítt, veszhet az!*

Egy másik eset. A téesz egyéni gazdától is vásárol borjakat további nevelésre. Néhány éve még nem volt ennyire modern az állattartás, csak úgy vette át, ha a borjú *itta* a tejet. Azaz: eladás előtt néhány nappal leválasztották, a lefejt tejet lavórba öntötték, ujjukat a tejbe meg a boci szájába mártogatva próbálták ivásra csalogatni. Erre azért volt szükség, mert (nyilvánvalóan) a téeszben nem értek rá ilyesmivel *szórakozni*. Mostanában nem feltétel, hogy a borjú igya a tejet, mégis vannak, akik képesek napokig ezzel kínlódni, hogy *ahová majd ekerül*, ne szenvedjen eleinte. De hiába játszadozik, erről is kénytelen lemondani. Ma már modernebb lett minden, ma már a pszichikai dresszúra eszközeivel *nevelik át* az állatokat. Mindezt egy otthon maga is tehenes gazda kurjantotta nyeglén az eladónak, aki pár szót szánt volna az új gondozónak: nem kell *bántani*, issza az a tejet.

- *Ne magyarázzon nekem, mit hogyan! Két napig nem kapnak se vizet, se tejet! Utánna a vasszeget is megenné! Jobban issza a tápot, mind a zannyájét!*

- *De hát azér csak meg lehetne kinányi?*

- *Mekkaptyaja pénzit, mit törődök, ha megdőglök is!*

Az eladó szeme elhomályosul, de csak befelé meri nyelni a könnyeit, hogy nincs *ezekbe* semmi emberség. Elképzelhető, hogy eladás előtt megpróbálják agyonetetni a borjút, hogy *jobban nyomgyon*. Tele hassal érkezik az újonc, jóltartáshoz, simogatáshoz szokott múlttal. Utána két napig se vizet, se tejet. Két nap után a jobbára csak langyosra fölmelegített vízbe belevágják a tejport, meg sem várva, hogy föloldódjon, elébük öntik, azok úgy is megisszák.

Nem csoda, ha elcsapják a hasukat, netán a nemtörődömség eredményeként el is pusztulnak. Az etetők meg szaladnak haza, elszöszmötölni a magukéval. Mert nem lehet szüntelen *pallért* állítani mindenik mellé.

Hogy mióta van ez így? Azt mondják, azzal, hogy hozzácsatolták a téeszt a szomszéd falu gazdaságához, tönkre is tették. Bármiféle szakértelem nélkül, pusztán a zárszámadások eredményét tekintve is valószínűnek látszik a gondolat igazsága. És hozzáteszem: nemcsak a gazdaság ment tönkre, hanem a munkamorál is, meg a legelemibb közösségérzés is.

Amikor '61-ben megalakult a faluban a téesz, a tagok maguk közül választottak elnököt. Rendszerint olyat, aki a háztáji gazdasága alapján viszonylag méltónak ítéltetett, és pártkönyve is volt. Akármekkora ellenszenvvel, félelemmel fogadták is a *tijeccsét*, a tagság optimális mértékben közösséget alkotott. A munkafegyelem nemigen volt lazább, mint a kölcsönbe, napszámba végzett dolognál, mert ténylegesen is érezték: a hasukra megy ki a játék. Talán évente választottak maguknak új elnököt, aki rákényszerült a köz tanácsaira. Részint, mert sosem tapasztalt munkát végzett, részint, mert az egyébként automatikusan jelentkező passzív ellenállás miatt nem jutott volna semmire. Leváltása után pedig ugyanúgy dolgozott a téeszben, mint a többi rangtalan tag. (Az összevont téesz leváltott elnökei legfőljebb *tanácsadó*-ként maradtak, s ha teheték, elköltöztek. *Mekszette magát, dógoznyi nem akar, tanácsadó, mittunna az tanácsónyi, míg elnök vót se értett semmihö.*) Addig, ha nem is nagy, de jövedelemmel zárták az éveket. 1968-ban összevonták a szomszédos Bérbaltavár szövetkezetével. A helyiek húzódoztak, vonakodtak, nem akarták. Agitáltak a járástól, megyétől, a helyi vezetők, jobb lesz, érdemes lesz, igazi nagygazdaság fejlődik, szavazzák meg! Nem! Húzódoztak a parasztok, mert hallomásból tudták, a szomszédé gyengén működik, hatalmas szőlőt telepítettek, óriási kölcsönökkel, azt vissza kell fizetni, haszon lesz-e rajta, nem tudni. Meg különben is lustábbaknak tartották a szomszédokat, s itt a földek is jobbak voltak. Szavazzák meg! Nem! Maguktól nem, csak muszájból. Végül az agitátorok győztek. Szavazásra jogosultnak nyilvánították a nyugdíjasokat is, akik az ilyenkor dukáló ingyen üveg sörért elballagtak a gyűlésre, s akiknek mindegy volt, mire emelik föl a kezüket. *Mekszavasztatták velünk, ho mennyünk össze. Pedig akinek esze vót, mind látta, ho rosszabu járunk. Allett, amit akartak. Hát akkor mér kinozzáka zembert a szavazásse.*

Az egyesülést követő egy-két év óta a két falu együttes erővel nyögdecsel. Az eleinte jellemző pár forint hasznót a ráfizetés követte, újabban rendszeresen fölvetődik a szanalás gondolata.

Fölbomlott az önszabályozó, önigazgató munkafegyelem. A vezetés a szövetkezet nagyságánál fogva is elidegenedett a dolgozóktól, ugyanakkor változatlanul az erkölcsi alapokon nyugvó, önellenőrző munkafegyelemre támaszkodott. Az elnökök szakmai képességét, képzettségét meghaladta a feladat, magukban ugyanakkor konokul hittek, s így a más elgondolású, hozzáértő agronómusok elhagyták a falut. Nem tudták elviselni, hogy egy nyolc osztályt végzett önfejű akarnok *dirigálja* őket. Csak azok maradtak, akikből a legelemibb ambíciók is hiányoztak, felkészültségük, tudásuk, lelkiismeretességük máshová kevés lett volna, s isten őrizzen bármit is fordítani a dolgokon, mert talán többet kell dolgozni, s végzetesen kiderülhet, hogy nem értenek munkájukhoz. A munkamorál ennek következtében a tagság körében hihetetlen mértékben lezüllött, a vezetés a véletlenre meg a szerencsére épített. Ha jég jött a földekre, a paraszt kétségbe esett, a téesz örült, hogy a biztosítás kihúzza a csávából.

Végül a járás segített. Küldött valahonnan egy állattenyésztőt, aki meghazudtolva a korábbi éveket, *hónapok alatt* képes volt átszervezni, ésszerűsíteni, gazdaságossá tenni a munkát, érdekeltté tenni a dolgozókat. Hivatalosan megállapította, amit a parasztok amúgy is tudtak, hogy hozzá nem értő, a dolgokkal nem törődő emberek vezetik a gazdaságot, senkinek nem fűződik érdeke a jobhoz, ellenőrzés nincs, nem csoda, ha pusztul minden. Mikor mandátuma

lejárt, visszatért eredeti munkahelyére. A parasztek küldöttséget menesztettek utána, jönné vissza, mert *nélküle* nem lesz itt semmi, amit fölépített, egy hanyag utód pillanatok alatt a semmibe kótyavetyéli. *Föllürü nem engették*. Új választások következtek, ki tudja, immáron a hányadik. Ezúttal a megye adott egy jelöltet, fiatal gépészmérnököt, de akárkit mondanak is, megválasztják.

A tagok viselik a csereberét. Fásult közönnyel, hitevesztetten, mint a próbababának is mindegy, milyen ruhát aggatnak rá, egyiktől sem változik élővé. Bár nem kétséges, leginkább ők szenvedik meg az örökös „jobbító változtatásokat”. Az új elnökkel is. A téeszvezetők bérpótlékot kapnak, mert a szövetkezet a szanalás szélén áll. Ezzel próbálják őket jobb munkára ösztönözni. A dolgozók nem bérpótlékot kapnak, esetükben a munkafegyelem megregulázására más eszközöket látnak célravezetőnek. Néhány dolgozót például elbocsátottak. Tulajdonképpen természetesen várható volt, és tulajdonképpen egészében igazságos módon. Azon egyszerű oknál fogva, hogy nem jártak dolgozni. Hiába hívták őket a brigád- meg az üzemegegység-vezetők. Ha ráérték az otthoni munka miatt, meg volt hozzá kedvük, mentek, ha nem, nem. Egy évben 30-40 napnál többet nem dolgoztak. Nem fiatalokról vagy lumpenekről volt azonban szó! Nyugdíj előtt állókról, parasztvérüekről. A munkamorál oly mértékű züllését tapasztalhatták huzamos ideig, hogy természetesen nem hitték el, hogy *e pillanattól* kezdve megint dolgozniuk kell, keményen, mint régen, s ha dolgoznak, majd, valamikor, egyszer a fizetésükön is észlelhetik a változásokat. Megcsömörlöttek és elidegenedtek, mert már annyi ígéretet hallottak, hogy természetesen a legutolsót sem hitték el.

A téesz, amely optimális esetben a falu centrális szervező ereje kellene legyen - a köztudatban csak *van*. Az öregek a nyugdíjat várják, addig valahogy kihúzzák. A fiatalokat csak a pénz érdekli, érzelmileg nem kötődnek hozzá. Mert a téeszre nemcsak mint közösséget szervező, igazgató, képviselő, morális és lelki tényre nem számíthatnak, de mint abszolút biztos jövedelemforrásra sem. Az előző elnök idején megtörtént, hogy a szokásos fizetési napon nem volt a téesznek pénze. Várni kellett, amíg valahonnan *szereztek*. Az írodistáknak meg az előjáróknak kiutalták a bért, csak a fizikai dolgozóknak nem. Ez többször is előfordult. Morgás volt, elégedetlenség is, de arra már senki nem vette a fáradságot, meg *po fájja se vót hozzá*, hogy *patáliát* csapott volna. Elfogadták, hogy ez a téesz ilyen. Itt bizony előfordulhat, hogy nem tudnak fizetni. Aztán megállapították: ha nem volna a háztáji, bizony, bajban lenne ilyenkor az ember, meg akinek nincs háztájjja, az húzza most az orrát, az kenyeret is alig tud venni, ha nincs tartalékja.

Persze nemcsak azért nem csaptak patáliát, mert különféle erkölcsi előítéleteik tiltották volna, sokkal inkább, mert nagyon is tisztában vannak korlátaikkal. Alig hiszem, hogy bármelyikük is eredményt érhetne el holmi tyúkpereken, mezsgyevitákon kívül. Mert tisztában van azzal, hogy nem tud szabatosan fogalmazni, szép, kerek mondatokat sem kitalálni, sem leírni, még kevésbé elmondani. A finom ironia, az árnyalatok hatalma, az eufemizmus tökéletesen idegen tőle. Indulatait, igazát fölnagyítva, jó hangosan mondja el, mert azt hiszi, ha nem élezi ki mondandóját, szavát nem emeli föl, nem veszik észre, mit akar. Jogaival sincs tisztában. Abban sem biztos, hogy jogsérelem éri. Hogy panaszt kinek tehetne, még kevésbé. Valahol a járás, valahol a megye... Aztán fél, retteg, mert a vendég elmegy, de a gazda marad. Sejtí, ha a baltavári borospince körül sok az idegen hivatalos gépkocsi, *valami meginn ellett simidva*. Ha helyben morog, panaszlik, változás nem várható. Hiszen morgás nélkül is nyilvánvalóak a dolgok.

Hallhattam, amint egy vitás, velük szemben sérelmesnek érzett viszonyt fölvetettek panaszképpen egy idegen, először látott állattenyésztési felügyelőfélenek. Az igen kurtán és határozottan nemet mondott, panasznak nincs helye, az ügy le van zárva. A válasszal nem voltak

megelégedve, de elbizonytalanodtak, és nem mertek volna szólni ismét, nehogy szegyenben maradjanak. Hónapok teltek el, míg a saját, ismert, megszokott, emberséges emberüknek elmondhatták újra a dolgot, ezúttal minden zavartság nélkül. Az illető türelmesen meghallgatta őket, megértette, miről van szó pontosan. Igazuk van, mondta, a panasz jogos, majd intézkedem - és intézkedett.

KÉTSZER HALNAK MEG. A faluban *nincs ember* (ti. munkaképes). Pár év kell csak, hogy a település kizárólag nyugdíjasokból és lumpenekből tevődjön össze. A derékhadat már most is a nyugdíjkorúak jelentik.

Nemrégiben az egyik öregasszonyt magához vette a fia, miután férje meghalt, s ő eltehetetlenült. Elvitték, pedig nem akart menni. De magára sem merték hagyni. Tömbházba került. Fia és menyé dolgozik egész nap, csak estére keverednek haza, fáradtan. Ő meg panaszkodik, keserű az élete, megtiltották, hogy egyedül lemenjen az utcára. Mindent elébe raknak, gondja nincsen semmire. Csak ül a (fél)szobájában és *van*. Az ajtó zárva, mint a városi lakásokban általában mindenütt. Rabsors - hát ezt érdemelte? Ha jelenére vagy jövőjére gondol, elkese-redik. Mert *nem így* képzelte. Hetven-valahány évesen nem tagadhatja meg múltját, nem tanulhat másik életet. Elégedetlen? Nem hiszem. *Tudja*: az összes variáció közül e mostani megoldás fejezi ki legjobban családjá aggodalmát, féltését, szeretetét. Igyekeznek a kedvében járni. Csak nem sikeredik. Ki hát a vétkes? Nem volt pénzük, hogy *idejében* akkora házat építsenek, ahol mindenki jól érezheti magát, s a megváltozottat is a magáénak fogadhatná. A három-négy generációs családok együttélése különben sem sikk. Az állami lakások eleve kicsinek épülnek, inkább csak alvásra jók, nem mozgékony életre. Ez az öreg parasztasszony is ki fogja bírni, mint a többi száz vagy ezer. Legföljebb kesereg. Legföljebb többet búsul. Legföljebb néhány évvel korábban hal meg, mint abban a házban, ahol élete nagyobbik, tevékeny részét töltötte.

Egy másik idős asszonyt a testvérei vettek magukhoz a szomszéd faluba, ahol pedig életében is elegendő időt töltött. Mégsem érezte magát sehogyan se. Csak búsult. Utóvégre öntudatlan sztrájkot indított: három napig nem szólalt meg, nem is evett. Hiába kérdezték rokonai az okát, hallgatott. Akkor egy ember a faluból meglátogatta, s neki kibökte, hogy *haza-kívánkozik*. Muszáj volt engedni. Azóta jobban érzi magát. Itthon van.

Ő vagy más, mindegy, egyszer majd nem kel föl, és a szomszédok furcsának ítélve a helyzetet, fölfeszítetik az ajtót. Akkor talán egy lelkiismeretes újságíró szívzaggató cikket kanyarint hálátlan családjáról, fiáról, lányáról, akikért ő az életét stb., stb. De ki mondja meg, hogyan lehet a gondoskodást gyakorlattá váltani, ha egyként ügyel az ember a szívére is, meg az eszére is, az őseire is, meg az utódaira is? Utóvégre önmagát hová sorolja?

A falu jelenleg (már jó tíz éve) a nehézségi erő révén szóródik, hagyatik el. Lakói hosszúra nyúló agóniát szenvednek el. Akik itt halnak meg, kétszer halnak meg.

Miről ismerszik meg az öregség? *Meggörbült, má csak bogarászik, tipróddik, elattaja marháit, nem gazdákszik, öreg ammá.* Amikor fölhagy a gazdasággal, mintegy magának is bejelenti: nincs sok hátra, most már elfogadja a halált is. Mert haszon nélküli az élete.

Ezeknek a *zöregeknek* a szomszéd faluból néhány éve ebédet szállítanak. Az igen alacsony jövedelmű nyugdíjasoknak a tanács ingyen utalja ki, szociális segélyként. Természetesen ezt volt a legnehezebb elfogadni. Noha az értelmükkel belátták, ez így nagyon jól van, de hát a szegyen! Mert ki szokott ingyenkosztot kapni? A koldus meg a szerencsétlen, s nem az, aki egész életét végigrobotolta. Büszkeségüket kezdetben annyira sértette az *alamizsna*, hogy vagy el sem fogadták, vagy elfogadták, aztán egy hét múlva lemondták, mert fülükbe jutott,

hogy más öregek gyalázatnak tekintik. Aztán mégis győzött a bölcs belátás. Következett a hálálkodás. Mit is kezdhetne az ember a nyugdíj nélkül, a régi világban ilyen nem volt. Mit is kezdhetne az ember tanács nélkül, mert a mostani árak mellett talán élelemre is kevés volna az a kis pénz.

A legkegyetlenebb mindezzel együtt persze azoknak a sorsa, akik *magokba* vénülnek, halnak meg, még reményük sincs, hogy talán, valamikor, valami kis időre *evüszik ükét*. Magukban, mert amikor a *gyerek* elvándorolt, nem volt lakás, amiben nekik is helyük lehetett volna. Maradtak, hogy a háztájiból *nyomhassák, amit lehet*. Mert nemcsak parasztnak születtek, de úgy alakult történelmileg, társadalmilag, aztán utóvégre lélektanilag is, hogy életükben is *csak* parasztnak maradhatnak, *tilajiak*, vagyis örökkön ehhez a röghöz kötöttek, akik bárhol másutt a világon legföljebb kényelmetlen díszvendégek lehetnek - akik a belvárosban a sok pompa mellett, mögött is csak a *fődet* meg a *hegyet* kutatnák lopott tekintettel.

STATISZTIKA 3. A téesz 1961-ben alakult meg. Az első autóbuszjárat 1962-ben kötötte össze a falut a világgal, akkor is cammogva. Addig, ha mozdulni akart valaki, legalább három kilométert kellett gyalogolnia: erdő, halastó mellett a vasútállomásra Zalaegerszeg vagy a *baltavári* buszhoz Szombathely, Keszthely felé. Gyalogolni az autóbuszjárat megindulása után is kellett, mert vagy jövet, vagy menet nem passzolt a busz. Akkoriban lakodalomba, búcsúba is érdemesebb volt lovas szekérrel menni, mert a família végképp nem passzolt a közlekedéshez. Gyakorlatilag ez azt jelentette, előállt egy kilátástalan kényszerhelyzet: vagy beállt a téeszbe, vagy iszonyatos energiával, éjszakai fölkeléssel, gyaloglással, éjszakai hazaéréssel ingázott a fölött férfi, s mivel egyik sem tűnt hosszú távú megoldásnak, amint tehetne, elköltözött.

Körülbelül nyolc-tíz éve véglegesen letisztult a vonzáskörzet, szinte kivétel nélkül Zalaegerszeg jelenti a jövőt. A tilajiak közül körülbelül százötven család él ebben a városban. Természetes útja a mai fiatalnak: iskola Zalaegerszegen, bejárás vagy kollégium, utána munkahely, esetleg albérlet, aztán lakás, család, ház. Természetellenes, ha valaki nem ezt a várost választja, és ütődöttség, ha valaki a falut. Aki ide szánja magát, nem idegenbe kerül. A boltba, ha megy, tudja, hol talál ismerős arcot, aki őt tisztességgel kiszolgálja. S a főutcán nem fordulhat elő, hogy ne találkozna ismerőssel vagy félismerőssel, amitől a biztonságérzete erősödik. Az elvándorlásnak ez az egyetlen emberszabású megoldása, itt nem szóródnak szét, itt magukra találnak, magukra eszmélnek - mert annyian vannak. És mert „egyik legdinamikusabban fejlődő városunkban” rajtuk kívül is ezer meg tízezer a faluról (itt nem *fölkerült*, hanem) *beköltözött* lakó, az urbanizációval együtt járó traumát kevésbé vagy alig-alig érzik sokkolónak. Természetes a letelepedés utáni utazgatás, normális, ha a gyökerek másutt erednek.

Pedig a közlekedés Szombathelyre jobb. Oda *munkásbusz* is megy, Egerszegre csak *irodista*. Viszont ha a megyeszékhelyre utazik az ember, pár forint híján kilencvenbe kerül az út, ide hússzal olcsóbb. A falu mindkét város autóbuszjáratainak a végállomása, a buszok is itt *alszanak*. A falu a világ közepe tehát, mindkét megyeszékhely menetrendjén föl van tüntetve, akkora betűkkel, mint a városok, s a forgalmistának sem kell gondolkodnia, ha erről a járatról kérdeznék. És legalább tizenöt falu utazgatóinak kellett megtanulniok, hogy a *tilaji* busszal járnak. Ezen a helyiek heherésznek, mert ki gondolta volna, hogy *ekkora* falut csináljanak majd a bekötőutas, némely komolytalanabb térképről is lehányott településből.

Pillanatnyilag úgy tűnik, az elegendőnél is több lehetőséget biztosít a közlekedés két nagyvárossal, akár ingázni is lehetne. De későn érkezett a válasz, az elvándorlási folyamatot sem feltartóztatni, sem lassítani, még kevésbé megfordítani nem tudta. Az első autóbuszjárat 1962-ben kötötte össze a falut a világgal. Jó tíz évbe telt, míg konszolidálódtak a viszonyok, s addigra kiürült.

AZ OKOS SZÁMÍTÓK MEG A BALGA HŰSÉGESEK. A *háború utánn, mikor begyütteka zorosok* hirtelen tudomásul vették, más világ lesz. A változásokról inkább csak ködös elképzeléseik lehettek. Kétségbeesés és bizodalom. Kétségbeesés, hogy majd itt is *kolhoszt* csinálnak, bizodalom, a földosztás, a földhöz jutás, a kisparaszi gazdálkodás álma. A '48-as választások után egyértelművé vált, hogy itt is *kominizmus* lesz. A legrugalmasabbak, a legélelmesebbek és bizonytalansággal a legjobb gondolkodásúak ekkor elhagyták a falut: azok, akik képesek voltak nemcsak meglátni, de a maguk számára hasznosítani az előrelátást - a kisparaszi gazdálkodás átmeneti állapot, utána majd következni fog a kollektivizálás, a *fődek evevése*; hogy meg lehet-e élni a téészen, bizonytalan; a paraszt becsülete háttérbe szorul, bizonyos; kit érint majd, kit nem a kuláklista, nem tudni; kik kerülnek kiskirályoknak a falu élére, nem tudni; a faluhoz, a paraszthoz *hozzányúnak*, miképpen, nem tudni; biztosabb hát a városi munkásfizetés az összes bizonytalanságával együtt, mint a faluban maradás látszólagos biztonsága, földbiztonsága. Az ekkor elvándoroltak szinte kivétel nélkül Budapestre költöztek, mert akkoriban a közeli városokban is alig volt munkahely, *Pestet meg maj nyomgyák, ahogyan tuggyák*.

S akik maradtak? Legnagyobb részük vélte, örökké megmarad a kisparaszi gazdálkodás, pénzüket birtokvásárlásba fektették, gazdagodó parasztok akartak maradni, teljesen a maguk urai. *Akinek nem parancsónak*. Kisebbik részük várta a téeszt, a *kánnajánt*, ahol bizonytalansággal kevesebb munkával lehet majd jobban élni. A kollektivizálás első hulláma nem érte el a falut. Jöttek viszont azok a *rettenetes évek*. Padláslesöprés, beszolgáltatás, kuláklista, az internálás réme. Az igyekvőket, iparkodókat, az értőbbeket sújtotta leginkább. *Még világosse vót, má mentünk a fődekre, sötét lett, mire meggyüttünk*. Dolgozott, beszolgáltattott, aztán éjszaka titokban megfojtotta a malacot, borotvával megnyúzta, ha nem akart végképp éhen veszni. Paraszi méltóságukat, nem kétséges, éppen ezek az évek szaggatták meg legjobban. Élni nem élt jobban, mint a munkás, dolgozni többet dolgozott, a félelem egy elrejtett véka búza miatt is az ösztöneibe férközött. Mégis bízott. Miben? Hogy egyszer elmúlik a keménység, mert *ha a paraszt nem dógozik, a munkást megette a fenye*. Akik elszöktek ezek elől az évek elől, a maguk számára a könnyebbik utat választották. Akik maradtak, a vesztesét.

Aztán '56. *Muszáj vót akkor ekkicsint engennyi, mer a nép má nem bírta*. Most már egészen bizonyosak voltak, hogy nem lesz téesz, hogy *masmá nem merneka zemberhő nyúnyi*. Aztán mégis *begyütte tijeccsé*. Ekkor indult meg a második nagy elvándorlási hullám: Budapest, Szombathely, Zalaegerszeg. 1956 táján még száz iskoláskorú is élt a faluban, ma nincs hús. Megint az élelmesebbek, a rugalmasabbak mentek el. A kolhoz nyomorától féltek. Nem tudták megbocsátani, hogy elvették a földjeiket, *becsapták őket*. Büszkeségből is, mert nem akartak cselédek lenni, a *koministák cseléggyei*. *Mindenki ment, akinek esze vót*. Ezek szerint, aki maradt, annak nem volt? Volt, csak a szülőföldhöz, a paraszi létezéshez, a múlthoz való kötődése erősebb volt. Aztán látva a haldokló falut, kimondja: kolonc, rossz kolonc volt az ember szíve. Megfogalmazza, azok jártak jól, akik képesek voltak érzelmeik ellenére józan paraszi eszük szerint cselekedni; egyetlen, könyörtelen sebészvágással megszakítani a szálakat, semmint a tartós agóniát választani.

A kollektivizálás megítélése az idők folyamán természetesen megváltozott: *Emlékszõ, komám, mennyire nem akartuk, hogy evegyék a főggyeinket, pedig de nagy jót tettek velünk. Aszittük, akkor maj nem tudunk megényi. Mas má annák afödeta zembernek ingyenn is, mer nincs, aki dógozzon nekik. Meglehetne döglenyi a sok földbe, annyit annának... De má nem köll...*

A TÉESZ A FALU KÖZTUDATÁBAN csak a pletykák szintjén él. Ezeket a történeteket mindenki ismeri. Témájuk: már megint milyen szervezetlenségek történtek; ki, hányszor, hogyan rúgott be, az örök hogy dugdosták a boros- meg pálinkásüvegeket a vezetők előtt, aztán utóbb hogyan itták meg *egyhajtasra*. A középpontban azonban mindenkor a *csirkés asszonyok* állanak (az istállók padlásán nevelt csirkék gondozói). Munkájuk nem megerőltető, viszont örökké úgy járnak a *tanyára*, mintha *misére* mennének. A legszebb vagy majdnem a legszebb ruhájukat veszik föl, s ott, mivel rajtuk kívül más, *szemrevaló menecske* nem dolgozik, fogadják a férfinép udvarlását. Megtörtént, hogy két éjjeliőr, az egyik hatvan, a másik nyolcvan év körüli, összeverekedett az egyik *menecskéjér*. Hozzáteszem a teljes pontosság kedvéért, az idősebbik győzött, két vállra fektette fiatalabb társát. Ugyanezért az asszonyért emésztette el magát a hírek szerint az egyik *rendes* családapa is. Ezeket a *nem tisztességes* viszonyokat a falu elítéli, lenézi, ám minden tiltás ellenére virágzik a lopott szerelem.

A falu erkölcsi mértéke szerint legföljebb a fiatal házasember lehet szerelmes, meg az udvarolható ifjú párocskák. Aki később sem szokik le erről, az nem normális. Utána csak *megbolondít valakit aza szemet kurva*, vagy *hajtyaja valaga*, vagy *mit kébzel az a vén banga*, *nem husz éves má*, vagy *ej nem sülle a bőr a képirü*, *nagy gyerekeji vannak*, *nemfolikki a két szeme*. Aztán marad a megállapítás: micsoda világ van, istenem, ennyi erkölcstelen ember sosem volt, nem törődnek semmivel, csak élnek, mint az állat. A falu fölszámolásával egy időben két, igen markáns vonal rajzolódik ki - a *rendes emberek* meg a *cigánféle népek* között - életmódban, szokásban, szemléletben, értékítéletben. A felső világ és az alsó világ között a távolság óriásira nőtt. A felső világban a megszokotthoz görcsösen ragaszkodnak. A merev ragaszkodás az értékhez való ragaszkodást jelenti. Rettegés minden változástól, mert ki tudja, mivé fajulhat. Mert az alsó világra éppen a magánerkölcsök erős változása a jellemző. Teheti, hiszen elegendő fiatalság nélkül - megszűnt erkölcsi modell lenni. Elengedi magát. Nem is titkolózik különösebben. Nem is válik igazán szégyenné a szégyen, hiszen nem eseményszámba megy az ilyesmi, hanem egy jelentős csoport természetes viselkedésmódját jelenti. A falu jövőtlensége kitermelte a kontraszelekciót. Nem csoda, ha a kortárs valóságról a *rendes ember* elítélően nyilatkozik, hiszen mit lát?

A *szépasszonyok*, *Szép Helénák* (kétségtelenül az Odüsszeiából vették kölcsön a kifejezést, de kinek juthatott eszébe?) száma megnőtt. Szégyentelenül kitudódik minden, muszáj tudomásul venni, muszáj ítélni. Az egyik lumpen legényke *meqliffantotta* az egyik Szép Helénát. Először ötszáz, aztán négyszáz, háromszáz, majd száz forintért. Utóvégre ingyen akarta. Aztán a fiú elhencegte kalandját az asszony régi szerelmének, aki ezen kellőképpen fölháborodott. Közbelépett azonban a régi szerető felesége, maga is *javakorabeli*, a nyílt utcán hangosan lekurvázta, minden *mocsoknak* elmondta Helénát, veréssel, sőt agyonveréssel fenyegette. Legutoljára számon kérte családjá békéjét. Az egész ügy pusztán a szépasszony férjét hagyta nyugton, akinek egyetlen gondolata volt: a bor. Hogy mi történik portáján, nem érdekelte. S noha általában a nőket ítélik el, jelen esetben a férjet is elmarasztalták. Mert mit kellett volna tennie? Jól megverni az asszonyt, orrát eltörni, agyonrugdosni - de az ilyesmire tehetetlen, szerencsétlen férfiakat el kellene zavarni a háztól.

Viszont, ha a férj kicsapongó, keseregni illik, *istenem, hát nem tér észre a zember*. Bánatában magát emésztienie illik, de lármázni nem. Ám akármilyen viharos, hosszan tartó is egy bal-kézről való kapcsolat, válásra senki nem viszi a dolgot. A törvények ridegek, kegyetlenek. Mit lehet tenni, ha semmiképpen nem tudja kordában tartani élete párját? Még az öngyilkosság is elfogadható, mint J. esetében. Alkoholista házaspár, ráadásul az asszony a világ *kapcájja*, az *huszta-vonta*, aki akarta. Lányaik annak rendje-módja szerint idő előtt *ekurvutak*, aztán valamerre elszéledtek. Előfordult később, hogy a férj kénytelen volt a pajtában éjszakázni,

vagy keveset várakozni, míg bejuthatott a házba. Veszekedések, pofonok, rúgások. A szégyent elviselni, a helyzetet megoldani nem lehetett. A férfi permetezőszert ivott, abba pusztult el. Ezeken a közszájon forgó történeteken kívül, ha az ember a fülének hinne, azt gondolhatná, más, *rendes ember* nem is él *úgy*. A nagyobbacska gyerek előtt is emlegetik, hogy *X használ-gatta, megnyomkodta, megliffantotta Z-t*, de ha magukra terelődne a szó, csak hümmögnének, a cipőjüket néznék, vagy kibámulnának az ablakon. Másokról meg, *akikná nem számít*, egészen animális dolgokat is megtud. Csapódik a kétféle fölvilágosítás között.

A túlzott szemérmességnek vagy hangtalan tiltásnak azonban nemegyszer az lett az ára, hogy a házból, faluból kikerült fiatal, ha nagyobb szabadságra és magára maradt, elvesztette lába alól a talajt.

Lányanyák mindig is voltak. Házasságon kívüli, előtti kapcsolatok is, *úgy*-ok is. Hajmeresztőbbek, mint a mostaniak. A háború előtt is *ecsinyáták* a gyereket, vagy *elásták, mer halva született*, vagy szegényebb, tudatlanabb legénykéhez adták férjhez a lányt a kakukkfiókával. Lányanyák viszont régebben csak a *hibás* vagy a *gyöngén foga zagya* kategóriákból kerültek ki. Nagyjából a hetvenes évek elejéig. Ekkor érte a *szégyen* az egyik családot a másik után. Ha a család nem költözött a városba, a fiatal albéret, szálló, idegenek között beilleszkedéssel, életformaváltással küszködve, természetesen a legszemélyesebb kapcsolatba kapaszkodott. Vagy domboruló hassal ment férjhez a lány, vagy gyereket szült többnyire éltesebb - a család nevét hiénaként őrző feleségek mellől elszökdöső - városi apáktól. Az előző nem volt túl nagy szégyen, egy idő után feledésbe merült. Az utóbbi annál inkább. Az anya (mármint a nagyanya), akit a *szégyen* leginkább ért vagy érni vélt, lelki gyászt öltött, sírt, zokogott, a kezét tördelte, alig mert kilépni az utcára. Ha kilépett, lehetőleg mindenkinek elmondta, elpanaszolta, hogy *iszen ü nem tehet róla, hogy micsodája család, és ekkora szégyen, istenem, ezt nem lehet kibírnya, az aptya meg* (mármint a nagyapa) *el akargya magát emésztenyi*. Az elsőt megszólalták, lenézték, megvetették, aztán a második után elcsöndesültek. Hiszen tényleg, *akinek lánya van*, sose tudhatja. A lányanyák pedig jobbára hazaköltöztek. Hiába volt az előzetes fenyegetés: *ha ujjársz, a mi házunkba többet be nem teszed a lábodat, ha éhen fordusz, akkor se!* Aztán mikor mégis megtörtént, a család elviseli bélyegét, mert ösztönösen megéri, a *bűn* csak felerészben terheli a *megesettet*, a másik fele őt magát, a hagyományos paraszti erkölcsön fölött és haláláig az ifjan megtanult szerint élőt, aki félelemből, vagy gyávaságból, vagy túlzott kötődésből itt maradt a zárányvilágban, aki a bőrén, idegeiben, pénztárcájában sosem tapasztalta meg, sosem élte át a fejlődést, aki azt *hitte*, az anyagi gyarapodás nem vonja maga után az életmód, az értékek megváltozását, olykor fölhígulását, megingását, aki menekülni mindvégig a házi sütökemencéhez szokott - ösztönösen megérezte, hogy a *bűn* felerészben őt magát terheli, mert nem tud *tanácsot* adni az elmenőnek a másik életre. Mert ők maguk sem ismerik a nagybetűst. A kisbetűsre pedig nincsen másutt szükség.

PARASZT NEM, AZ BIZTOS. Az utolsó házak a faluban régen épültek, több mint tíz éve. Az *új házak* a hatvanas években készültek, a kor divatjának megfelelően: jellegtelen, az országban mindenütt előforduló, tizenkettő egy tucat, sátoztetős kockaházak, kiegészülve a régről maradt kamrával, istállóval, pajtával, *óllakke*, egyéb gazdasági tartozékokkal: trágyadombbal, széna- és szalmakazlakkal, aztán a zöldséges kerttel, végül a *telekkel*, a kisebb szántófölddel. Az istálló előtt itt is, meg a régi házaknál is, kerítés választja el a hátsó, gazdasági udvart az első, tiszta udvartól. Az első udvarrészt funkciója, hogy *van*, hogy *tiszta*. Itt van a kút is, mert bár sok helyütt bevezették a vizet (inkább az állatok miatt, itatáskor ne kelljen annyit vödörözni, *nem is bírnya mindenki*), meg kell tartani, hiszen a faluban nincs központi vízvezeték - már nem is lesz. A ház előtt többnyire virágok, aztán az utcai kerítés - az igényesebbeknél különféle sablonos vaskerítés, máshol drót, és csak véletlenszerűen deszka vagy lécs.

A sátoztetős kockaházak beosztása mindenütt egyforma. Az utcafronton két szoba egymás mellett, mindkettő az előszobára nyílik, mely egyúttal a *tiszta* udvari bejáró is. Az előszobából kicsi *spejz*, valamint a konyha. A konyhából a fürdőszobának nevezett helyiség. A konyha mindenütt nagy, kivétel nélkül itt élnek napközben. A konyhán át vezet kijárat a gazdasági udvarra. Körülbelül ugyanez a helyzet a korábban épült, kétoldalt tűzfalás házak esetében is.

A néprajzi tájegységgel építészetiileg harmonizáló parasztházak legnagyobb része sajátos módon változott át korszerű, ugyanakkor stílustalan lakóépületté. A változás azt jelenti, hogy kívülről és belülről igyekeztek megfosztani mindattól a díszétől és dísztelenségétől, ami lakóit a paraszti világra emlékeztette. Az utca felől a két kisablakot kicserélték egy nagyra, a zsalut rolóra, a fehér helyett pedig színesre festették házaikat. A valamikori tornácot ledöntötték, oda üveges előszobát falaztak, a konyhából kidobták a kemencét, helyére fürdőszobaszerű sarkot választottak le. Ezekkel az átalakításokkal aztán tökéletesen elvesztették parasztházjellegüket, és semmilyenekké váltak. Mégis mindenkinek ezek tetszenek, mert azt mutatják, gazdájuk haladott a korról, és elég okos ember volt ahhoz, ha már újra nem futotta is tehetsége, legalább környezetét korszerűsítse, s ezáltal is rangot teremtsen magának. Környezetében, ha már életformáján nem tud változtatni, nem akar parasztnak mutatkozni. Hogy mi akar lenni, nem tudja. Paraszt nem, az biztos. A puritánt, az egyszerűt elveti, helyette a dekoratívot (érték-elbizonytalanodással), a csicsásat, giccseset választja. Mindegy, csak paraszti ne legyen.

Régi, átalakítatlan parasztház kevés van, öregekkel. Itt őrződik valamelyest az archaikusság, kispolgári, városi sallang kevés van, az *unoka lüttő*. Amilyet a néprajzosok is lefényképezhetnek, egyet ismerek: ragyogó tiszasággal, igazi földszaggal, hófehér fallal, aprócska ablakokkal, muskátlival, Margit nénié, egyedül él benne vagy húsz éve. Templomi előimádkozó, titokzatos könyvei vannak, virrasztáskor azokból szokott énekelni, imát vezetni. Dédunokái is iskolások már, de munkabírása egészen rendkívüli volt a legutóbbi időkig. Egyedül kapálta, permetezte szőlőjét, míg bírta. Pincéje a hegyen félig összedőlve, veszélyes a maradék ép részbe belépni is, belülről növi a gaz. Százévesnek mondják, de több lehet. Egyetlen szög nélkül épült, fala vesszőből font, sározott. Ajtaja oly alacsony, hogy nem tud ember annyira kicsire nőni, fejét beléptekor meg ne kellene hajtania. Naponta pusztul belőle valami, mióta Margit néni nem tud a hegyre járni. Csak a házat tartja tökéletesen rendben. Bármikor *szólléthatnák*, nem érné gyalázat. Nem hittem volna, mekkora nyugalmat tud árasztani a kicsinyke szoba, konyha, míg nála nem jártam. Hangosan, idegesen szólni sem merne az ember. Bár lehet, csak ő sugározta magából a világgal való kiegyezést, a megbékélést. Nem ideges, nem kapkod, nem esik kétségbe. Esetleg a feje fáj, esetleg Istenéhez fordul, őrzi világát. Meghökentem, amikor valami *juss*-ről beszélt, és természetesen tette hozzá, hogy a Jancsi öccsének a része *fönn van tartva*, mert *akármikor* megjöhet. A második világháborúban tűnt el valahol Oroszországban. Azóta semmilyen hírt nem kaptak róla. Sem azt, hogy meghalt, sem azt, hogy fogságban lenne (sic!), csak annyit tud: eltűntnek nyilvánították. Eltűnt, tehát élhet is. Tehát bármikor meg is jöhet. S ha megjön, a *juss*, a *rá eső rész* várja, ne érezze, hogy *kisem-mizték annyi üdő után*. Negyven év nem volt elég bizonyosság számára. Máig nem siratta el, pedig a faluban mindenkit ő sirat.

A faluban az élet színtere minden esetben a konyha. Ez a nappali is egyúttal. Aludni azonban rendszeren a szobában szoktak. Hogy a konyhában élnek, annak igen praktikus oka van. Az ember naponta százszor is kimegy a házból, istállóba, földekre, lábbelijük poros, sáros, vagy az istállóból hord magán valamit. A földet magukon, magukkal hordják, nem öltözhetnek-vetkőzhetnek napjában ötvenszer. A konyhában helyenként régi *szlony* is áll, az ember napközben egy percre ledőlhessen, *eggyet bóllénthasson*. Vagy az öreg alszik itt, aki semmilyen kényszerre sem volna hajlandó a szobában élni, ha már hasznavehetetlen. A konyhákban általában gáz is van, palackozott PB-gázzal. Ezt inkább nyáron használják, hidegebb időben a

spolhertet. A varrógép helye az előszoba. Az előszobát nem használják semmire. Télen, mert fűthetetlen. Csak nyáron ültetik oda a futó vendéget, az idegent. A konyhába nem akarják vezetni, talán restellnék. De a szobához nincs meg a tisztelete.

A konyha kivételével minden lakható helyiségről elmondható, hogy gyakorlatilag lakhatatlan, annyira zsúfolt bútorokkal. A szobákban mindent lehet, csak mozogni nem. Leginkább ülni meg aludni. A régi, *lánkori* bútorokat kidobni nincs szívük, eladni nincs kinek. Viszont igen masszívak, és fölöttébb nagyok. Ha két szoba van, az egyik ezzel a *garnituráve* van tele: hatalmas kettős ágy, két óriási szekrény, *vitrin*, ebédlőasztal, székek. Ebédlőasztal azért kell, mert ha vendég jön, *hát hunn teríttene mega zember, a konyhába?* Szobai étkezés persze évente is csak néhány szokott lenni. Ilyenkor fehér damasztabroszt terítenek, s ha van, előveszik az *ünnepi eccájgot* is.

IDEGEN SZAVAKAT EGYÁLTALÁN NEM ÉRT. Ruházatuk hétköznapi hitvány, szakadozott is lehet. Ám ha kilépnek az utcára, boltba, csarnokba, a *lafancokat* illik ledobni. Ünnepit a vasárnapi misére illik venni, vagy a városi utazáshoz. Az öltözködés rendje szigorúan meghatározott. A divat jobbra nagy ívben elkerüli a falut. Keveset enged be, amit viszont elfogadott, az annak szánt rétegnek illik viselnie. Mindenütt és mindenkire érvényes: az öregnek sötétebb, a fiatalnak világosabb ruhákban illik járnia. Szégyellni való, ha a fiatal nem akar világos, tarka színeket, ha szándékosan szakadt, ha úgy néz ki, hogy a *cigánpanni külömbü fő tud ötöznyi*, ha külsőségekben nem akar fényeskedni. Az a megfiatalodási hullám, amely világszerte tapasztalható, hogy ti. nem lehet megkülönböztetni apát fiától, anyát lányától, itt tilos. Meglátszik a koruk, sőt idősebbeknek látszanak. A megkívántatás igényének félig szándékos, félig szándéktalan kiirtása a jellemző. *Öregen* nem tetszhet az ember, csak a *lestrapált* él. Különösen szembeötlő ez az asszonyok esetében: pirosas, barnás arcbőr, vastag, durva szemöldök, kozmetikushoz sosem mennek. Csak a fodrászt engedik meg maguknak, évente néhányszor. Arcuk sápadt, beesett, vagy barnás, teltebb. Foguk jobbra pótolta. A nyak rövidnek tűnik, a mell lapos, lelógó, vagy nagy és szétterülő. Ünnepek kivételével melltartót csak a *csirkés asszonyok* viselnek. Kezüket nem kifinomult asszonyi kéz, rajta a bőr repedezett, fekete földredőkkel, a kézhát ezer barázdával, a köröm rövidre nyírva, munkát nem hátráltat. A testük, ahol nem éri éven át a nap, hófehér. Gyógyfürdőkben messze, vakítva világít a divatjammúlt fürdőruhából. Fáj mindenük. Reumára, ízületekre, láb-, has-, fej-, derékfájásra panaszkodnak örökké. Az életükön át végzett nehéz fizikai munka testüket tönkretette, szellemüket, kedélyüket kifárasztotta.

Ha ledől pihenni, vagy *egyvet bólléntanyi*, nem heverészik vagy szendereg. Elnyúlik, mint a zsák. Mozdulatlan, érzéketlen fekvés a pihenése.

A derékhad férfainak járása olyan, mintha minden harmadik lépésnél a saját lábánál készülné elesni. *Kalisztál*, mint a rossz ló. Megroggyan a térd a gumicsizmához szokott járástól.

Beszédük többnyire hangos, nem étterembe való. Hangjukat nem tudják lehalkítani, ha mégis, sutyorgás lesz belőle. Utcán, mezőn hangosan szól, ha pletykál, sustorog. A házban, ha beszél, mindenütt hallani.

Nézése tapintatlan. Ha valakit istenesen megnéz, csontjáig érzi az a kutakodó szemet. Nem tud közönyösen báméskodni. Tekintete idegenben bizalmatlan és kíváncsi.

Ha utazik, bárhol lát ismerőst, hangosan köszönti. Nem veszi észre a városi ember feddő válaszpillantását. Mindent alaposan megnéz, mert életében ma is ritka alkalom az utazás, és mint az újszülöttnak, számára a világ lényegében új és idegen.

Mozgása idegenben nehézkes, körülményeskedő, bizonytalan. Mert nem ismeri a szokásokat, kapkod, ideges lesz, s alig várja, hogy hazaérhessen. Akkor is retteg átmenni az utcán, ha a lámpa zöldet mutat. Ha lámpa nincs, megiramodik, megáll, visszafordul, aztán hirtelen átszalad az autók között, vagy tanácstalankodik az út közepén.

Idegen szavakat egyáltalán nem ért. A boltban, áruházban egészen egyszerű dolgokról is megkérdi, mire való, mert nem ismeri. Ha ruhát vásárol, mindent kipakoltat, s ha magának vesz, a legolcsóbbat kéri, fiának, unokájának a legdrágábbat. Az eladó ilyenkor grimaszolni szokott, mert azonnal látja, kivel van dolga, és türelme inkább az *előkelőbbekkel* szemben mutatkozik meg.

Ha buszra száll, és idegen a sofőr, ötvenszer is megkérdi, jó helyre viszik-e. Ha ismerős, mintha otthon lenne.

Ha eszik, a levest félhangosan szürcsöli. Kést, villát, ahogy illik, csak vendégként használ, de oly ügyetlenül fogja azokat, mintha most próbálná először. A kenyeret harapja, a kávéskanalat a szájába veszi, lenyalja róla a cukrot.

Fagylaltot csak városon tud venni, az utcán nyalogatja el. Ha túl sok az ideje, a kirakatokat nézegeti, vagy a váróteremben üldögél, ismerkedni, társalkodni próbál bárkivel. Ha csapatban vannak, megbátorodnak. Ilyenkor IV. osztályú *kocsmákba* is bemennek sörözni. Előfordul azonban, a pincérnek figyelmeztetnie kell őket: tilos üvegből inni.

Ha gyerekéhez utazik, élelmet visz, csomagot, amennyit elbír. Mert tudja, hogy *a városiak örökké ehessenek, a pestiek meg mindent megennének*.

Az idegennek minden tiszteletet próbál megadni. De egymás között nem szoktak udvariaskodni. Kérni, megköszönni ritkán. Ha mégis, sután hangzik. Formaságok nélküli kapcsolatokhoz szoktak.

A PLÉBÁNOS ÚR MEG A KÖZÉLET. Igazi tekintélye helyben a doktor úrnak van. Feleségét *naccságos asszon*-nak szólítják. Az állatorvosnak is van tekintélye. A tagok előtt a tészelnöknek, valamint a tész más hatalmasságainak is, de nem *akkora*.

A legnagyobb tekintély a plébános úr. Őt tartják a környék legokosabb emberének. *Ha a plébános ur vóna a tiesz-elnök, a falu eccerre meggazdakszana, mer az ugy ért mindenhö*. Valóban, a plébános az alig több mint tízéves itt-tartózkodása óta a plébániához tartozó összes (három) templomot tataroztatta, új plébániát építtetett, s egymaga több misét tart, mint előtte ketten. Újabban Mária-búcsúkra autóbuszos zarándoklatokat is szervez. Rajta kívül a környéken nincs utazási iroda. A plébános úr *törődik a faluval*.

A legutóbbi kollektív megmozdulás is az ő nevéhez fűződik. Egyik vasárnapi szentbeszédében a *Ben Hur* című filmről beszélt. Meghatotta hallgatóságát. Aztán helyben, azon melegében közölte azt is, melyik faluban, mikor, hol vetítik újra, és tanácsolta, hogy mindenkinek érdemes megnéznie. A hívek pedig spontán módon csoportokba szerveződtek, autókba ültek, és megnézték. Természetesen mindenkinek nagyon tetszett. Volt, aki kétszer is részesítette magát a katarzisan, meg az örök búcsúban. Nem *mozizni* mentek, á! Megnézték *azt* a filmet, amit a plébános úr tanácsolt. Mert az ő szavának *van* hitele. Ha nem ő mondja, nem mennek. Mert a kultúrát illetően fukarok.

Fukarok, mert nem tudnak vele mit kezdeni. Mert az csak az urak meg a városiak fényűzése, akik - elképzelésük szerint - a nyolcórás munka után nem tudnának mit kezdeni magukkal, unatkozónak. Valaki vagy unalmában, vagy *jódógába* kulturálódik, vagy azért, mert *nagy ember* - értelmiségi. Azoknak *jár* a kultúra, mint a parasztnak a föld meg a tehén.

Könyvet nem vesz, mert az is hiábavalóság. A könyvtárat legföljebb három-négy ember használja. Mert restelni való, a dologtalanság jele, ha valaki olvas, amikor dolgozhat is.

Marad a tévé Azzal meg torkig van. Nem szívesen, örömből, hanem kíváncsian nézi. Fáradt kíváncsisággal. A mai témák azzal foglalkoznak, ki kit hogy csapott be, pénzét hogy szedte el, hogy csaltak, loptak, hazudtak, kurválkodtak. Máshol, másként hogyan történik meg mindaz, ami az ő életét is körülveszi. A krimi? Megnézi, most éppen kit ölnek, most éppen ki a gyilkos. Találgat, mint a keresztretjvényben. Azt is unja.

Lírai romantikára vágyik. Illúzióteremtő filmekre. Nem hétköznapi - ünnepre. Olyanra, amelyben nem él, nem élhet, de érzelmileg szívesen azonosulna vele. Hősökre, akik nemesebbek, szebbek, jobbak, önfeláldozóbbak nálunk. Vagy rosszabbak, de a rosszat legyőzi a jó. „Édes hazáról” álmodik, amelyért meghalni képes az ember, semmint gyalázatban élni. Nincs szüksége valóságfeltáró filmekre, mert éppen ebben a valóságban él, éli, ismeri, belefáradt. És ki akar zökkenni belőle. Legalább lélekben.

A kőszívű ember fiait-t például bármikor újranéznék. És abban is bizonyos vagyok, hogy Jenőt akár mikor, akár hányszor képesek lennének újra megsiratni igazi könnyekkel. Éppen azok, akik máskülönből nem szokták mutogatni az érzéseiket. Azok, akik szikáran és keményen szeretnek, munkával, fegyelmező szóval, s nem simogatással, ölelgetéssel. Kemények, fegyelmezettek és ridegek. Uralkodnak magukon. Lelkivilágukban nem vájkálódhatnak, még kevésbé hozzák ezt más tudomására. A lelki élet magánügy, ahhoz senkinek nincs, nem is lehet köze. A szubjektivitás nem tartozhat senkire, csak a megoldott eredmény, esetleg a külső esemény. Hozzászoktak, s akkor sem tudnának igazából kedveskedni, szeretgetni, ha nagyon akarnának. Nem tudják, nem is tudhatják megtagadni azt a ridegséget, mely egyszerre ad tartást is a léleknek, s egyszerre ítéli örök magányra az embert. Mert barátaik, barátnőik nincsenek. Barátkoznak, az más. Szót váltanak, megint más. De hetek, hónapok, évek is eltelnek, míg a muszájon kívül szót érthetnének valakivel. Pedig lelki igény itt is volna rá. Ilyenkor az Isten lesz a dialógus bölcse. S még ez a jobbik eset. Máskor azonban durvaságban, konfliktusban robban a visszafojtott *én*.

A LEGKEMÉNYEBB MÉGIS A GYEREKSORS. 1956 után a faluban maradt szülők gyerekei közül összesen kettő végzett tudományegyetemen, mindkettő régen.

Elérhető cél: technikus, művezető, irodista, egy szakma érettségivel. Talán megfordul a gyerek fejében, lehetne orvos, közgazdász, külkereskedő, ügyvéd - de csak a tanítói fölvételihez elegendő a környezet motivációja, vagy a pótfelvételt is meghirdető vidéki műszaki főiskolához.

Nemrég találkoztam Janival. Különös, hóbortos fiú volt. Hatalmas, fekete kalapban járt gyerekként, vállá pokróccal körbekerítve. Nagyobb kamaszként is indiánosdit játszott. Később szerzett egy dobot, jó ritmusérzéssel, autodidakta módon megtanult rajta játszani, aztán beállt az egyik környékbéli zenekarba. Sem a családnak, sem a falunak nem ilyen emberre volt szüksége. Esztergályosnak tanult. Legutóbbi találkozásunkkor tudtam meg tőle, igazából mindig is színész *akart* lenni. „Színész? Hát akkor miért nem mentél színésznek?” „Mert azt sem tudtam, hogyan lehet valakiből színész.” Azaz, el sem tudta képzelni, hogy a magafajta, bekötőutas falu parasztyerekéből is lehet színész. Így hát eleve nem színész *akart* lenni, hanem esztergályos. A túska a legkisebb érintésre 27 évesen is eleven sebet, sérelmet tép föl belőle. Mihez kezdhetne most, amikor már el tudja *képzelni*, el is tudja *hinni*, csak magán múltott minden, munkával, szívóssággal talán megvalósíthatta volna titkát. Mire fölmérte magát a

világban, mire megértette, mitől és hogyan működik a társadalom, behozhatatlan műveltségi hátránnyal belefáradt a vasas szakmába.

Jani gyerekkorára még a fogalmi zavartság is jellemző volt. Akadt szülő, aki nem tudott különbséget tenni gimnázium meg kollégium között. *Melyikbe jársz? Mind a kettőbe? Hű, te akkor igen okos lehetsz.*

A gyereket eleve nem kvalifikált középiskolába noszogatják. A gyerek csak elvétele tervez, és elvétele küzd terve megvalósításáért. A szülő is ezt erősíti benne. Nem a *kell*-et, hanem a *lehet*-et. Ha jól tanulsz, még úr is lehetsz. Ha nem, szerzel egy szakmát érettségivel. Ha annyira sem tanulsz, beíratlak a szakmunkásképzőbe. Ha oda se leszel jó, elmehetsz segédmunkásnak. Ha meg sehová sem kellesz, majd a téészen dolgozol a marhák valagánál.

A szülő, aki maga is tájékozatlan az iskolai viszonyokat illetően (is), nyugalommal várja, hogy kikupálódjék a gyereke. Meg különben is azt hallja mindenütt, hogy a tehetséges gyerekeket mennyire támogatják. Hogy az ő gyereket nem karolják föl, bizonyonnyal azért nem, mert nem tehetséges. Ha nem úgy tanul, ahogy a legjobboknak kellene, azért nem, *mert nem igyekszik*. Hogy mindezek alapvetően másutt dőlnek el, a környezeti motivációról csak igen szelíd elképzelése van. Egy-egy általánosságban mozgó kijelentés erejéig: *hát persze, mitülünk ugye sokat nem tanuhat*. Csak az iskola által jól-rosszul lemért tudást érzékeli, ami azért megállapítható, mint a malac súlya. A műveltségi hátrányról fogalma sincs, mert nem ismer a hasonlóságok kivül senkit. Csak azt tudja és mondja, hogy minden nagy ember előbb igen kicsi ember volt, szegény, falusi ember fia. Mert ismeretei szerint az írók, költők, de a társadalom vezetői is mind szegény, lehetőleg cseléd, zsellér, kisparaszti vagy még szegényebb iparosi családból származtak, s mind a maguk erejéből váltak azzá, akik. Nekik nem kellett protekció, mert a tudást sem elvenni, sem letagadni nem lehet.

A falu világa alsó világ, látása is odáig terjed. Inkább csak *nem érti*, fia, lánya miért nem jutott *föllebb*: a képességei, tehetsége, szorgalma révén az őt - elméletileg - megillető helyre, miért lesz belőle jobb esetben is *csak* irodai alkalmazott, boltos, művezető. *Hátrányos helyzet* - mondják a hozzáértők.

A faluban 1971-ig osztatlan iskolájú tanítás folyt. Az utolsó évekre csak azok a tanárok maradtak itt, akiknek sem szaktudásuk, sem lelkesedésük nem volt példás. A legutolsó igazgatót előző munkahelyéről alkoholizmusa miatt küldték el. Aki ebben az iskolában jó vagy jeles eredményt kapott, az a középiskola első éveiben rendszerint bukducst. És annyira egyik sem tudta összeszedni magát, hogy a négy év után sikerrel próbálkozhatott volna egyetemre főlvetelizni. Próbálni többen is, többször is próbálták - aztán egy idő után abba hagyták. *A zur gyereke a régi világba is ur vót, akármillén buta vót, a paraszté meg csak véletlenyü.* 1971-ben a felső tagozatot körzetesítették, pár év múlva az alsót is. Osztatlan iskola, szaktanárokkal. Az eredmény mégsem jobb. A szaktanár sem tud csodát művelni. Mélyen szunnyadó igényeket nem tudhat a tantervi követelmények mellett mozgásba lendíteni. A műveltség majdnem a nulláról indul, otthon a körülmények olykor kimondottan gátlóak. Az eszme nem csillan át az anyagon. Újra egy nem teljesen tévedésmentes konklúzió: *evüttéka ziskolát, a gyerekeket kinozzák a zutazásse, asztán semmive se okossabbak, csak a kőccség lett nagyobb.*

A körzeti iskolába (harmadik falu) járó gyerek sorsa: reggel fölkel hat órakor, legkésőbb negyed hétkor, három óra körül hazaér:

a) Ha a szülő nem törődik vele, az utcán lődörög, tekereg, egy ordítás, valamit csinál a leckéjével, aztán vacsora, tévé, alvás. A szülő ez esetben alkoholista, avagy *teszefosza ferkó*. A gyerekek általában szakmunkásképző intézetbe kerül, rendszerint az első, második évben kidobják.

Ha a kudarcok után valamelyes igény marad benne, az építőiparhoz kerül segédmunkásnak, ha nem, a téészben gyalogmunkás, húszévesen traktorista.

b) Tavasz elejétől ősz végéig a hazaérkezés után nehéz paraszti, fizikai munka: kapálás, földmunka stb. Ha a gimnazista fiú vagy lány, aki már udvarolgat, s neki is udvarolnak, s netán a bejárást választotta, időnként csak morogva, kelletlenül, lázadva, kezdetben megtagadva teszi mindezt, nem személyes méltóságán esett csorbának, tudathasadásos állapotnak jeléül tekintik, hanem most már *büdös neki a paraszt*. Kapálni elmegy, a szőlőbe is, a csarnokba is, de a disznók alját kelletlenül húzza ki, a tehenet nem akarja legeltetni. *Pedig abbu van a sok pénz*. Este tanul, aztán tévé, alvás. A nyara hasonlóan telik el, több munkával. Elképzeltető, ha szeptemberben az osztályfőnök végigkérdezve tanítványait, ki, mivel töltötte a nyarat, kényszeredetten, felét letagadva vallja be saját élményeit a „Jugó tengerparton, Olaszban, NSZK-ban” után: kapáltam, szénát gyűjtöttem, szalmát hordtam, vasárnap délelőtt misén voltam, szombat este a közeli falvakban diszkóztam, egyébként a tévét néztem, könyvet nem, csak a megyei lapot olvastam, mert otthon csak az van, meg a *Nők Lapja*.

c) Az iskola utáni élet harmadik módja a bezáratás. Bezárja, eltiltja társaitól, munkához nem szoktatja, megpróbálja *városi módon* nevelni, a görcsös szobai lét alatt lehántani róla mindazt a barbárságot, amit útközben meg az iskolában magára szedhetett. Büszkeséget nevel belé, görcsös kísérellettel próbálja leküzdetni hátrányos helyzetét. Évekig eltarthat ez a folyamat, aminek az lesz a következménye, hogy az egész család a városba költözik, de még nincs elég pénz az új élethez.

A csapatos diák-kamasz élet nem létezik, abból kimarad. A világ intenzív megismerése későbbre tolódik, esetleg örökre elhalasztódik. Az éjszakába nyúló beszélgetések, az egymás fölvilágosítása, a tűnődések, élménybeszámolók, a hallott fölnőtt hírek földolgozása, megemésztése, könyvek, lemezcserek - szintén. Az intim beszélgetés a kamaszok között a réten, tehenlegeltetés közben, vagy a kapuban ácsorogva történik meg. Mert a házban a lázadó kamasz maga is afféle kispolgári-paraszti vendéglátást alkalmaz. Leülteti társát a székre, aztán szertartásosan beszélgetnek. A padlóra, szőnyegre ülni tilos. Egymást ugratni, hülyéskedni csak a jólneveltség határain belül szabad. Afféle sete-suta, semmilyen. Kialakulatlan és jelleget vesztett, mint a munkán kívül talán minden.

AZ ÁLOMTALANOK. A gyerekek iskolai tanulmányait az igényesebbek is csak az alsó tagozatban tudják követni, segíteni. Az új tanterv óta már ott sem. Akit pedig addig sem ösztökéltek hathatósan, vagy dühből ordítva csak, az elvégzi a nyolc osztályt (a tanárok *átlökődik*, mert *nem lehet* buktatni), egy-két évig otthon lődörög, aztán beáll a téészbe. Minden lehetősége megvan, hogy a lumpenség tökéletesen kifejlett iskolapéldájává váljon. Ő az, aki már tízévesen is nyíltan iszik, dohányzik, káromkodik. Ő az, aki a faluban fog maradni. Ő az, akinek távoli célként is ez a falu az elképzeltése. Mert álmodozni sem tud másról. Szinte minden esetben családgenerációkról van szó. Apjuk, anyjuk alkoholista, *szerecsétlenforma*. Az ő gyerekkorukat is elhanyagolták, és ők sem kérik számon fiaiktól az eltékozolt időt. Eklatáns példa az S. család esete, öt(?) gyerekkel. Az apa alkoholista, az anyának *gyöngén foga zagya*. Nincs meg a nyolc osztályuk. A fizetésből meg a gyerektartásból megélhetnének, a tanács is örökösen kiutal segélyeket, a pénz azonban rendszeren a kocsmába vándorol. A gyerekek szutykosak, *étlenyü* nőnek fel, csapatostul tekeregnek, lődörögnek az utcákon. Néha megkínálják őket, akkor mohón befalják, amit elébük tesznek. Testileg fejletlenek, véznák, nagy, kikerekedett szeműek. A zsákoláshoz erejüket kamaszként is az italból szerzik. Italosak, mosdatlanok, büdösek. Ha fölnőnek, szereznek egy hozzájuk hasonló párt, ők is nagycsaládosok lesznek, a gyerekeik hatványozottan hátrányos helyzetűek.

A falu szerencséjére a lumpenek többsége békés természetű. Lehet őket szánni, sajnálni, alkalmanként önzetlenül segíteni, fölkarolni. Megnyugtató módon csak kevés lumpen sorsa oldódik meg. Csak a legértelmennélkülibbéké. M.-é, aki oly módon retardálódott, hogy a leg-hűségesebb házirabszolga vált belőle. Kamaszlányként *megesett*, gyereke intézetbe került, férjhez ment, megint szült, a második is intézetbe került, férjétől megszökött, egyedül folytatja az ivást. Hogy valami *nem tiszta a fejibe*, inkább jelenlegi életformájából tűnik ki. Örökzöld öltözete: gumicsizma, férfi munkásnadrág, zubbony (évek óta nem volt kimosva, de évek óta nem mosakodhatott a gazdája sem tisztességesen), hitvány női blúz. A nadrágot *mazzag* tartja. Tartása, járása a férfiaké. Szívesen zsákol, egyáltalán: szívesen végez férfimunkát. Míg volt kocsmá, hozzájuk hasonlóan, állva, szétvetett lábbal itta üvegből a sört, be-betért egy-egy felesre, ahogy futó kocsmázók szokták. Újabban Z. család önkéntes mindenese, házőrzői hűséggel szolgálja a házat. A gazda lassú, *tutyi-mutyi* ember, nem tudja befogni a lovat, megrúgná, M. bánik vele. M. nemcsak dolgozik nekik, de a házukban is él. A kvártély az istálló, a ló meg a tehén mellett elkerített luk, szalmán alszik, lópokróccal takarózik. Igazi úr a házban, a munkák rendjét is ő szabja meg. Takarmányhordás, kapálás, fejsés, mind az ő gondja. Mióta itt lakik, senki nem hallotta panaszkodni. Nem hírlik, hogy valaki *húzná-vonná*. Boldog, jól érzi magát, családja, helye van, jövője biztosított. Újabban barátai is vannak. Barátai néhány éve költöztek a faluba: *étlen népség*, férj, feleség és egy orvosilag tökéletesen hülye gyerek. Dolgozni alig dolgoznak valamit, enni se igen esznek, csak vannak. Olykor, ha jókedvük kerekedik, elindulnak négyen a környékbeli falvak kocsmáiba. Napokig kóborolnak, bóklásznak, ténferegnek, aztán a kaland után hazatérnek, egy időre megnyugosznak.

ECCIGÁN, EMMÁS, MIND MINK VAGYUNK. A derékhad, a hatvan év körüliek véleménye: ha mi meghalunk, a faluban csak ilyenek (l. fönt) maradnak, meg a cigányok. A megállapítás keserű, viszont nem teljesen igaz. Mert cigányok is jóval kevesebben vannak, mint tízhúsz évvel ezelőtt. Pontosán hányan lehetnek? Talán senki sem tudja. Egy ház tele, meg két másik házban néhány.

Korábban a temető mellett laktak putrikban, bent tüzeltek, kéregettek, loptak, *dögöztek*, lovaztak stb. Különösebben nem tisztelték a kegyeletet, így temetéskor is zavartalanul ordítottak, kiabáltak, veszekedtek, míg a vajda, meg nem unván a dolgot, rekedt üvöltéssel csöndre nem parancsolta őket. Akkor a kerítés mellé vonultak, ott *vartyoktak* maguk közt. Mióta beköltöztek a faluba, a temetés nyugodt.

Tisztelete kevés cigánynak van. Inkább a vajdának, korlátlan uruknak és parancsolójuknak. Korábban, ha a gyerek nem járt iskolába, vagy lopáson érték, nem a vér szerinti szülőnek szóltak, hanem neki. Felesége lassan húsz éve már, hogy meghalt. Őt is becsülték, *mer jó asszon vót*. Temetésére is sokan elmentek, persze, inkább kíváncsiságból. Halála külön csoda volt. Azért is, mert cigány a falu emlékezete szerint előtte nem halt meg, utána is csak néhány. *Ezek nem halnak meg, egy se, csak szaporonnak, mind a nyulak, a zállam meg ingyen etartya őket*. Ment a találgatás, ki temeti? A pap, vagy csak úgy maguk? Az öreg plébános temette, de alig tudta palástolni a mosolygását. Szóval a vajdáné temetésére *rettenetes, hommennyi cigán enem gyütt*. Természetesen lovas szekérrel, a kocsi fenekében ülve. Banda is jött, hegedűvel, bőgővel, cimbalommal. És hát rendesen föl sem öltöztek, ahogy temetésre illenék, az asszonyok ezer-szoknyában, csak kendőt kötöttek feketét, a gyerekek félmeztelen. És jajgattak, *vernyákóttak*, úgy siratták a Marit. Mikor leengedték a koporsót, mind utána akart ugrani, alig lehetett visszatartani őket. A falu sok év után is mesélte, nevéteben könnyeit hullatva: *Mekkora vernyákolást csaptak, te jó isten, asztem a plébános ur maj rájjok szól, de accsak mosolgot magába*.

A vajda második feleségének a haláláról is megemlékeztek. Öreg is volt, beteg is. A vajda orvosokhoz vitte, aztán a kórházban megmondták: rák, nincs értelme kiadni a forintokat. Az öregasszony kérte, engedjék haza. Nem. Egy nap hálóingben megszökött, és az ismerős sofőr elhozta a buszon. Pár nap múlva meghalt. Azt mondják, meghalni jött haza... *Eccigán, emmás, mind mink vagyunk. Ennem tud meglenni a csalággya nekü.*

Általában azonban kevésbé lírai az értékelés. A fiatalok közül egyre érvényes, a Falábúra. Mi a neve? Talán Éva? Nem érdekes. Hiszen maguk is így mondják: *ki gyereke vagy te? eén? á Fálábujjeé.* Hány éves lehet? Talán harminc. Mankói vannak, az egyik lába csak egészen rövidkére nőtt. De a ház körüli munkákat emlékezetem szerint neki tulajdonították. *Kár érte, hoccigán.* Egyik családos cigány férfi feleségül vette őt is, *csak ummagok köszt, ezekná nem számitt.* A valamikori tanítónő szerint gyereke jól tanult, koszos sosem volt, sosem hiányzott, sosem hazudott. Valóban nagy dolog, hiszen a cigánygyerekek zöme kiegészítő iskolába jár. Talán mindnek oda kellene járnia, de a tanárok nem merik vállalni, hogy „cigánykérdést csináljanak a pedagógiai tehetetlenségből”. Inkább korrekciós iskolára volna szükség mégis. Otthon a félcigány-félmagyar nyelvet beszélik, mindkettőt rosszul. Az iskolába érkezéskor a legminimálisabb önfegyelmet sem mutatják.

A hatvanas évek fordulóján nem volt ritka, hogy a cigány járt-járt az iskolába, mindig az elsőbe, ritkán a másodikba, aztán egyszer kimaradt, mert vagy apává lett, vagy szült. Manapság ritka az ilyesmi, mert *valamit fejlődtek ezek is.* Meg sokan közülük is elköltöztek. Hová? Nem tartják számon. Csak örülnek, hogy a *lopós asszon* meg a legnagyobb verekedős férfi nincs már. A maradtak szelídebbek. Karácsony meg újév táján végigbóklásszák a falut, köszöntőket mondanak. El *nem kergetik őket,* mert nem illik, mert *rendes* köszöntő nincs már.

Húsz év alatt gyakorlatilag megszűnt a lucázás, a betlehemezés, aprószenteki korbácsolás, a szüreti fölvonulás, a májusfa állítása, a nagy nevetésekre, pletykákra is alkalmat adó téli tollfosztás, elkorcsosodott a lakodalom kultusza.

A FALU MEG A JÉG. Egyedül a virrasztás szokása romlatlan, bár azt meg egy másik furcsaság kérdőjelezi meg. Halottat a háznál tartani nem lehet. Az vagy a kórház hűtőszekrényében fekszik, vagy a hullaházban, a *cinterembe,* az imádság pedig a jelenvalónak szólna. Így a temetés menete is módosulni kényszerült. A hagyományos temetés hosszan tartott, sokáig búcsúztattak. A temetést megelőző éjjel az asszonyok *verrasztották* a szobában fölgravatolt halottat. A temetés maga pedig négy fázisból állt. Először az udvarban imádkoztak, énekeltek a pap vezetésével. Aztán a falubeli hozzátartozók (de nem közvetlen családtagok) - nagy tisztetség - vállukra emelték a *szemmihállóvát.* Másodsorra a temető bejáratánál, harmadsorra a sír szájánál, negyedszerre a sírhant fölött búcsúztattak, énekeltek, imádkoztak. Kerek, egész, nyugodt szertartás volt, mindenki annyit sírhatott, amennyit akart, amennyit tudott. Mostanság kórházban halnak meg az emberek, s a halottat rendszerint csak a legutolsó pillanatban szállítják - nem haza, hanem - a temetőbe. Így az egész körülményes, házi és háztól való utat a gyászmise helyettesíti, ahonnan autóval vagy sietve gyalog indulnak a temetőbe, rettegve, hogy *meggyütte má.* (A lélekharang is inkább találomra szól, általában sosem akkor, amikor kellene, amikor nem kellene, akkor viszont zúg.) Előfordult, hogy nem, hogy *sokat késett.* Ötöt is imádkoztak, énekeltek, aztán az ihletett pillanatban valakinek el kellett rohannia a postára, megérdeklődni az igen nehezen működő kurbilis telefonon, hogy *elindute má.* Igen, elindult, hamarosan megérkezik, vagy már ott kellene lennie, végtelenül sajnálják, de várjanak türelemmel, és addig is énekeljenek alkalmas zsoltárokat. Az ekképpen megtartott ideges szertartás után következik a tor, melyen a rokonságnak részt nem venni - a családot illető legnagyobb sérelem.

A halott ruháit pár nap múlva osztályozzák. A jobbkat, ünneplőket ismerősöknek, közeli rokonoknak adják. Rokona mindenkinek van, több is, családbokrok telepedtek le, alakultak ki, némely ember fél falunak komája, sógora, ángya, nénje, keresztanyja, násza. A kevésbé jókat, a használtakat a *szegén szerencsétleneknek* adják, a hitványakat pedig elégetik. Legnagyobb kegyeletsértés, na valaki *zaciba* viszi a holmikat. *Istenem, hát ennyire nem böcsütő.*

A halott lelke nem jár vissza, bár temetés után rendszeren még álmodnak vele. Boszorkányok, szellemek sincsenek. Racionalizálódott a világ. Gyerekként még nagyanyám *lúdvérce*s, *tüzes ember*es történeteit hallgattam esti mesének. Nagyapám háborús, hadifogságos történetei ugyan mentesek voltak a misztikától, de szelleme - szellemük romlatlanul pogány. Ahogy fejlődött a világ, az utódokból éppen ezt a romlatlan pogányságot irtotta ki az iskola merev ateizmusa meg a szülők dogmatikus katolicizmusa. Szégyellni való lett, hogy az *öreg* butaságokkal, elmaradottságokkal terheli az unokát, később aztán hiába csodálkozik, hogy okosulva kikacagja az új nemzedék.

A pogány miszticizmus fölszámolódása, radikális megszüntetése egyértelműen a televíziónak köszönhető. Noha megjelenése nem okozott kisebb csodát, mint Jose Arcadio Buendia számára a jég. Alig lehetett fölfogni, hogy látok embert, embereket, a saját szobámban ülnek, esznek, beszélgetnek, lődöznek egymást, de azok se nem látnak, se nem hallanak engem. A mozi, az más. Ott tudta az ember, a filmet vetítik, attól mozog minden. A hatvanas évek közepén hallhattam: *halkabban beszélletek, a zelőbb kéccer is idenézett*, vagy: *ez igaz lehet, nemcsak uggondollák* -, mármint, amit a képernyőn látok, az valódi-e, vagy pusztá képzelődés. Aztán megszokták, hogy pusztá tárgy, jelenlétében aludni, sőt szellenteni is szabad.

A másik csoda az ember Holdra szállása volt. Ment a találgatás: igaz, nem igaz. Volt olyan, amúgy tájékozott, *Magyarország*-ot is olvasó ember, aki nem hitte el. Más meg éppen a ló túlsó oldalára esett. Nagyapám, aki mindekkor igen öreg ember volt, egész éjjel szabad szemmel bámulta a Holdat. Reggel aztán kijelentette: ő bizony elhiszi, mert *látta*. Nemcsak azt, hogy két ember *végigment rajta*, hanem azt is, hogy lehozta belőle egy darabot, mert *kisebb lett*. Ugyan hiába győzködtük tudományoskodó alapokon, utóbb is megvizsgálta a Holdat, és utóbb is csak azt tudta megállapítani, hogy a Hold kisebb, mint annak előtte volt, és szabad szemmel is látható, melyik részéből hozta le egy darabot.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ember járt *ott*, a régi világgép pillanatok alatt összeomlott. Azóta sem vándor cigánylegényt, sem Szent Antalt, a háború óta pedig jelenést sem látni a magas égen. Kiderült, hogy képzelődés, butaság, tudatlanság a szellemi múlt, az örökség. S egyúttal igazolódott az is, hogy a falu, a paraszti lét a végére ért! Az okosabb, az eszeesebb nem vállalja, menekül tőle. Önmagát sem becsüli érte. Önmaga számára is minduntalan magyarázatokat keres, mentségeket - igazolni a zsákutcás jelent. Mihez kezdhetne itt az ember? Nincs más. Öregem, megszokott múlttal, szakma és képzettség nélkül nem kezdhet másik életet. Majd valahogy ellesz. De a *gyerek*, az *ne legyen paraszt*. Mindegy, mi, csak paraszt ne. Elvan a földdel, szöszmötöl az állatokkal, de várja, kívánja, hogy egyszer vége legyen. Ne kelljen több pénz, több marha, föld, lótás-futás, hajnali fölkelés, igazi pihenés nélkül átdolgozott évszakok, élet. Kívánja, hogy egy kicsit beleszagolhasson a *dolog nélküliek*, az *urak* világába. Csak azon veszi észre magát: úgy tetszik, az ember hamarabb elfárad, mint régen. Úgy tetszik, nem megy úgy a munka. Úgy tetszik, jobban esik pihenni. Úgy tetszik, nem szereti már annyira a földet, az állatokat. Úgy tetszik, nem szereti már annyira a falut. Úgy tetszik, valahol valami nagyon el lett rontva ebben az egy életben.

Mást kíván, mint ami van. És fél is tőle. Él, ahogy eddig, máshová tervezett jövővel, hitetlen jelennel.

STATISZTIKA 4. Ha a faluban semmi sincs, mégis, mi van? Van néhány szolgáltatás. Van a posta, telefonnal, kézbesítővel. Van a bolt, ahol mindent lehet kapni, vödört, gumicsizmát, kekszket, dezodort, azaz semmit. Van a tejszarnok. Tanács, téesziroda, orvos, gyógyszertár a szomszéd faluban. A plébánia is ott van. Iskola, fogorvos, GELKA a harmadik faluban. Van egy villanyszerelő. És egy aranyalmadijas fafaragó népművész.

Szerepkör nélküli és gazdátlan a falu. Száz éve még templomot építettek, nem is kicsit. Ma legfőljebb házakat döntenek és temetnek.

AJÁNLÁS

Amikor egy nagyobb városban született s ott élő ismerősöm meglátogatott a faluban, végigsétált az utcákon, azt mondta: fantasztikus, mennyire bájos kis falu - természetesen nem hittem neki. Amikor azt is hozzátette, hogy jó lehet itt élni, nem udvariasnak éreztem, hanem ízetlennek. Itt? Igen, mondta, mert a nagyon öregek is előre köszönnek, örömmel leállnak egy-két szóra, a végét ingyen használhatod, s mikor kérdeztem, hol talállak, öten is elkísértek, s mondták, náluk estig is elvárhatlak.

Amikor egy másik alkalommal a falura terelődött a szó, s kurtán csak annyit mondtam, megszűnőben van, megrökönyödvé néztek rám. „De ha te visszamennél...” stb., stb.

Annak üdején, amikor a hegyről leköltözött a nép, nem járhatott kisebb traumával az áttelepülés, az új környezet megszokása, mint a mostani. Biztos vagyok, hogy nem a legnagyobb lelkesedéssel tették, de tették, mert az ember mindig megpróbálja - ha az adott viszonyokon nem tud változtatni (akkor a természetin nem tudott) - sorsát a kedvezőbb adottságokhoz igazítani. Ott teremtettek maguknak új hazát, ahol a körülmények kedvezőbbek voltak. Elhagyták a megszokott, meleg vackot, a szülőföldet, mert nem vagy nehezen adott csak kenyeret. Ezt nemigen tekinti senki árulásnak, és a szívét sem fájdtja érte, legfőljebb a néprajzkutató. Csak azok jártak rosszul, akik dacolni próbáltak a farkastörvénnyel, akik kényszerből, keserűséggel telten, utolsóként hagyták el.

Elköltöztek az uradalmi majorokból, a tanyákból. Mert fölmérték értelemmel az elvándorlás kényszerűségét, és méltóbb feltételeket kerestek maguknak.

Kitaláltuk az urbanizációt, az iparosítást, a körzetesítést. Olyan feltételeket teremtettünk - társadalmilag -, hogy muszáj lett megint dönteni. Mostanság eszmélünk, hogy nem kellett volna, hogy a paraszti osztály kiöregedett, meg kellene tartani a fiatalokat a mezőgazdaságban, a falvakban. Hogy a társadalom csak az egészséges mikrovilágokból szerveződhet működőképes egészé, hogy újra szerepet kapjanak a szerepnélküliek. Lehetőséget kapna talán ez a falu is. Méricskéléssel talán érdemes volna maradni. A társadalom szükséglete is ilyesfélét mutat. Mégis azt kívánom: fogadja be őket az a város, melyet eddig is a magukénak éreztek, mind egy szálig, s lehetőleg minél előbb, s válják második(?) népvándorlásuk új hazájává, s ne bolyongjanak idegenként, gyökértelenül az ország más részein. S ne termeljék újra hatványozottan a hátrányos helyzetüket.

A falu a nehézségi erők révén szóródik. Haragszom erre a falura. És haragszom minden, a pusztulás útjára lépett kis falu, tanya lakóira, a perifériákra, a „futottak még”-ekre. Haragszom rájuk, és kárhoztatom őket. A vesztes helyzetét választották vagy elfogadták. Munkában, életmódban, szokásokban - a jövőtlenek a vesztesek. Választaniuk kellett, miért a jövőtlent választották? Kettévágott családok meg ki tudja, hányféle vágottak. A fiak különféle szarvasokká változtak. Miközben fiaik, helyzetüknél fogva le-lemaradnak egy-egy testhosszal, kisebbet ugorhatnak, mint amekkorára képesek volnának. Miközben a fiak jövőjéért dolgoznak az

öreges, lemaradnak a saját életükről. Úgy élnek, még próbálni sem merik: bírnák-e a jobbat, bírnák-e a könnyebbet. Haragszom a lumpenekre, akik odáig tékozták magukat, hogy már álmodozni sem tudnak. Haragszom azokra, akik elmentek, és haragszom azokra, akik maradtak. Az utóbbiakra, mert túl komolyan vették a *Szózat* intelmét - az előbbiekre, mert elfelejtették azt.

És mégis: muszáj elmenni, nem szabad maradni. Ha a házak végül mind ledőlnek, a templom még egy darabig talán állni fog. Talán jelenti majd: az ember képes az érzelmei ellenére is cselekedni - ha már nagyon-nagyon muszáj. Ezért hát, „Mikor fölkel a nap, / a sosem haragvók hajától eltérítődik a harmat, / ne bántson téged az én haragom soha, kedves.”

Budapest, 1983, 1986

Szikra János: Dülőháza

HA BUDAPESTRŐL NYUGATI IRÁNYBAN indulunk el, az M1-es főútvonalról Bicske nagyközség után kell Székesfehérvár felé letérnünk, hogy eljussunk *Dülőházára*. Bicskéig vonat jár, a Keleti vagy a Déli pályaudvarról induló szerelvények végcélja Tatabánya, Komárom, Győr vagy Hegyeshalom települések. A Dülőházára tartó utazónak a vonat utolsó kocsijában tanácsos ülőhelyet keresnie, mert a szerelvény Bicske nagyállomásán kihúz a rakodórámpáig, s annak, aki el akarja érni a Martonvásár vagy Székesfehérvár irányába induló autóbuszokat, ugyancsak kapkodnia kell a lábát.

A 14. számú Volán vállalat járatai kiszámíthatatlanok. A menetidőnél 10-15 perccel előbb ajánlatos kiállni a feltételes megálló hullámpalái alá annak, aki nem akar lemaradni. Mert előbb is érkezhet a busz, de nem ritka a 20-30 perces várakozás sem. Ha ugyan ki nem marad a járat. Mert, főként telente, gyakran előfordul ez is. Bicskétől Dülőházáig s viszont 15-20 perc az autóbusz menetideje. Az utazási díj 14 forint, oda-vissza 28. Az alapvető vásárlási cikkek többnyire csak a járási székhelyen, Bicskén szerezhetők be legközelebb, tehát az árak árához az utazási költség is hozzászámítandó.

Budapesttől Bicskéig 40 kilométeres vasúti tarifarendszerben 20 forintba kerül a menetjegy másodosztályon. Ez a távolság földrajzi mértékben kifejezve közúton 42 kilométer, légvonalban valamivel kevesebb. A vonat 50-60 perc alatt futja be a távot. Az 5-10, télen a 20-25 perces késés mindennapos. A naponta utazók, az ingázók tehát 3-4 órát töltenek vonaton és buszon munkahelyükig és vissza Dülőházára; ha Tatabányára vagy Komáromba, esetleg Székesfehérvár megyei székhelyre ingáznak, akkor csak 1,5-2,5 órát (beleszámítva ebbe a buszra és a vonatra való várakozást is). Munkahelyük megtéríti az utazási költség nagyobb hányadát, de még így is 400-600 forintot költenek közlekedésre. Ez a munkabérek 10-15 százaléka. Dülőházáról saját jármű nélkül csak a boltig vagy a kocsmáig lehet ingyen, gyalogszerrel eljutni.

Dülőháza környékén már a rómaiak katonai táborhelyet tartottak fenn. 1264-ben IV. Béla király kolostort alapított itt, ezt később Mátyás király a pálosoknak adományozta. Dülőházát a középkori oklevelek is említik egy-egy törvénysértő vagy vámtilalmat áthágó eset kapcsán, még a kihágásokért járó botütések számát is gondosan följegyezve az utókor számára. A falut szabadok, közép- és kispapok lakták a két szomszédos településsel együtt, egészen az 1600-as évekig, amikor is a falu lakói (nem tudván fönntartani függetlenségüket) elszegényedvén, telkes, majd nincstelen jobbágyokká süllyedtek. A XX. század elején jobbára szegényparaszatok lakják, a magyarországi aprófalvakban szokásos középrétegek vezetésével: kúriájukba húzódo középbirtokosok, tanító, bíró, pap, jegyző. Az általánosban itt is volt egy különös elem: Dülőháza 1818-ban József nádor birtokába került. 1825-ben alakította ki nádorunk itt híres arborétumát. Az arborétum az uradalom része volt; ma is élnek még néhányan az 1945-ig virágzó jólét napszámosai, cselédei közül Dülőházán. Az arborétum a falutól fél kilométerre fekszik. Az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 40 hektárt birtokol ma belőle. A növényritkaságokban bővelkedő területén kívül áll az 1830-ban ültetett *libanoni cédrus*. Magassága 20-25 méter, hatalmas horizontális ágai között nyugszik le (Dülőháza felől nézve) a nap. A Csaplár-hegy tövében fekvő természetvédelmi terület hírhedt híressége a Pollack Mihály tervezte egykori kastély. A II. világháború frontharcai hiába kímélték meg, pedig itt többször is át- meg átesapott a kelet-nyugati front, 1945-ben valakik fölgújtották. Talán bosszúból, talán tehetetlenségből, keserőségből - mindegy ma már. Tégláit széthordták házépítésre, a háborúban megrokkant házak orvoslására; ma már csak négy oszlopa s timpa-

nonja áll a késői falusi klasszicizmus nem túl impozáns épületének. No meg a hajdanán vele egy épületegyüttest alkotó kápolna, évek óta zárva, átépítés miatt.

Dülőháza a fővárostól 50 kilométerre, valójában azonban 50 esztendő távolságra van. Ott, ahol a térképen elhalványodnak a falvak, és közönyösen lép át rajtuk a vascszimas történelem. A falun patak folyik át, a *Vál*. A vidéket Vál-völgyének is említik. Nyugati irányból idelátszik a Vértes, északról fehér sziklák villognak tiszta időben, keletről lankás domborulatok zárják a völgyet, délre a Velencei-hegység szelíden komorló, bár innen láthatatlan tája felé futnak a keskeny utak. Dülőháza vidékén ritkábban lépnek a falvak egymás sarkára, mint a Dunántúl sűrűbben lakott területein. Gyakoriak az 5-10 kilométeres településtávolságok. Két tanácsi társközsége körülbelül 3-3 kilométerre fekszik tőle, egyik északra: Bicske, a másik délre: Martonvásár irányában. Ez a távolság a társfalvak központjai között feszül, valójában majdnem összeépült községekről van szó. Egyetlen út, főutca gerincére fűzött települések, két-három bokorszerű csomóponttal. Egyutcás falvak.

Ha Budapestről napnyugta felé indulunk el a főútvonalon, Bicske nagyközség után kell Székesfehérvár irányában a *térképről* letérnünk, ha Dülőházára akarunk jutni. Az arborétumban a növények megcsonkítása tilos; ha pedig valaki a védett madarak odújából fiókat vagy madártojást lopna, cselekedete szabálysértési eljárást vonna maga után. Egyes ritka madárfajok tojásának eltulajdonítása 30 ezer forintig terjedő pénzbírsággal is sújtható a törvény értelmében.

MALMOS FERENC VÁRJA A BUSZT. Az októberi virradat tompa ködébe puhán szűrnak bele a bágyadt reflektorok. 4 óra 40 perc, sietni kell, ötkor indul a vonat Bicskéről Budapestre. Malmos Ferenc a községi közös tanács elnöke volt 1980-ig; akkor a „felsőbbség” mást kívánt a helyére állítani. Több középvezetői állást is följánlottak neki a járási székhelyen. Becsületére szolgáljon: hozzáértés híján s büszkeségből nem fogadta el a komiszkenyér-hivatalok egyikét sem. A *persona non grata* státusáról akkor értesült, amikor nem került föl a jelölőlistára a választások során. Elment a fővárosba - rakodómunkásnak.

Begördül a busz. Mire a másik faluig ér, állóhely sem igen akad. Az utasok ruhájáról nem lehet leolvasni társadalmi helyüket, helyzetüket. Csak a földrajzit, s a földrajzinak-társadalmi-nak megfelelő megkésettséget a *divatban* is. Itt, Dülőházán sok még a svájcisapka, a harmadik mosás után kifakuló szériapulóver, a konfekció-pókhálósra hordott nadrág az elnyűtt munkászakóval, esetleg bokaverdeső kékfestő farmer a fiatalabbakon, vagy zsírosra koptatott sertésvelúr zakó. Nőket ilyenkor még ritkán látni. A nyolc általánost végzett asszonyok vannak többségben. S legfőljebb a gyerekek fölcseperedése után indulnak el majd Tatabánya, Székesfehérvár, Bicske vagy Budapest felé - de csak kora délután - takarítani. Az éjféli busszal haza is térnek.

Szusza Lajos nem vár a buszra, átlagos hétköznapokon autóval gördül be a bicskei nagymalomba. A mai azonban rendkívüli nap: a sikkasztás gyanúja miatt megkezdett bűnügyi vizsgálat idejére felfüggesztették vezetői állásából, így e délelőttöt a ház körüli aktív ténfergéssel tölti.

Mire a busz beér a bicskei vasútállomásra, már 6-7 környező falu utasának sarka csikorog a peron kavicsán. Mióta 9 óra előtt nem mérhetnek italt, megcsappant a resti forgalma. Így csak hideg és zsíros lángos vagy cigaretta, esetleg kávé végett tér be a füstös és pókhálós helyiségbe egy-egy koránkelő. A csapos személyes bizalmát élvezők kávéjába azért belecsobban egy-egy adag rum vagy konyak is. Akik Tatabánya, Komárom vagy Győr irányába utaznak, kissé később szállnak vonatra. A keletre induló szerelvényt még nem fűtik októberben, legfőljebb a

dohányfüst melegít. Mert a 100 kilométernél rövidebb járatok kocsijaiban tilos a dohányzás. De a koránkelők többségének szájsarkában cigaretta füstölög. Így aztán minden fülkében dohányoznak. Hajnalban és reggel gyakoriak az autóbusz- és a vonatjáratok: a munkába utazás vállalati és társadalmi érdek. Más napszakokban ritkábbak a járatok. A dolgozók hazautazása már magánügy, magánérdek - legalábbis ez derül ki a MÁV és a Volán menetrendjéből. De a dülőlóháziak, akik Bicskéről utaznak vonaton, szerencsésnek mondható helyzetben vannak. Bicske fontos vasúti vonalon fekszik: a nyugati határ felé robogva áthalad újjá s rútabbá épülő állomásán, s meg is áll majd minden szerelvény.

Az autóbusz, miután letette utasait a vasútállomáson, begördül a nagyközség vörös tornyú központjába. A sofőr még ihat egy kávé, és indulhat vissza. A következő fuvart már félüres kocsival futja meg: Bicskéről kevesebben járnak a környező aprófalvakba dolgozni, mint viszont. Inkább csak 6 óra, negyed 7 után élénkül meg visszafelé a forgalom, különösen a megyeszékhely irányába.

Nincs János a félhetessel érkezik feleségével a szomszéd faluból. Neje, az egyetlen beosztott, kinyitja az iparcikkbolt ajtaját. János felsöpri a járdát, nagyokat köszön a járókelőknek. Kicsit később átnéz a szemközti zugpálinkaárus öregasszony nyári konyhájába: hátha kinyitott már. Olcsóbb, mintha a szeszfőzdébe vinné a fát, no meg a cefrét az ember, s még ráadásul fizet is 60 forintot saját nedűje literéért a lefőzés fejében. Nincs János politizál, felesége pedig panaszkodik. Ebben telik el a nap. Hogy kevés az alapfizetés (ezer-nemtudomhány forint), ehhez csak csekély jutalék járul; panaszkodik az ÁFÉSZ rossz árupolitikájára s az elnök, *Orjás János* megalkuvó nyájasságára, a szállítók manipulációira; panaszkodik, mert azt hiszi: gyarapodásuk nem oly szembetűnő, ha panaszkodik; - mintha bárkit is bántana Nincsek szerény jóléte. Családi házra s a ház mellett háromportányi gyümölcsösre, emellett autóra tellett az ezer-párszázból, amely az „alap”. Továbbá nagyobbik fiukat taníttatják, bár fél éve iskolát váltott, mert „jogos” fölindultságában megpofozta a tanárt.

Az iparcikküzlet választékával általában elégedettek a vásárlók. Tartós fogyasztási cikkért úgyis Bicskére kell buszozni-autózni. A községben mintegy ötven autó, valamivel több motorkerékpár s portánként legalább egy bicikli támasztja a házfalat; ha másra nem: a szőlőbe kerekezni vagy a gázcserelepre gurulni.

Szemben, a postán, hét óra tájban elkezdik rámolni a postautó szállítmányát. Napilap minden második házba, képeslap főként a fiatalabb háztartásokba jár. A rádió itt is legalább olyan természetes már, mint a mosógép vagy a szobába lépő lábón a papucs. Televíziója csak az öreg - s az ilyen-olyan okból tanácsai segélyre szoruló - nyugdíjasoknak nincsen, de ők is átjárnak szomszédolni az érdekesebb műsorok idején. Legföljebb addig sem érzik a homokkal fölszórt, vályogfalú ház hidegét. Legtöbb levél a községi közös tanácsra érkezik, a tévész-irodára és néhány az iskolába. A postások szortírozzák utca és járat szerint; akire bízni lehet, az pénzzel is bánhat, legyen nyugdíj, gyerektartás vagy szociális segély.

Az orvosi rendelő ajtaján ijedten kopog egy fiatalasszony: lázas a kisgyerek. Rosszkor jött; ha *Csárdás doktor úr* nem rendel, fél órába is beletelik, míg kinyitja szolgálati lakása ajtaját. A csengő kikapcsolva, tájékoztató fölirat nincsen. Így a betegek többnyire a szomszédban lakó mérges öregúrtól kapnak fölvilágosítást, hogy merre a rendelő, s ők hová is menjenek, ha már az ágyból fölzavarták... *Csárdás doktor úr* és asszisztenciája olykor egy-egy orvosi titkot is kiszivároztat, s szájról szájra szállván felröppen a hír: szifilisszel kezelik a póruljárt szerelmi *sokszöveget*... A doktor úr aztán nagy nehezen előkerül, de mire beindítja a dermedt gépkocsit, a másik falu orvosa már megírta a receptet is. Hozzá, a fiatalabb orvoshoz sokan járnak a környékről, sőt néhányan Budapestről is, mert a hét minden napján s a nap minden szakában számíthatnak rá.

Ezen az októberi reggelen is fölkapaszkodnak a szabadnapos dolgozók és a nyugdíjasok a buszra, kezükben demizson vagy műanyag kanna: mennek a szőlőbe. Van, aki kismotorral vagy kerékpáron görög ki a dűlőbe. Folytak a szüreti előkészületek. Néhányan már nem mernek vagy türelmetlenek tovább várni, s hétvégi ráérőket keresnek a szüreteléshez, ha kis létszámú a rokonság. Az igénytelenebbeknél bőven, de az igényeseknél is minden ötödik tőkén megterem a *nova*. Néhányan *noha* névvel is illetik e nemtelen szőlőt, *noha* kártékony-ságát illetően közömbös ez árnyalatnyi eltérés. A napszám errefelé a legtöbb munkáért 500 forint körül mozog; többet bolondság, kevesebbet nem illik fizetni, vagy nincs vállalkozó ez összeg alatt.

Megérkeznek a koránkelők gyerekei az iskolába. Nem lévén otthon egyedül maradásuk, inkább elballagnak egy-másfél órával a tanítás kezdete előtt focizni, verekedni, leckét másolni. A takarítónők már feltöltötték az olajkályhákat, éghetnek, míg a világ, avagy a napvilág el nem tűnik a Vértes távoli vonulata mögött; nem fogják lekapcsolni sem a túlterhelt gyermekek, sem a hivatástudó, állandó stresszben nyüglődő pedagógusok. Tűz nem lesz belőle, legalábbis eddig nem volt. Az iskola egyik szárnya régen, a nádor idejében, uradalmi istálló volt, s nem tudni: a lovak vagy a nebulók le- vagy fölbecsülése e funkcióváltás. Inkább a kényszer szülte ezt a torz magzatot is, mint annyi mást Dűlőházán.

Bicske nagyközségben is utolsó mérgét leheli ki az októberi hajnal. *Erdősi Endre* már készülődik beosztottjával, *Bánúr Lászlóval* - indulnak Dűlőházára. Az iskolában és a művelődési házban (kultúrház) ellenőrzik majd az ellenőriznivalókat. És működtetőjüknél, a községi közös tanácsnál. Szavaik köz-zel kezdődnek, köz-művelődés, köz-oktatás, köz-igazgatás. Bánúr László, a közművelődési felügyelő, hatalmas, fekete hajókofferébe néhány TIT-előadói lapot is csúsztat, kiszállásai alkalmával tart mindig egy-egy előadást is. Ha már a napidíj olyan szemérmetlenül kevés, hogy csak az Erdősi- s Bánúr-félék nyújtják ki markukat 31 forintért... Bánúr különben a modern táncok oktatásától az ötvenes évek beatmozgalmáig minden tárgyban otthon van. Felhasználja a kínálkozó alkalmakat újságírói munkája gyakorlására is. A megyei lap helyi tudósítója... *Közművelődés Dűlőházán; Sikeres előadás a nyugdíjasklubban* szalagcímű cikkei virítanak a jelzett lap utolsó oldalainak alsó sarkaiban. Vagy a mezőgazdaság korszerűsítését s az útkereszteződésben fél éve kialudt lámpa ügyét tűzi fölként tollára - természetesen honoráriumért. A TIT-lapok a helyükre kerülnek, s ha a járási hivatal elnöke kegyes hangulatban találtatik, a rendelkezésükre bocsátott szolgálati sofőrrel s autóval indulhatnak is Erdősivel Dűlőháza felé. Erdősi testnevelő tanárból küszködte föl magát a járási művelődési osztály vezetőjévé, sőt, ő a járási hivatal despota elnökhelyettese is. Szereti használni a többes számot s a beosztottakra alkalmazott birtokviszonyt. Még a járás iskolaigazgatói is előre köszönnek neki. Ha azt akarják, hogy visszaköszöjjen...

Ha az etyeki útkereszteződés közepére állunk, pontosan az Etyek-Martonvásár út között, a Rész-hegy irányából emelkedik föl a domb fölé a bársonyosan okker, hideg októberi nap. A lilás bíbor szürkéskékekbe vált, s megcsillan bágyadt fénye balra a latin keresztes, jobbra a csillagos tornyon. Dűlőháza magyar falu volt, mielőtt idegen telepések gyökeret vertek volna talajában. Már aki gyökeret tudott verni, vagy hagyták meggyökerezni. A jöttmentek (*gyűttment*) - főleg 1945 után - azért megtelepedtek itt is, lassanként. Előtte külön református és katolikus iskolája is volt a falunak. A hívők többsége ma is református. A néhány zsidó családot elvitték a marhavagonok, pislákoló reményük távoli Dávid-csillagát elnyelte a füstös éjszaka...

A volt református kántortanító hat éve ment nyugdíjba, második infarktuszát követően, orvosi tanácsra. A református iskola megszüntetése után az állami általános iskola igazgatója lett, s egészen 1977-ig megmaradt pozíciójában. 1956-ban egy, a mai októberi naphoz hasonló őszi

estén visszament ugyan az istentiszteletre orgonálni, dicsérvén a régi idők visszatértét s az Urat, de e bocsánatos kilengés után ismét megtért az állami nyáj pásztorolásához. Örökös rettegése még ma sem szűnt meg. Véleményt nem nyilvánít; még a szomszédok előtt is csupán általánosságban nyilatkozik, legyen a kinyilatkoztatás tárgya akár az FTC labdarúgójának legutóbbi alakítása a Videoton ellen.

A katolikus pappal nemrégiben baj történt, s el kellett hagynia gyülekezetét. Betegség támadta meg Isten dülőházi helytartójának szervezetét, s e fölötti vagy más természetű bánatában rendszeresen ráivott a gyógyszerekre. Ennek pedig az lett a vége, hogy hívei többször találták az ároksparton, mint a tabernákulum előtt.

Aki nem templomba járó, észre sem veszi a két vallási felekezet létét. A hívek csöndben készülődnek Dülőházán a túlvilági boldogságra.

A volt református kántortanító felesége vezeti a községi könyvtárt. A hatezer kötetes könyv-állomány és a mintegy tizenötféle folyóirat, napilap megrendelése, kiválogatása esetleges és erősen szubjektív - a család olvasói igénye szerint. A könyvtáros szelektáló munkájába nemigen avatkozik bele a járási könyvtár. Igaz azonban az is, hogy könyvbeszerzésre évente csak tíz-tizenkétezer forintot költhet a dülőházi könyvtár. Ez bizony szűkös keret; jó válogatás esetén is csak a nélkülözhetetlen kiadványok morzsatöredékét lehetne megvásárolni.

A könyvtár a *klubkönyvtár* része. A klubkönyvtár élén a klubkönyvtárvezető áll, de ezt a kentaur intézménynevet vagy a *népművelő* kifejezést mindenki máshogyan értelmezi a faluban aszerint, hogy milyen tevékenységet várna ez intézménytől. Egyszerűbben és lényegretörőbben *kultúrosnak* nevezik azt az évenként cserélődő fiatalembert, akit éppen megillet ez a cím Dülőházán. 1972-1983 között heten viselték ezt a titulust, heten adták egymás kezébe a kihűlő kilincset és az üres pénzeskazettát, benne egy hosszú- és egy körbélyegzővel: Klubkönyvtár Vezető Dülőháza. A szavak közt meghitt indigócsillagocskák. A kazetta fölösleges kulcsa is régen elkallódott már. A közművelődés legutóbbi dülőházi képviselője éppen két hónapja távozott hivatalából. A Bakony vidékéről vetődött ide szakirányú végzettség nélkül; az úgynevezett alkalmazott értelmiségieket Dülőháza mindig is behozatalból nyerte, de a képezett népművelők nem ide jönnek dolgozni havi 2-3000 forintért.

Lovek János, ez utóbbi „kultúros” albérletben lakott a klubkönyvtár (kultúrház) volt takarító-nőjénél. Igaz, hogy az apadó kút sanyarú vízellátása miatt gyakorta *Szerzsi néni* mosdóvizében tisztálkodott, de ellenszolgáltatás fejében nála kosztolt, ha elfogyott az albérleti díj kifizetése után a zsebében maradó egy-másfél ezer forintos munkabér. Tessék ebből enni, könyvet venni, moziba, színházba járni, utazni, ruházkodni, művelődni - tessék ebből élni!

Dülőháza kultúrosai, népművelői - vagy ahogyan manapság terjed a Bánúr- és Erdősi-félék szóhasználatában -, *közművelői*, úgy tűnik, mindig is a kényszerpályákon keringő meteorok (kilobbant csillagdarabok?) közül csapódtak e földre. Vagy egyszerűen az életterlen bolondok közül kerültek föl pár hónapra a község értelmiségi és közigazgatási elitje étkezési és tanácskozási asztalának végére. Ahogyan régen a házitanító, az udvari bolond vagy más efféle csepürágó népség.

Kit művelünk? Mit művelünk? S főként: *mit művelünk itt?* - firtatandó közeledik a járási hivatal gépkocsiján Erdősi, Bánúr, no meg a sofőr, mint az utazás legfontosabb közreműködője - Dülőháza felé

Hagyjuk egy időre magukra őket soros népművelőnkkel együtt.

Fölkelt a nap, sugarai meredek szögben lődöznek a Vál völgyét Bicskétől Baracskáig, hol köztudottan nehézsorsú emberek élnek ideiglenesen... Például *Orsós Orbán*, Dülőháza egyetlen

cigánycsaládjának feje. A községtől északnyugati irányban húzódó nyúlványfaluban lakik a család. Valószínűleg hajdanvolt cigányok, ma már csak lumpenparasztok és elesett szegények után keresztelkedett ki a falurész, s kapta a *Cigánypest* nevet. Merthogy Dülőháza felől nézve Pest irányába mutat; s mert régen is humorral védekeztek az elesettek a világ ellen, ha nem volt más fegyverük.

Orsós Orbán két-három évenként elvonul Baracskára; vagy viszik, vagy a börtönbehívót zakózsebébe gyűrve magától ül buszra. Legutóbb a kocsmában összeverekedett egy fuvarossal, s ha minden mellette szólt volna is, a szemtanúk elfogultsága nem, hiszen: *cigány!* Léptek-e már be Önök, hölgyeim és uraim, úgy egy szobába, hogy az arcukba meredő szemekből eleve elrendelt módon süített valamely vélt, avagy valódi tettük? Szégyellni valóvá, ocsmánnyá zsugorítva tisztelt és nagyrabecsült személyiségüket? Ha igen, ha nem: egy cigányember így lép, így léphet csak a *többiek* közé itt, Dülőházán, 1983-ban. Orsósnak - Szusza Lajossal ellentétben - nem adatik meg a szabadlábon való védekezés, fellebbezés a sértőnek vélt ítélet ellen, a vastag pénztárcán fogadott ügyvédi csűrés-csavarás, az enyhítő körülmények méltányos figyelembevételé - számára sem enyhítő körülmény, sem irgalmas tolerancia nincsen. Innen van, hogy Orsós Orbán most Baracskán tanulja a demokráciát. Mivel ott önkormányzó módszerrel „nevelik” egymást a nehézsorsúak. Azért Orsós sem angyal. Amellett, hogy feleségét a hetedik gyermekáldással örvendezteti meg immár, olykor pofonokkal is, de emez szokást a „magyar” ember is gyakorlá évszázadok óta, kristályos, ércnél maradandóbb formába öntve e nemes hagyományt. Dülőházán sem ismeretlen a közmondás: *pénz olvasva, asszony verve jó.*

Cigánypest lusta októberi porát *most* a községi tanács gyámügyi előadója mellett *Nyúl Sándor* rendőr őrmester, körzeti megbízott tapossa. Nem adják önként - elvisszük erővel. Rendőrnek lenni nem öröm, de nem is kötelesség. Viszik az Orsós-gyerekeket. No nem Baracskára, hanem csak Velencére, ahol ellátást, nevelést s szülői gondoskodást jogosultak kapni a nevelőotthontól, a hetedik gyermekkel terhes Orsósné és a nyomor helyett. A gyerekeknek nemigen akaródzik menni, az anyjuknak sem adni a magzatokat; ám némi szóbeli és fizikai huzavona után útjára indul Velencére az árvacsapat; ahol, ha nem kitörölt múlttal is, de önfeledt szívvel fognak a langyos tóvízben pancsolni - mondjuk 1984 nyarán. Nem a pofonok fognak hiányozni, nem is az alkalmankénti koplalás, hanem Orsós és Orsósné, Dülőháza, a megszokott löszfal, az először megmászott fa - a kisgyermek életének első s mással nem pótolható helyszínei. Hogy, akár a rongyos vackon, az övével rokon bőrhöz érhet az embermeleg után sóvárgó bőr - még ha az barnább is a keresztények Krisztusának vagy a jól ápolott idegen *fehérék* illatosított bőrénél.

Mennek, mendegélnek a busz felé A Vál szembefolyik velük, azazhogy folya, ha meg tudna fordulni. Ez viszont lehetetlen. Mennek tehát, amerre a patak.

Isten veled, Dülőháza!

MIRE A HÉTÓRÁS BUSZ 8.10-KOR besiklik a falu központjába, az Egyetértés tévesz dolgozói már a legnagyobb egyetértésben kiballagtak a telepekre; szemben a Vértesről zúgó széllel, taposva a félméteres havat. Ez az első hó december derekán, de mindjárt az utolsó ítélet ártatlan dühével szakad rá Dülőházára. Az autók cammognak vagy állnak, az emberek forgatják a hólapátokat, s szürcsölik az óból forralt bort; de végezvén a ház előtti járdaszakasszal, máris fordulhatnak vissza, mert az imént megtisztított utat újra belepte a hó.

A járásiaik gépkocsija a főútvonalat takarító hóeke nyomán csúszik be a tanácsháza elé, pontosan abban a pillanatban, amikor a busztól *Fecseginé* is megérkezik, Dülőháza Község

Közös Tanácsa V. B. elnöke. A kölcsönös udvariaskodások után az adminisztrátorok élő sorfala között bevonulnak az elnökasszony irodájába, ahol posztterről előcsörgedező őszi patakocská bűvöli idillivé a hangulatot.

Fecseginé - fecseg. Hajnaltól éjszakáig, feltartóztathatatlanul. Szeret mindenütt jelen lenni, lehetőleg központi szerepkörben, s bár jóindulatú, nem sokat tehet az általa irányított apparátus élén választóiért. Malmos Ferenc utódjaként vette nyakába Dülőháza gondjainak nem könnyű, de kényelmessé koptatott igáját. Este falugyűlés lesz, arra is készülne, ám most Bánúr és Erdősi társaságában a helyi köz-oktatás és köz-művelődés köz-érdeklődéstől köz-ségi szinten köz-ösen mentes köz-problémáiról köz-lik köz-lendőiket. Köz-buzgalommal.

Fecseginé fecseg a déli falu népművelőjének vallásosságáról, a szolgálati lakások leromlott állapotáról, a falu pletykáiról, különös tekintettel a pedagógusok szerelmi életére; a tanácsi karbantartó megbízhatatlanságáról, a járdalapok helyi erővel való lerakásának lehetetlenségéről. Fecseg tegnap esti fejjörcséről, a tanácstitkár feleségének „meddőségéről”, a titkár kocsmázásairól; fecseg a disznóólépítés körüli visszaélésekről; - fecseg, mert fecsegnie kell, s mert a fecsegés műfajában adatott meg neki kibontakoztatni nembeli (fecsegésbeli) sajátosságait; fecseg, mert ha nem fecsegne: más fecsegne helyette - s ezt Fecseginé semmiképpen nem viselné el újabb végeláthatatlan, végehallhatatlan fecsegés nélkül.

Igaz, hogy a titkár nem veti meg az alkoholt, ahogyan a boltvezető, a népművelő, a pap, no meg a kocsmáros sem, de legalább nem zugivó. Fényes nappal van mersze meginni sörét kétkezi haverjaival a kocsmában, míg Parány elvtárs és Fecseginé csak magasabban kvalifikált vezetőkkel iszik nyilvánosan, zugban pedig magában, fiókból húzva elő s asztallal koccintva össze magányos poharát. De hát a nyilvánosság, ugye... Hisz, ha a bűn láthatatlan: nincsen is. Bűn az, ami látható.

A labdasportban is szólás: addig kell játszani, ameddig a bíró nem sípol. *Szlovák Lajosnak*, a tanácstitkárnak azonban nemcsak a sípszó járt ki, de fölmutattak neki a sárga lap után a pirosat is. A mezőnyjátékból ő már a dülőházi mérkőzésen mindörökre kimarad. Új csapatot keres. Titkárunk fiatal ember; foglalkozása mellett vállalt más munkákat is, fizetését kiegészítendő. Szőlőt művelt, káposztát ültetett, disznót tenyésztett - s többek közt ezzel a ténykedéssel telt be a pohár. Ahogyan Malmost Fecseginé jötte, úgy Szlovákot Aggné, a leendő titkár érkezése tette fölöslegessé Pontosabban az, hogy a járási hivatal és a pártbizottság, nemkívánatos személylé minősítve őt, át akarta helyezni egy másik faluba. A káderpolitika játékasztalától távol állnak a kibicek, így, mert a lapokba nem sokan nyertek betekintést, nem tudni, mi volt a terv Szlovák Lajossal. Ő viszont maradni akart, mert szerette munkáját és Dülőházát, noha maga sem volt idevalósi. Ha szépszerével nem, meg majd máshogyan: féléves huzavona után Szlovákot más, hatásosabb eszközökkel kezdték billegtetni a titkári forgószekben. Pénzügyi revízió kéthetenként. Minden rendben. Ügyiratkezelési ellenőrzés, tűzbiztonsági „bejárás” a tanácsi intézményeknél stb. Miért nem otthon iszik, s egyáltalán: miért iszik együtt *egy titkár* mindenféle „elemekkel”? Miért hiányzott a párttaggyűlésről?

Mindezekkel senki sem zaklatta korábban, míg rendbe nem szedte a tanácsi apparátus munkáját, hiszen azért küldték ide. Sőt, mikor egy végrehajtó bizottsági ülésen hatalmas karjára fektetve ritkás hajzattal csigásra futtatott szőke kamaszfejét, szelíd durmolásba kezdett, csendre intette elnöke a bizottságot: „Psz! Hagyjuk csak, Szlovák elvtárs bizonyára fáradt!”

A disznókkal ütött be a ménkü. Jobb persze, mintha a jámbor rőfögőkbe csapott volna bele. Ennyi meg ennyi alapterület, ennyi meg ennyi takarmány, moslék, ennyi meg ennyi disznó, s Lajosunk komoly pénzbetét tulajdonosa leend. Ehhez azonban ól is kell. Igen ám, de a járás költségvetési üzeme által épülő szentároló került még falazás közben módosításra, hogy a

kocák otthonosabban érezzék magukat a szűk, ám lakályos kifutókban. Az üzem vezetője szóban hozzájárult a módosításhoz, ám *Sólyom elvtárs*, a járási hivatal vezetője kijelentette: „Állami pénzen nem építünk ólat a titkárnak!” Hisz ő maga csak egy üres szomszédlakás szobáját csatolta leánya lakásához illegálisan, s leendő nagyobb az anyányi magzat és családja élettere, s szűkebb az új bérlőé a szomszédban. Szlovák Lajos alatt ekkor indult el körhinta-sebességgel a titkári forgószék, addig-addig forogván, míg önként távozott egy Balaton melléki falu titkári székébe. A körhinta lóvátett lovasának helyébe így *Aggné* ülhetett, s míg *Sólyom*, *Erdösi* és más fontos személyek bizalmát élvezzi, kedvére foroghat - hiába főzi a kisüstit zugban a férje otthon, váratlan vendégként nem állít be a finánc.

Aggné most nem a járási előjárókkal tárgyal, eleget fecseg nekik *Fecseginé*; ő másik vendéget fogad. *Vay elvtárs*, a székesfehérvári megyei művelődési központ igazgatóhelyettese a nyolcórás busszal érkezett kilenckor, s kényes ügyben jár. Ő csak az orvosok előtt emel kalapot, bizonyára valamely kamaszkori nosztalgia furkálódik benne a fehér köpenyes urak iránt; de orvos most nincs a közelben, így szabadon kidühöngheti magát. Bár ha *Csárdás doktor* úr látná most, talán valamely szérumot ajánlana neki... *Vay* az egyik társközség népművelője, *Varró Péter* ügyében jött. Az hagyján, hogy *Vay* kebelbéli cimborája, *Csecsei Tóni*, a bicskei járási kultúrház vezetője az általa rendezett kiállítás végeztével ellopott három *Vasarely*-képet, s emiatt kényszerfelmondásra került sor - *Varró* esete súlyosabb ennél. *Péter* az alkotmányban lefektetett lelkiismereti és vallásszabadságot nem átallja szó szerint értelmezni, s emez szabadságot szabadon gyakorolni - s kézen fogva, hóna alá véve négy fiúcsemetéjét, asszonya oldalán beállítani vasárnap a tízórás katolikus szentmisére! *Vay* elvtárs vajszívét ez fölöttébb megkeményíti. Mondhatni: teljesen kenhetetlenné teszi. Őt csak egy minisztériumi pozícióval lehetne megkenni, lehetőleg az egészségügyiben... Sehogy sem tetszik neki ez a *Varró*. Gondosan tanulmányozza kiállítási és rendezvéymeghívóit. Lassan már - így történt! - a meghívók T betűiben is vallási szimbólumot lát. *Vay* azok közül az emberek közül való, akik bármely hatalom lábára boldogan tekerednek - kapcának. Gyűlöl mindenkit. A világot. A megyei művelődési központ irodáit hetente végigjárva, *Varró* legújabb meghívóit fennen lobogtatva, a T betűk világító keresztjére bökődve izgatottan idegesíti beosztottjait: „Te is látod? Na, ugye!” És ebbe fog - reméljük - beleőrülni.

Most azonban eléri *Aggné*nál, hogy *Varró Péter*t figyelmeztessék; no nem vallásos propaganda miatt, hiszen azt *Péter* munkája során nem folytat; még csak nem is vallásgyakorlása miatt vonják felelősségre, hanem mert van mersze levélben ajánlani játékmesteri föllépését és irodalmi műsorát, amelyek végzéséhez pedig működési engedélye van. Egy *ilyen* ember ne lépjen a nyilvánosság elé!

Péter - mert meghívták őt is e megbeszélésre, s míg érdemi döntés születik, üldögél a huzatos folyosón, és (hacsak nem ez az egyetlen bűne) valóban krisztusian - mosolyog. Mosolyog aztán *Vay* dörgedelmeire, *Aggné* túlhevített buzgalmára; mosolyog feleségére és összes fiára, mosolyog reggeltől estig és álmában is, mintha az őskeresztény időkből törne elő ez a mosoly, az aréna ragadozói előtt. *Péter*, miként az első apostol: kőszikla, a legszelídebbek közül, csak azt nem értheti meg a jámbor szemlélő, hogy ezt az embert miért nem tudja megnyerni *Vay* a saját - népművelői - ügyének? Vagy nem is akarja? Hát ennyire ingerlő a különbözőség, a másság?

Pista bácsi, a tanács hivatalsegédje, eközben sokkal fontosabb dologgal törődik, s hasznosabbal is: lapátolja a havat. Nyáron kaszál vagy söpri a buszmegállóba szórt csikketeket, ősszel a faleveleket, kályhákba gyűjt be, olajat, szenet hord, fát vág, most pedig söpri és lapátolja a végtelen égből alázuhogó hófehér istencsapást. Arcán a hetven év, befuttatva a munka pírjával, csak derűt virágozik; ami volt, elmúlt; ami van, elmúlik ez is egyszer; ami lesz, jól

van, mert miként történik, úgy kellett történnie minden bizonnyal. Az ember kivonhatja magát például Dülőháza hatása alól, ha tudja; a Vál-völgye születési gyökerekkel itt marasztó kemény társadalmi törvényei alól is; de nem az elmúlás percről percre közelítő bizonyossága s a megújulás, a születés ésszel fölfoghatatlan misztériuma alól. Aki az élet törvényeit figyeli, mint Pista bácsi, az megingathatatlan nyugalommal és valódi békével tekint az eljövendők felé. „Az élet ajándék, mondja, és munkával fizetünk érte.” „Csak egészség legyen! - feleli erre *Künce Tibor*, a tanácsi kirendeltségvezető - a többi nem számít.” Dülőháza északi és déli társközsegeiben működik Tibor, a jó szándékú tyúkpertollnok. Vargánét megharapta Kissék kutyája, Vargáné panasza megy, leül a kopott kártszékre, Künce Tibor írógépbe veri a panaszt s. k., jegyzőkönyv, sirámok, fél óra, egy óra, telik az idő; „passzus kell a tehéneladás-hoz”; „mennyi az adó erre az évre?”; „mennyi a községfejlesztés, s miért ennyi, ha a városban élek, s aludni járok csak haza?”; „nem az én téglám áll három hónapja a telkem előtt, hanem a szomszédé”; „nem ennyi bírság méltányos, Nagyékra is kevesebbet róttak; rokkantnyugdíjas vagyok, nem tudom a házam előtt lerakni a járdalapokat, ha meg fogadok valakit, miből fizetem ki a napszámot?”; „Vető Jákob lekaszálta a hereparcellámat, legalább a here árát térítse meg”; „elvonókúrára kéne az uramat vinni, már a gyerekeket is kizavarja a hóba”; „hová költözzem, beszakadt a padlás”; „egy csikó után nem járhat ennyi adó”; „becsapott a tüzépes”; „nem veszik vissza a boltban a hétdecis vodkásüveget”. No de Tibor csak mosolyog, s hamiskás ajkán időtlen derülátással artikulálódik a bölcsesség: „Csak egészség legyen!”

Az pedig megvan. Például *Parány elvtárs* ezen a délelőttön is megóvja szervezetét mindenfajta munkaártalomtól. Fedőállást a téesz biztosít neki, egészséget az általa tagadott Úristen, s a kocsmá helyett az otthoni házikoszt, derülátást a rendíthetetlen hit: ha *odafigyelünk*, nem lehet semmi baj! S ő odafigyel...

A csillagos s a keresztes torony között, a csillagoshoz valamivel közelebb emelkedik a pártház - a helyiek szóhasználatában. Oda kell figyelni, oda! Hiába nincs elég tanterem az általános iskolában, a pártházban nem lehet tanítani. Hiába nincs befűthető nagyterem a kultúrházban, a pártházban nem lehet mozielőadást, s - minő merénylet! - diszkót tartani. Hiába áll a pártház a havi két-három délutánt kivéve, amikor valamely szerv éppen ülésezik, üresen: ami a *miénk*, sérthetetlen. Parány bekeríti házát. Most már csak az a kérdés, hogy kit értünk „miénk”-en. Parány többes birtokosát, a harmincfős testületet, netán a jogos tulajdonost: Dülőháza lakosságát? Paránynak érdekei vannak. Első és legfontosabb, s végső is egyben: nem akar újra kétkezi munkás lenni. Így aztán minden mód jó mód ahhoz, hogy megcselekedje *a felülről* érkező mindenkori utasításokat. Mintha a sorstól vagy a Jóistentől érkeznének egyenesen.

Ha Parányt támadná valaki, ő ezt a testület elleni merényletnek venné. Ha magatartását bírálják: többes birtokosban mindjárt a *Testület*, az *Állam*, az *Eszme* nevében utasítja vissza. Mindenre nagyobb figyelmet fordít, mint működése mechanizmusának kiismerésére. Pedig tán erre szolgálna rá elsősorban és leginkább. Ő Dülőháza tanácsadója, aki mindig a háttérben marad. Akit mégis mindig meg kell kérdezni, már csak „hivatalból” is. Rá hárul tehát a sugó szerepe, akinek oroslánrésze van a sikerben/előadásban, s mégis szerényen, nevéhez méltó parányisággal a háttérben, azaz alant a sugólyukban marad.

Parány sugónk most mindenestre a tanácsháza, a téesziroda vagy a pártház felé tart, s úgy gázol át a tél ezüstjén, mintha ellensége s övé is volna egyszerre a hó. Gyűlölt tulajdona. A hó azonban - Parány elvtárs ide vagy oda - gyolcsosan s megállíthatatlanul szakad. Lágyan ül rá a szelídebb időjáráshoz szokott libanoni cédrus vízszintes koronájára, a fél éve elbillent keresztű templom tornyára, Szakadiné beroppant gerincű házára, a volt istálló, az iskola tetejére.

Odabenn a nebulók megadó fáradtsággal ülnek már második órája, s akut undorral hallgatják a fülükbe zuhogó tanári közlések áradatát. Írni nyolc év alatt sem tanulnak meg, sem asszo-

ciatív, élményt adó módon olvasni, a családi nevelés teljesen független az iskolától. Ám, ha otthon foglalkoznak a gyerekekkel, óriási segítség ez az iskolának. Nem a városi és a falusi lét között húzódik meg a műveltség határvonala, hanem a szociális, a családi életminőség által s az iskola részéről körvonalazott törésvonalak mentén. Így lesz Csárdás doktor úr fiából orvos, Parány elvtárs fiából szakmunkás - így lesz a fővárosi raktári segédmunkás lányából szövönő. Hiába lakik a belváros szívközepén. Doboghat, dobog ott is aritmiásan a szív. Hiszen a kultúra, a civilizáció nem a nevelés, hanem a gazdagság és a szocializáció bizonyos fokán megvalósuló nembeli szint. Forintban mérhető családi jólétből fakad a másfajta, a magasabb életminőség.

Az iskola folyosóján s tantermeiben szigorú férfiak szeme fordul a falról a nebulók után: a példaképek állítottak nyolc év alatt tökéletesen megutált tekintete. Lehet az Segesvár költője, Rodostó száműzöttje, Döbling halottja. Hiába tekintenek le a kis koponyákra: a példakép s a gyermeki élet dülőházi minősége, késztetései között legtöbbször áthidalhatatlan a szakadék.

Dülőháza a lassú halálra ítélt települések sorába tartozik, bár újabban ezt a folyamatot nem siettetik mesterségesen. A dülőháziak falujukon kívül bizonytalanul mozognak. Már a kultúrház, a tanácsháza vagy a szomszéd falu kocsmájának ajtajában is idegenül érzik magukat. Gyökér- s talajtalanul, mintha egy ellenséges bolygó ismeretlen világába pottyantak volna, pedig még csak félórányi járóföldre szakadtak Dülőházától. Bicske, Székesfehérvár szédítő földrajzi és társadalmi távolságáról nem is beszélve. Némi alapja van ugyan ez idegenkedésnek. A három társközség, északról délre haladva, szigorú rangsorban áll lakói tudatában. Az északi falu polgára lenézi a dülőházit, a dülőházi a déli falu lakosát, amaz meg mindkettőt. Oda és vissza; de eme gyűlölködések mostanára már megszélidültek, legföljebb verekedéssé fajuló élcelődésbe fulladnak. Régebben, bár ritkán mostanában is elő-előfordul, a báli verekedések valóban késhegyig szikrázva értek véget a temetőben vagy a baleseti sebészetben.

Szerzsi néni tudna erről is mesélni. Ő ugyan a Mátra vidékéről került ide fiatalasszonynak, a híres dinnyészközszégből, Csányról. De most nem ér rá mesélni, mert fő a krumplileves két személyre, mivel, idő telvén, pénz fogytán: Lovek János ma is itt ebédel. Reggel ugyan elballagott a kultúrházba, mégpedig két okból: kora délután jönnek a járásiak, s föl kell készülni ez emberpróbáló s nemesítő népmívelői feladatra; valamint Szerzsi néni egész napos, egyoldalú kommunikációzuhatagát lehetetlen tíz percnél tovább ép idegekkel bírni.

AZ ISKOLAFOLYOSÓ CSENDJÉBE ÉLESEN hasít bele a negyedik csöngőszó. A gyerekek kitódulnak a téli udvarra. De menten meg is torpannak, az ajtóban *Szál Szeréna*, az igazgatónő áll. Nyakában úttörősip: ma ő az ügyeletes. Szaladgálni tilos. Hangosan beszélni, nevetgélteni tilos. Hógolyózni tilos. („Csak tiltani nem tilos”, mondhatná erre a megyei hírlap főfoglalkozású munkatársa, *Árvaszéki János*.) Szabad, sőt kötelező majd később, ebéd közben a kocsmában minden felnőttnek kórusban köszönni - két kanál leves között; szabad kézbe vett tankönyvvel körbe-körbe sétálni; halkán a vécébe surranni; szalvétából uzsonnát majszolni (már akinek van uzsonnája vagy szalvétája); szabad sípszóra szoborrá merevedni, kettes oszlopba állva az osztályba vonulni; szabad továbbá „jónak” lenni; szabad láthatatlanná válni. Szabad nem lenni.

Szál Szerénának okosan kell beosztania a kurta farkú pauzát. Tízpercben még fel kell pofozni *Harton Pistát*, aki levénkurvázta *Sárka tanárnőt*, s csak bátyja segítségével sikerült kicsavarni a bicskát kezéből; felelősségre kell vonni *Feszte* és *Esti tanár urat*, amiért ismét csak nagyszünetben itták meg féldecijüket a rézsút düledező kocsmában; szólni kell *Nochnénak*, hogy ne felejtse el kenyeret és húsz deka kávéhozni a boltból; valamint meg kell kérni *Beléndek tanár urat*, hogy tanítás után üvegezze be a biológiaszertár kitört ablakát. Ezenkívül

a járásiak is bármikor beállíthatnak. Nemhogy a tanteremépítést intéznék el. Az iskola két tanterme a volt istállóba, három pedig a kultúrházba helyeztetett. A kultúrházban azonban nincs víz: télen a pincében befagynak a csövek, így a nebulók hordják kannákkal a kézmosóvizet. A vécék tele ürülékkel; ha elfelejti a takarítónő lezárni az ajtajukat, vagy szüksége által diktált, megsokszorozott izomerővel fölfeszíti valaki: felhőkben tör ki az illendőség szabályait semmibevevő illemhelyek felől a bűz.

Szál Szeréna töprengése közben Szusza Lajos nagy fia, *Kis Szusza* az úttörőszoba mélyén egy nyolcadikos kamaszlányt tapogat. Szusza tanár úr Szál Szeréna kedvence, így nagy gondot vett nyakába pártfogoltja minapi vétke miatt. Kis Szusza illuminált állapotban a helyi úttörőcsapat tábori bográcsába vizelt. Néhány nap múlva elbűdösödött a helyiség, s Nochné megtagadta Szál Szeréna parancsát, hogy ürítse ki az éjjelivé alkonyult főzőedényt. Még nagyobb tett volna viszont Szerénától az állandósult lopások tettesének földerítése. Ugyanis a tanári szobában hagyott táskák, retikülök és fiókok mélyén lapuló bankók sorra-rendre nyomtalanul eltűnedeznek. De ma még csak gyanúsítottak vannak...

Míg Szeréna gondolatban bokros teendőit egyeli, *Komor István*, az úttörővezető, hóeltakarító munkára fogja a diákokat, hogy Erdősi Endre antilopcipője ne süllyedjen bokáig a hóba, ha kilép a hivatali gépkocsiból. Ennek okából figyelőszolgálatot is fölállítanak a megbízhatóbb diákokból. Egyik a kapu üvegablaka mögül, másik a folyosó kanyarulatából, harmadik az igazgatói szoba bejáratánál lesi az egyezményes jelet: jön! jön! De Erdősi egyelőre várat magára, hogy ezalatt Komor a folyosón tornáztathassa a hetedikeseket. Komornak sem sok haja szála hullott ki a tudományokért. Kedvencei a korán fejlett, gyöngébb társaikat a karjuk erejével háttérbe szorító erős, de buta tanulók. Kiss Jósikát Nagy Feri éppen az elmúlt tízpercben kente föl a falra, s ezért komori büntetés jár. Hiszen a sportember mindenkor sportszerűen oldja meg konfliktusait. Most tehát Komor tanár úr utasítására előkerül két pár bokszkesztyű, s az osztálytársak eleven ringjének közepén sportszerűen verik véresre nemes sportolóink egymás tudásszomjas kobakját. Aztán csak-csak kicsöngetnek... Így lanyhul a járda söprése s Erdősi figyelése is, csupán Szál Szeréna idegei jelzik a látogatás bekövetkező baljóslatát.

A volt református kántortanító kényszernyugdíjazása után lépett az igazgatóhelyettesi posztról az igazgatóiba Szerénánk. Feladatai közé tartozik a tanteremépítési munkák megszervezése: palacserép és vízvezetékcső után futkos, olcsóbbá alkudja a martonvásári vasútállomás lebontott épületének tégláit, megszervezi a fuvar, meghirdeti a betöltetlen pedagógusállásokat a *Művelődési Közlöny*-ben, tanácsi és pártértekezletre jár, tájékoztatja a járás művelődési osztályát az iskola tevékenységéről írásban és szóban, felelőse a pedagógusok közművelődési tevékenységének éppúgy, mint a takarítónők alapos munkájának, elkészíti az iskola évi költségvetését és munkatervét, s felel ezek pénzügyi és szakmai szempontból feddhetetlen végrehajtásáért, nem beszélve az óralátogatásokról, az úttörőszervezet munkájának figyelemmel kíséréséről, az iskolai ünnepek zavartalan lebonyolításáról, a tűz- és balesetvédelemről, az állagmegóvásról és tanulóbiztosításról, az iskolai szakkörökről és a takarékbélyegekről. Röviden: *aki irigylit, nyitva az igazgatói pálya előttte.*

Nem róhatjuk meg hát azért sem, hogy, amint elmélyülten ballag az istálló (tanterem) felé, átkelven az országúton, fékcsikorgás riasztja föl bokros teendői enyhelyéből. *Hegybíró úr* kényszerül félrerántani a Varsó-kombi kormánykerekeit; amiként tulajdonosa nevezi gépkocsiját. A csomagtartó tele szódásüveggel, ő a társközségek gépesített szikvizellátója s a kultúrházak karbantartója is egyben. Több szakmával is bír: lakatos, hegesztő stb.; egyszóval *Feri bácsi* a környék egyik ezermestere. Katonatiszt volt hajdan, de egy alkalommal, a határátkelőhelyen teljesítve szolgálatát, jelt adván egy turistabusznak az indulásra, későn vette észre,

hogy a busz túloldalán egy ravasz disszidens futva igyekszik elhagyni hazánkat. Az utasokkal megrakott busz után nem lövetett, így inkább megvált a mundértól. Legalábbis így tartja nyilván esetét a falu szája. Mundérját ekként a kék munkásruhára cserélte, talán még abban is alszik, mindenesetre Dülőházán más öltözékben legfőljebb szokőővenként ha egyszer látta halandó. Dolgozik, szervez, intézkedik egész nap. A szikvízüzem a kocsmá épületében kapott helyet az udvar felől. Feri bácsi a kocsmá egyik, ha nem egyetlen mindenese is. Így aztán este-felé is itt találjuk, ekkor immár a pult vendégoldalán, de ha spicces is olykor, részegen nem látni soha. Ha mégis munka adódik egy-egy új fémhordó csapra verésénél vagy a szikvízballon kicserélésénél, más mesterekkel ellentétben, Feri bácsi káromkodás és dühöngés nélkül nyúl a makacskodó tárgyakhoz: „Na, kedveském, engedd már, hogy segítsek neked!”

Ha repülőgépen szállnánk most Dülőháza fölé, a téli szélvihar befújta faluból mindössze tán ha száz kéményt láthatnánk füstölni. Ha ugyan füstöl most a 350 házon ennyi. Az 1500 lélek nem mind itt él, de ide tartozik még közigazgatásilag a *Pusztá* néhány tucat lakosa és az X számú MN-alakulat lakótelepe, a községtől Y kilométerre Székesfehérvár városa felé. A mindenkori „vendég” sorkatonák természetesen növelnék e létszámot, de őket csak a honvédség jegyzi, így lélekszámuk katonatitok.

Füstölnek tehát az út két oldalára pottyantott gölyáttalan kémények Dülőházán és végig a Vál völgyén. Mintha a sors frontárcákából szállnának föl a bakák melegedőtüzei, szemben a tél hadállásaival, ideiglenes fegyverszünet idején. De becsap ide is egy-egy lövedék: a szuperszonikus repülőgépek gyakori hangrobbanásai. Vagy a laktanyából kiszámíthatatlan időpontokban idehangzó titokzatos detonációk.

Olyan esetleges és annyira eltitkolt az emberi lét most főnről a tájban (ugyan, ha nézné valaki...), akár az erdők aljnövényzetében munkáló hangyatársadalom. De ott is, itt is épül a boly, sokasodik a faj, láthatatlan örömök s tragédiák szomorítják vagy derítik föl újra és újra a remény lombokon átsütő napsugarait az alacsonyán úszó hófellegek alatt.

A Rákóczi utcán fekete autóba raknak egy koporsót. *Szép Gáborné*: élt 43 évet. Az élet - ártalmaiban - úgy látszik mégiscsak jelen idejű Dülőházán; az infarktus, az érrendszeri és légzőszervi betegségek aránya itt is országos. Akár a rák; ennek - a méhráknak - lett áldozata Szép Gáborné is. Ez a valóban szép, okos és szelíd asszony, mintha az emberi és biológiai létezés ironizálna vele, rákos méhéből mihaszna magzatot szült ezelőtt tizennyolc éve. Legalábbis a falu így beszél ifjabb Gáborról, Szépné nagyobbik árvájáról. Nagyanyja tartja most el a fiút, mert apja (Budapestre naponta ingázó tanár) elzavarta a háztól. Alkalmi munkákból él a fiú, s ha iszik: kötekedő; deviáns cimboráival nem tartozik a szigorúbb ítéletű dülőháziak kedvencei közé.

A téli rög és a hó majd egy hét múlva elsimul Szép Gáborné teste fölött is, emlékét itt-ott még idézni fogja a kora őszi kályhák köré gyülekvők elbeszélése; aztán egy évszám, egy név, majd nem marad ez se már. Csak a dédunokák génjei őriznek pár gesztust, arcvonást az egyszervolt emberasszony megismételhetetlen lényéből.

Az élet azonban áramlik tovább. Dülőháza védőnöje most a vizsgálatra bicegő kismamákat fürkészi a jégvirágos ablakon át: az évi 20-25 magzat azért itt is megfog. *Réka asszony* tudja a kötelező védőoltások idejét, a gyermektápszeradagolás módját - de ő sem mindenható. Amit ő végez, arra a tevékenységre is pontosan illik Fecseginé meghatározása Dülőháza intézményeit illetően: alapellátás. A legszükségesebb, a létfontosságú igények alapszintű kielégítése. Mert például a bölcsőde nem az, legalábbis megfizethetetlen a falu számára egy új létesítmény, merthogy sosem is volt. Réka asszony tehát szaktudásával ezt is pótolni hivatott. Ám-

bár előfordult, hogy növekvő hasa viszketését panaszolván egy kismama, Réka ekként nyugtatá: „Semmi baj, aranyom, biztosan nő a bébi haja!”

Csak nehogy túl hosszúra nőjön, mert, ha nem vágatja is le a rendőrség körzeti megbízottja, azért a hosszú haj mindig, még mindig gyanús! Főként, ha cigány a delikvens. *Nyúl Sándor rendőr őrmester*, a körzeti megbízott is a látszat áldozata lett nemrég, amikor ittasan kipattant autójából, és ütlegetni kezdett egy cigányfiút, aki gépkocsijával szabálytalanul állt az úton. Csakhogy a haverok létszámbeli fölénye némi agyabugyalás után egy közeli ház padlásfölgárójára kergette Sándort; ki pár hétig a külszíni, pár hónapig pedig a fegyelmi következményeket volt kénytelen viselni szelíden s lilán dudorodó orcáján s gyanúba került lelkülete foltos belbecsén.

Éberségre azonban Sándornak túlon túl nagy szüksége nincsen. Dülőháza és környéke apróbb tolvajlásokban meríti ki bűnözésre való hajlamát. Ezért Nyúl őrmesternek közlekedésrendészeti munkája mellett csak április 4-ike, november 7-dike és október 23-ika előtt akad fontosabb tevékenysége, mikor is fölhívja az esti órákban nyitva tartó nyilvános helyek (kocsma, kultúrház) illetékeseit a még fokozottabb, a legeslegnagyobb *éberségre!* Hátha *valami törté-
nik!*

Van továbbá (fokozott ébersége mellett) egy hatalmas kutyája és egy községi pénzből épített szolgálati lakása. Ezért hát képességei, indulatai és késztetései által kormányozva szolgálja jó rendőr módjára Dülőháza népét. A munkaadóját. A munkaadó persze nem tudja, hogy ő munkaadó, ahogyan Sándor sem azt, hogy ki is az igazi „gazdája”. A dülőháziak nem büszkélkednek (nem is igen büszkélkedhetnének!) az ő esetében sem emez státusukkal. Sándor, mint a legtöbb pedagógus, a téesz vezető emberei, a tanácsi tisztségviselők, a soros népművelő, a satöbbi: egyszer csak érkezett valahonnét, valakik ide küldték, s amíg igen komoly kifogás nem merül föl ellene megbízói részéről: marad a posztján. Dülőháza türelmes. Dülőháza eltűri; a szomszédok befogadják előbb vagy utóbb, hiszen ez az élet rendje.

Azt pedig itt sem akarja senki ésszerű kerékvágásából barázdásabb buckákra terelni.

AZ ARBORÉTUM BEDŐLT KERÍTÉSE tövében virítanak a hóvirágok. Gyantásan csillog már néhány rügy a gesztenyén, a feketefenyők világoszöld hajtásai ágaskodnak a fény felé. A kerítés melletti árok három kilométer hosszan illatozó kígyó. A laktanyából a falu felé vezető utat a dülőháziak *Illatos út*-nak hívják. Ím, a nép ajkán fakadó találékonyság... Ugyanis a laktanyában nincsen csatorna, így a nyílt árokba csordogál az ürülék, s alakul ki a tavaszi hóvirágillat s a csatornatartalom *mendeli szagmutációja*.

Az *illat* kiszámíthatatlan légi Golf-áramok szárnyán elszáll a téesz döngkútja fölött, földúsulván az iskola előtt, el Nincsek boltajtaja mellett, s magabiztosan kanyarodik be a kocsma ajtaján. Ebédelnek az iskolások. A helyi ÁFÉSZ konyháján kosztolnak. De itt van Dülőháza minden olyan állampolgára is, aki messzire vetődött reggel az otthoni tűzhely melegétől. A téesz vezérkara, a boltok dolgozói, az iskolai, a postai, no és a tanácsi személyzet teljes létszámban. Erdősiék is egyenlevesre kényszerülnek az egész napos „kiszállás” miatt. De már a főzelékből s a húsból kövérebb adagot kapnak az iskolásokénál. A szakácsnőknek nemcsak a főzéshez, hanem a vendégek társadalmi helyzetéhez is kiváló érzékük van, sőt, az ételt ízelve, ez utóbbihoz aránytalanul több. Öltözet, viselkedés alapján kiválóan porciózzák az ebédet az ismeretlen égi küldötteknek is; Bánúr mócsingosabb húst kap Erdősiénél.

Az étkezőket vastag, sötét függöny választja el a kisvendéglő kocsmái részétől. Tompán kongnak az alumíniumkanalak, ráérősen turkálnak a villák, az életlen kések komótosan nyiszálják a darabka húst. A kenyérért külön kell fizetni. Egy ebéd nem kerül hús forintba.

De amennyibe kerül: annyit is ér. Mindenevőnek, éhesnek azonban ez is megfelel. Ennyi pénzért ne válogasson senki.

A gyermekek között két napközis nevelő sétál, csendre intve a hangoskodókat, illendőbb étkezésre a szürcsölőket. Ha belép *egy felnőt*t, lévén magasabb testalkatú a nebulóknál, igazgatói utasítás szerint, kórusban, avagy elszórtan (mikor hogy sikerül) köszönni kell. Erdősi később odalép egy-egy asztalhoz, s kérdegeti a diákokat: elég volt-e, amit kaptak, máskor is ennyit adnak-e, ízlett-e az étel? Igen, máskor is, legföljebb a szalvéta újdonság ma Erdősi miatt; meg aztán hiába ugyanaz a koszt, ha másként kerül Erdősi és megint másként a gyerek tányérjába; azonos koszt sem azonos másfajta tálalásban.

- Mondja, István - fordul Komorhoz kolléganője, *Jonatán asszony* -, kik azok a *gerillák*? Pozitívan vagy negatívan beszéljek róluk osztályfőnöki órán?...

Az elfojtott, apró, illedelmes kis bőfögések, no meg a kora tavasz még Bánúr elefántbőrét is csiklandó vibrálása, egészen idillivé varázsolják a homályos étkezőszakaszt. A dolgozó gyomoré most a főszerep, megpihennek a túlfeszített elmék, a közügyek is egyszerre megoldhatóbb messzeségbe távolodnak, s tündöklőbb magasságba is. Hiszen ha mindenki legjobb tudása szerint, fegyelmezetten elvégzi a dolgát, a rábizott apró, de fontos feladatokat, Dülőháza tulipánhagymája soha nem látott szárba szökken! És ez most már: bizonyos!

Fecseginé már mosolyog, a kávé mellé már intimebb fecsegnivalókat talál aprósüteményként; ha meg a lekváros pletykáknál szárazabbra fanyalodnának a vendégek: ott van Komor tanár úr rágcsáló állkapcájának lehangoló látványa is a szomszéd asztalnál. Bánúr is anekdotázik: amikor ő még klubkönyvtárvezető volt egy aprócska faluban... Erre a bizalmas hangra már Fecseginé is előveszi legálbizalmasabb szófordító szavát, s „gyerekek!” kezdetű mondatokkal, csillogó szemmel, tegezve, hol pedig magázva hallgatóságát, fecsegi felszínes történeteit, melyeknek egyetlen hőse: önmaga.

Ülnek és hazudoznak egymásnak. De nem zavarja őket a másiké: te elhiszed, amit én, én elhiszem, amit te hazudsz. Így lesz kölcsönös az egyetértés közöttük. Mint rossz költők közt az egymást dicsérő szólamok.

Az északi faluban is él egy irodalmi reményekkel túlfűtött ifjonc: *Láng János*, a népművelő. Dülőháza és vidéke háttérbe szorított poétája. No persze: a kortársak féltékenysége okán... Ám még pontosabb Bánúr László címkéje: Láng János költő és *volt* klubkönyvtárvezető. Lángról aztán elmondható valóban, mint némely, sikeresebb elődjéről: a fellegekben él. Emellett még albérletben is, mely köztudottan költségesebb a fellegekbeli bérleti viszonyoknál. A falu azonban őt is megtűri, mert ha a poézis terén nem is, de az alkalmazkodás műfajában csak a *gőtéhez* vagy még inkább a kaméleonhoz mérhető. Akár a hajdani református kántortanító úr; meg is férnek jól egymással.

Lángunk reggel tüzet fogott, s azóta önlángjában sistereg; míg a kocsmá előtt e percben száll be a két járási vezető a gépkocsiba (nem éppen alaptalan e lángi hevület tehát), vizsgálandó Láng tevékenységét. Fecseginé kisleányos mosolyt küldve a kanyarig, fonnyadt elszántsággal integet utánuk. Láng ezalatt fölszáll (fönláll) (no nem a vármegyeházára, csak) a kultúrház lépcsőkorlátjára, s kitűzi a nemzetiszínű zászlót; közeleg az Erdősi-Bánúr-sofőr trió még október havában beígért látogatása, és március 15-ike. S begördülének...

Immáron hármásban járják végig a kultúrházat. (A sofőr ezalatt *Füles*-t olvas.) A tetőn szélkakas, inkognitóban. Leltárba vétetett a szerencsétlen valaha, valójában még senki sem látta a kukorékoló bádogot, de azért háborítatlanul létezik, mert a valóságot a leltár határozza meg, s nem a lét... Mondhatni: a vagyoni tudat. A szélkakas alatt, az emeleten egy osztályterem szűkösködik az iskola használatában, egy KISZ-szoba a községi alapszervezet összetört

bútoraival, az MSZMP-alapszervezet taggyűléstartó helyisége és egy mindenes funkciójú nagyterem. A község társadalmi ünnepéyeit tartják itt, hétfőnként a mozitermet pótolja, a diszkó, a bál is itt tartatik, az iskola télen tornateremnek használja, ha Komor tanár úr hajlandó átfáradni a csemetéivel, s elmondható, hogy a kocsmá után Dülőházán ez a 8x10 méteres, befűthetetlen terem volna szándékok szerint a közösségi élet egyetlen színtere. A lépcsőfordulóban a könyvtár, 50 négyzetméteres szobában. A földszinten két mosdó és vécé büzőlög 365 napon át ellenállhatatlanul; valamint további két osztály - az egyik a községi napközi - található, és egy iroda: ez Láng János fészke. Az épület egyetlen félig-meddig befűthető helyisége. A helyi köz-művelődés köz-pontja.

Ez az iroda volt annak a balsikerű légyottnak a színtere, melynek résztvevői Erdősi és *Inácsi Szidónia*, az egyik korábbi népművelő voltak. De Szidikét nemcsak Erdősi, hanem a járás más, fontos emberei is kerülgették. Jegyzőkönyvek is készültek ez ominózus kerítésekről. Hogy embereink eljutottak-e a beteljesülésig, vagy sem, arról nincsen hiteles beszámoló; a jegyzőkönyvvezetők tapintata azonban minden bizonnyal fontos részletektől fosztotta meg a boldog utókort.

Mindez a múlté. Ma Bánúr sem kötekedik, mostanában inkább a megyei hírlapba írott cikkekéi kötik le a figyelmét, mert főállásban is oda szeretne kerülni. A járási hivatal nem-sokára bevégzi e világi létét, s kenyérkeresetnek az alkalmazott literátorkodás nem is utolsó. Hacsak nem lelkiismeretileg. Mindenesetre jobb, mint *közművelni* Dülőházán.

Dülőháza és környéke népművelésére is a tömegkommunikáció telepszik rá, a maga nemében egyáltalán nem olyan kártékonyan, mint amiként állítják szerte az országban. A dülőháziak élete fényévekre van a helyi közművelődés törekvéseitől. A rekreatív művelődési formák népszerűek ugyan, de megfizethetetlenek a klubkönyvtár költségvetéséből. Nincs közösség. S ahol nincs közösség, ott közösségi törekvésekről sem beszélhetünk, mert kultúrateremtő tényezőkről sem. Minden közösség vagy potenciális civilizációs szintet elért embercsoport megteremti nemcsak a maga életvitelét, erkölcsét stb., de a számára szükséges kultúrát is, s e kultúra felhasználási és újratermelési formáit. Ám Dülőházán mindenki magában él, maga boldogul. Ki miként tud, kizárólag magára számíthat.

Az atomizált lakosság két területen forrasztható egységbe, formálható (mert közös érdeke) közösséggé, ha csak illuzórikusan és ideiglenesen is, a közös házépítések és a kocsmái együttlét során. Mert a közösségi élet színtere egyedül a kocsmá. Aki finnyás, és nem kér a füstös szeszgőzből: otthon marad. Nyitva tartási időben bárki betérhet pénze függvényében, munkásruhában, ünneplőben vagy farmerban; és (némi alkohol elfogyasztása után) egyenlőnek és egyenrangúnak érezheti magát a fuvaros a tanácstikárral, a traktoros az ostorozott, borissza tanárral. És egyáltalán: minden dülőházi embernek, sorsát alakító, cselekvő részesének, legkésőbb a harmadik féldeci után. Esetleg a negyediknek is le kell csúsznia emez érzések felkorbácsolásához, ha nagyon vizezett a feles.

Persze a kocsmában is sárga a víz, mint a faluban mindenütt. Hiszen itt is a helyi *gömbkút* (hidroglóbus) szolgáltatja a vizet. Iható ugyan, de csak mert nincs jobb; sárgaságát a magas vastartalom okozza. Néha egészen barnásra sötétíti a habkőnyű lepedőket a háziasszonyok nem kis bosszúságára.

A hatvanas évek közepétől épített házakban már a fürdőszobában áll a mosógép. A kádat a víz színe miatt két-három naponta illik kisikálni, ha az asszony nem akar a szomszédok előtt szégyenben maradni. Már aki használja a fürdőkádat s a hozzá tartozó szobát. Mert a házi-szárnyasok részére néhányan búzát, kukoricát tárolnak benne.

A kocsmában viszont csak sütve fordul elő a szárnyas, sőt, most már úgy sem, mert elcsitult az edénycsörgés, a szakácsnők telt szatyrukkal elindultak hazafelé, s az ebédelők átadták helyüket a kora délutántól ismét szállingózó törzsvendégeknek.

Veréb úr már feltöltötte a pálinkát s a konyakot a langyos, sárga vízzel; lepakolt a sörösaútó is, jöhetnek a „vendégek”. Sört ma, csütörtökön szállítanak, s ha jó volt a rendelés, hétfőig kitart a készlet. Bár előfordul, hogy szombat estére kifogy a komló leve, mert ládaszám viszik. Elsősorban az építkezők, de különleges indok nélkül is el-elvisz belőle ki-ki egy-két ládára valót.

Működik a *zenegép*, nyelik az ócska slágerek a kétforintosokat. A játékautomaták itt is divatba jöttek már; ha megkésve is, de népszerűbbek az ifjabb nemzedék szemében a kultúrház műveltségi vetélkedőinél. De hisz ez természetes. Főként, ha pénzt is csörget vissza a derék szerkezet. Ha nem, tudják a módját például ifjabb *Szép Gábor* s társai: miként lehet megvámolni a fénylő, forgó, nyüsztítő szerkezetet *játék* nélkül is. Emiatt már (Nyúl őrmester éberségének hála!) a rendőrséggel is meggyúlt a bajuk. Alkalmi munka ugyanis nemigen akad, vagy túlon túl fárasztó, s munka nélkül itt sem igen fizet senki szívesen, így marad a játékautomata. Az italhoz pénz kell, mert a vizet sem adják ingyen lassan, hiszen a *nagyegyházi* bánya épülőben, s elszivattyúzzák az éltető nedűt. Később, ha üzemelni kezd, talán a bányaüzem egészséges vízvezetékét kényszerül kiépíteni, egyelőre azonban a kutak apadása várható; elhervad majd a dülőlőházi gömbkút virága is előbb-utóbb. Aztán jöhetnek a lajtok vagy az imádság. Volt példa már mindkettőre máshol: lajtra is, fohászra is, bár messze esnek innen a csodák. Már mint a vízfakasztók csodatettei. A lajtrendszer bizonyosabb.

De hát Gábor nem is vizet iszik, sem a dülőlőházi ifjúság. Rövidített, sört, bort - kinek mire futja pénzből s ötletből. Pénz pedig van, s Veréb úr családjával együtt szorgalmasan méri a savanyú bort, a vizezett konyakot, csapolja a sört. Ez legalább eredendően sárga, nem úgy, mint a víz... Veréb, az egykori autóversenyző, igazán nem panaszkodhat. Székesfehérvárról jár Dülőlőháza; s ugyan miből tellene neki a fehérvári Alba Regia szállóban délelőttöznie, ha nem a dülőlőházi kocsmá hasznából? Szlovák Lajos, a volt titkár ugyan néhányszor megbírságot, de Verébet nem az a fészekalj röptette ki, amelynek madarai oly könnyen nekiröppennek a törvény hálójának.

Hisz máig az üzlet vígan virágzik az ÁFÉSZ s Veréb dicsőséges jóvoltából, a dülőlőháziak öröme. S mert Orjás János ÁFÉSZ-elnök elé is kirakják a kávé a szokásos féldecivel a környék minden kocsmájában, ha ellenőrizni (s igen gyakran) betér. Garantáltan a vízmentesből.

A TAVASZI DÉLUTÁN BIZAKODÓVÁ teszi a lelkeket. Borzongás nélkül bontja ki hatalmas, horizontális ágait a libanoni cédrus fönn, messze a dombon; tépdésik már a védett virágritkaságokat csokorszámra az arborétumba vetődött turisták; s marékszám írhatja föl a vitamintablettákat Csárdás doktor úr a bágyadt orcájú fiatalasszonyoknak. Az újbort iható, viheti már Fecseginé a járási előljárókat pincészerre a Rész-hegy lankáira; a decemberi kolbász is rózsásra fonnyadt már, lehet a borhoz harapni a maszek pék sütötte húszforintos kenyér mellé.

Nemhiába okolták Ámor nyílve szejét a hajdaniak: a szerelem jön, és éppoly vakon beletalál a védtelen lélek, no meg a test közepébe; jön, s nem nézve kit, elragad. S valaki máshoz hozzátaszít az ember lényéből fakadó vágy. Ilyen ellenállhatatlanul sodorta össze a szent ösztön *Harton Jutkát* és *Bács Lacit* is. És ők már egymásé, elkönyvelte a falu népe is; jöhet az eljegyzés, ahol a tág család ünnepel, aztán a lakodalom. Ezt már szélesebb atyafiság vigadja végig; tartják a kocsmában vagy a kultúrházban. Amaz költségesebb, de kényelmesebb is.

Templomi esküvővel köttetnek össze a fiatalok többnyire, hiszen a jövő utódok is csak így kaphatnak keresztes áldást. Majd végigvonul a násznép a falun illendően: koszorús párokkal, egészen a menyegző színhelyéig, s kezdetét veszi a hajnalig tartó vigasság. Így aztán a nászéjszakára sem kerülhet sor időben, mert egyrészt már megesett, másrészt pedig boldog arcot öltve kell eltölteni az éjt az imbolygó gyülekezet körében, még ha holtfáradt is az ifjú pár.

Az örömszülők többnyire az anyagi áldást adják az égihez. A menyasszonytánc is jól fizet: ötszáz forintnál kevesebbre becsülni nem lehet az ifiasszonyt. A vendégek átlagos létszámát tekintve, ez tehát legkevesebb 30 ezer forint hozomány.

A leendő házastársak legtöbbször gyermekkoruk óta ismerik egymást. Ha nem dülőháziak mindketten, maradnak a bálók és a diszkók ismerkedési alkalomnak. A félhomályban villogó lámpák ütemére bőmbőlő zene, a sör és az ifjú vér követelése aztán fölkelte a másikat, az idegen és izgató test iránti vágyat, s egy-két divatos sláger után jöhet az első összefonódás az udvaron. Nekik ez lesz a (sokszor elátkozott!) múlt, a kapcsolat nyitányának helyszíne: a kultúrház részegek által összevizezt fal a vagy a kocsmaudvar üvegszilánkos, hányadéklepedékes zugai.

Dülőházán sem tart azért annyi ideig a szerelem, hogy ne panaszkodnának a fiatalasszonyok két-három év után már: férjük jó, ha hetente egyszer hajlandó „eleget tenni” házastársi „kötelezettségének”... Hát igen; ha kötelesség, akkor már baj van. Szexuális nyomor. Marad közismert kifejezéssel a kurvázás vagy az önkielégítés... Hiszen fiatalokról van szó. Vagy talán a párválasztási éretlenség? De hát ki tudja megválasztani, avagy kellő időben, neveltetése ellenében módosítani a sorsát? Van-e lehetőség házasság előtti testi kapcsolatra? Legföljebb az árokparton. De a falu szeme elől ott sem lehet eltűnni. Tudják-e a kamaszok, mire vállalkoznak? Teszik, amit a minta nyújt, s élnek aztán 20-30-40 évig e minta nyúgében, mintadóan rossz társ kapcsolatban. Ezt persze nem tárják Dülőháza elé. Válás? A ház a családé, tehát a nő a gyerekekkel együtt; a zárt település megvetése az apáé a gyerektartással együtt; ha válás után a házban marad: az pokol; ha elköltözik: albérlet, pénztelenség, magány, ital. Mi más maradhat? Egyszerűbb nem vetni le, ha már felöltötte az ember a Magyarországon szinte egyedül lehetséges együttélési forma kényszerzubonyát. Meg aztán mi van akkor, ha szereti is az apa a válással elszakított gyerekeit? Föltétlenül bekövetkezik az elhidegülés, még ha az anya nem bujtogatja is csemetéit az apjuk ellen. No de a nőnek sem könnyű azért: végül is apát és férjet veszít, s ezt a kettős szerepkört igencsak ritka ember tudja és akarja pótolni.

Így is szép; mégis szép, mert senki nem summázhatja saját életét rútnak a végső s a közbeni számadásokkor. Különösen most, tavasszal, mikor a domboldal érett, barna földje alatt ellenállhatatlanul bujkál a zöld már; a meddő mogyoróliget s a ritkás erdő fái közt özcsapatok pöttyös okkere villog, fácánokat rebent föl fészkeről a dombtetőn sétáló szerelmespár; langyosodóban a föld, nemsokára a leterített zakóra sincs hideg heveredni. A Vértes távoli vonulata fölött védtelenné tisztul az ég, a *libánusfa* remegve áll a csípős szélben, fölényes nyugalomban és magasságban.

A szombat délután a fóliasátrak alatt hajladozóké, a nutria- s nyúlketrectisztogatóké, no és a házépítőké. A kalákában épülő házak alapjait, amint a föld fagya engedi, megvetik, s őszre, legföljebb vakolás híján: de áll a ház. Kockaházak az út, a főút két oldalán. Bár újabban szemnek tetszetős hajlékokat is látni. Mire a fal tetejére a zöld ág fölkerül, több hektoliter sör s több tucat fazékban puhult négy- s kétlábú háziállatka megyen a kaláka emésztőrendszerén által. Dülőházán azonban csak így, együtt lehet építkezni, egymást segítve, s munkaerővel adva vissza a segítséget a majdani építkezőknek. Így az építők népes csapata több évre eladja magát a tavasztól őszig tartó hétvégékre, de ezt nem érzi kényszernek senki. Hisz egyrészt a kölcsönt fizeti vissza az izom, másrészt a házépítés szabadidős tevékenység is. Az embertől sosem volt idegen a kedvére végzett munka, s a barátok, szomszédok, egyívású társak gyüle-

kezetében együtt lenni, együtt dolgozni: jó. A betonkeverők háztól házig vándorolnak, a sofőrök itt is, ott is le-lecsúsztatnak egy-egy billentésnyi fekete sódert, fekete homokot; a megmaradt cementet, gerendát tovább lehet adni; a mit? hol? mennyiért? építőanyag-híreket pedig senki sem nélkülözheti a házépítők közül.

Halálos áramütéssel ritkán fizet a kimerült betonkeverő; a földet is jó, ha százból egy ásódó kút omlasztja rá a szomjas gazdára. Mert a gömbkút a társuló falvak közül az északiban már nem csillantja meg haloványsárga vizét.

Ha nem is kalákában, de épülne itt a tervek szerint egy kozmetikai szalon. Fecseginé az esti falugyűlésen szól majd róla, ahogyan a temetői ravatalozóról is. A kozmetikai szalont a régi olajtároló helyén tervezik fölépíteni. A hordókat már el is gurigatták a tüzépre, szalonunk azonban várat még magára. A bicskei járás területén működő Általános Költségvetési Üzem élén *Vesszel Ignác*-ra vár a nemes feladat „kivitelezés” ügyében. Járási székhelyén Vesszel is részese néha a helyi *panamáknak*. Itt azonban nem a Csendes- és az Atlanti-óceán találkozik, hanem az egyéni és a közérdek ad egymásnak randevút (többnyire az utóbbi kárára). Vesszel is bűntárs volt Sólyom elvtárs leányának illegális lakásfoglalásában.

A nevezetes kozmetikai szalon Szlovák Lajos hajdani disznóinak szomszédságban épülne, bár a disznók már délebbre költöztek az Illatos-csatorna partján. A disznók el, de maradt az Illatos-víz, no meg a szaloni terv. S a mondott üzem élén Vesszel Ignác, egyelőre. Kicsi, indulatos ember, aki szeret népi származásával büszkélkedni, ha már a rábízott tanácsai szolgálati lakások sivár, leromlott állapotával nem lehet. Fontosságát a szolgálati, zárt rakterű Barkas autó halálülésén elfoglalt helye jelzi. A falugyűlésre nincs érkezése kiutózni székhelyéről.

A falugyűlést a kultúrház nagytermében tartják. Azaz csak szokták, mert azt most újítják föl, így a párház ad otthont e jeles eseménynek. Gyülekeznek a meghívottak. Meghívottak? A falragaszok s a tanácsstagok révén mindenki tud a gyűlésről, de jószántából csak tíz-tizenöt dűlőházi teszi tiszteletét. Honnan a többi negyven? Az iskola tanárait, a tanács dolgozóit s az egyéb köztisztviselés- s közteherviselőket vezetőik kirendelik ez alkalomra. Végig is hallgatja némán a gyülekezet a hozzászólókat, akárha mozielőadáson ülne, s egy távoli ország egzotikus népéről látna filmalkotást. Még kuncognak is az indulatosabb hozzászólók hevületén. „Nini! Hát ilyen bohóc ez?” „Mit akar?” „Mikor lesz vége...?” Mennének hazafelé.

A falugyűlés szónoka egy, a dűlőháziak előtt ismeretlen, molett, bugyutácska, szemüveges nő; valahonnan a járasi székhelyről érkezett. Végigolvas egy húszoldalas szöveget a nemzetközi helyzetről, a rakétatelepítésekről, Magyarország energetikai problémáiról - s ki tudja még, miről. A falu népe türelmesen végig is hallgatja, mondhatni: türelmetlen udvariassággal. Aztán szólásra emelkedik *Pali bácsi*, az egyik helybéli, népakarattal választott tanácsstag: „Ne erről beszéljen a polgártárs, ezt mi is tudjuk a *Népszabadság*-ból”, kezdi. És sorolja a járasi nő megszegyenült, válaszképtelen pírjába bele a helyi gondokat, melyről a nőnemű *polgártársnak* segédfogalma sincsen, s ha volna is: álmában sem próbálna azok megoldásán gondolkodni.

De Parány elvtárs közbeszól, s hallgatásra inti a demokratikus fórum demokratikus hozzászólóját, mondván: nem ennek a megvitatása a dolgunk ma itt. Hogy mi, azt nem árulja el. Nyilván csak ennyi: rendben a terv szerint folyjon a falugyűlés, kipipálható akcióként, irattározható jegyzőkönyvvé szelídülve és nemesedve a beszámoló, mely szerint a hibák és a tenni-valók megfelelő minőségű munkával és még nagyobb odafigyeléssel kiküszöbölhetőek és megvalósíthatóak a jelen tervidőszakban. Akkor hát hová is kell figyelnünk...?

A figyelem másfél óra után lankad is terv szerint, valamint, alkonyodván, nemsokára zár a kocsmá, ahol baráti és ismerősi körben ugyanarról lesz szó, mint amiről itt volt, csak lényegre-törően és őszintén. Aggné tehát „bezárja” a falugyűlést. Elégedett mindenki; a dülőháziak, mert vége van; a vezetők, mert minden olajozottan ment a maga útján.

Kettős a sóhaj: megvolt hát ez is! (A kocsmá még nyitva találtatik a fürge lábúaknak.)

SUHINT-LÉP, SUHINT-LÉP, Pista bácsi kaszálja a fűvet az országúti árokpárt buckás oldalán, augusztus 20-ika tiszteletére. Néha fölegyenesedik, sapkájához bökve göcsörtös mutatóujját, üdvözli az ismerősöket, rágyújt, szóba elegyedik a járókelőkkel, majd suhint-lép, suhint-lép, lépked tovább, bánat és öröm nélkül végezvén nemes és nehéz feladatát az ősi rend szerint. Tavasztól, esténként kiül a kispadra háza elé, nézi az elsuhanó autókat, beinvitálja a konyhába egy-egy pohárka saját termésű borra a szomszédokat, vagy azok őt, elbeszélgetnek az időjárásról, a szőlő s a termények várható hozamáról, kivel mi, hol és hogyan esett?

S reggel, a kaszát szikrázó fényben kifelve, ismét csak megsuhogtatja a szomjazó fű végítéle-teként. Ez sem sarjad már ki újra az idén! Pista bácsi született a század elején, 71 éve. Hatéves korától dolgozik: az uradalomnak, a módosabb parasztnak, a téesznek; most, nyugdíjasként a tanácsnak. Mikor kinek, szükség és lehetőség szerint. A vasút jobban fizetett, ameddig bírta az ember, már az, aki oda bekerült. A Dontól hazatért, igaz, egy közép-ázsiai kerülőúttal, három év után, mert volt, aki soha; Rákosit éppúgy szűkszavú derűvel túlélte, mint vitéz Nagy-bányait hajdanán; megnősült, portát vett, házat emelt családja feje fölé, és vasárnap délelőtt, felöltve ünnepi ingét-kalapját, elmegy a református istentiszteletre, mert hűséget s hitet tanult, s mert százszorta jobban ismeri az élet törvényeit, mint tucatnyi, okos törvényhozók. Mert tudja: akinek egyetlen patrónusa akad az életben (saját maga), annak az Úrral is illik megbecsültetnie magát; mert szent az Úr neve, de szentebb az Urat munkával dicsérő s egy életen át társait emberséggel szolgáló Emberé.

A kultúrházban nyirbálja már derék népművelőnk (Lovek, Varró vagy Láng - tökéletesen elhanyagolható a név) a papírdekorációt, Szent István, az új kenyér, avagy az Alkotmány (tetszés szerint és együttes) tiszteletére: ÉLJEN AUGUSZTUS 20.!

Ünnepi műsor is készül, versválogatással. A nagy nehezen összeszedett kamaszok utol)ára próbálják a zárókölteményt.

*„Egyszer majd ez is elmúlik,
ez a zűrzavar...”*

kezdik a verset. Mialatt Bánúr és Erdősi már a járási székhely határában jár; kissé elhúzódott a „kiszállás”. De se baj! Bánúr két TIT-előadást is tartott ma délután, most hazatérve, asszonya tenyerébe csörgetheti a tiszteletdíjat.

Nyúl Sándor lekapcsolt fényszórókkal lapul autójában az esteli ködben, lesi a közlekedési vétségen rajtakaphatókat. (No meg az ördög nem alszik: augusztus 20-ika előestéjén fokozni kell az éberséget!)

Az ördög nem, de alszik már a buszon Vay elvtárs Székesfehérvár felé közeledőben, eltelve útja sikerétől: egyszer tán csupa-csupa ateista népművelőt kell irányítania.

Csárdás doktor úr még élcelődik a pedagógus fiatalasszony kertkapujában, teheti, egy-egy vizit 100 forinttal jár a helyi illendőség egészségügyi szabályai szerint. „Aranyom! Magának alacsony a vérnyomása! Föl kellene frissíteni ennek az asszonykának a vérét, uram!”, fordul az ifjú férjhez. Ha netán csak egy ropogós, barna Rákóczi-bankót csúsztatnak a doktor úr

kezébe, az önkéntes adakozó tenyerét is élccel tolja félre: „Megvárjuk, amíg piros lesz!”, vagyis százforintos...

*„Lesz egy napunk, amikor meggyűlöljük a bukásunkat
s ami velünk veszett, velünk támad föl újra.”*

folytatják a próbát a kultúrházban. Népművelőnk előjátszik a szereplőknek, izgágán rohangál a szereplők, a transzparens és az alkoholista „látogatók” között.

A templomtorony fölött búcsúkörét rajzolja az égre s elindul délre az első gólya, úgy látszik, sietős az útja. Nem úgy a 21 órakor záró kocsma törzsvendégeinek. Ők még végigordítják az esti falut, hányás- és vizeletnyomokkal jelölve ki „vadászterületüket”.

Az autóbusz-megállók utolsó bódéját többszöri sürgetés és unszolás után éppen most meszelte ki a helyi KISZ-alapszervezet alkalmi brigádja, az ünnepi zászlócskákat trikolorban és vörösben fölszegezték már a villanyoszlopokra, jöhet az ünnep, készen áll minden! Legföljebb Parány elvtárs, a holnapi ünnepi szónok mondja még föl utolszor feleségének a beszédet, s kultúrházbéli szereplőink a verset:

*„Egy háznak, egy utcának, egy gyerekek, egy nőnek
ezt a nevet adom: világ
S egy könnyörtelen köre ezt írom: hazám,
földrenyomó súlyom,
Dózsa-koronám.”*

Dülőháza most álmodik. Álmodik olyan térképről, amelyen rajta van közép-európai lépték szerint is; álmodik szabad nemeseiről s a gazdag Vál-völgyéről, ahová várost terveztek hajdani földbirtokosai.

Álmodik - magának.

Malmos Ferenc az elnöki irodában fogadja ismét a megyei tanácselnököt; *Ágika*, volt titkár-nője, koccanás nélkül teszi elébük az arzénos feketekávé.

Szusza Lajos álmában hatalmasat dob csapzott fején. Az ítélethirdető bíróság előtt áll bilincsből az elsőfokú tárgyaláson: három év, s talán a közeli Baracska...

Nincs János hatalmas áruházat igazgat, minden vevője árura talál, s ő Nincs-ről Van-ra „magyarosítja” a nevét, s nem kell többé a bolt előtt söpörnie soha már.

Csárdás doktor úr rendelőjébe meztelenül lépnek be a dülőházi hölgyek, és elhalmozzák őt a testiség örömeivel; a legszebb az ölébe ül, s receptírás közben lágyan a fülcimpájába harap.

Bánúr László álmában a megyei hírlap vezércikkét írja; majd betaszítva Erdősi ajtaját, bokán rúgja főnökét, és elfojtott élete összes trágárságát rázúdítja a járási hivatal kéretlen közönsége előtt.

Erdősi Endre a budapesti Dózsa György útra álmodja magát, a dísztribünön állva belebömböl a mikrofonba, üvöltését a hangszórók megmilliárdozva harsogják vissza, s szavára egy marionettország rándul vad tornagyakorlatba.

Lovek János széles medencében pancsol, majd gumimatracon lovagolva furulyázik Szerzsi néninek; *Szerzsi néni* ezalatt a szomszéd szobában hatalmas, valódi csányi görögdinnyével viaskodik.

Orsós Orbán visszakapja személyi igazolványát. Zsebében a szabadulólevéllel és a börtönfizetéstől „duzzadó” borítékkal bemegy a kocsmába, és vendégül látja egész Dülőházát. Különb ő annál, kinek a látszat mutatja, lám! S ettől az álomtól egészen kifehéredik a barnára égett magyar proletár.

Fecseginé álmában - fecseg. Hallgatja a falu, a járás, akárha Cegléd egykoron Kossuth Lajost; már a megye is előtte ámul tátott szájjal a futballpálya széles mezején, s valóra váltja ígéreteit. Csodát tesz: lábával dobant, s a földből víz fakad; másik lábával dobant, s járdák kígyóznak elő elnökasszonyi talpa alól. Egyik kezében toronyházak, a másikban arannyal futtatott jogar.

Szlovák Lajos már másutt álmodik. Apró malackák rőfögnek háza körül, és titkári terveit előtt zöld szemaforral nyit pályát a népboldogító közigazgatás. Másik álmában lábát csókolva esdeklik bocsánatért egykori ellene, Sólyom elvtárs.

Aggnénál fináncok járnak (férje marékszám szedi a nyugtatóbogyót). Az egyik a pálinkafőzöt döngöli laposra, a másik jegyzőkönyvet ír, majd apró papírhajókat hajtogat a lapokból, s vízre bocsájtja lélekvesztőit a zavaros Válon.

Sólyom elvtárs álmában Eldorádó fölött repül, már éppen leszállni készül; de Szlovák Lajosnál puska, s a dörrenésre fölriad. Ám csak az ég zeng odafönn.

Vay elvtárs éppen az orvosi esküt mondja a kincsesbányai szemétkerakó gödör szélén; majd Varró Pétert látja, amint az általa vezetett nemzetközi hírű sebészklínika portásfülkéje előtt alázatosan szalutál.

Varró Péter az Úrral folytat egyoldalú disputát, ki bejelenti az ötödik Varró fiú fogantatását, s ettől a képtől Péter közelebb húzódik ódzkodó felesége szunnyadó testéhez.

Pista bácsi alszik.

Künce Tibor álmában unokájával játszik, végre meggyógyult Tibor törött bokája, futnak a ki-rendeltség felé, méltóságteljesen kocog a kisunoka mellett a ráköszönő ügyfelek sorfala között.

Parány elvtárs államellenes zavargásról álmodik. Ablakát bezúzza egy kő, ám ő fölkapja a nagy fotelt, s kiront a csürhe közé - ez az az idő, amikor végre megmutathatja: húsége nemcsak a langyos békeidőknek szól...

Szál Szeréna autót lop álmában, nem kell már eztán a biciklit tolni a dombra fölfelé. Iskolájában nyájas tanárok csüngnek utasításoktól pezsegő száján, s Harton Pista reggel bocsánatot kér.

De *Harton Pista* most vizsgázik motorvezetésből, és egyben a salakmotorvilágbajnokságot is megnyeri, nyakában duzzadó koszorú - s eztán már soha, senki nem mondhatja büntetlenül neki: „hülye vagy, fiam!”

Sáríka tanárnőt nem hagyja álmodni az ura; már megint „rajta van a görcs”, pedig a fene se kívánja a széles szájú tűzoltó urat...

Feszte és *Esti tanár úr* igen messzire álmodják magukat Dülőházától; *Nochné* pedig visszabeszél valamelyik tanárnőnek (az arcot nem látja tisztán), s szűkszavúan, de keményen kifejti, hogy melyik fölmenőjét küldje el helyette a boltba.

Beléndek tanár úr hadgyakorlaton van újra a katonatiszti főiskola hallgatójaként, s hatalmas rakétatölteteket irányít a délután beüvegezett iskolaablakok felé.

Kis Szusza jobbával tízezer forintos „fogásra” lel egyik kolléganője kezításkája mélyén, baljával pedig egy koraérett diáklány emlőjét markolássza. Az úttörőbogrács ezalatt hívogatóan csillog a sarokban.

Komor István álmában elkomorodik, és megpofozza a népművelőt.

Réka asszony épp Nyúl Sándor születésénél segédkezik, pedig nem is bába. A gyermek boka- verdeső hajjal jön a világra. Réka asszony fordul egyet, s megvakarja a hasát.

Nyúl Sándor pedig a fejét. Cigányok támadnak rá, kábítótégelyét a vajda orrához nyomva fékezi meg támadóit; majd a törzsőrmesteri csillagot látja, amint felesége kényelmes cerna- huzigálással öltögeti föl a váll-lap lila közepére.

Jonatán asszony ébren van még, férje tölti házastársi kedvét hervadó teste lilimán. Ő ezalatt egykedvűen rág csutkáig egy almát, majd unottan a következőért nyúl.

Láng Jánost megkoszorúzzák egy nemzetközi költőfesztiválon, mellesleg megkapja a kiváló népművelő kitüntetését, s külön lapszámot szentel neki a *Kortárs*, Láng-verssel telis-teli.

Inácsi Szidónia Erdősivel liheg az irodában; - mégiscsak derék egy férfi ez, csak kicsit erő- szakos...

Veréb úr éppen a gyújtózsínórt húzza ki a kocsmajtón, s biztonságos messzeségben meg- gyújtja. Majd versenyautójába pattan, és menekül Szlovák elől, óránként 300 kilométeres sebességgel kanyarogva a szunnyadó falvak között.

Ifjabb *Szép Gábor* azonban mit sem sejt a kocsmá alatt lapuló bombáról. A játékautomaták már a századik zsákba csörgetik a pénzt.

Órjás János a népfront országos főtitkáráként éppen a kongresszus ünnepi (szónoki) pulpitu- sán issza ki dörgő tapsvihar közepette a féldecijét.

Harton Jutkánál Bács Laci van, ők ketten ébren álmodnak.

Vessel Ignác a költségvetési üzem tornácán áll álmában. A távoli olajtárolóra mutat, s csodák csodája: a földből diadalmasan kiemelkedik a nyolcemeletes kozmetikai szalon. Aztán (nehéz volt a vacsora) rossz álmoként elsuhan a szalon, s egy csúf, törpe kis barakkocska marad a helyén.

Pali bácsi a cédrusról álmodik. Lassan kifakul az évszázados fa, egyre fehérebb lesz, s végül egy kristályos óriás szökőkút lobog a dombon. Alatta vödörrel járnak körtáncot a dülőházi asszonyok, és békés barikák legelészik a térdmagasságban suhogó füvet.

Ágika pedig újra titkárő, és jámboran iszogot a fiókba csúsztatott laposüvegből.

VÉGET ÉRT EGY ÉV, amely a mindenség közömbös körhintáján forgó időnek akár egy nap is lehet.

Holnap viszont nagy nap lesz, ám erről legföljebb néhány kisgyerek álmodik. Trombita, cukorka, mézeskalács, játékkard, léggömb, törpe óriáskerék, céllövölde és körhinta: Dülőháza ünnepelni fog. A búcsú napja ez a szeptemberi nap. Kivonulnak a „vacakosok”, s bevonulnak a gyerekbutító bóvlik a játékpalcokra.

Rég nem a templom ünnepe ez már. Csak a „kissorsú” falusi emberek szertartása. A családok szívébe béke költözik, hacsak nem lesz patália, a szesz miatt. Forogni fog a körhinta, akár az év szakaszai, tarkán és közömbösen; s aki csak járni tud, mindenki ott lesz a futballpálya és a

kocsma között; az autók túlkölnék, mert csak lépésben tudnak haladni; folyik a sör, a pálinka, a bor, fogynak a virsli- és kolbászhegyek.

Forog a körhinta, forog, pörög; váltogatják egymást lovak és autók, gyerekek és felnőttek a vidám korongon, amíg a csengőszó meg nem szakítja a háromperces szédületet. Aztán be lehet fizetni újra egy körre, vagy tovább lehet imbolyogni a szesz s a körhinta szédületével a sátrak útvesztőiben.

Álom az egész, a valóság álma.

Embereink a körhintán: az autóban Veréb úr, a sellőn Csárdás doktor, a hintóból Fecseginé s Aggné integet, Pista bácsi a motort kezeli, Komor István a kedvet rontja. Láng János az egyik lovon, a másikon Erdősi Endre délcegel; ki ezen, ki amazon, de fönn feszít valamennyi; - s Dülőháza érzelmes vendégeként nézi a forgatagot egy inkognitóban járó utazó.

Mesebeli jobb szeme nevet, a másik meg sír.

Ha Budapestről napnyugta felé indulunk el a főútvonalon, Bicske nagyközség után kell Székesfehérvár irányában a *térképről* letérnünk, ha Dülőháza szeretnénk jutni. A falu központjától mintegy két kilométerre található a libanoni cédrus. 1830-ban telepítették Dülőházára. Magassága 20-25 méter. Az országútról az arborétum után jobbra fordulva, mintegy 30-35 fokos emelkedőn fölkapaszkodva, rövid sétával *megközelíthető*.

1983. november

Megyesi Gusztáv - Szále László: Márianosztra

A márianosztrai börtönben pontban háromkor kezdődik a parancsnoki kihallgatás.

Azt mondják, hétről hétre ez a legnagyobb esemény a börtönben, a súlyosabb vétségekért ekkor osztja ki a parancsnok a büntetéseket. Nincs még három óra, de a kihallgatásra vezényeltek már a folyosón sorakoznak. Sokan állnak a sorban; erős nap a mai. Évente hozzávetőleg annyi fegyelmi büntetést osztanak ki, ahány lakója van a börtönnek. Csupa egyforma arc a folyosón, kefefrizurás vagy kopaszra borotvált fej, sehova se néző tekintetek. Fekete félcipőt viselnek valamennyien és az 1979-ben rendszeresített, a csíkos rabruhát felváltó új öltözetet: valami farmerszerű anyagból készült nadrágot, kabátot, amit egyszerűen csak mákosnak hívnak.

A márianosztrai intézet besorolását tekintve: *börtön*. Elsősorban köztörvényeseket őriznek a falai között. Ittas gázolók, autótolvajok, garázdák, rablók, betörők, sikkasztók, kerítők és futtatók ülnek a zárkákban. Fegyházasokat is őriznek, szigorúbb körülmények között, kevesebb joggal felruházva őket, mint a börtönösöket. Fogházas lakói is vannak az egykori kolostornak, ez a legenyhébb fokozat a hazai szabadságvesztési gyakorlatban.

Erős, vastag falak. Még Nagy Lajos király alapította a kolostort 1352-ben. A legenda szerint igen kedvelte ezt a nyugodt, szép helyet nem messze az Ipoly folyásától, a Börzsöny nyúlványában. Leprabetegsége idején ide járt lelkiert gyűjteni, s mindig a festett falú, boltíves díszteremben hált. Egy írás szerint Kapisztrán János is becsben tartotta a kolostort: „Ha szenteket akarsz látni, menj Nosztrára!” - maradtak ránk sorai. Kapisztrán, jó szónok lévén, sok maradandó érvényű megállapítást tett, ez a mondata azonban mára igencsak elavult. A középkori pálos kolostor a török korban elpusztult, romjain a XVIII. században épült új rendház. A folyosó falán most bekeretezett képek, a társintézetek fotói madártávlatból: a Markó, Balassagyarmat, Vác, a hírhedt szegedi Csillag, Sopronkőhida. A legtöbb elítélt ismeri e helyeket, az itt lévők több mint fele ült már valahol. Tőlük, a börtönviseltektől tudni, hogy Márianosztra még istenes hely, a legjobbak közül való.

Sokan még most is azt hiszik, Nosztra női börtön, pedig már évtizedek óta férfiakat őriznek benne. A női börtön még 1949-ben megszűnt, amikor a „láncos kutya” időkben úgy gondolták, jobb, ha felhozzák Kalocsáról a férfi politikaiakat, s helyükbe nőket telepítenek. 1962-ig ültek politikai foglyok Nosztrán, szinte büszkén mutatták azt a zárkát, amelyben Déry Tibor, Háy Gyula ült - és dolgozott: angol, német szövegeket fordítottak sárga íróasztalon.

Amikor megszólal az ajtó fölé szerelt csengő, az első elítélt belép az irodába, pontosan a szőnyeg szélénél megáll, és szabályos jelentést tesz. Ezen a napon a nevelési szolgálat vezetője tartja a kihallgatást; revizor érkezett az országos parancsnokságtól, a parancsnok vele van. A százados fiatal ember, de erősen öszül, már ez tekintélyt parancsol, amihez még rendkívül határozott hang is párosul.

- Maga megütötte a társát.

- Megütöttem, tisztelettel.

- Úgy, hogy be is esett az ágy alá. Szabad verekedni?

- Nem szabad, tisztelettel. Viszont zajongva se szabad munkára kivonulni.

Fekete, göndör hajú férfi, tartása büszke, érezni, hogy jó előre kigondolta a válaszait.

- Magát zavarja, ha a társai zajongva vonulnak munkára?

- Zavar, tisztelettel.

- Na, ne mondja. Összekaptak valamin, aztán maga volt az erősebb. Tíz nap magánzárkát kap.

- Legalább nem tagadta le, hogy ő is ütött - mondja az egyik nevelőtiszt, mikor a férfi távozik. Több felügyelő és nevelő is részt vesz a kihallgatáson. A belső öröket hívják felügyelőnek, megkülönböztetendő a toronyban ülő külső öröktől. Feltűnik, hogy míg a felügyelők többsége markáns ötvenes, addig a nevelők zöme harminc körüli, csupa szelíd, fiatal arc.

- Maga felvágta az ereit.

Töpörödött ember hajtja le fejét, s miközben válaszol, egy nem létező sebet kaparász a homlokán.

- Hírt kaptam otthonról. Rossz hírt, tisztelettel.

- Mi volt az a... Illetve, ne is mondja - legyint a százados. A kis ember tenyerébe temeti arcát.

- Biztos az asszony - sítja a főfelügyelő. - Megírta, hogy nem várja tovább, vagy valamelyik jóakarátú szomszéd pletykálgodott, hogy elkurvult az asszony. Gyakori eset.

Becsukódik az ajtó, a százados felénk fordul: - Ötvennek nézték, ugye? Harmincöt sincs még.

A következők is sokkal idősebbnek látszanak a koruknál. Fiatal fiúk valamennyien, de pergamenszerű arcuk sejteti, hogy évtizedeket éltek meg néhány év alatt; mintha ugyanazok jönnének vissza egy-egy csöngetés után. Az egyik húst lopott a konyháról, a másik megtagadta a munkát a labdavarró üzemben, a harmadik visszabeszélt az örnek, egy nagydarab férfinak pedig négy futball-külsőt találtak a nadrágjában, miközben fürdött. Azt mondja, egy szabaduló társa csempészte oda neki, nem is tudott az egésztől.

- Magának csak úgy a nadrágjába lehet dugni akármit? - kérdi a százados enyhe gúnnyal, és körbenéz a teremben, nyomban kitör a nevetés. Nyugodt, emberi hangon beszélnek az elítéltekkel - lehet ebben szerepe az újságírók jelenlétének is -, de amint a vádlott kissé öntudatosabban, netán túl logikus érvekkel védekezik, a százados finoman, de azonnal érezteti, kinek mi a pozíciója ebben az irodában: „Nem mi hívtuk magát a börtönbe”, „kinn kellett volna gondolkodnia”, „ez nem üdülő”, „megéri maga a pénzt”, „érdekes, itt mindenki ártatlan, szólni is fogok, hogy engedjék ki magukat, hisz' mind ártatlanok”. Az elítéltek ilyenkor lehajtják fejüket, csak elvékonyodó szájuk jelez súlyos belső indulatokat.

A legtöbben nem reagálnak a büntetésre. Szó nélkül hagyják az ítéletet, nagyjából ők is ki tudják számítani, mit fognak kapni, s látszik, hogy mielőbb túl akarnak lenni az egészen. A procedura megalázóbb, mint a büntetés maga. Egyedül egy dadogós cigányfiú fordul vissza az ajtóból: „azért a munkamegtagadásért húsz nap magánzárkát adnak? Hisz' utána azért folytattam a munkát” - mondja, hármat is botlik a nyelve. Érzékeny, lányos arcán látszik, hogy igazságtalannak tartja a büntetést, alig tudja visszafojtani a sírást.

Egy cigányfiú Palmatex ragasztót szerzett az üzemből, azt mondja, a cipőjét akarta megragasztani, de két szekrény között találtak rá bódult állapotban. Két elítélt összeverekedett, kettő a parancsot tagadta meg, mind-mind magánzárkát kap, egyedül egy zöld ruhás fiú ússza meg a büntetést. Ügyeletesnek osztották be, de elveszítette a körlet szekrénykulcsát. Valószínű, hogy a társai lopták el tőle. A nevelők összenéznek, bevált gyakorlat, hogy ha kiszárnak valakit a társak, netán az illetőről kiderült, hogy sűgött valamelyik tisztnek, „smúzolt” a felügyelővel, így büntetik meg.

- Munkamegtagadás, verekedés, tiszteletlen magatartás - sorolja a százados a leggyakoribb vétségeket. Minden esetről jegyzőkönyvet kell felvenni, a büntetést arányosan és körültekintően kiszabni, az ügyész időnként kivizsgálja az eseteket a fegyelmi eljárás szabályossága és a fenytetés jogossága szempontjából.

Nézzük a jegyzőkönyveket, a magánzárka (MZ) büntetés mellett leggyakoribb a „kiétkeztetés” elvonása. Az elítéltek pénzt kapnak munkájukért, ennek nagy részét - maximum havi hatszáz forintot - a börtön boltjában elvásárolhatnak, vehetnek cigarettát, édességet, piperecikket stb. Ez a „kiétkeztetési pénz”. Ennek részleges vagy teljes megvonása azzal jár, hogy az elítélt nem kapja meg a bont, a bankjegyet helyettesítő börtönpénzt, illetve kevesebbet kap. Gyakori a soron következő csomag megvonása, valamint az, hogy az elítélt nem kap eltávozást.

Mindez már jelzi, hogy a büntetések nagy része - a magánzárkától eltekintve - *kedvezmény-megvonás*, ami viszont azt sejteti, hogy az elítélteknek a korábbiakhoz képest megnövekedtek a jogaik. A kedvezmények kiterjesztése részben az 1979-es 11. számú törvényerejű rendelettel, részben pedig az ezzel összefüggő *új nevelési koncepcióval* van összefüggésben. Az új Btk. eltörölte például a sötétzárka-büntetést, amely fénytelen cellában eltöltött napokat jelentett, és a szigorított magánzárkát, amely másnapenkénti rendes étkezéssel járt, a közbeeső napokon csak kenyeret és vizet kaptak az elítéltek. A változás arra az elvre épül, hogy csak azoknak a jogoknak a gyakorlásában kell korlátozni az elítéltet, amelyek a büntetés céljával ellentétesek. A cél olyan börtönrendszer kialakítása, amely a nevelésnek - a joghátrány alkalmazása melletti fő feladatának - kedvezőbb körülményeket teremt. A „kedvezmények” - tévé, olvasás, testedzés, eltávozás, munkához, tanuláshoz való jog - lényegében a nevelési hatások érvényesülésének a lehetőségét teremtették, illetve növelték meg. Minden elítéltnak joga van a munkához, ez magában foglalja azt is, hogy joga van pénzt keresni szabadságvesztése alatt, hogy a tartozások (gyerektartás, jogerős pénzbüntetés), valamint a rezsiköltség levonása után jövedelemmel távozhasson, illetve a szabadságvesztése alatt is támogathassa családját. Pénzbüntetésre csak korlátozottan lehet ítélni a vétkeket, ami munkadíjának öt-tizenöt százaléka lehet csupán, s három hónapnál nem tarthat tovább. A különféle levonások mértéke nem érheti el jövedelmének ötven százalékát.

Bővült a kedvezmények köre a külső kapcsolatok terén is. A fegyház és börtön fokozatú elítéltek kéthavonta, a fogházasok havonta fogadhatnak látogatót, havonta kaphatnak csomagot; levelet korlátozás nélkül írhatnak. A börtönösök nyolc nap eltávozást kaphatnak egy évben, ez hathavonként adható ki jutalomképpen. A legnagyobb dolog az elítélt számára kétségkívül a szabadságvesztés mérséklése. Kiváló magatartás esetén az intézet javaslatára a fegyház büntetését ötödölheti, a börtönösét negyedelheti, a fogházasát harmadolhatja a bíró. Az intézet azonban csak akkor javasolhatja a mérséklést, ha ítélethozatalnál a bíróság így döntött. A kiváló magatartás - mely egyébként minden kedvezmény alapfeltétele - megcsillanthatja a reményt arra is, hogy az elítéltet átminősítsék: a fegyházas börtön, a börtönös fogház kategóriába kerüljön.

Az intézet vezetése köteles az elítélteknek jogi segítyt nyújtani, ha az illető bírósághoz fordul, fellebbez, új tanúkat kíván a másodfokú tárgyalásra megidézni, netán törvényességi óvást kérne. Ez igen gyakori, ugyanis minden negyedik elítélt ellen újabb bírósági, rendőrségi eljárás van folyamatban, természetesen más ügyben, mint amiért idekerült. A börtönállapotokkal elégedetlen elítélt a börtönparancsnokhoz fordulhat, ha számára a döntés kedvezőtlen, az országos parancsnoksághoz, az ügyészhez. Gyakorlatilag csak a pápának nem tehet panaszt - ahogy a büntetés-végrehajtásban dolgozók, közkeletű kifejezéssel: a „bévések” mondják.

A levéltitok fogalma viszont ismeretlen. Minden beérkező és a külvilágnak írt levelet ellenőriz az elítélt nevelőtisztje. Ezt biztonsági okokkal magyarázzák. Így veszik elejét a szökésnek,

szervezkedésnek, másrészt megakarják akadályozni, hogy az elítélt levelekkel zaklassa kinn lévő haragosait. Az elítélt csak olyan levelet írhat, ami világos és egyértelmű, s nem okoz zavart a címzettek életében.

Az új nevelési koncepció lehetőséget ad a szakmai továbbképzésre. Lehet idegen nyelvet tanulni, szakkönyvet olvasni, de csak ellenőrzés mellett. A vallás gyakorlása sincs tiltva, de például a szomszédos templomba nem mehet át az elítélt. Régen, amikor Nosztra még női börtön volt, létezett egy átjáró, mely a börtönt és a templom erkélyét kötötte össze. Az irgalmas nővérek ezen át kísérték misére a fegyencnöket minden vásár- és ünnepnap. A kulturális lehetőségek is a nevelés fontos eszközei, és kellemesebbé teszik a szabad időt. Gyakoriak a kulturális rendezvények, az önképzőkörök műsorai, olykor népszerű művészek is fellépnek a börtönökben, bizonyos rendezvényekre kivételes esetben hozzátartozókat is meg lehet hívni. A túlzott szigor feloldása oly apróságokban is megnyilvánul a már említett új egyenruha mellett, mint hogy az elítélteknek nem kell egész nap sapkában járniuk, az *öntevékeny körletben* leülhetnek az ágyra, s nincs már tiltva az sem, hogy nevükön szólítsák a felügyelőket.

Eme jogok, lehetőségek mutatják, hogy a szabadságvesztés büntetés gyakorlata nemcsak hogy ama büntetési filozófiától kíván eltérni, amely szerint a fogva tartottak magukba fordulva, mindenféle joguktól megfosztva bánják meg bűneiket, de kifejezetten a közösségi élet erejével kíván hatni az emberekre. Az új nevelési koncepció első gyakorlati jeleire mondják Mária-nosztrán a nevelők és felügyelők, hogy „betörték az emberi jogok a börtönbe”, lazul a „börtönrezsím”, s valóságos „reformidőszakot” él át ör és elítélt egyaránt. Fölmerülhet persze a kérdés: élnek-e megnövekedett jogaikkal az elítéltek, s egyáltalán tudnak-e róla. Elvileg igen. Minden elítélt elolvashatja - ha nehéz a felfogása, akár többször is - a szabályzatot, sőt a nagyszámú analfabéta érdekében olykor beolvassák a helyi rádióban is. Ez teljesen korrekt megoldás, mégis azt gondoljuk, az elítéltek többsége éppolyan keveset tud jogairól és annak érvényesítési módjáról, mint a kerítés másik oldalán élő állampolgárok túlnyomó hányada. Az igazi megoldás alighanem az volna, ha a nevelőjével a maga nyelvén meg tudná beszélni a problémáit. Elvileg természetesen erre is mód van, a gyakorlatban azonban száznál több elítélt jut egy nevelőre, ami erősen behatárolja a lehetőségeket.

A magánzárkákat a földszinten alakították ki. Kétszer három méteres helyiségek, viszonylag emberi léptékű ablakokkal. Benyitunk az egyikbe, az előző nap meszelték ki, még teljesen üres. A betonvályú már készen áll, ebbe helyezik a fapriccsot, a fogdás kemény falapon alszik. Az ablakokon, csakúgy, mint a fűtőtesten rácsozat, a vécé tartályát is besüllyesztették felül a falba, drótháló védi, a dróthálón lakat. Rács, háló mindenütt. Igyekszünk fesztelenül viselkedni, de érezni, hogy az örök megmosolyognak a hátunk mögött. Mesélik, hogy egyszer egy ügyvédbojtárra viccből rácsapták az ajtót társai, először azt hitte, jó kis tréfa, aztán dörömbölni kezdett, nem telt el tíz perc, rohamot kapott, nyugtatót kellett neki beadni.

A magánzárkától rettegnek a foglyok, különösen a cigány fiatalok; nem szeretnek egyedül lenni, s persze sokukat gyötri a bezártságérzet, a klausztofóbia is. Körükből kerül ki a legtöbb *falcoló*: lenyelnek pengét, szöget, „vasmacskát”. (Utóbbi spárgával összefogott sok-sok rugódarab, mikor a spárgát szétmarja a gyomorsav, a rugók szétnyílnak.) Akkor jelentkeznek, hogy nyeltek, mennének a kórházba. A magány számukra idegölő, mindenáron ki akarnak jutni. Az egyik fegyőr szerint csak a „vasmacska” veszélyes, a penge nem, szinte rutinszerűen ártalmatlanná tehető. Megitatnak a pengét nyelővel fél vödör vizet, az előbb-utóbb kijön alul vagy felül, s valami megfajthetetlen okból semmi kárt nem okoz a belső szervekben.

Az intézetben hajnali 4.20-kor van ébresztő, a magánzárkások egy órával korábban kelnek - ez plusz büntetés. Ébresztő után ellenőrzés, majd a reggeli következik. A fogdás a „könnyebb”

menüt kapja, azt, amit a nem dolgozó elítéltek. Az étel- és vízmegvonás megszűnt. Ezután békében elvan az elítélt egészen ebédig, s az azt követő félóra sötétig. A legtöbben fel-alá járkálnak faltól falig. Magukban beszélnek vagy valami dalt dúdolnak. Húszpercenként néz be hozzájuk az őr, elsősorban az öngyilkossági kísérletek megakadályozására. A szakmai tapasztalatok szerint éppen húsz perc az az idő, amely alatt a fogoly még nem tud kárt tenni magában, illetve ha tesz is, még megmenthető.

- Az a fiú érdekelne, aki nem akar kijönni a magánzárkából.

- Semmi akadály - mondja a főfelügyelő, és szól az öröknek, állítsák elő M.-et.

Az előző héten egy fiút állítottak fegyelmi elé, mert letelt ugyan a fogdabüntetése, de nem volt hajlandó elhagyni a zárkát. „Ez parancsmegtagadásnak minősül, kénytelen vagyok újabb húsz nap magánzárkára büntetni magát” - mondta a parancsnok. - „Ezt akartam” - felelte a fiú megkönnyebbülten, mintha a szabadulólévelét nyomták volna a kezébe. „Ez a legújabb - tárja szét karját a parancsnok -, letelik a büntetés, de nem akarnak kijönni a zárkából. Ilyenkor a néhány napos kötelező kihagyás után kénytelen vagyok újra visszaküldeni őket!”

- Mennyit ült eddig a magánzárkában?

- Hatvan napot.

Kopaszra borotvált fej, kerek, kék szem, lányos arc.

- Miért nem akar kimenni a fogdából?

A fiú nem válaszol, lehajtja a fejét. A személyi kartotékjából tudni, hogy öt éve tagja egy budapesti szektának. Rendszeresen levelet kap egy nőtől, ezeket leveleket természetesen felbontják, mielőtt a kezébe kerül. De szó sincs izgatón, demoralizáló sorokról, a szektatag nő éppen arra biztatja a fiút, hogy dolgozzon, becsülje meg magát, és akkor az Isten és a társadalom is megbocsát neki a bűneiért. Az a rablás nem a világ, a bűntudat terhétől meg lehet szabadulni, csak erősnek, keménynek kell lenni.

Más oka van annak, hogy a fiú nem akarja elhagyni a zárkát, ám erről csak hosszú percek után hajlandó beszélni, akkor is alaposan meg-megrágva a szavakat.

- Nem merek kijönni a zárkából. Amint fölmennek a körletbe, megtalálnának. Félttem a testi épségemet.

- Mi történt?

- Amikor idekerültem, jóba lettem egy elítélt társammal. Ismert figura, nem először van bent. Menő. Akart tőlem valamit, mondtam, nem vállalom, amit kér, erre azt felelte, rendben, de ezt még meg fogom bánni. Akkor átkértem magam egy másik körletbe. Az ottani menő már azzal fogadott, hogy annak a szemétnak megtette, akkor nekem is meg kell hogy tegyed. Mondtam, hogy én annak se tettem meg, így hát neked se fogom. Azt felelte, jól van, ha nem, hát nem, de magamnak köszönhetem a következményeket. A két menő ellensége egymásnak, ennek én iszom meg a levét. Azóta üldöznek, meg akarnak verni, lehetetlenné tenni az életemet.

- Mit kértek magától?

- Erre nem válaszolok. Legyen elég annyi, hogy a menő nagy úr. A menő minden kérését teljesíteni kell, mert ha nem, akkor rászáll az emberre. Még a fogdában is megtalálnak.

- Hogyan?

- Két hónapja nem kaptam tiszta gatyát. A tiszta ruhát nem az örök osztják ki, hanem az erre beosztott elítéltek. Ők megkapják az „utasítást”, hogy erre a fiúra odafigyelni, hát oda is figyelnek. Volt már olyan, aki azt mondta, ne haragudj, adnék én neked tiszta gatyát, de nem tehetem. Ma is csak negyed kiló kenyeret adtak. Fél kiló járna.

- Miért nem szól a felügyelőknek?

- Már szóltam. Azonnal híre ment, hogy panaszkodtam. Nagy verést ígértek. A felügyelők se biztos, hogy nekem adnak igazat, másrészt meg úgysem tudnának megvédeni. A menő keze mindenhova elér. El se hiszik, hogy kevesebb kenyeret kaptam, azt mondják, az lehetetlen, azt szigorúan ellenőrzik.

A kívülálló azt gondolhatja M. panaszai alapján, hogy az örök közömbösen tudomásul veszik a „menőrendszer” és annak következményeit. A kép azonban bonyolultabb ennél. Informális rendszerek mindig voltak és lesznek a börtönökben. Ha főszaolják őket, rövidesen újra-épülnek. Ám a főszaolásuk nagyon nehéz, szinte lehetetlen. A közömbösség vagy fásultság ebből származik: véd a tehetetlenség érzése ellen. A formális rendszer állandó harcban áll az informálissal. Bizonyítja ezt az is, hogy a börtönújságban heteken át folyt a vita a menő-rendszerrel. Egyesek, írta az egyik fogoly szerző, kiváltságos helyzetbe jutnak. Ők kapják a legkarcsúbb zakót, a legfazonosabb nadrágot, jóban vannak a szakácsokkal, úgy sétálnak a körletben, mint valami herceg. Valamit tenni kellene.

A kiváltságos helyzet sok egyebekben is megnyilvánul, olyan dolgokban, amikről az elítéltek is csak nagy titokban beszélnek.

A tekintélyesebb bűnözők, akik odakint is császárok voltak, bent sem adják alább. Kapuörök mondják, hogy egy-egy elítéltért szabaduláskor Mercedesszel jönnek, a falun áthaladván ki-kiabál a szabadult az épp arra bicikliző „smaszernak”, látod, apám, te vigyáztál rám, aztán mégis csak biciklid van. A labdaüzemben dolgozott az egyik képrabló, mindenki a keze alá tette a munkát, mert a családja teli volt pénzzel. A totóbotrány egyik elítélte is roppant rangnak örvendett, neki állítólag két csicskása is volt egyszerre. A csicskásrendszer titokban működik, a menő csicskást választ magának, az pucolja a cipőjét, mos rá, az üzemben helyette is dolgozik. Az utóbbi időben a szolgálatokat pénzzel is meg lehet váltani. Aki nem akar cipőt pucolni, megágyazni, ételt felszolgálni, az pénzzel váltja meg magát, vagy a műhelyben átad bizonyos teljesítményszázalékot. Minderről nemcsak elítéltek beszélnek, de az örök is. Azt mondják: a rendszert nagyon nehéz feltérképezni, a menőt leleplezni, mert a csicskás mélyen hallgat. A szolgálatok vagy a pénz fejében megvédik, s a hatalomból mindig csurran-cseppen valami. A zárakban elég gyakoriak a konfliktusok. Ha nem véresek is az összecsapások, nagyok a pofonok. A lelki kínzást nincs őrség, mely megakadályozhatná. A zárakban nem az az úr, akit hivatalosan kineveznek, hanem a menő. Bár ez az ellentmondás ritkán derül ki, mert az esetek többségében az lesz a hivatalos vezető, aki egyébként is menő. Ráadásul az elítéltek java része szervilis természetű, a nyers erőnek, a hatalomnak, vagy épp a pénz látványának hajt fejet, s tisztában van azzal, hogy a szabadulás után kint úgyis megtalálják. A felügyelőknek, nevelőknek rendkívül nehéz és bonyolult a feladatuk: az elítélteket meg kell védeni a menőktől, a többiektől, sőt olykor kit-kit saját magától is! Neveléssel, rábeszéléssel, fenyegetéssel. Nagy hivatástudat kell ahhoz, hogy valaki elviselje: úgy kell jót tennie, hogy az szinte mindig rossznak látszik.

Komoly forrása a konfliktusoknak a homoszexualitás. Márianosztra, mint minden társintézet - sőt minden olyan hely, ahol egynemű emberek vannak összezárva -, kiszolgáltatott helyzetben van. Talán ez az oka annak, hogy meglepően nyíltan beszélnek róla elítéltek s bévések egyaránt.

- Majdnem minden a nevelőintézetekben kezdődik. És Tökölön, a fiatalokúak intézetében folytatódik. Bekerül ide egy lányos képű fiú, megijedve, szinte sokkolva. Kinézi őt egy idősebb, na öcsém, te leszel a köcsög. (Köcsögnek a homoszexuális pár nő szerepet betöltő tagját nevezi a börtönszlang). A fiú nem mer ellenállni, ezzel el is dőlt a sorsa. A fajtalanokodást, ha erőszakkal párosul, gyorsított bírósági eljárás követi, ennek ellenére a lányos képű fiú előbbutóbb kész helyzet elé kerül, s választása nemigen van. Egyrészt tart a retorzióktól - megverik, lehetetlen helyzetbe hozzák a parancsnokság előtt -, másrészt a köcsög szerep előnyökkel jár. „Uraim - legyintett egy idős elítélt -, már azon gondolkodom, tán jobb is volna köcsögnek lenni. Annyira ellátják őket étellel, itallal, annyira ajnározzák őket egész nap, hogy jobb dolguk van, mint az anyjuk hasában. Engem különben nem zavarnak, csak ne előttem csinálják.” Az egyik legkézenfekvőbb kérdést az egyik nevelő tette fel: „Mi a helyesebb, ha külön zárkába tesszük őket, hogy legalább a többit ne irritálják, vagy ha elosztjuk őket, hogy alkalmazkodjanak a többihez?”

Válasz nincs. A probléma világszerte megoldatlan, sőt azt is lehet mondani, hogy megoldhatatlan. Ezért aztán hivatalosan nem szívesen foglalkoznak vele. Ha egy börtönparancsnok azzal állna elő feletteseinél, hogy külön körletet szeretne nyitni a homoszexuálisoknak, komolytalan embernek tartanák. Így aztán úgymond csak a véletlen számlájára írható, ha a saját nemük iránt érdeklődőket egy zárkában helyezik el. Igaz persze az is, hogy a homoszexualitás hivatalos elismerése messzemenő jogpolitikai következményekkel járna: a heteroszexuálisok például joggal nehezményeznék, hogy ők nem élhetnek börtönéveik alatt nemi életet. Felül kellene vizsgálni azt az elvet - vagy inkább gyakorlatot? -, mely szerint a szabadságvesztés és a nemi élet összeegyeztethetetlen.

Az étkezés legalább olyan gyakori beszédtema az elítéltek között, mint a szex. Az utóbbi azért, mert teljesen el vannak zárva tőle, az előbbi azért, mert naponta háromszor örülnek vagy bosszankodnak rajta. A pro és kontra érvek nem sokban különböznek azoktól, amelyek bármely üzemi étkezéssel, menzával kapcsolatban fölmerülnek. Az étkezési norma 29 Ft - ebből kell reggelit, ebédet, vacsorát kihozni az egyre emelkedő nyersanyagárak mellett. A dekádokra osztott étrendet szigorú előírások alapján állítják össze - orvosi ellenőrzés mellett. Egy dekádban például négyszer-ötször kell tejet adni, meg vannak szabva a húsnapok, a tészták, főzelékek ideje, s az is, mennyi kalóriát kell tartalmaznia az ételeknek. Az persze nincs orvosilag előírva, hogy mindez jó, ízletes legyen. A felügyelőknek előre gyártott válaszaik vannak az ilyesféle panaszokra: nem lehet több száz emberre úgy főzni, hogy az mindennap mindenkinek a kedvére tegyen. A másik: én mondom, az elítéltek kajája sokszor ízletesebb, mint amit a mi menzánkon főznek. Az általános vélemény mindenestre az, hogy az étel mennyiségével nincs baj, de lehetne változatosabb és ízletesebb. Olykor előfordul, hogy rosszul számolják ki az adagokat, s mondjuk, az utolsó egy-két zárkának nem jut nokedli vagy pörkölt, esetleg a hosszú szállítás alatt megsavanyodik a tej - ilyenkor gyors pótlásról gondoskodnak, éhen nem maradhat senki. Vannak persze finnyásabb elítéltek is, akik nem érik be akármivel. A fegyelmi tárgyaláson P. nagyon határozottan nehezményezte, hogy nem kap megfelelő kimélő ételeket: paradicsomos káposztát gyomorbeteg ember nem ehet, és sürgősen intézkedni kellene. Megértően bólogatunk, a százados azonban, úgy látszik, jobban ismeri P.-t, mert azt kérdezi: aztán hol szerezte maga a gyomorbetegét, ha van egyáltalán? Aztán hozzánk fordulva megjegyzi: sokan így próbálnak jobb kosztot kiügyeskedni, aztán ha ez

sincs ínnyükre, reklamálnak vagy nagy hirtelen elmúlnak a panaszai. Mi nem tudunk itt külön diétás ételeket főzni, de nem is nagyon kell, az igazi betegeket az orvos kiszűri, s megfelelő intézetbe kerülnek, a cukorbeteg például Szegedre. P. azonban nem adja fel egykönnyen. „Itt a börtönben szereztem a gyomorbajt - mondja vádlón, s majdnem büszkén teszi hozzá -, amíg kint voltam, mindig loptam magamnak annyit, hogy rendszeresen étkezzem. Loptam, csaltam, hazudtam, de mindennap étteremben ebédeltem”. Azzal mi nem tudunk konkurálni - mondja a százados, és elbocsátja P.-t. A kívülálló ilyenkor tanácstalan: kinek van igaza? A százados érvelése meggyőzőbb volt, de ez még nem bizonyíték arra, hogy P. nem gyomorbajos. Ha legközelebb megeszi, mondjuk, a töltött káposztát, akkor szimuláns, ha fél év múlva kilukad a gyomra, akkor nem. De ezt mi már nem tudjuk kivárni.

R., az *öntevékeny körlet* vezetője az egész étkeztetést megreformálná: „Kérem szépen, ennyi embernek nagy tételben főzni a világ legnagyobb üzlete. Annyi anyag van az ételben, hogy az csak jó lehet. De nem jó. Sőt pocsék. Elsősorban azért, mert az Óbuda téesz, amelytől vásárolunk, átver minket. Rossz minőségű árut ad, főleg birkát és kényszervágott malacot. Olcsó húsnak pedig híg a leve. Előfordul, hogy a rossz tárolás következtében a zöldség megrohad. Kidobják a rosszat, de elég abból keveset is belefőzni a levesbe, hogy ehetlenné váljon. Szerintem, mindezekén túl, még nagy megtakarítások is lehetnek. Állítom, hogy én abból a majd háromszázezer forintból még a tizedik napon is esküvői menüt tudnék föltálni.”

Az ünnepeken itt is ünnepi étel van. Húsvétkor főtt sonka, karácsonykor sült kacs... A kacsához fűződik a „vérző kenyér” legendás története - az étel minőségébe ugyanis az is belejátszhat, hogy a konyhások mennyit „tesznek félre” maguknak a jobb falatokból. Néhány kacsát átvétel után úgy próbáltak elemelni, hogy kivájták a kenyerek belsejét, és mindegyikbe betettek egy-egy kacsát. A baj csak az volt, hogy a fagyasztott kacsák egyszer csak olvadozni kezdtek, s föltűnt, hogy véres csík követi a kenyerek útját. Az igazságot ételügyben V.-től, az egyik szakácsbrigád vezetőjétől igyekszünk megtudni. Szabványszöveget mond: átveszik a normában előírt mennyiségű nyersanyagot, földolgozzák, megfőzik stb. - Egy meglepőt mond, hogy ő civilben nem szakács, hanem fodrász, a főzés tudományát itt sajátította el egy tanfolyamon. Az étellel szerinte nincs hiba, legföljebb olyasmi fordulhat elő, hogy a krumpliban sok a rohadt, sokat kell kivágni, vagy hogy a főzés közbeni vízhiány miatt tönkremegy a nokedli, amiről ők nem tehetnek. Itt se tudjuk kideríteni a teljes igazságot. R. talán túloz, amikor visszaéléssel vádolja a beszerzőket és eladókat, de V.-nek se igen hihetjük el, hogy minden rendben van. Lehet, hogy a sok kis beszerzési, tárolási, főzési hiba áll össze ehetetlen levessé? Vagy egyszerűen kevés a 29 Ft egy napra?

A zárkák előtti folyosón kezdődik a csomagosztás. Az arcok rezzenéstelenek, legfeljebb a kezek játéka árul el súlyos feszültséget, elől vagy hátul összekulcsolt kezek, az ujjak szakadatlan mozgása.

A felügyelők gyorsan és pontosan dolgoznak. Egyszerre két asztalnál folyik a csomagosztás, a dobozokat feltépi, majd kipakolják a tartalmát. Egy ideig próbáljuk megkülönböztetni egyik csomag tartalmát a másiktól, de már a harmadiknál összefolyik minden: piperecikkek, újságok, dohányáru és élelem, rengeteg élelem.

- Kölnvizet nem lehet! Üdítőitalt nem lehet! Konzervet nem lehet!

- Értettem - hangzik mindannyiszor a felelet, pattogó szavak; amikor egy elítélt végez, visszaáll a sorba. Néznek előre mozdulatlan, de amint egy-egy szál kolbász, rántott hús kerül elő a dobozokból, nagyokat nyelnek.

- Magának minek ennyi ringló? És szilva? És körte?

- Kurrens cikk, felügyelő úr. Kurrens.

Sima, fekete hajú fiú áll az asztal előtt, a felügyelő most először emeli fel a fejét, a fiú kajánul visszavigyorog, régóta van bent, valamit nagyon érthet.

- Majd adok én magának kurrens cikket. Na, vigye.

Hosszú percek óta először kelnek életre az arcok, többen összenéznek, ha ennyi gyümölcsöt átengedtek, átengednek talán mást is.

A gyümölcs nagy kincs. Akár magában, akár befőtt formájában. Egy-egy zárkában tucatjával sorakoznak a befőttes üvegek a polcon. Miért ez a nagy vonzatom? A befőtt elsősorban nyersanyagként szolgál. Az egyik kihallgatáson fegyelmi elé állítottak egy fiút, mert csúnyán berúgott. Ezt el is ismerte, ám arra avatkozott, hogy megromlott a befőttje. „Most mit csináljak, parancsnok úr, kompótot akartam enni, aztán így berúgtam.”

Befőttet a börtönboltban is lehet kapni. Betiltásának semmi értelme, még jobb is, ha ezt erjesztik a körletekben, mert az alkohol utáni vágy határtalan, ha nincs gyümölcs, van más. „Legutóbb Bánfi hajszesztől rúgtak be” - mondja az egyik felügyelő. „De ittak már a ZIL-ekből kiszívott hidegindítót is, és ha nincs más, akkor rágott kenyérből, cukorból erjesztenek italt.”

Az egyik felügyelő meséli: „Bejött hozzám smúzolni az egyik fiú. Pálinka készül odafenn, de nekem nem akarnak adni, mondta. Fölmentem, adják elő, uraim, a szeszt, hadd ne én keressem meg a fájós derekammal. Jól van, felügyelő úr, csak forduljon el. Egyikőjük a hangfalhoz lépett, lecsavarta a hátsó lemezt, ott volt a tízliteres üveg. Rágott kenyér, gyümölcs, ételmaradék. Azt mondják, már csak egy hét kellett volna, hogy forni kezdjen... Azt hittem, a gyomrom kifordul”.

Az italért minden pénzt megadnak. Ez idő tájt ötszáz forintba kerül fél liter vodka. Minőségi ital, hozzájutni a legnagyobb ünnep. Igaz, meglehetősen kockázatos. Ha egy fegyőrt rajtakapnak, hogy összejátszott az elítélttel, azonnal leszerelik. A lebukásra elég nagy esély van, a foglyok közt mindig akad egy-két „vamzer”, aki bejelenti az italozást, bosszúból, irigységből, vagy éppen, mert így akar előnyhöz jutni a felügyelőknél. Ezért inkább a „véletlen” behozatal dívik. Valamilyik polgári személy az üzemben véletlenül a szekrénye tetején felejt a pálinkásüveget. A sofőrökkel, a börtönnel szerződésben álló vállalatok rakodóival is lehet egyezkedni, igaz, ehhez tőkére van szükség. Pénzhez jutni csak fortéllyal lehet, de megoldható, akár egy tubus Piros Aranyba, samponba, fél kiló körözöttbe rejtve érkezik be a pénz.

Vagy éppen az ital. Nemrégiben ananászkonzervben bukkott le az egyik fiú. Otthon apró lyukat fúrtak a doboz oldalába, leszívták a levet, helyébe rumot töltöttek. A lyukat becinezték, majd visszarakasztották a címkét. A fiút sohasem kapták volna el, ha nyomban megissza az egészet, de a felét belpájzolta, egy órán belül rumszag terjengett a körletben. Azóta nem szabad üdítőt, befőttet, konzervet csomagban beküldeni, és már a gyümölcsöt is egyenként nézik át a fegyőrök, nincs-e pálinka, konyak beinjekciózva.

Persze nem kell valami nagy léptékű italozásra gondolni. Az alkohol lélektanilag fontos, nem is annyira fiziológiailag. Italhoz jutni szín az egyhangúságban, szeszt gyártani agyafúrt foglalatosság, ész kell hozzá, ügyesség és nagyfokú „kreativitás”. „Az az érdekes - teszi hozzá a felügyelő -, hogy a piától senki se lesz jókedvű. Egytől egyig mindenki agresszívvé válik, ütni, rombolni akar. Irtózatossá feszültség kívánczik ki belőlük, úgy kell lefogni őket. Tíz esetből kilencszer az ital miatt kerül elő a gumibot és a spray.”

A kábítózás a nyolcvanas évek elején jött divatba. Kezdetben tucatjával találtak a zárkákban bódult, üveges szemű arcokat reggelente. Főleg a fiatal cigányfiúk szipóznak, de hiába kapnak fogdabüntetést, újra és újra megpróbálják. „Nem akartam, a múltkor se akartam, aztán mégis...” mondta az egyik sírva, mikor húsz nap fogdát kapott a „szívásért”.

Benyitunk az egyik zárkába, villanyrezsón alumíniumedényben forr a víz, kísérőnk már mondja is: „Teázunk, teázunk?”

Elhúzott szája a válasz, a hátsó ágyagnál sustorogni kezdenek.

A tea a legújabb kábítószer. Fél liter vízhez kifőznek egy doboz teát, amikor megsűrűsödött, megkeseredett, megisszák. „Zsonganak tőle, mint a darazsak. Úgyhogy hamarosan a teázást is be fogják tiltani, mielőtt baleset történik. A doki szerint a kávézást is be kellene tiltani, sokan nyolcat-tízet is megisznak naponta.”

Egy kis doboz Ceylon teaért száz forintot is megadnak a börtön feketepiacán. „Azt mondják, élénkít. Most mondják meg - fordul felénk kísérőnk -, itt, a börtönben mi a nyavalyának kell élénknek lenni?!”

Több hetet is eltölthet a látogató a börtönben, attól még kívülálló marad. Sok mindent nem ért, és sok mindennek nem tud a végére járni. Mi összesen egy hetet töltöttünk Nosztrán, azt láttuk, amit mutattak nekünk, s azt írtuk, amit így vagy úgy a tudomásunkra hoztak.

Riporter munkánk során mindig és mindenütt azt tapasztaltuk, hogy a megszólaltatott ember, a meglátogatott vállalat, intézmény igyekszik jó színben feltűnni előttünk, illetve rajtunk keresztül a közvélemény előtt. Ez teljesen természetes törekvés. A mi feladatunk viszont a hiteles tájékoztatás. Szempontjaink tehát a legteljesebb megértés és kölcsönös jóindulat mellett sem lehetnek azonosak.

Még sajátosabb a helyzet egy büntetés-végrehajtási intézet esetében. A börtönnek különösen igyekeznie kell a jó oldalát megmutatnia, mert joggal érezheti: kedvezőtlen és sematikus kép él róla az emberekben. A hatalmas zárt kapukról, rácsos ablakokról, szögesdrótról általában nem az jut az emberek eszébe, hogy itt őrzik azokat, akiktől nekem félni kellene. Hanem az jut eszébe, ha én ide kerülnék, az milyen rossz volna. A szürke ruhás örökben nem nevelőket, a közbiztonság védelmezőit látja, akik a társadalmi munkamegosztásban az egyik legnehezebb és leghálátlanabb szerepet vállalták, hanem valamiféle ellenséget. Ehhez jön még az is, hogy a közvélemény nagyon keveset tud a hazai börtönviszonyokról. Még mindig körülveszi ezt az intézményt a régi beidegződésekből fakadó szemérmes titkolózás.

Az ötvenes évek titkolózása nyilvánvalóan a törvénysértésekre vezethető vissza, meg arra, hogy a tájékoztatáspolitikai akkori gyakorlata szerint: amiről nem beszélünk, az nincsen. Ma joggal hihetjük, hogy egyik ok sem áll fenn. Mégis: az olvasó észreveheti, hogy egyetlen számadatot sem talál beszámolóinkban. Azért nem, mert vendéglátóink a lelkünkre kötötték: konkrét adatot ne közöljünk. Nem közlünk, bár nem tudjuk fölfogni, miért számít „hadititoknak”, hányan ülnek Nosztrán, mennyivel nőtt az elítéltek száma országosan stb. A nyitásra való hajlam erősödésének azonban így is vannak jelei. Megnyilvánult ez abban, ahogy benünket Nosztrán fogadtak, s a nyílt, őszinte tájékoztatási készségben is. A szándék és a tett azonban még nincs teljes szinkronban egymással. A hibákat, bajokat sem hallgatták el, de majd mindről kiderült, hogy ezek objektív, külső tényezőkből fakadtak. Abból, hogy kevés a pénz, a szakember, szűk a hely, nincs elég víz, elavultak az üzemek stb. Sajátos kettősségnek lehettünk tanúi: megmutatkozni, de azért a problémákat nem nagydobra verni. Minden tájékoztatási vákuum ezzel jár: kiegyenlíteni a sematikus negatív képet a pozitívumokkal.

Annyi bizvást megállapítható azonban, hogy a korábbiakhoz képest a jogszerűség és a nevelési elvek korszerűsödtek. Emberibbek lettek a körülmények.

Zsúfolt a márianosztrai börtön. Zsúfoltak a magyar börtönök. Kozma Pál, a büntetés-végrehajtás országos parancsnokának helyettese interjúban, tanulmányban említi, hogy a letartóztatottak ugyan folyamatosan töltik a büntetésüket, de a szabadlábon lévő elítélt olykor többet vár a bevonulásra, mint amilyen hosszú büntetést egyáltalán le kell töltenie. Ez értelemszerűen csak a kisebb bűncselekményeket elkövetőkre vonatkozik.

Bármily furcsán hangzik, a börtönbe nehezebb bekerülni, mint egy szakszervezeti üdülőbe. Először is azért, mert kevés a börtön. Rengeteg szakszervezeti üdülő épült a felszabadulás óta, börtön azonban egy sem. A régiék javítgatása, toldozása, foltozása a jellemző.

Ha egy-egy új szárnyat építenek, arról se igen olvashatunk, valahogy még mindig szégyellni való dolognak számít börtönt építeni. Az a hiedelem, persze, már régen megdőlt, hogy a szocializmusban automatikusan elhal majd a bűnözés, de még most is érik meglepetések az illetékeseket. 1986-ban például sokkal több lett az elítéltek száma, mint amennyit a szakemberek vártak. Ennyi elítélt az elmúlt harminc évben még egyszer sem volt. Tavaly jelentős férőhelybővítés történt, de ez is kevésnek bizonyult. A sorban állás részben ezért van, részben azért, hogy a megfelelő emberek a megfelelő helyre kerülhessenek. Ennek az a menetrendje, hogy az elítéltet fölveszik a központi nyilvántartásba, s ott osztják be a büntetésének megfelelően fegyházba, börtönbe vagy fogházba. Ezen belül is vannak elosztási szempontok: például öt év alatti vagy feletti az ítélet, erőszakos vagy nem erőszakos cselekményért kapták. De szempont lehet a munkahely igénye, az elítélt foglalkozása, sőt esetleges betegsége is. Természetesen a helyhiány miatt nem sikerül mindent érvényesíteni, ezért vannak Nosztrán fegyházak is, noha eredetileg csak börtönnek tervezték, ahol az öt év alatti büntetésű köztörvényesek volnának, akik nem erőszakos cselekményt követtek el. Az elítélteket mindig azonos napon szállítják a kijelölt helyekre. Másnap orvos vizsgálja meg őket, megnézi, ki milyen munkára alkalmas, kinek kell ülő, kinek álló munkát adni. A következő a munkába állítás napja, amikor összevetik az elítélt kívánságait és képességeit az egyes üzemrészek szükségleteivel. A zárkabeosztás is ennek figyelembevételével történik, hogy az egy helyen, egy műszakban dolgozók lehetőleg egy zárkába kerüljenek. A betanítási idő egy hónap - ennyi idő alatt kell a labdavarrás, a kötélfonás, a cipővarrás és a könyvkötés alaptudnivalóit elsajátítani. Kinek sikerül, kinek nem. A zárkaelosztásnál sok egyéb mellett talán célszerű volna a hasonló érdeklődést, iskolázottságot is figyelembe venni, nem szólva arról, hogy elegendő hely esetén a zárkában tapasztalható emberi konfliktusokat, összecsapásokat is ki lehetne szűrni más zárkába helyezéssel. Erre nincs mód. Minden parancsnoki kihallgatáson elhangzik a kérdés, „helyezzenek át másik zárkába, mert nem jövök ki X.-szel”. A túlszűfoltóság más jellegű következményekkel is jár. Márianosztrán kevés a víz. A börtön törpe erőműve a helyi kutak szűkössége okán napi 120 köbméter vizet ad, a jelenlegi létszám mellett 500 köbméter kellene. Lajtos kocsival hozzák a vizet távoli falvakból, az elítéltek gyakori panasza, hogy a víznek „stichje” van, olykor kifejezetten bűdös.

A zsúfoltaságról figyelemre méltó véleménye van a börtön legjobb körletében lakó egyik elítéltnek: „Míg az emberről a bíróság ki nem mondta, hogy bűnös, addig egy fizikai, szellemi képességekkel bíró szuverén lény. Aki adott környezetben, adott anyagi, szellemi igénnyel élt, nevelkedett. Mikor belép az ember a börtönbe, egy négyjegyű szám lesz. Egy elítélt, aki teljesen mindegy, hogy mit követett el, honnan jött, milyen igényei vannak, s milyenek a képességei. Egy kalap alá veszik, s egy mércét állítanak elé egy egészen másmilyen társával. Ebből semmi jó nem sül ki. Lealacsonyodunk egymáshoz. Egész nap a bűnről beszélünk, néha

az az érzésem, hogy ha kikerülök innét, újra elkövetek valamit, és visszahoznak, hiszen a gondolataim a bűn körül járnak.”

Aki ezt mondta, a márianosztrai börtön *öntevékeny csoportjában* tölti büntetését. Ez a csoport reprezentálja leginkább az új időket, némi túlzással: a reformot.

Az épület harmadik emeletén alakították ki az *öntevékenyesek* körletét 1982-ben, az egykori textilüzem helyén, ahol korábban szőnyeget szőttek az elítéltek. Szinte valamennyi irodában látni egy-egy példányt, többnyire a Parlamentet és a Szabadság-szobrot ábrázolják.

A folyosón mindenütt virág, színes fotók, Fabulon-plakátok. A csoportot egy százados vezeti egy főhadnagy segítségével. A főhadnagy fiatal ember, nincs még harminc sem, ő visz végig bennünket az emeleten.

A zárkák ajtaja nyitva. Bármikor ki és be lehet lépni, átmenni a szomszéd terembe. Délután csöndes pihenő jár, a szekrényen egész nap rádió szól, s minden helyiségbe televíziókészüléket állítottak, bármikor bekapcsolható. De ami a legfontosabb; az elítéltek saját magukat őrzik. Egy vezető ügyeletest és nyolc segédfelügyelőt neveztek ki az elítéltek közül, ők felelnek a rendért.

- Mi az öntevekeny csoport előnye? - kérdezzük a főhadnagyot.

- A kisebb ügyeket egymás között intézik el, a nevelőtisztnak csak a súlyosabb esetekben kell beavatkoznia. Három év tapasztalatai szerint az öntevekeny csoportban van a legkevesebb fegyelmi, az emberekben sokkal nagyobb a felelősségérzet, mint másutt, kialakul egyfajta igényesség. Innen járnak a legtöbben a kultúrkörletbe, itt olvasnak a legtöbben.

- Hogyan választják ki a csoport tagjait?

- A magatartás alapján. Az a börtönös, aki jól viselkedik, két-három héten belül idekerülhet. Az esetek mintegy tíz százalékában persze tévedünk. De ez már a második napon kiderül; az illető összeférhetetlen, képtelen megszokni a nagyobb körletrendet.

Egy belső tanulmány szerint, mely az *öntevékeny csoport* életéről készült, a megalapítást követő évben sokan elkívánczoltak innen. Noha a többi börtönöshöz képest itt valósággal önkormányzatban élnek az emberek, nagyobb szerephez jutnak a kiváltságosok. Nemegyszer a személyes szimpátia vagy érdek alapján dönt a vezetéssel megbízott személy társa sorsáról. Az ellentéteknek komoly következményei lehetnek a beosztottakra nézve, a szenvedő alany nemhogy demokráciának, de valamiféle kápo rendszernek minősíti ezt a berendezkedést, amely formálisan a reform szellemében jött létre, de legalább ennyire a kényszerhelyzet nyomására. Kevés az ör: tartsanak rendet, fegyelmet egymás közt az elítéltek. A tanulmány szerint sokan nehezményezik, hogy a közösségvezetők némelyike kifejezetten durva. Amiről persze a parancsnokság is tudomást szerzett, s azóta egy-egy váltásba igyekeznek „egy humánus és egy keményebb” segédfelügyelőt beosztani.

Az öntevekeny csoport gondolatával főleg azok rokonszenveznek, akik csak előnyeiket élvezik.

Ilyen R., a közösség vezetője. Jókötésű férfi, határozott fellépésű, igen jó beszélő. Néhány évvel ezelőtt több ezer embert szórakoztatott a Kamaraerdőben egy táncos diszkódélutánon, nem sokkal később zavaros bútorügyletek miatt tartóztatták le. Az egyik társa mondja róla, hogy nem volna meglepve, ha a szabadulása napján a börtön bútorait is eladná. Nem elveszett ember. A beszélőkészségnek itt amúgy is óriási szerepe van. Aki folyamatosan és némi logikával tud beszélni, azt már eleve értelmes embernek tartják a felügyelők, s előbb-utóbb kiváltságos helyzetbe kerül. Körükből kerülnek ki az írnokok, a könyvtáros, a stúdiós, s egyáltalán:

innen választanak embereket a bizalmi munkakörökbe. Igaz, a kiváltságos helyzetbe jutásnak még egy feltétele van: a hosszabb szabadságvesztésre ítélték közül választják őket, hogy ne kelljen gyakran új embert betanítani. Velük másképp beszélnek a nevelők, örök; kialakult egyfajta közelség, az pedig már „ötven százalék érvényesülés”.

R. a kiváltságosok között is a legkiváltságosabb: főnök. Ettől függetlenül vagy épp ezért meglepő nyíltsággal mindjárt a hazai börtönállapotokat szidja, illetve elsősorban a jogerős ítéletet megelőző „helyeket”: a rendőri fogdát, az előzetest. „Különbén is - teszi hozzá - az elítélt csak szabadságvesztésre van ítélve, nem pedig arra, hogy tönkretegyék. Hogy emberileg megalázzák.”

- Hol tapasztalt ilyesmit?

- Például a rendőri fogdában. Egy elviselhetetlenül szűk odúban olyan körülmények között tartottak, amit az ellenségemnek se kívánok. Ötszáz forintot adtam az őrnök, hogy hozzon egy százas villanyégőt, mert olyan sötét volt a zárkában, hogy olvasni se tudtam. Meg a táplálkozás, az ételek minősége. A tisztálkodás szűkös lehetősége... És még egy: Mi van akkor, ha kiderül, hogy ártatlanul vittek be? Ki fizet kártérítést?

A körlet-segédügyeletes és írnoka is jelen van a beszélgetésen, mindketten évek óta ülnek, magabiztosak. Amikor a „cselekményük” kerül szóba, feltűnik, hogy mennyire lesújtó véleményük van az igazságszolgáltatásról. Ez természetes: minden elítélt súlyosabbnak tartja saját ítéletét, mint amit megérdemelt volna, mi több, sokan ártatlannak vallják magukat. És téved, aki azt hiszi, hogy ezek az elítéltek tartanak a bíróságoktól.

A segédügyeletes viszont azt mondja: „Bekerülni még úgy-ahogy nehéz. De ha valaki már büntetve volt, egy pofonért is megmázsálják. Futószalagon osztják az ítéleteket, mintha a bírónak fogalmuk se volna arról, mi a különbség öt év és nyolc között. Nem ismerik a börtönállapotokat. Szerintem a jogi egyetem öt évét nyugodtan lecsökkenthetnék négyre, hogy minden ítélkező eltölthessen itt egy évet: megtudni mi az a börtön, mit jelent egy év, öt év, nyolc év. Biztos vagyok benne, hogy nyolc év szabadságvesztés sokkal több kárt okoz, mint mondjuk a fele. A börtön nem nevel semmire. Illetve, csak a bűnre. Én betörésért kerültem ide. Egy ügyész lakását rámoltam ki. Amikor a fejemre olvasták a rengeteg ékszert, visszakérdeztem: - Rendben van, bíró úr, de most azt mondja meg, hogy az ügyész úr honnan vette azt a rengeteg ékszert, aranyat. - Ez nem tartozik ide - mondta a bíró -; ne féljen, egyből berekesztette a tárgyalást. Odakint mindenki lop, de bűnöző csak az lesz, akit éppen elcsípnék.”

Mindez nem azért érdekes, hogy igaz vagy nem igaz, hanem, mert *jelzés*: a külvilág ellentmondásai, a társadalom morális válsága megsokszorozva tükröződik a börtön falai között, s ez jószérivel kizárja, hogy valamiféle büntudat alakuljon ki az elítéltekben, (ami alapja lehetne az eredményes nevelőmunkának). Ahol viszonylag a legjobb dolguk van az elítélteknek, ott kételkednek leginkább a kinti világ igazságosságában, a normális „mérték utáni” élet kifizetődőségében.

- Van arról tudomásuk, hogy mi lesz az öntevékeny csoportból szabadultakkal?

- Két évvel ezelőtt bevezettük a visszajelzéses rendszert - mondja a főhadnagy. - Megkértük a szabadulókat, hogy félévenként küldjenek egy lapot. Csak annyit írjanak, hogy élnek, és hogy hol vannak. Ha jön egy-egy ilyen lap, akkor legalább annyit tudunk, hogy még kint vannak. Egy ideig jöttek a lapok, azután elmaradtak. Így aztán semmit se tudunk.

- Meglepő, hogy a parancsnoki szobán is rács van. Talán azért, hogy a parancsnok meg ne szökjön a gondok elől?

- Olykor valóban nyomasztóan nehéz problémákkal kell szembenézni, a rács azonban inkább az elítéltek miatt van: ha takarítanak, vagy egyéb dolguk van itt, ne essenek kísértésbe.

- Gyakori a szökés?

- Nem, nem gyakori. Ha előfordul, két-három napon belül elfogják az illetőt. Általában nem is azért szöknek, hogy eltűnjenek. Legtöbbször hirtelen felindulásból cselekszenek. Elég egy rossz hír otthonról, s máris úgy érzi, neki most haza kell mennie. A legrosszabb hír egyébként a „vizes törölköző”, ez adja tudtul, hogy „nem vár az asszony”.

- Milyen büntetés jár a szökésért?

- Minthogy a szökevény a legalapvetőbb normákat sérti meg, szigorú büntetésre van szükség, de mindenkor figyelembe kell venni a szökés módját, jellegét és pszichikai motívumait is. A szökés bűncselekménynek számít, amit az elítélt általában újabbakkal tetéz: ruhalopás, kocsifeltörés stb. Ezekért az új büntetőeljárás során a Btk-ban meghatározott szabadságvesztés jár.

- Melyek a parancsnok fő gondjai?

- Mi az elsők között voltunk, akik a büntető törvénykönyv és az 1979. évi 11. számú törvényerejű rendelet szellemében törekedtünk - természetesen a joghátrány alkalmazása mellett - a nevelést tenni a büntetés-végrehajtás legfőbb elemévé. A hatékony működésnek azonban számos, nehezen leküzdhető akadálya van. Az első maga az épület. A rideg falak bizalmatlanságot sugároznak, és a minél teljesebb elkülönítést szolgálják. Elkülönítést a kinti világtól is, egymástól is. Márpedig nevelés nincs kölcsönös bizalom nélkül. S ha most eltekintünk a kriminálpedagógia sajátos ellentmondásaitól, hogy egyik kezemmel korlátozni kényszerülök a személyiséget, amelyet a másikkal fejleszteni akarok; hogy kényszert alkalmazok, kiváltva ezzel az elítélt ellenállását, s ugyanakkor aktív együttműködést várok el tőle a nevelési folyamatban - akkor is marad bőven korlátozó tényező. Kicsik és zsúfoltak a zárcák. Nehéz kialakítani a közösség önszabályozásához legkedvezőbb 14-16-os létszámokat. Úgy próbálunk segíteni a helyzeten, hogy egybenyitottunk három-három zárcát, a két szélsőt hálónak, a középsőt „nappalinak” alakítva ki. Sajnos jelenleg nyolc helyett tizenkét elítéltet kell elhelyeznünk bennük. A másik probléma, hogy nagyon kevés a nevelő. Még úgy is, hogy a belső örök a nevelési szolgálathoz kerültek. Korábban a belső ör egyetlen dolga az őrzés volt, ezt pedig úgy a legkönnyebb ellátni, ha az elítélt be van csukva a zárcájába, és kész. Most pedig jön-megy a folyosón, kérései, panaszai, problémái vannak, melyeket meg kell hallgatni. Ha nem lehet orvosolni, akkor meg kell magyarázni, miért nem. Rendkívül sokrétű, összetett feladat ez, amely emberismeretet és pedagógiai érzéket kíván. Emellett rengeteg türelmet. És újfajta szemléletet: hogy a „zsvivány” is ember, akinek segíteni kell, hogy visszatérjen a társadalomba; hogy ne kerüljön ide vissza.

- Bizonyára nem volt könnyű a régi öröknek az új elveket elfogadni, s még nehezebb eszerint cselekedni.

- Természetesen voltak, akik nehezen viselték el a váltást, a „rendetlenséget”, például azt, hogy az elítélt az ör háta mögött is megállhat (ami addig biztonsági okokból tiltva volt). Most a nevelőnek szinte együtt kell élnie az elítéltekkel, hogy valóban megismerje őket s problémáikat. Tudnia kell, mi történik a munkahelyeken, a zárcákban, ösztönöznie kell az elítélteket, hogy tanuljanak, sportoljanak, járjanak könyvtárba stb. A nevelési szolgálat azonban mindössze tizenegy főből áll. Az ő dolguk volna az elítéltek differenciált és személyre szabott

nevelése. Erre még egy tucat kandidátus sem volna képes. Több nevelőre és sokkal több pénzre volna szükségünk, hogy az új elvekhez szükséges személyi és dologi feltételeket megteremthessük.

- A képzett nevelőkön kívül mi hiányzik a legjobban?

- Nálunk a munka és a tanulás nemcsak kötelesség, jog is. Általános iskolai képzés folyik, a dolgozók esti iskolájának tankönyveivel és módszereivel, de a középiskolai oktatást nem tudjuk megindítani. Pénz kellene az éttermi rendszerű étkeztetés kialakításához. Ha több pénzünk volna, minden szobába vásárolnánk televíziót, ami itt nem luxus, hanem a nevelés, fegyelmezés fontos eszköze. Itt a többség kulturális színvonala olyan alacsony, érdeklődése olyan szűk, hogy még a tévére se figyel, a focimeccs, a krimi se vonzza. Mindazonáltal a tévé fontos volna minden zárkában, mert behozza a kinti világot a falak közé, előbb-utóbb kialakít nézési szokásokat, elvonása pedig jó fegyelmező eszköz. Ha egy személy vétsége miatt az egész zárka kénytelen - mondjuk - egy hétig a tévét nélkülözni, a közösség meglehetősen hatékonyan képes a delikvenst rábírní, hogy máskor tartózkodjék a hasonló fegyelmeztetlenségektől.

- Kevés a pénz? De miért kevés? A Börzsöny Vegyipari Vállalat, ahol a nosztrai elítéltek dolgoznak, talán nem eléggé nyereséges?

- A vállalat bevételeit nem használhatjuk fel közvetlenül: önálló gazdálkodási egység, éppúgy működik, mint bármely más vállalat az országban. Az intézet költségvetési üzem, központi ellátmányból tartja fenn magát. Annyi közük van csupán egymáshoz, hogy a vezetőjük azonos személy, és hogy a vállalat fizikai állományát az intézet elítéltejei alkotják. A mi termelési értékünk évi 110 millió forint. Az ország tizenegy büntetés-végrehajtási vállalata körülbelül négymilliárdot termel, de a nyereség nem a büntetés-végrehajtás bevételeit gyarapítja.

- Nem volna célszerű itt is jobban alkalmazkodni a piaci körülményekhez? Olykor változtatni a termelési profilokat? Piacot keresni, hatékonyabban gazdálkodni?

- Ez beruházás, új gépek, felszerelések és átképzésre alkalmas munkásállomány nélkül nem megy. De vannak egyéb problémák is. Nevelési szempontból az volna a jó, ha az elítélt olyan munkakörben dolgozhatna, olyan munkát tanulhatna meg, amit a kinti életben is tud hasznosítani. A mi munkaalkalmaink nem ilyenek. Hiába tanul meg az elítélt labdát varrni, kötelet fonni, fehérműt, cipőfelsőrészt varrni - ezekkel kint nem sokra megy. Ha például hegesztő vagy lakatos lehetne... Ehhez azonban profilváltásra volna szükség, de mindenekelőtt arra, hogy megtanulják ezeket a mesterségeket. Az elítéltek többsége azonban csak egy-két évig van itt. Megtanulnák a szakmát, aztán elmennének. Az intézetnek és az elítéltnak jó volna, de a vállalat ezt nem engedheti meg magának. A nevelési és a gazdaságossági érdek ellentmondását csak központi intézkedéssel lehetne feloldani.

Rengeteg itt a fiatal. Óriási dolog volna, ha iskolai bizonyítvány mellett szakmaszerzésre is módjuk nyílna. A börtön legalább annyira a jövőbe tekint, mint amennyire a múltba. Büntet múltbeli cselekedetért, de az újabb elkövetését nemcsak a szabadságvesztés időtartamára akarja megakadályozni, hanem lehetőleg végérvényesen. Ha sem a fiatal, sem a körülmények nem változnak, erre aligha van remény.

Ezekről a kérdésekről szakmai körökben is viták folynak. Sokan úgy vélik, a „nyitottabb” gazdálkodás még gyorsabban csődbe juttatná a bévé vállalatokat, mint a jelenlegi rendszer. Szakképzetlen, gyenge egészségi állapotú, fegyelemhez nem szokott dolgozókkal nem lehet korszerűen termelni. Végül is arról van szó, hogy a jog és a nevelés elvei teljes foglalkoztatottságot írnak elő számukra, a gazdaságosság viszont azt kívánná, hogy az elítéltek egy részét még a termelés közelébe se engedjük.

- Az elítéltek jelenleg mennyit kereshetnek?
- Akik a költségvetési üzemben dolgoznak, azok kb. ezer forintot, a jól dolgozó vállalatiak ennek a három-, négy-, sőt ötszörösét is megkereshetik.
- Kik dolgoznak a költségvetésnél?
- Többek közt a szakácsok, karbantartók, írnokok, mosodások, pedagógusok, könyvtárosok.
- Szóval az ügyesebbje, az értelmesebbje.
- Igen, őket válogatjuk ki az úgynevezett bizalmi munkakörökre.
- Akkor itt is az „értelmiség” jár rosszul. Ha a fizetéseket nézzük, kifejezetten hátrányos értelmességet elárulni.
- Két teljesen különálló gazdálkodási egységről van szó. A költségvetési üzemben ezek a lehetőségek. Egyébként a különféle letiltások, adósságok miatt a keresetnek itt legtöbbször egészen más a szerepe, mint a külső vállalatoknál. S az „értelmiség” végül is - az egyéb ösztönzési, kedvezményezési lehetőségekkel - sokkal jobban jár, mint a többi elítélt.
- Érdekes, ugyanígy érvelnek a kerítésen kívül is. Apropó: mi történik az elítéltek fizetésével?
- Mindenkinek van egy kartonja, azon minden bevétel és kiadás föl van tüntetve. Először is levonjuk a napi 41 forint rabtartási költséget; kifizetjük a gyerektartást, esetleges OTP-tartozást. A többit megőrizzük a szabadulás utáni újratekzésre.

Meglehetősen furcsa szabad időről beszélni a szabadságvesztés intézményében, de minek nevezhetnénk másnak azt az időt, ami a nyolcórás munka, a tisztálkodás, étkezés és a körletben adódó tennivalók után megmarad. Ez bizony - ha korlátok között is, de - szabad idő, és nem is kevés. Egy héten akár háromszor is lemehetnek a pályára futballozni, ha más dolguk nincs, és aztán még ott van a könyvtár és az ún. kultúrkörlet többi lehetősége: a faragó szakör, az irodalmi, a zenebarát és könyvbarát kör; itt működik az iskola. A nyolc osztályt nem végzetek negyvenéves korukig kötelesek iskolába járni. Ehhez minden feltételt megkapnak: tanárokat, könyveket s tanfelszerelést az utolsó radírig. Itt még valóban ingyenes az oktatás, s a könyvtár 16 ezer kötetét meg az évi 32 ezer forintos könyvbeszerzési keretét sok magyarországi község megirigyelhetné, ahol büntetlen állampolgárok élnek esetleg jóval nagyobb létszámban. Aki pedig nem a lelkét, hanem a testét akarja építeni, az fölkeresheti a kondicionálótermet, amely elég jól föl van szerelve erősítőeszközökkel. Ebben a körletben működik a stúdió, jókora lemez- és hangszalaggyűjteménnyel. Sláger-, vers- és komolyzenei lemezek egyaránt vannak, ezekből és a központi stúdió által küldött riportokból, tudományos érdekeségekből készülnek a helyi rádió műsorai. A komolyzenei lemezek sem porosak, az elítéltek meglepően sokszor kérnek komolyzenét, megmondva a szerző nevét s a darab címét is. Van egy vasárnapi sorozat, mely klasszikus mestereket mutat be. Legutóbb Bachot. Rövid életrajzot állítanak össze a stúdiósok, aztán Bach-muzsika következik. Természetesen az elítéltek többsége nem ezt igényli. A könyvtárban sokan meséket, képeskönyveket kérnek, népszerű a tudományos-fantasztikus irodalom, Szilvási és Berkesi. Hogy mindenki elolvassa-e, amit kikért, vagy csak jó pontra vágyik, nehéz megmondani. De azért olyankor fölbred a gyanú, ha valaki lexikon helyett mexikont kér. Sok folyóirat és magazin jár. Sokan fizetnek elő a börtönújságra, a *Heti Híradó*-ra, melyben a nosztrai elítéltek cikkei, versei is rendszeresen megjelennek.

Minden azt szolgálja itt, hogy a társadalomból való kirekesztettség minél kevésbé nehezítse meg a visszatérést, a visszailleszkedést. Ez ugyanis a fő probléma. Aki kiszabadul, annak többnyire szinte megoldhatatlan problémákkal kell szembenéznie. Ott áll, ki több, ki kevesebb

pénzzel a börtön kapujában, és nincs hova mennie. Lakása nincs, munkája nincs, családja nincs. A nevelők éppen azt tartják legfontosabb feladatuknak, hogy segítsenek a családi háttér megőrzésében, a kapcsolattartásban. Régi megfigyelés: akit család vár, sokkal nagyobb esélye van rá, hogy nem kerül vissza. Az idős vagy beteg család és lakás nélküli szabadulók helyzete még reménytelenebb. Ha nyáron jött be, és télen szabadul, kaphat ruhát, télikabátot, s némi rabsegélyt is kiutálnak a számára, de hogy például szociális otthonba kerülhessen, azt nagyon nehéz elintézni. A parancsnok mondja, hogy itteni működésének tizenkét éve alatt ez csak kétszer sikerült. Kevés a hely a „kintiek” számára is, nehezen fogadják be a börtönből érkezőt. A börtön tehát büntet, nevel, kivonja egy időre a „forgalomból” az elítélteket, de társadalmi problémák megoldására nem képes. Az embereket sem tudja lényegesen megváltoztatni, s végképp nem azt a közeget, ahova az illető visszatér.

Rövid tartamú szabadságvesztés esetén semmi módja nincs az elítélt befolyásolására. Egyes nevelők szerint a mai körülmények között hat hónapos szabadságvesztést nem is volna szabad kiszabni, mert az többet árt, mint használ. Az előzetes házakban, a megyei börtönökben nincs mód a szelekcióra, a későbbi fegyházak vagy a jóval enyhébb büntetésű fogházak elkülönítésére. Itt tehát együtt lehet az első büntetésére váró csirketolvaj, a gondatlan gázoló és a többszörös visszaeső nehéz fiú. Ilyenkor leginkább az utóbbiak „jótékony” nevelő hatása érvényesül.

Mit szólnak a változásokhoz a felügyelők?

T. 1982-ben lett főfelügyelő, amikor új parancsnok került az intézet élére, s meghirdette az új nevelési koncepció bevezetését, amely valóságos palotaforradalmat váltott ki a hivatásos állomány körében. Több idősebb felügyelő azonnal nyugdíjba vonult, de akik maradtak, azok között is volt, aki ellenszenvvel, de mindenképp kétkedéssel fogadta „az emberi jogok” betörését a falak közé, „még olyan fegyelmet se fogunk tartani, mint eddig” - mondták.

T. zászlós 1963 óta szolgál Márianosztrán. Ősz hajú, barna szemű ember, látszólag nyugodt természetű, hogy aztán hirtelen haragra gerjedjen. Feltűnik, hogy olykor tegezi a fiatal elítélteket, amit pedig tilt a szabályzat.

Erről azt mondja: lélektani oka van. A tegezés azt jelenti az elítélt számára, hogy a bizalmamba fogadtam, s a kedvéért hajlandó vagyok eltérni a szabályzattól is. Ha behívok valakit ide az irodába, és magázom, nyomban visszakérdez: baja van velem, zászlós úr? Kérem, tegezzen... Ezeket a négyszemközti beszélgetéseket tartom a nevelőmunka alapjának. Négyszemközt a legkeményebb fiú is megjuhászodik. Az emberek egész másképp viselkednek, mint ha közösségben vannak. Logikus. A folyosón vagy a zárkában állva, a társak közelségét érezve szégyellnék beadni a derekukat. Ezért, ha én akarok valamit, behívom ide az elítéltet, higgyék el, kenyérre lehet kenni őket. Tudják, mennyien elsírják magukat ebben az irodában? Én már annak idején is fölöslegesnek tartottam az ordítózást.

Mindez szépen hangzik, s hihető. De hát, ahogy néhány bévés mondja, ezek a leányszállás-állapotok egyszer még megkérlik az árukat. Már a legkeményebb büntetésnek, a magánzárkának sincs visszatartó hatása. Megkeményedve, dacosan kerül ki, aki onnan jön. Az ember, főleg, ha csak egy hete él a börtön világban, elsősorban a szép szó erejében akar hinni, s elítéli a keménységet. A négyszemközti, emberi hangú beszélgetések is sikert ígérnek, néhány elítélt azonban inkább arról mesél, milyen kemény tenyere van ennek vagy annak a felügyelőnek. A főfelügyelő erre diplomatikus választ ad: „Egy tizenkét órás szolgálat rettenetes idegfeszültséget okoz.” „Ezek mégiscsak bűnözők” - teszi hozzá az egyik őr. Ennél többet aztán már nem is lehet megtudni a testi fenytésről. Minden válasz lényege az: tiltja a szabályzat, tehát nincs.

A legtöbb felügyelőnek megvan a kedvence, ezek a fiúk a négy szemközti beszélgetésen elmesélik, mi készül. Hogy ez a rendszer mennyire működik, jellemző, hogy az elítéltek többsége úgy lép be a főfelügyelő irodájába, kérni valamit, hogy azzal kezd: „zászlós úr, tudja-e, hogy odafönt a zárkában...” Valamit valamiért. A súlyosabb eseteket, így a szökési terveket viszont érdek nélkül azonnal jelentik. Amikor valaki szökni akar, egyszerre több helyről is jön a jelzés.

Igaz, a szökések nem gyakoriak. Általában azok szöknek, akik nem látják a büntetésük végét. Aki 2002-ben szabadul, reménytelennek ítéli helyzetét. Van egy elítélt - meséli a főfelügyelő -, aki éppen akkor szabadul, amikor nekem visszaigazolták az új kocsimat. Eleinte teljes letargiában járt-kelt, sokat beszélgettem vele, igyekeztem lelket önteni bele, azért meséltem el neki ezt a kocsiügyet is: neki is éppen annyit kell várni a szabadságra, mint nekem a kocsira. Várjuk együtt, tanácsoltam neki - érdemes. Úgy látszik, használt a rábeszélés, mert mostanában, ha találkozunk, mindig ezt kérdi: „Zászlós úr, nincs valami hír arról az autóról?”

Könnyű-e megszökni a börtönből, vagy sem, értelmetlen kérdés. A tiszték szerint a börtön biztonságosságát őrző technika elmaradott. Nyugaton már kiépültek olyan rendszerek, hogy elvileg nincs szükség őrésre. Erre a technikára nálunk nincs pénz, marad az őrtorony, a szöges drótkerítéssel megemelt falrendszer, mellette a gondosan elgereblyezett sáv, s a felszólítás utáni lövés.

Egy hét alatt nem lehet megismerni a börtön sajátos viszonyait. Inkább a kinti élettel való hasonlóságai tűnnek elő a furcsa külsőségek mögül. És az, hogy a börtön - a legnagyobb jó szándék mellett is - lényegében tehetetlen. Társadalmilag meghatározott okok juttatják ide az elítéltek többségét, s ezek az okok szabaduláskor éppúgy fennállnak, mint *bevonuláskor*.

J. birkózó alkatú, kefefrizurás, alacsony férfi, aki meglepően világosan fogalmazza meg a saját helyzetét. Harmincéves, nincs családja, nincs lakása, és szinte képtelen elviselni tömeget maga körül. Ezért igyekszik újra meg újra fogdába kerülni, s azért tagadja meg a büntetés lejáratá után a zárka elhagyását. Azt mondja, nem a munkát akarja elkerülni, hanem annyira idegesíti a többiek hangoskodása, gyakori veszekedése, köztökdése, hogy attól fél, valakit agyonüt.

„Én nem bírok játszani, értik, nem bírok - mondja a sapkáját cibálva. – A csöndet, a nyugalmat szeretem, ha nem bántanak, én se bántok senkit, van akaraterőm, de ha valaki lármázik, késsel hadonászok előttem, nem bírok uralkodni magamon, értik, és nem akarok újabb éveket kapni egy hőzöngő nyikhaj miatt... Félek, értik, magamtól félek. Elvagyok én jól egyedül az MZ-ben, kihúzom itt a hátralévő időt. Ha kimegyek, ott is legszívesebben egyedül lennék, valahol egy erdőben lakni, fát vágni... Én tudok dolgozni, ha megfelelő munkát kapok, olyan kötelet csináltam itt is, mint senki más. Az apám is itt töltötte a fél életét, olyan munkás volt, hogy ma is emlegetik. Mit gondolnak, mi van vele? Öreg, beteg, és semmije sincs. Hiába vagy bent jó munkás, kint az semmit sem ér. Hova menjek, ha szabadulok? Munkásszállásra? Nem, annál a börtön is jobb. Hiába fogadkozom most őszintén, hogy nem jövök vissza többet, én hiába változom meg az itt töltött évek alatt, a sorsom, az életem, a körülményeim nem változnak meg. Ugyanott folytathatom, csak még reménytelenebbül. Megpróbálok majd kitörni abból a világból, ami a nevelőintézetben kezdődött hároméves koromban, de nem fog sikerülni. Nem sikerülhet, értik. Előbb-utóbb visszakerülök ide. Olyan vagyok, mint a pók, bármilyen messze menjek is innen, az a láthatatlan fonal nem szakad el, s összeköt ezzel a börtönnel, akár akarom, akár nem.” J. áll, gyanakvó szemmel méreget bennünket, szemében megvetés: *nem értenek maguk semmit*.

Mi döbbenet egymásra nézünk, és nem tudunk megszólalni.

VIZEK ÉS HIDAK

Havasi János: A vízben nincs ujjlenyomat

A kaposszekcsői szőlőhegy felől kis patak csordogál a Kapos felé Annak idején, a dombóvári gimnáziumba menet, naponta átkerekeztem hídján. Néha lementem a vízhez kezét mosni.

Lemegyek most is, a vizet azonban hiába keresem. Koromfekete, mocsos lében béka evickél. A fekete massa a hátára ragadt, kétségbeesetten kapaszkodna kifelé, de meredek a part, a rézsút sikamlós, olajos iszap borítja.

Undoromat legyőzve vízmintát veszek a patakából. Mintha sűrű feketekávé lötyögne az üvegben. *Laborvizsgálatra kellene vinni* - ötlök föl bennem. Állapítsa meg szakember, mi folyik innen a Kaposba.

Emlékek fűznek ehhez a vidékhez. A Baranya-csatorna és a Kapos találkozásánál nőtem fel, ez a két víz jelentette számomra a Mississippit, a Dékány-regények Adriáját. Gyermekkorom álmvíze, halaival, kiismerhetetlen forgóival, könnyen omló partjaival. A látóhatárig húzódó fényes szalag, melyben a dombóvári hídról szemlélődve visszatükröződött az alkony minden varázsos fényjátéka.

A Kapos: folyó a Dél-Dunántúlon. Kelet felé induló, majd északkeletnek forduló 113 kilométeres keskeny csík Kiskorpád és Tolnanémedi között. A megyehatárokat nem tisztelve a Balaton-parttól a Mecsekig húzódó löszös dombvidék vizeit szedi össze, s vezeti a Sióba.

A Kapos: az ország egyik legszennyezettebb folyója. Háromezer négyzetkilométeres vízgyűjtőjén harmincnál több szennyezőforrásról tudnak. Vize a dombóvári szakaszon használhatatlan, élővilága kihalt. A folyó fegyelmezetten, csatornamederbe szorítva surran alá a somogyi, tolnai löszhátak között. Árvízveszély nincs. Ötször ekkora vizet elbírnának a gátak, csak volna benne, hogy mosná ezt a tengernyi mocskot.

És a csend... A búzt csak azok érzik, akik kimennek a partra, de a csend messzire hallatszik. Megszűnt a békakonzert, amely tavasszal, nyár elején elmaradhatatlanul hozzátartozott a Kapos menti éjszakákhoz. Nincs béka, csak ez az egy, amelyik itt kepeszt a szőlőhegyi árok olajiszapjában. Tapossa a fekete sarat.

Ősz van, 1986 szép hosszú őszevadja. Járkálok, utazgatok a Kapos forrása és torkolata közt. Keresem a szennyet okádó beömlőnyílásokat, az élővizet pusztító bűzös kloákákat.

A forrásvidékre indulok. Különös rítus egy ilyen csöpp folyó eredetét föl kutatni. Az Amazonas forrásainál bolyongani bizonytalán látványosabb volna. De mindenekeelőtt magamat kell meggyőzőnöm róla, hogy ez a folyó tisztán születik; nem bűzös, szürke lé csordul ki a földből a Zselic dombjai között.

Dombóvártól nyílegyenesen nyugat felé vezet a Kapos vékony csíkja. A völgy is keskeny, talán kilométernyi széles lehet. Bal kéz felől meredek dombsor szegélyezi, melyet szűk patak-völgyek szabdalnak fel, szinte mértani pontossággal merőlegest húzva a folyó vonalára. Történésznek, régésznek nagy élmény erre utazni. Óskori, kelta, római, középkori emlékeket egyaránt rejt a táj.

Kaposvárt nyugat felé elhagyva, a nagykanizsai országút végig a Kapos egyre keskenyülő medrét követi. Gige felé kanyarodunk el. Kiskorpád határában híd, alján kis patak csörgedez. A mederben nád, zsombék, a víz sekély és kristálytisza. Tiszta még Kaposujlaknál is. Már

idelátszanak Kaposvár panelházai, a gyárak pipáló kéményei. Állok az újlaki hídon, figyelem a köveken átzúduló vizet. Látom a meder alját, a félig betemetődött autógumit, a fülét vesztett vaslábost is. A civilizáció első jelei!

A Kapos meglehetősen gyorsan lábra kapott, a forrástól néhány kilométernyire már pataknál szélesebb a medre, gyors a folyása.

Autóba szállok, áthajtok a városon, a kaposhomoki hídnál megyek ismét a vízhez. Ez már nem az én Kaposom. Kicserélték, megmérgezték. Bűzlik, hányja magából az undorító fehér foszlányokat. Volt közben egy város...

A laikus számára meglehetősen bonyolultnak látszik a vízügyi igazgatás szervezete. Az igazgatóságok szakaszmérnökségekre, azok pedig felügyelőségekre oszlanak. Vannak vízmű- és vízgazdálkodási, továbbá víz- és csatornamű vállalatok - természetesen mind sajátos funkcióval -, s van külön Vízgazdálkodási Tudományos Kutatóintézet is. Nem felejtkezhetünk meg a Köjálról sem, amely gyakran végez vízminőségi vizsgálatokat.

Sok bábája van a gyerekeknek.

Nem újdonság a magyar közigazgatásban, most mégis újra megmosolyogtat, hogy még e rövid és vékonyka folyót is kettévágja a hivatali határ. Hozzászoktunk már, hogy az egyik megyéből a másikba átlépve ugyanaz az út hirtelen megváltozik, hogy az egyik megye napilapját a másik vármegyében nem lehet előfizetni, s hogy kórházba sem mindig a legközelebbi városba vihető a beteg. Mégis: groteszk fintora az adminisztratív szervezésnek, hogy ha Dombóvár nyugati csücskén mosom ki az akkumulátoromat a Kaposban, még a negyven kilométerre székelő pécsi, ha a keleti végén, már a százötven kilométerre lévő székesfehérvári vízügyi igazgatósággal gyűlik meg a bajom. Csoda-e hát, hogy a két igazgatóság sem tudja mindig, mit várhat a szomszédjától? „Külön kis ország mindegyik” - mondta egy felügyelési ember. És elmesélte, hogy tavaly a pécsiek minden értesítés nélkül elengedték a hatalmas Hársasberkitározó vizét. A Kaposon levonuló félméteres árhullám elvitte a fehérváriak gátjait, amelyeket Kurdnál a vízmérce építéséhez raktak fel. „Na jó, de kinek a dolga lett volna közölni, hogy ott építkezés folyik?” - védekeznek a pécsiek.

A folyó és mellékvizei minőségét mindkét igazgatóság az úgynevezett törzshálózati pontokon rendszeresen, általában kéthetente ellenőrzi. A pécsiek Kaposvár fölött a Cseri úti hídnál és Fészerlagnál, a fehérváriak Kurdnál és Pincehelynél mérnek. A Köjál elsősorban bakteriológiai szempontból vizsgálja a vizet. A napi figyelés, ellenőrzés a gátörök feladata. A rendkívüli szennyezést azonnal jelezniük kell, erre kiépült telefonhálózatuk van.

A vízminőséget egységes - bár ideiglenesnek nevezett - KGST-szabvány határozza meg, így a határokon átfolyó vizek minősége azonos módon értékelhető. Nem tudom, miként vélekednek erről odaát, mindenesetre az évente kiadott országos vízminőségi térkép alapján megállapítható, hogy a Kraszna, a Szamos, a Hernád, a Sajó nem éppen kristálytisza állapotban érkezik a magyar határjelzéshez.

A magyar szabvány 1983-ban megváltozott, de a KGST-normákat változatlanul használják, így én is ezekre építék a továbbiakban.

A felszíni vizeket - felhasználhatóságuk szerint - négy vízminőségi kategóriába sorolják.

A legfőbb vízügyi hatóság minden évben kiad egy térképet, amely a felszíni vizek szennyezettségi állapotát demonstrálja. A Kapost a somogyi megyeszékhelyig az I. osztályt jelentő kék és a II. osztályt jelentő sárga vonallal jelölték. Kaposvártól kezdve a torkolatig húzott bal parti barna csík az oxigénháztartás teljes csődjét jelzi. Ilyen nagy mértékben és ilyen hosszan

szennyezett folyót keveset találni a térképen. Legfeljebb a Sajó és a Nádor-csatorna vetekedhet vele.

Kémialeckét is kell vennie annak, aki a vízügyekbe ártja magát. A vízminőség megállapításához ugyanis tucatnyi kémiai tényezőt vizsgálnak meg a laboratóriumokban. A legjellemzőbb mérőszám az oxigénfogyasztás, az oxigéntelítettség, az összes oldott só és az ammóniumionok mennyisége. Persze, nem elhanyagolható a vízben lévő nátrium, nitrát, nitrit s az olajok és zsírok mennyisége és aránya sem.

A vízminőségi vizsgálatok Jolly Jokere egy betűszó, a KOI, amely a víz kémiai oxigénigényét fejezi ki. Azt mutatja meg, hány milligramm oxigén szükséges egy liter vízben lévő szerves anyag lebontásához. Magától értetődik, hogy a folyóvíz, amely az oxigénutánpótlást a levegőből nyeri, sokkal több oldott oxigént igényel, ha telítve van bomló, rothadó szerves anyagokkal.

A következőkben a KOI-ba mint a szalmaszálba kapaszkodom. Különben elvesznék az adatok ingoványában. Úgy tapasztaltam, az általános beszélgetések során a szakemberek is ezt a biokémiai fogalmat használják a vizek jellemzésére leggyakrabban.

S hogy legyen mihez viszonyítani, vegyünk egy támpontot: az általunk köznapi értelemben vett *tiszta folyóvíz* kémiai oxigénigénye *25 milligramm/liter*.

Idézet a két igazgatóság 1980-as tanulmánytervének állapotfelméréséből: *A Kapos-vízgyűjtő Baranya-Somogy megyei részén 22 jelentősebb kommunális és ipari szennyvízbevezetés található, amelyek - közvetlenül vagy mellékvízfolyások közvetítésével - kb. 37 500 m³/nap szennyvízzel terhelik a Kapos. A szennyező létesítmények 90 százaléka Kaposvár térségére esik. A szennyező anyagokat tekintve különösen az oxigénfogyasztásban mérhető szerves anyag (28 tonna naponként! H. J.), valamint a technológiai eredetű sóterhelés jelentős.*

Játsszunk egy kicsit a számokkal: a 37 500 köbméter 37 millió 500 ezer liter szennyvizet jelent naponta. Mintha 375 ezer egyhektós hordót ürítenének a folyóba! A helyzetet különösen az teszi tragikussá, hogy a Kapos nem tartozik a legbővebb vizű folyók közé. Szinte csoda, hogy ekkora vízgyűjtőről csupán ilyen kevés víz gyűlik össze a medrében. Kaposvár környékén - közepes vízállás esetén - a Kapos percenként 55 köbmétert szállít, de az augusztus-szeptemberi kis víznél előfordul, hogy csak tízet vagy még kevesebbet. A három legnagyobb kaposvári szennyező, a *cukorgyár*, a *húskombinát* és a *tisztítótelep* naponta 26 ezer köbméter szennyvizet enged el, vagyis percenként 18 köbmétert. Nem kell különösebb számtani tudás ahhoz, hogy kiszámítsuk: pusztán e három üzem szennyvize egyharmadával növeli meg a szállított víz mennyiségét! Hol van az már, amikor egy folyó vízszintjét csupán az elpárolgás és a csapadékkal, a mellékvizekkel érkező utánpótlás szabályozta! Egy vízügyi mérnök szerint „ha szombaton este sokan mosnak és fürödnek Kaposváron, azt néhány óra múlva Dombóvárnál is észre lehet venni”.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a cukorgyár nem csupán szennyvízzel tölti fel, hanem ki is veszi a folyó vizét. Persze, ott nyúl hozzá, ahol kloákája még nem fertőzte meg. A cukorkampány idején - ami épp a legaszályosabb őszi hónapokra esik - néha egyharmadáig, feléig kiszippantják a vizet a mederből, hogy aztán lejjebb szennyvízként bocsássák vissza. Nemegyszer megtörtént, hogy az alacsony vízállás miatt a mederben alig maradt víz. *A Kapos teljes egészében átfolyt a gyáron.*

Amennyire unalmas, annyira tanulságos az a lista, amelyet különböző tanulmányok alapján a Kapos vízszennyezőiről készítettem. Természetesen nem mind közvetlenül a folyót fertőzik. A Mecsek vidékéről például a Baranya- és Kaszárnya-patak közvetítésével jut el szennyáradat a Kaposba. Szennyezett az egész vízgyűjtő, a Kapos legfeljebb csak nedvesíti a területet.

A vállalatok ún. szociális és ipari vízzel pusztítják a vívilágot, a mezőgazdasági üzemek elsősorban a hígtrágyával. (A *szociális víz* ebben az esetben a konyhák, fürdők, vécék vizét jelenti.) A gyárak, üzemek többségében korszerűtlen, hatástalan a tisztítóberendezés. A legjobbak is 50-80 milligramm/literes KOI-val engedik ki a vizet, ami a tiszta víz kritériumánál kétszer, háromszor rosszabb érték. De az alsómocsoládi sertéstelep például, 1760 mg/literes KOI tartalmú sertéstrágyával rothasztja a Szalatnaki-patak vizét!

Lehetetlen, hogy az üzemek ne volnának tisztában az általuk okozott károkkal. Ha más nem, a környezetvédelmi bírság bizonyára figyelmezteti őket felelősségükre. Aligha lehet teljes a kép, ha nem kérdezzük meg a véleményüket, ha nem hallgatjuk meg mentségeiket.

Kezdjük a kaposvári cukorgyárral. Nincs olyan ember a Kapos mentén, aki ne ezt az üzemet tartaná a folyó első számú közellenségének. A gyár - az öregek elmondása szerint - régen is szennyezte a vizet, de csodák csodája, csak a kampányt megelőző időben, amikor átmosták a gépeket. Ilyenkor két-három hétig zavaros volt a víz, bódult halak úszkáltak a tetején. Ezeket hívták cukros halaknak, melyeket könnyen össze lehetett fogdosni kézzel is. Már akinek volt gusztusa hozzá. A két hét elteltével aztán megint tiszta volt a víz.

A cukorgyár naponta 3000 tonnát dolgoz fel. Rengeteg vízre van szükség ennyi répa megtisztításához, hiszen a beérkező mennyiség egyötöde sár. Sár és műtrágya. A Kapos vizét a mosáson, az *úsztatáson* kívül még hűtővízként is felhasználják.

Szendefy György hidrotechnológus feltűnő vehemenciával bizonygatja, hogy a gyár a mosóvízzel ma már nem szennyezi a Kapost. *Üzemszerűen nem*, helyesbíti magát, aztán dantei képeket fest arról, milyen szörnyűségeket követtek el korábban a folyó rovására.

„Szeptember-októberben alig van víz a Kaposban. Nekünk pedig akkor kell a legjobban a víz; az üzemnek, ugye, termelnie kell. A mederben sokszor semmi sem maradt. Akkor telt meg ismét, amikor a gyár alatt kiengedtük az úsztatóvizet. Elképzelheti, mi volt abban. A legrosszabb a répatörmelék. Óriási oxigénmennyiség kell a lebomlásához! De tavaly óta ez már nincs. Vége! Megoldottuk a zagyelhelyezést.”

Elmondja, hogy a zagyot - vagyis a mosás után leülepedett sokféle anyagot - többszöri tisztítás után egy hosszú vezetéken keresztül Kaposvár határába vezetik, s ott úgynevezett zagykazettákat töltenek fel vele. A zagy végleg ott marad, a víz pedig a sántosi biológiai tőrendszerbe csurog át. Innen csak hét-nyolc hónapos tisztulás után kerül át a Kaposba. Az ötlet Szendefyéké, a pécsi vízügyi igazgatóság is támogatta. Az új metódus az 1985. évi cukorkampány idején vizsgázott, a szakértői jelentések szerint sikerrel. 1986 őszén már nem folyt mosóvíz a Kaposba, ennyiben tehát érthető Szendefy György elégedettsége.

A hűtővíz azonban még mindig szennyezi a Kapost. El sem lehet tévesztetni az elfolyó víz útját; a keskeny csatornában 50-55 fokosan gőzölög a kondenzvíz, ideje sincs arra, hogy lehűljön. Habosan, forrón ömlik a Kisgáti-patakba, s onnan a Kaposba.

Állunk a gomolygó párában. „Ezt nevezik hőszennyezésnek, ugye?” - fordulok Szendefyhez.

A mérnök bólint.

Sajnos, van benne szervesanyag is. Főleg, ha valahol megbicsaklik a technológia. Vagy nemtörődömség, figyelmetlenség miatt. Mert ilyen is előfordul. Persze nem úgy kell elképze-
lni, hogy édes víz folyik a Kaposba, de a cukorból a kevés is megnöveli a víz oxigénigényét.

Visszatérve az irodába, ismét bizonygatni kezdi: „A szennyezés KOI-ja 100 milligramm körül van literenként. Éppen a határértéken!”

A határérték, amelyet Szendefy emleget, a Kapos területi besorolásából következik. Minden folyót kategorizálnak, meghatározzák, mekkora KOI értékű szennyvíz vezethető a medrébe büntetlenül. A Kapos a III. területi kategóriába tartozik. *Ipari víz*. Itt engedékenyebb a szabvány, a 99 milligramm/literes szennyezést, vagyis a tiszta víznél négyszer rothadtabb víz eleresztését - még meg lehet úszni bírság nélkül.

A kaposvári cukorgyár 8,3 millió forint szennyvízbírságot fizetett ki az elmúlt öt évben. Ez is ad tán némi képet a szennyezés nagyságáról.

Átlapozzuk az októberi vízszennyezési adatokat. Néhány KOI-érték, csak úgy találomra: 454, 379, 92, 395, 109 mg/liter... Az átlag nem éppen 100 körüli!

Szendefy György most sem jön zavarba: „Ez egy kicsit több, mint amit mondtam, nem vitás. De ezek csak az indulási adatok. Amikor még bejáratós volt a technológia. Egy autó fogyasztását sem akkor mérik, amikor az első kilométereket futja! A kiugróan magas értékeket a rendkívüli hibák okozzák.”

Aztán hosszabb fejtegetésekbe kezd a gyár vízvédelmi terveiről. Igazából akkor kezdek odafigyelni, amikor megüti a fületem egy mondat: „A környezetkímélő megoldások a technológiában is előnyösen alkalmazhatók.”

- Nocsak...

- A gyárnak nem érdeke a vízszennyezés! Nem annyira a bírság miatt, bár az sem kis tétel. De ha most megtaláljuk a hűtővíz visszaforgatásának módját, az nemcsak a Kapos szennyezését szünteti meg véglegesen, hanem a vízkivételt is feleslegessé teszi. Végso soron pedig gazdaságosabbá teszi a technológiát.

Elképzelésük lényege:

A Kapos túloldalán van egy nagy földmedence, korábban ülepítőnek használták. Oda vezetik majd a hűtővizet, s ha lehűlt és biológiai úton megtisztult, visszafolyatják a kondenzátorba.

A mérnök azzal búcsúzik, hogy a környezetvédelem helyett szívesebben használja a környezetgazdálkodás kifejezést. Jobban cseng az ipariak fülében.

Ha jobban cseng, ám legyen. Csak tartalom legyen mögötte.

A másik mamutszennyező a kaposvári húskombinát. Kisvárosnak is beillő telephelyét alig néhány száz méter választja el a cukorgyártól. A Kapos itt nemcsak képletesen, hanem valóságosan is keresztülfollik a gyáron. Igaz, nem csöveken, hanem a saját medrében.

Naponta 2000 sertés és 15-20 szarvasmarha leli halálát a vágóhídon. Elképzelhető, mennyi vér, zsiradék, szőr, csont, bél és más melléktermék keletkezik ilyen méretű „húsgyártás” mellett. S bizonytal jogos az igény, hogy ekkora üzem példásan gondoskodjék környezetének megóvásáról.

E törekvés (látszólag) már a gyárudvaron megmutatkozik. Aki itt nem fehér ruhában járkal, az vagy vezető, vagy vendég. Így sétálunk kirívó civilben Beér Ernő környezetvédelmi üzemvezetővel, akit kísérőül kaptam. Beér vegyész-mérnök, két éve dolgozik a vállalatnál.

- Jól érzem itt magam - mondja, talán hogy túllegyünk a puhatolózó bemutatkozáson. - Általában figyelembe veszik a véleményemet. Sok helyen csak hátramoszdítónak tartják a környezetvédelmist; amolyan zöldpárti csodabogárnak. Meghallgatják, bólogatnak, aztán minden megy tovább a műszaki fejesek akarata szerint. Itt a környezetvédelem szerves része a technológiának. Erről majd maga is meggyőződhet.

- Milyennek látja a Kapost?

- Kicsinek... Egyébként elég csak ránézni. Az év első felében még úgy-ahogy van benne élet, de a cukorkampány alatt kirothad belőle minden.

- Csak a cukorgyár ludas ebben?

- Nem, nem. Most még mi is erősen szennyezzük a folyót. Azt hiszem, nem volt szerencsés két ilyen behemót üzemet ide telepíteni ennek a kis folyónak a partjára. Kevés a vízhozama, nem bírja el a szennyezést. Meggyőződésem, hogy a Kapos problémája az ipartelepítés problémája is egyben.

A húsüzem termelése 1979-ben futott fel. Nyugatnémet technológia alapján, ekkor épült fel az új exportüzem. A gyár természetesen nem vesz ki vizet a Kaposból. Annál sokkal drágóbbak az egészségügyi előírások. A saját kútjait és a városi vezetéket használja. De a vízszennyezésből annál jobban kiveszi a részét. A fürdők, konyhák, vécék vizét a városi tisztítótelepre, az ipari vizet - előtisztítás után - közvetlenül a Kaposba vezetik. 3-4000 köbméter a napi mennyiség. Tavaly májusig az ipari víz is a tisztítótelepre ment. Akkor döntötték el, hogy inkább a Kaposba engedik. Vajon miért?

- Egyrészt a telep nem tudná fogadni, vagy ha tudná is, képtelen volna megtisztítani. Másrészt a csatornahasználatért elképesztően nagy összeget kellene fizetnünk. A díjat jogszabály állapítja meg, aszerint, mennyire védett területen működik a gyár. Mi ötven kilométerre vagyunk a Balatontól, mégis a balatoni körzethez soroltak bennünket, a legmagasabb csatornadíjjal. Miért dobjunk ki naponta ötvenezer forintot az ablakon, amikor a tisztítótelep is majdnem ugyanolyan mocskosan engedné a Kaposba?

- A tiszta víz értékének harmincszorosával szennyezik...

- Fizetjük is érte a bírságot! Tavaly 3 és fél milliót. De még mindig jobban megéri, mint a csatornadíj.

- A csatornadíj üzemi költség volna, a bírság a nyereségből úszik el!

- Igaz, de a cég eleve veszteséges...

Hát persze, így már egészen más! Így könnyű. Legalábbis egyelőre. Mert a kombinát 1986. december 31-ig még a hatalmas állami támogatásban részesülő húsipari trösztöz tartozik; január 1-jétől azonban önálló lesz, s ki tudja, mennyire bőkezű állami vezetéssel találja szembe magát. Beér Ernő szavaiból kitűnik, hogy ebben az alapjában véve korszerű nagyüzemben már nem sokáig kezelhetik ilyen nagyvonalúan a szennyvízkérdést.

Az új kaposvári szennyvíztelepnek 1988-ban kell működésbe lépnie. A húskombinát is csak eddig kapott engedélyt arra, hogy ipari vizét a Kaposba vezesse. De a gyár 1988 után sem akar a tisztítótelepre csatlakozni, mondván, aligha mérsékelik addig a csatornadíjat. Új megoldáson török hát a fejüket.

„A város határában találtunk egy nyárfást. A mezőgazdasági főiskoláé - mondja. - Az előtisztítóból ide akarjuk kivezetni a szennyvizet. A nyárfa télen is elfogadja a vizet, nem fagy ki. A mi vizünk zsíros, tápértékben gazdag, kémiailag egyáltalán nem szennyezett. A kijelölt erdő-

részeket háromévenként kellene »leművelni«, a fakitermelés hasznából közösen osztoznánk a tangazdasággal. Biztos vagyok benne, hogy ez volna a legtisztább és a leghasznosabb megoldás. A szennyvíz nem terhelné sem a Kapost, sem a tisztítótelepet, viszont hasznot hajtana az erdőgazdálkodásban.”

Az előtisztító. Magas falak, csőhálózat, rejtélyes irányokba kanyarodó lépcsősor. És émelyítő bűz. A fal tövében konténerek sorakoznak, a szag innen tör elő, a homokszínű, zsíros pépből. A tisztítás egyik végterméke ez: a zsíriszap.

- Nálunk a melléktermékek feldolgozása és a szennyvíztisztítás ugyanolyan rangú technológiai kérdés, mint a húskészítmények előállítása - erősíti meg ismét Beér Ernő. - A gyár évente 40-50 millió forintot költ szennyvíztisztításra. Ezt az előtisztítót '79-ben vette meg a cég. Norvég gyártmány, a neve: Alwatech. A vért, a zsírt és a fehérjéket szűri ki a vízből, aztán az úgynevezett flotáló kádakban kicsapja a lignoproteint.

- Az micsoda?

- Az egy fehérjékben roppant dús anyag, amit - elvileg - takarmányozásra lehet használni.

- Miért „elvileg”?

- Mert az állatok ugyan meg nem eszik! A kicsapatott iszapot ugyanis először sterilizálni kell, aztán szárítani. S ez a gond: a berendezés 100 fokon szárít, de a fehérje már 80 fokon elkezd bomlani. Rákenődik a szárító falára, megég, fekete por lesz belőle. Így nem veszik át. Már nem tartunk ott, hogy mindent el lehet adni a vevőnek.

- Norvégiában nem sül oda?

- Kértünk tőlük mintát, az még sokkal csúnyább volt. A norvégok, legalábbis azt hallottam, sarkvidéki állatokat etetnek vele...

Végül is itt van egy méregdrága gép, ami nem tudja azt, amiért megvették. Az előtisztítást ugyan jól elvégzi, a termelékenységével sincs baj, „csak” a végtermék nem akar sikerülni.

- Kétségtelenül nem ártott volna jobban megnézni, amikor megvették - ismeri el az üzemvezető. - De már kitaláltuk, mi legyen a zsíralappal. Összefőzzük a csatornazsírral, le választjuk róla az ipari zsírt, s az így nyert húspépet kínáljuk fel eladásra. Már meg is indult a próbaüzem, de le kellett állnunk, mert hiányzik két szelep. Egészen olcsó alkatrészek.

Állok az Alwatech egyik hídján, alattam vérpatak folydogál. eltűnök: milyen apróságokon múlik néha a környezetvédelem!

S ha ilyen apróságokon múlhat, mi lesz, amikor a vállalatnak önállóan kell megállnia a helyét? Ha már nem injekciózzák a húsipari tröszt ernyedt testébe a milliárdokat?

És ha mégsem sikerül megállapodni a tangazdasággal?

A húszem napi 3000 köbméterével szemben a kaposvári szennyvíztelep 7500 köbméterrel szennyezi a Kapost. Kertszomszédokról van szó, a folyónak lélegzetvételní ideje sincs a két csatornanyílás között.

Bognár László üzemvezetővel szemerkélő esőben bolyongunk a különböző rendeltetésű medencék, tornyok, épületek között.

Az első stációra a bűz hívja fel a figyelmet. Hosszúak, mély aknába érkezik a város szennyvize, mindaz, ami a konyhák, fürdőszobák, az illemhelyek lefolyóiból, az üzemek kloáka maximáiból a csatornahálózatba került. A felszínen úszkáló mindenfélét jókora rács szűri

meg, majd egy fésűs rendszer emeli ki az aknából. Olyasfajta, mint az elevátor, amit a régi cséplések alkalmával használtak. Mi tagadás, nem irigylem, akinek a rácsok tisztántartása a feladata.

Innen a szennyvíz egy homokfogón át az előülepítőbe kerül, ahol zsirtalanítják. Útja aztán az elosztóaknába vezet, ahonnan 7500 köbméter a levegőztető medencékbe, 7500 pedig további tisztítás nélkül a Kaposba folyik.

- Hogyhogya csak a felét tisztítják rendszeresen?

- Nem tudunk mást csinálni - mondja Bognár. - Húsz évvel ezelőtt Kaposvár szennyvíz-kibocsátása napi 5-6 ezer köbméter volt. A telepet is erre méretezték. Az idők folyamán fel tudtuk tornászni a teljesítményt 7500 köbméterre, de tovább nem megy. A városból manapság 15 ezer köbméter jön, de volt már 18 ezer is, amikor a húskombinát még a mi hálózatunkra csatlakozott.

- Nem lehet meggyorsítani az átáramoltatást? Hogy a tisztítóban kevesebb ideig maradjon a víz, de legalább az egész átfolyjon rajta?

- A tisztító úgynevezett eleven iszapos rendszerben működik. Az élőiszap rothasztja ki a szerves anyagokat a szennyvízből. Meg lehetne gyorsítani az útját, de akkor nem indulna meg a kellő biokémiai folyamat. A rendszer hatástalan maradna.

Pedig a telep - figyelembe véve a körülményeket - nem dolgozik rosszul. Az ülepítés, levegőztetés után már tiszta víz csordul ki a medencék túlfolyóin. Persze, ez a tisztaság nagyon is viszonylagos. A víz KOI értéke 100 milligramm/liter körül van; a poharamat nem merném belemeríteni... Miután ismét összekeveredik a csupán mechanikailag megtisztított szennyvízzel, a telepet végül is átlagosan 400 milligramm/literes KOI-val hagyja el. Újabb hatalmas szennylökés a cukorgyár és a húszüzem által meggyötört folyónak.

- Mi lesz a szennyvíziszappal?

- Az elő- és utórothasztókba kerül. A rothasztás során metángáz szabadul fel, amit fűtésre használunk. Télen is csak rásegítőnek kell bekapcsolni a földgázt. A kirothasztott iszapot összekeverjük a szippantott szennyvizek iszapjával, majd centrifugálással víztelenítjük, és kivisszük Toponárra, a téész mintagazdaságába. Itt szalmával, növényi hulladékkal keverik össze, komposztálják. A végtermék - egyelőre kísérleti anyag - a virágföldhöz hasonló, fekete, humuszban gazdag matéria, amit talajjavításra lehet használni. Még csak azt kell megvizsgálni, nem marad-e mérgező anyag az iszapban. Korábban az iszap a szikkasztó tavakba került. Nem volt megnyugtató megoldás, mert az iszap nedvei átszivárogtak a talajvízbe, de magával az iszappal sem tudtunk mit kezdeni. Mára a tó szinte teljesen rekultiválódott.

A telepet már nem lehet tovább bővíteni, de épül az új tisztító a város határában. Napi 80 ezer köbméteres teljesítményével - ha semmi nem jön közbe - hosszú időre megoldja Kaposvár szennyvíz gondjait.

Addig azonban a szennyvíztelep is szorgalmasan fizeti a bírságot. Így van ez rendjén, mondhatnánk, csak hogy a helyzet fonákságát nem nehéz átlátni:

Épített az állam egy szennyvíztisztítót. Kicsire tervezik, vagy később lépi át teljesítőképességének határait, a lényeg szempontjából közömbös: egy idő után képtelen a feladatát ellátni. Az állam mégis kötelezi, hogy minden mennyiséget fogadjon. Aztán megbírságozza vízszennyezés miatt...

Nem egyedi jelenség ez még mindig erősen túlszabályozott gazdasági életünkben. Tipikus esete annak, amikor az állami igazgatás nem meri vagy nem akarja nyíltan bevallani, hogy a

feladat megoldása meghaladja az erejét. Farizeus módon - a „köz érdekében” - elrendeli a végrehajtást, a következő pillanatban pedig lesújt arra, aki az utasításnak engedelmességet. Mi több, a végrehajtót mazochizmusra kényszeríti, hiszen - a szennyvíztelep példájánál maradva Bognár Lászlóék voltaképpen magukat büntetik meg, amikor pontos adatokat szolgáltatnak az általuk folytatott vízszennyezésről. Tekintettel arra, hogy az itt dolgozók jövedelmét - éppen kiszolgáltatottságuk miatt - lényegében nem érinti a víztisztítás „hatékonyasága”, nem más ez, mint pénzes társasjáték - népgazdasági szinten. Az állam egyik zsebéből csúsztatja a pénzt a másikba - a dolgozók asszisztenciája mellett.

A bírság. Ideje erről is szót ejteni. Az Országos Vízügyi Hivatal elnökének 3/1983. sz. rendelkezése kimondja: *A befogadót fertőző vagy károsan szennyező, illetőleg veszélyeztető üzem tulajdonosi, illetőleg kezelői jogait gyakorló vagy azt üzemeltető gazdálkodó szervezetet a jelen rendelkezés szerint megállapított mértékű szennyvízbírság fizetésére kell kötelezni.* A szövegből néhány zárójelet kiirtottam, de még így is kellőképpen bonyolult. Annyi mindenestre kiderül, hogy büntetés vár nemcsak a szennyező, hanem a környezetet veszélyeztető üzemre is. A bírságot évente egy összegben kell befizetni a Vízügyi Alapba. A jogalkotó szándékai szerint ezt a tőkét arra a célra gyűjtik, hogy elősegítsék a vízszennyezések megszüntetését, hozzájáruljanak a vízminőség-védelmet szolgáló üzemi beruházásokhoz. A Vízügyi Alapból a vállalatoknak juttatott összeg azonban nem lehet több, mint a beruházás költségeinek egyötöde. Az elmúlt fél évtizedben a Kapos somogyi szakaszán csupán a kaposvári cukorgyár kért és kapott támogatást: 2 millió forintot. (A már említett zagytároló kiépítéséhez.) Tanulságos volna utánajárni, vajon miért csak egy cég vette igénybe ezt a lehetőséget? Vagy többen is szerettek volna támogatást kapni, de hiába kérelmezték? Okom van feltételezni, hogy a Vízügyi Alap kezelői nem zárkóztak volna el más üzemek támogatásától sem. De egészen a legutóbbi időig kényelmesebb volt kifizetni az évenként esedékes szennyvízbírságot, mint a víztisztítás módozatain töprengeni. Elképzelhető - nem tudom! -, ha a cukorgyár esetében nem lett volna annyira nyilvánvaló és óriási mértékű a vízszennyezés, nem vágtak volna bele a fejlesztésbe. Ahol a kibocsátott szennyvíz mennyisége csupán néhány száz köbméter naponta, ma sem igen igyekeznek az elavult tisztítórendszert felújítani. Mert még mindig olcsóbb a bírságot kifizetni. Vajon meddig még?

A rendelet egyébként számos kivételt tesz. A jogszabály egészét tekintve jóval nagyobb részt foglalnak el a differenciáló tényezők, mint az alaprendeletek. Itt van például a progresszív bírság: a jogszabály kimondja, hogy ha az üzem a szennyező anyagok határértékének ötszörösét vagy a mérgező anyagok határértékének a kétszörösét bocsátja a „befogadóba”, a bírságtétel kétszörösét kell kiszabni. Ha folyamatos a szennyezés, a második évben kétszörös, a harmadik évben háromszoros... az ötödik és minden további esztendőben ötszörös bírságot kell fizetni. De! Már a következő sorokból kiderül, hogy a megemelt bírságokat a mellékletben meghatározott módosító tényezőkre figyelemmel kell kiszabni. Ilyen lehet, például, hogy a part mellé vagy a fősodorba engedik-e a vizet, hogy a folyó melyik területi kategóriába tartozik stb. A progresszív bírságot azonnal *el kell felejtetni*, ha az üzem a szennyvíztisztító építését megkezdte, vagy más módon kifejezésre juttatta a vízszennyezés megszüntetésére utaló szándékát.

„Belerokkannának a vállalatok, ha szigorúan és következetesen megbüntetnénk őket a vízszennyezésért - mondta egy vízmérnök ismerősöm. - Más kérdés, hogy ha a helyzet nem változik, előbb-utóbb mi rokkannunk bele a vállalatok vízszennyezésébe.”

A bírság alapösszegét a szennyező anyagok nemei szerint állapítja meg a jogszabály. A számunkra legtöbbet mondó KOI esetében, a határértéket meghaladó szennyezés KOI-kilo-

grammjaként 1 forintot kell fizetni. Vegyük példának a kaposvári szennyvíztelepet: 15 ezer köbméter, 300 milligramm/liter kémiai oxigénigényű vizet ereszt a Kaposba, és ezért $15\,000 \times 0,3 = 4500$ forint bírságot fizet naponta.

Ezzel csak azt akarom érzékeltetni, milyen aprólékos módon, mennyi összetevő figyelembevételével büntetik meg azokat a vállalatokat, melyeket mi, laikusok, első haragunkban azonnal bezáratnánk.

- Természetesen fizetünk az ammónium, a nátrium és a többi túlszennyezés után is - mondja a szennyvíztelep vezetője. - Az idén 11 millióval számolunk. Soknak találja? Pedig ez már csökkent a tavalyi 14 millióhoz képest.

- Mi lenne, ha még a húsipar is ideküldené a szennyvizét?

- Akkor még többet fizetnénk. De a húsüzem azt hitte, jobban jár, ha a Kaposzt szennyezi. Rosszul számítottak. Időközben fölemelték a bírságot, majdnem még egyszer annyit fizetnek, mint a csatornadíj lenne. Pedig most igazán megéri a gyáraknak a közműre csatlakozni. Háromszorosára emelték fel a szennyezés határértékét. Növényi és állati zsiradék a korábbinál háromszor több jöhet - büntetlenül. Jön is rendszeren. Borzasztó fegyelmezetlenek a vállalatok. Néha még bél és hús is úszik a húsüzem szociális vizében. Ha gond van náluk, azonnal ideküldenek mindent. A tejüzem úgyszintén. Tudja, hányszor jön az emberem a ráctól? „Főnök, már megint eltömődött! Már megint itt a zsír a tejüzemből!” Megfogni őket nagyon nehéz. Mire átme gyünk, leállítják. Azt mondják, nem tőlük ment. A szennyvízen pedig nincs ujjlenyomat...

Kaposvárott csak a három legnagyobb szennyezőt néztem meg. Nem kutakodtam a többi üzemnél, és csak a rendszeres, az „üzemszerű” vízszennyezést vizsgáltam. Amelyről mindenki tud, amelyet belekalkulálnak a vállalati mérlegbe. Ki tudja az illegális szennyezők, a rendkívüli vízszennyezések számát? Lehet remélni, hogy ha - mint ígérik - a nagyvállalatok 1990-re megszüntetik üzemszerű környezetpusztítást, akkor a Kapos vize lényegesen tisztább lesz? Nem születnek-e újabb vízszennyezők például azért, mert a városi közműfejlesztés nem tart lépést a családi házas lakónegyedek igényeivel? S ha a vállalatok ma ennyire fegyelmezetlenek, lesz-e erő néhány éven belül a megregulázásukra? Ha olyan fejlett ipari országokban, mint Svájc, az NSZK és Csehország, nincs garancia a rendkívüli vízszennyezések meggátolására (lásd a Rajna és az Odera szomorú példáját), mi véd meg bennünket a saját létért küzdő vállalataink technológiai fegyelmezetlenségétől? Önmagában a bírság aligha.

Ha pusztán a törekvéseket vennénk figyelembe, a kaposvári helyzet talán még biztató is lehetne. De még nagyon sok víznek kell lefolyni a Kaposon, amíg a folyó biológiai egyensúlya helyreáll. Ne felejtjük el ugyanis, hogy Baranyából több mint tízezer köbméter szennyvíz érkezik naponta, s aligha valószínű, hogy például a Zobák-bányaüzem néhány éven belül megszüntetné a Kaszárnya-patak szennyezését.

Ismét a Szőlőhegyi-árok. A béka mellől vett vízmintát a pécsi vízügyi igazgatóság laboratóriumába viszem, állapítanak meg, milyen szennyeződések vannak benne.

Dr. Oldal Imre biológus veszi munkába. Néhány perces mikroszkópos szemlélődés után közli: a víz az úgynevezett szaprob-index szerint a legszennyezettebb kategóriába sorolható. Egy hajszál választja el a totális szennyvízállapottól. A mikroszkópba pillantva magam is megbámulhatok egy Beggiatoa albát: kígyószerű, csak a szennyvizekben megélő óriásbaktérium. Ahol „ő” ott van, biztosak lehetünk, hogy a víz kénhidrogént tartalmaz.

Az árok vizét mérgező szennyvízforrást (egy laktanyát) számon tartja ugyan a vízügyi igazgatóság, de bizonyára eltelik még néhány év, amíg ebből a patakából is tiszta víz ömölhet a Kaposba.

A folyó itt, a dombóvári vasúti hidaknál fordul északkeleti irányba. Milyen izgalmas hely volt ez gyermekkoromban! A pécsi és a bátaszéki vasút két szintben keresztezi egymást, s van egy harmadik híd is, amely a kaposvári vonalat vezeti át a Kaposon. A régi és az új pécsi pályaszakasz szögletében hatalmas bombatölcsér: 1944-ben próbálták lerombolni a hidat az amerikaiak.

A víznek itt erős a sodrása, zúgókon folyik át, talán, hogy a fűtőházból érkező szennyeződések megsemmisüljenek. Amíg gőzmozdonyok jártak, fűtőházuk a Kapos vizét használta. S a nagy vízszennyező, a MÁV, maga is a vízszennyezés csapdájába esett: külön technológiát kellett kidolgoznia a mozdonyok úgynevezett vízártása ellen.

Dombóvár vízgazdálkodási főmérnöke Dévényi György. A munkájának közvetlenül nincs köze a Kaposhoz, de szeme és orra a főmérnöknek is van, és persze véleménye is: - A helyzet katasztrofális. Az idei nyáron már mesterségesen kellett levegőztetni a vizet, hogy egy kis oxigénhez jusson, dombóvári tanácsnak a Kapos nélkül is sok a baja a vizekkel. A szennyvízhálózat csak a sűrűn lakott részeken van kiépítve, szerencsére az ipari üzemek már idecsatlakoznak, vizük a szennyvíztisztítóba kerül. De éppen a legrégebbi városrész, a Szuhaidomb nincs még bekötve a hálózatba. A családi ülepítőkből elszivárog a szennyvíz, ezért a talajvíz állandó utánpótlást kap. Legalább ezer köbméter naponta. Nem csoda, hogy egyre többen panaszkodnak, vizes a pince, dohos a szobafal.

„Én már tíz évvel ezelőtt javasoltam egy áttemelést. Akkor 3 millióba került volna. Jövőre talán meglesz - 9 millióért - mondja a főmérnök. - Sok bajunk van az illegális csatornabekötésekkel is. Főleg az új családi házas lakónegyedekben fordul elő, hogy a szennyvizet belevezetik a csapadékcatornába. Nem kell magyarázni, miért káros ez: a víz útja innen egyenesen a Kaposba vezet. De hát kinek van arra módja, hogy végigbújja a több kilométer hosszú csatornahálózatot?”

Ezt aligha várja el valaki. Remélem legalábbis. Százszor inkább azt, hogy a tanács gondoskodjék az általa eladott telkek közművesítéséről, akár úgy is, hogy a munkálatok költségeit beépíti a vételárba. Egy csapásra megszűnnének az illegális csatornabekötések. (A huszadik század végén csak nem kell végigbújni a csatornát ahhoz, hogy megállapíthassák, hová folyik a szennyvíz egy családi házból.)

Meglepő a hígtrágya hatalmas mennyisége.

„Amíg a szennyvíztelepünk nem volt túlterhelt, a hígtrágya is oda került. Most azonban mást kell kitalálniuk a téveseknek. Meg is oldják, ki így, ki úgy. A Kaposnak mindenesetre nem sok haszna van belőle. Itt a városban főként az óvodák és más közintézmények mosószeres vize okoz fejfájást. Ha az élővízbe kerül, teljesen felborítja a biológiai egyensúlyt. (Van még ilyen a Kaposban? - vetném közbe.) Próbáltuk a közeli homokbányában elhelyezni, de az ilyen áteresztő talajok nem alkalmasak a szennyvíz befogadására.”

- Vannak veszélyes hulladékok is?

- A KIPSZER dombóvári gyárában galvániszap keletkezik, amit helyben szikkasztanak. A Fatelítő Vállalatnál a fenolos iszapra kell vigyázni. Szerencsére nem nagy mennyiség - mondja a főmérnök.

A veszélyes anyagok összeszedését, szakszerű tárolását minden üzemben megoldották, csak a végleges elhelyezésük nincs még kitalálva. Elégessék? Akkor meg a levegőt szennyezi. A kigyó harapja a farkát...

A főmérnök elkísér a szennyvíztelepre is. A telep kicsi, területe talán a harmada lehet a kaposváriénak. A tisztítási technológia hasonló, de az iszapot rothasztás helyett üleptik, így persze biogázt sem nyernek.

Viszont - s ez nem mellékes - sokkal tisztább vizet engednek a Kaposba. Éveken át nem is ellenőrizte őket a vízügyi hatóság. 1985 telén aztán történt egy „malőr”, azóta ismét megjelentek náluk az ellenőrök.

1969-ben napi 1800 köbméteres kapacitásra tervezték a tisztítót. Ma 3000-nél tartanak, de jött még ennél is több a városból! Kész csoda, hogy az 1800 milligramm/literes KOI-val beérkező szennyvizet 100-zal, 150-nel tudják kiengedni.

Persze, ez a telep is csak mechanikai és biológiai tisztítást végez. A mérgező anyagokat semmilyen eljárás nem közömbösíti. Ha a dombóvári kórházból vagy valamelyik gyógyszerárból vegyszer kerül a vízbe, hiába szűrik és szellőztetik: a mérge akadálytalanul jut a Kaposba. S így van ez a már említett mosószerrel is: a meder szélén, ahol a szennyvíztelep kifolyója van, úgy habzik a víz, mint a mosóteknőben.

Fejlesztik, persze hogy fejlesztik ezt a telepet is. A rekonstrukciónak a tervidőszak végére kell elkészülnie. Csak hát ez sem megy vita nélkül. Az egyik alternatíva szerint a téesz elöntözné a mechanikailag tisztított szennyvizet. A másik változat szerint a víz oxidációs és kémiai tisztítás után a Kaposba folyna. „Az első variáció 20-25 millióba kerülne - mondja a főmérnök. - Egy részét a téesznek kellene állania. A szövetkezet vállalná is, de a vízmű drágállja a boltot, meg aztán fél a rizikótól: mi lesz, ha mégsem szabad öntözni ezzel a vízzel?”

Dévényi György szerint van egy harmadik alternatíva is. Olvasta, hogy egy egri mérnök főlalt egy olyan módszert, amivel egyharmadára lehet csökkenteni a víz szennyezettségét.

De hát ezt a módszert még senki sem ismeri. Hivatalosan...

Dombóvártól a Sió-torkolatig - a tolnanémedi kendergyárat leszámítva - már nincs számottevő ipari üzem a Kapos mentén. Ezen a szakaszon a trágyalé a folyó legfőbb ellensége. Csonka maradna a Kapos vesszőfutásának krónikája, ha nem ejtenénk pár szót erről is.

A mezőgazdasági szennyezők közül a Dalmandi Állami Gazdaságot választottam. A Dél-Dunántúl egyik sikervállalatát.

Az út Dombóvártól észak felé vezet. Egyenes vonal a széles pannon táblán, egy-egy traktor, kukoricakombájn húz el az úton, meg néhány autó, Tamási, Siófok felé tartanak. A környék falvain, az egykori uradalom majorságain meglátszik, hogy hosszú ideje jól megy a gazdaságnak.

Dalmand határában, a vasúti átjáró mellett csinos téglapülete: a kombinát központja. Sok külföldi megfordulhat itt, még az illemhelyre is fotocellát szereltek.

Olaszu Jánoshoz, az állattenyésztési igazgatóhoz irányítanak. Külön történet volna, hogy a temesvári származású Kovács János miért kényszerült a nevét Olaszura változtatni. Energius, céltudatos vezető benyomását kelti.

A hígtrágyáról kérdezetem, de nem lep meg, hogy néhány perc múlva egészen nagy kitérőket teszünk.

- Közvetlenül a Kaposba nem folyik hígtrágya a telepeinkről. Nem is folyt soha. Csak az esővízzel kerülhet bele a földekről, de ma már ez sem jellemző. A nagykonдай telepünkön gyakorlatilag megszűnt a vízszennyezés, a szarvasdin minimális. Nem mondom, a csurgói

telepünkön volt egy kis probléma a közelmúltban, de a szennyezés ott is megszűnik az év végére.

- Mi erre a garancia?

- Az, hogy egy sor technológiai változtatást hajtottunk végre a sertésenyésztésben. Rákényszerített minket az energiaválság is. Az elletőben és az utónevelőben áttértünk a szalmás almolásra.

Nem vagyok mezőgazdász, de falun nőttem fel, s bujkál bennem a kajánkodás ördöge: lám, a huszadik század végi szocialista nagyüzem is fölfedezte a meleg vizet. Miután a szerencsétlen disznók eleget álldogáltak a vasrácson, fogytak a lábfájástól, s a vízzel előblített trágya eleget fertőzte a vizeket, újra föltalálják a szalmát, az istállótrágyát. Hasonlóan az olajzabáló kukoricaszárítókat „kiváltó” közönséges góréhoz, a szabadban tartott vágómarhához.

- Ezeken a telepeinken valóban nincs már gond a trágyával, s az ólakat sem kell annyira fűteni. Ahol még megmaradt a hígtrágyás rendszer, ott szippantókocsival gyűjtjük össze, aztán szétterítjük a földeken vagy a szalmás trágyán. Ezenkívül mindhárom telepünkön új tárolókat építünk, nagy medencéket, a csapadékkal keveredett hígtrágya összegyűjtésére. Ennyire telik az erőnkől - mondja az igazgató.

Őszintén szólva még mindig nem fér a fejembe, hogy egy ilyen korszerű nagyüzemben egyáltalán gondot jelenthet, hová tegyék a trágyát? Hát erre senki sem gondolt, amikor a hígtrágyás disznótartást kitalálták?

Olaszu János egyre sebesebben tologatja a szájában a gyufaszálat.

- Hát akkor kezdjük az elején. Maga is jól tudja, hogy a magyar mezőgazdaság aranykora, de az egész népgazdaságé is, az 1968-tól 1980-ig tartó időszak volt. A nagy termelésfelfutás, az igények növekedése... Megugrott persze a húsfogyasztás is, a keresletet ki kellett elégíteni - folytatja az igazgató. - Az állami sertésprogram 1968-ban kezdődött, és nagyjából 1975-ig tartott. Mi is kétezer kocának csináltunk helyet akkoriban! Az állam a beruházás költségeinek hetven százalékát meghitelezte - egy feltétellel: ha a központi tervet valósítjuk meg. Attól eltérni nem lehetett. A technológiában pedig mi volt az isten? A padlóbetétes, hígtrágyás rendszer. Húst kellett előteremteni, s erre ez a rendszer volt a legalkalmasabb. Nálunk is megtízszerezte a termelékenységet az az egyszerű tény, hogy az állat rácson áll, nem kell trágyázni körülötte, mert a víz kivisz mindent.

A szennyvízderítők pedig nem épültek meg, vagy csak rosszul.

Ki törődött vele? „Majd szétválasztjátok a vizet és a hígtrágyát!” - mondták. Csakhogy ehhez energia kell, rengeteg energia. Semmi baj, akkoriban egy forint volt az olaj kilója. De mire komolyan szóba kerülhetett volna, beütött az olajválság. Mi maradt? A derítés. Csakhogy nem volt elegendő helyünk, ahova hígtrágyát elfolyathattuk volna. A derítők megteltek, a trágyalé Csurgón Szarvasdon a berket árasztotta el, Kondán a völgyet. Elég volt egy kis eső, mind ment a Kaposba.

- És jöttek a büntetések...

- A hetvenes évek közepén, ugye, megszületett a környezetvédelmi törvény, összeírták a mi telepeinket is. És mi fizettünk a kötelező tervek hiányosságaiért! Évi 5 millió forint szennyvízbírságot. Hát én ezt nem tartom fair játéknak. Mert büntetni könnyű. De a Vízig adhatott volna javaslatokat, ötleteket, terveket is! A sok-sok bírság éppen hogy gátolta a megoldást, hiszen még kevesebb pénzünk maradt a fejlesztésre.

Amikor az igazgató idáig ér a fejtegetéseiben, ismét eszembe jut, amit vízmérnök ismerősöm mondott: - Ha mérlegelés nélkül, csak a szennyezés nagyságát figyelembe véve büntetnénk, belerokkannának a vállalatok.

Hát még ez a rengeteg engedmény is kevés?

- Tudja, én nagyon furcsának találok - mondja immár nekihevülten Olaszu János -, hogy addig jó a mezőgazdaság, amíg enni ad az országnak, de ha ez bűdössel jár, mindjárt elhúzzuk az orrunkat. Hát adjunk el mi Amerikának komputereket, s ők nekünk a disznóhúst - akkor ott lesz bűdös! Kérem, a magyar mezőgazdaság tízmillió sertést ad évente. Ezt valahol föl kell nevelni!

Amikor dolgozni kezdtem, itt még mangalica volt. Azóta háromszor váltottunk technológiát, felfuttattuk a termelést egy komoly exportszínvonalra. Hát, ha elfogadjuk a lángost, annak a bűzét is el kell tudnunk viselni. S ha úgy vesszük, a fogyasztó a legnagyobb környezet-szennyező. Mert ha nem kellene a disznóhús, nem volna gond a trágyával sem.

- Hiszen ön is tudja, hogy ez nem ilyen egyszerű...

Nagyot szusszan. A gyufaszál megpihen a szája szögletében.

- Hát persze. De én azért kapom a fizetést, hogy innen hús menjen ki, méghozzá a legjobb minőségben. Pontosabban: én azért kapom a fizetésem, hogy a cég profitot termeljen a népgazdaságnak. Hogy aztán azt disznóból vagy tintahalból éadjuk el, az már részletkérdés. Akit másért fizetnek, az oldja meg a saját problémáit.

Csak azt ne higgye, nem tudom, milyen bajokat okoz a környezetszennyezés. Nyugaton is okoz, de ott több pénz jut a védekezésre. Magam láttam a németeknél, milyen jól szét tudják választani a vizet a trágyától. Ott nem derítővel kínlódnak. Nálunk ilyesmire nem jut pénz. Hát akkor szalmázunk. Meg önitatót szerelünk fel, hogy azzal is kevesebb víz folyjon el.

- A tintahalról jut eszembe: önöknek halastavaik is vannak...

- Vannak bizony. A halászat a cég sikerágazata. Két tavunk van, összesen 360 hektár víz-felülettel.

- Nem féltik a tavaikat a műtrágyás esővíztől?

- Ezek a mi területeink, tudunk vigyázni rájuk. A növényvédelem eddig még nem szennyezte a vizet. A székesfehérvári vízüggyel ebben példás az együttműködés. Látja, ez is azt mutatja, ha nem kényszerülünk bunkó technológiára, hatásosan meg tudjuk óvni a természetet. Én legfőképpen a büntetést tekintem bunkó technológiának...

Vegyes érzelmekkel lépek ki az irodából. Hogy is van ez? A lángossal meg a komputerrel?

A gondolkodásmód ismerős: termelek, ha kő kövön nem marad is. Nekem hozni kell a tervet! Engem azért fizetnek, hogy...

Aranykor? Lehet, hogy ennek az állami gazdaságnak vagy sok állami gazdaságnak az volt a hetvenes évek eleje. Ahol nem érezték meg a reformfék súrlódáshőjét, mert áradtak az állami hitelek - ha át nem gondolt technológiába is.

Másokat elkedvetlenülített ez az *aranykor*, mint például a háztáji állattartókat, a reformközgazdászokat, a kisüzemek vezetőit. „Föl kell számolni a gazdaságtalan kócerájokat!” - hangzott a jelszó. (Hogy aztán a nyolcvanas évekre a gazdaságtalan mamutüzemek szanálásán törhessük a fejünket.) Ebben az „aranykorban” kezdődött meg a téeszék összevonása. Nyakrafőre az iskolakörzetesítés. Mit érzett meg ebből a dalmandi mezőgazdasági kombinát? Sem-

mit. Neki valóban aranykor lehetett 1968-80. Biztos piac, jó árak, nagy kereseti lehetőségek. Csak rá kell nézni a „birodalom” fővárosára. Aranykor - a kerítéshatárig.

De vajon mit mondanak azok a termelősövetkezetek, amelyeknek föl kellett számolniuk a Kapos menti kertészeteiket, legelőiket? A Kőjál ugyanis évek óta nem engedi meg a közvetlen fogyasztású termékek és a legelők öntözését a Kaposból. Egyebek között a dalmadiak hígrágyája miatt. A regölyi téesznek híres tehenészete volt, kilométereken át húzódott a villanypásztor a Kapos öntözött rétjein. Ma nemigen látni ott állatot.

A lángos bűzét nemcsak a finnyáskodók érzik. Zavarja a társakat is. Aki ezt a gondot lepöccinti a válláról, könnyen láncreakciót indít el. Mert ha az egyiknek szabad, feljogosítva érzi magát a másik is. Évek óta ennek isszák a levét a Kapos mentén, a nagyvárosokban, mindenütt.

Olaszu Jánosnak akkor lenne igaza, ha a gazdálkodók mellett-mögött ott állna egy környezetvédelmi vállalat, amely azonnal megtisztítaná a vizet, a levegőt, a talajt az ipari és mezőgazdasági szennyezőktől. De hát ilyen vállalat nincs. Az üzemeknek maguknak kell gondoskodni a lángos bűzének közömbösítéséről.

Az első vízmércét 1877-ben plántálták a Kapos medrébe, Kurdnál. Azóta is ott van, csak kisebb változtatásokat hajtottak végre rajta. A szép fekvésű tolnai község neve naponta elhangzik a rádióban, amikor a vízállásjelentést olvassák.

A jelentést reggel a gátőr adja fel. A kurdi gátórház a dombóvári 5. számú felügyelőséghez tartozik, melynek a vezetője évi másfél millió forinttal gazdálkodhat. Ez olyan kevés, hogy a húsz embernek külső munkákat is vállalnia kell a költségvetés egyensúlyban tartásához. A meder és a parti sáv fenntartására évente 10-15 millió forint jut. Jószerivel még a kaszálásra sem elég.

Komolyabb vízminőségi vizsgálatokra nincsenek felkészülve. Igaz, ezt nem is várja tőlük senki, hiszen a területi igazgatóságok laborjai rendszeresen vizsgálják a vizet. A felügyelőségen a MOM-ban gyártott Aquafot a legfontosabb műszer, amely desztillált vízzel hasonlítja össze a vízmintát. A vegyikészlet - Házi szavaival élve - a „hülyegyerekeknek” készült, olyan egyszerű a használata. Egyebek között az ammónium, vas, nitrit, nitrát, klór, foszfát és az oldott oxigén mennyiségének mérésére szolgál.

Dél felé jár az idő, amikor bekopogtatok a gátórházba (kertés villa a töltés oldalában). A gátórtól mindenekelőtt azt tudakolnám, mi dolga itt a végeken, hogyan látja ő a Kapost, amelynek minden rezdülését követi.

A gátőr azonban alszik. A konyhában dőlt le, a felesége röstelkedve próbálja fölrázni, eredménytelenül.

- Éjszakai szolgálat? - érdeklődöm részvétellel. Igaz, tegnap vasárnap volt, árvíz sehol, de hát ki tudja...

- Igen, igen - kapaszkodik meg a mentőövben az asszony. - Talán ha egy kicsit később visszajönne...

Kisétálok hát a partra, ahol éppen munkálatok folynak. A medret az alján és mindkét oldalán betonagyba foglalják. Néhány munkás méricskél, rakják a betonlapokat, valami hegesztést is emlegetnek. A gátórház kerítésén több tucat zsák szárad. Homokzsákok. A folyó vizét gátolták el a meder kiépítésekor.

Azt már délután a gátórtól tudom meg, hogy kísérleti mérőszelvényt építenek.

- Ez lesz az országban az első. Pontos adatokat lehet majd kapni a vízszint ingadozásáról. Mert különben sok a hordalék. Tudja, marhául szeszélyes folyó ez a Kapos! Egyszer ilyen, egyszer olyan. Komlóról sárga, Kaposvárról barna vizet hoz.

- Mit csinál egy gátór egész nap?

- Mit, hát mit?... Huszonnégy műtárgyat felügyelni a tárkányi hídtól a döbröközi hídig... Mért a csapadékot, a víz és a levegő hőmérsékletét, a vízállást... De ne írja ezeket. Nem akarok szerepelni. Csak zrikolják miatta az embert. Tudja, a haverok... Én is azt csinálnám.

- Mennyi volt itt a legnagyobb vízállás?

- 408 centiméter. 1979 óta lakok ebben a házban. Azóta ez volt a legmagasabb.

- Hal még errefelé sincs?

- Hal? Uram, hol él maga? Legfeljebb a boltban, szardínia. Olyan bűdös a víz, hogy sír az ember lelke. Télen itt olyan bűdös lé párolog a mederben, hogy nem lehet ablakot nyitni. Ha beszabadul is néhány hal a tavakból, mire ideér, megdöglük. Pedig ezek szeméthalak, kárász meg ilyesmi. Én annak idején még kezeltem Dombóvárnál. Tudja mi az? Kézzel fogtam a halat. Uram, hol vagyunk már attól!

- Kaposváron azt mondták, az idén már nem szennyeznek annyira. És jövőre még úgy se...

Harákolásba fulladó kacaj.

- Azt mondták? Hát mit mondjanak? Persze, ha az igazgató urak nyilatkoznak, valamit mondani kell!... Tele van kátránnyal, mocsokkal a meder, értse meg! Hát én látom nap mint nap. Még hogy nem szennyeznek annyira... - És megint nevet.

- A cukros halak sem jönnek?

- Értse meg, nincs hal. Utoljára négy vagy öt éve jöttek bódult halak, azóta semmi. Az a rengeteg vegyszer, tudja? A Hungazin meg a többi. Kipucolt az innen mindent. De ezt se írja meg, semmit se írjon meg! A nevemet meg főként ne...

Fel tovább, a torkolat felé! Illetve le, ha kötjük magunkat a szakszerű fogalmazáshoz. Hiába tartunk északnak, ezt már csak így kell mondani: le, az alsó szakasz felé. A folyó oxigén-háztartásában ezen a részen is katasztrófális romlás következett be az elmúlt tizenöt évben. 1970 és 1983 között az oxigéntelítettség Kurdnál 34 százalékról 4 százalékra, Pincehelynél 44 százalékról 5 százalékra csökkent!

Mégis, Szakálnál, Pincehelynél már horgászokat látni a parton, varsákat a vízben. Hogyan lehetséges ez?

Csakis úgy, hogy a hal, mint minden teremtmény - csodálatos lény. Csodálatosan igénytelen. Kitűnően alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez.

Ahhoz, hogy a pisztráng, amely köztudomásúlag nagyon kényes, hogy jól érezze magát a vízben, 8-11 milligramm oxigénnek kell lenni a víz minden 1 literjében. A pontynak elég 5, az angolnának 4. Míg a pisztráng azonnal elpusztul, ha 3 milligramm oldott oxigénnél kevesebb van a vízben, a pontynál ez a határ 0,5 milligramm/liter, az angolnánál pedig 0,2!

Kaposvár és Dombóvár között a cukorgyári kampány idején a víz oxigéntelítettsége nulla százalék. Tehát nincs oldott oxigén a vízben. Ilyen méretű szervesanyag-szennyezés esetében csoda volna halat találni benne. Lejjebb, a torkolat felé - a hígtrágya és a kemikáliák károsító hatása ellenére - már hígul annyira a víz, hogy a kis oxigénigényű halak megéljenek benne.

Tehát ezért nem varázslat, hogy Szakálynál még mindig divat a varsázás. Horgászbottal itt nemigen bibelődnek. Szakály a Kapos mente egyik jellegzetes magyar települése, gazdag folklórral, díszes viselettel. Nem véletlen, hogy szekszárdi múzeum itt rendezte be a vidék tájházát egy zsúpfedeles, stílushűen restaurált parasztházban. A Kapos ezen a tájon már sokkal nagyobb szerepet játszott a nép életében, mint vékonyka felső folyásánál. A legények a Kaposon úsztatták le a lopott gyertyánokat, hogy ezután májusfát állítsanak a lányos házak udvarában. A folyó itt már ahhoz is elég mély, hogy az életuntakat elnyelje. Mint az Orbán Bözsi nénit is, aki szeretett egy férfit, de annak nem kellett.

Vagy kellett, csak nem fogadhatta el. És a Bözsi néni nekiment a Kaposnak. Egészen lent fogták ki, Belecskánál. - így mesélik Szakályban.

Ezen a tájon találkozunk a Koppánnyal. Vize szemmel láthatóan tisztább, amikor Szárazdnál a Kaposba ömlik. Tisztább, jóllehet a Koppány három év óta nemcsak Tamási, hanem Balatonlelle szennyvizét is a Kaposba viszi. Lelle ugyan már a Balaton vízgyűjtőjéhez tartozik, de a tó vízminőségének megóvása végett a város szennyvizét egy átemelővel a Koppány-patakba juttatják.

A döntés érthető, ha a Balaton és a Kapos jelentőségét, szerepét vetjük össze. Az egyik kiemelt fontosságú üdülőterület, a másik ipari csatorna. De a döntés mögött egy legyintést is sejtek; ennek már mindegy... S ez zavar egy kicsit. Ha Balatonlellén rendszeren megtisztítanak a szennyvizet, nyugodtan vezethetnék a Balatonba is. Ha nem tisztítják meg - milyen alapon vezetik át egy másik vízgyűjtő amúgy is agyonterhelt folyójába? Hogy annak semmi esélye se legyen magához térni?

Azt mondják a szakemberek, a Koppány nem lett sokkal koszosabb a Lelléről átvezetett víztől. S ezáltal a Kapos sem. A Balaton viszont tisztább lett. Ma, 1986 végén, talán elfogadható ez az eredmény. Ez a kényszerdöntetlen. Az ezredfordulón már aligha.

Habár, ki tudja. Lehet, hogy a Kapos lesz a környék legtisztább folyója.

Végül is miért baj, ha egy folyó szennyezett?

Az ördög ügyvédjének kérdése. Miért kell nekünk a tiszta víz? Antal Gábor székesfehérvári vízügyi mérnök véleményét kérem. „Ha az ember cinikus, azt mondja: nem kell tiszta víz. De ha elfogadom, hogy a csatornám szennyezett, akkor azt is tudomásul kell vennem, hogy ez a víz semmire sem használható. Ahogy mi szoktuk mondani: ebből a vízfolyásból további igényeket nem lehet kielégíteni. Csakhogy én ezt nem akarom tudomásul venni. Nekem éppen az a feladatom, hogy minden vízigénylőt a lehető legjobb minőségű és kellő mennyiségű vízzel ellássak.

Miért baj a vízszennyezés? Megpróbálok egy példát mondani, igaz, nem a Kaposkal kapcsolatos, hanem a Nádorral. Ha a Péti Nitrogénművek tározójából nem tervszerűen engednek ki egy mennyiséget, akkor az ammóniával szennyezett víz a Péti-vízen és a Nádoron keresztül lejut a Sióba, onnan a Dunába, és akkor a pécsi ember nem kap vizet, mert meg kell tiltani a vízkivételt. Ma már ilyen léptékkal kell számolni! Elmúlt az a világ, amikor legfeljebb a szomszéd pörölt, ha a gazda belepöcsentett a patakba.

Pusztán az az állapot, hogy tiszta víz folyik a mederben, esztétikailag kifejezhetetlen érték. Megfizethetetlen. A vízhasználat lehetősége ugyancsak felbecsülhetetlen gazdagságot jelent.

Pár évvel ezelőtt a Koppány vízgyűjtőjén, Nagyköny térségében, hatalmas, több száz hektáros halastavat akartak létrehozni. Nyugati exportra szánták a halakat. Amikor eldől, hogy a lellei

szennyvizet a Koppányba fogják átemelni, visszamondták az egészet. Féltették a halakat, félték, hogy nem a kellő minőségben jön majd a víz. Miután kiderült, hogy a Koppány nem szennyeződött a várt mértékben, újból tervbe vették a tavat. Mindenesetre figyelmeztető jel, hogy egy viszonylag távoli szennyező hatás kérdéssé tudott tenni egy fontos beruházást.

És az öntözés megtiltása nem elég nagy korlátozás? És a horgászok? Nem járna nekik is állampolgári jogon a kikapcsolódás, a természet javainak élvezete?

Sajátos húzd meg, ereszd meg játék ez. Károkat okozunk, aztán egy ideig a károk mérséklése a feladat, hogy ettől megnyugodva ismét elkezdjük a környezetszennyezést...”

Egy másik beszélgetéstöredék, ezúttal Varga Dezsővel, a pécsi vízügyi igazgatóság osztályvezetőjével:

- A vízgazdálkodásban ma már nem lehet fantáziálni. A hetvenes években még lehetett. A vízhasznosítás az ipartelepítéshez kapcsolódik, ehhez kell alkalmazkodnia.

- Én azt hittem, éppen fordítva!

- Miért? Végző soron minden vizet lehet használni. Legfeljebb kezelni kell a kivétel után. Lám, isszuk a Duna vizét is, pedig a mederben látva aligha támadna rá valakinek gusztusa. Tény, hogy a gazdasági, iparpolitikai döntésekben a vízügyi szempontok ma már elég kis súllyal szerepelnek. (Mikor szerepeltek nagy súllyal? - vetném közbe.) A költségeknek csak töredékét teszik ki a vízgazdálkodással kapcsolatos beruházások. Például a marcali víztározó építésekor a pénzügyi keret kétharmadát a kisajátításokra és egyéb célokra használták fel.

- Mitől függ hát, hová érdemes nagy vízigényű ipart telepíteni?

- A mérlegelés eredményétől. Meg kell nézni, mi éri meg jobban: a Dráva fölé telepíteni az ipart, a munkaerőt, a lakónegyedeket, az iskolákat, boltokat, vagy egy csövön át a már meglévő ipartelepekhez vezetni a Dráva vizét. Vagy a Dunáét. Szakmai szempontból egy ilyen vezeték megépítése nem jelent gondot ma már. Nem vagyunk kiszolgáltatva a víznek.

Ez tehát egy másik nézőpont.

Persze, Varga Dezső bizonyára nem úgy gondolja, hogy édes mindegy, milyen minőségűek a folyóvizeink. Ha véleménye mégis ezt a látszatot kelti, talán a mai technikába vetett túl erős bizodalom az oka. A magam részéről inkább olyan iparfejlesztésben hiszek, amely a természeti, társadalmi és gazdasági tényezőket egyformán figyelembe veszi. Nemcsak arra ügyel, hogy legyen befolyó víz a gyárba - száz kilométerről vagy a közeli folyópartról -, hanem gazdája az elhasznált vizeknek is. És nem szeretnék a tájat behálózó csőrendszerek között élni, csak azért, mert X, Y és Z város befolyásos embere kiharcolt egy ipartelepítést. Kevésbé tartom korszerűnek azt a nézetet, amely csak a végeredményben, a pohárba csorduló vízben látja értelmét a folyóvizek felhasználhatóságáról beszélni. Nem vagyok túlságosan boldog attól, hogy tiszta vizet ihatok ugyan, de ennek a víznek csőlabirintuson, tisztítóműveken át folyva kell a minimális fogyaszthatóság állapotába kerülnie. Ahogy az orvostudományban ma már egyre inkább a megelőzésre teszik a hangsúlyt, úgy kellene a vizek esetében is a vízvédelmet feltétel nélkül az első helyre tenni.

A két területi igazgatóság közös tanulmányterve egyébként elveti annak a lehetőségét, hogy a Kapos mellé belátható időn belül vízigényes ipart telepítsenek. A kitűzött cél a vízminőség további romlásának megakadályozása. Elérni, hogy a folyó a „nagyértékben szennyezett” kategóriából a „kissé szennyezett” kategóriába kerüljön. Nem kis feladat. A vízgyűjtőn lévő gyárak, szennyvíztelepek, mezőgazdasági üzemek - önként vagy rákényszerítve - az elmúlt két-három évben nagy erőfeszítéseket tettek a vízszennyezés mérséklésére. Ez tény. Figye-

lembe véve a régióban található felszíni vizek öntisztulási képességét, valamint a hígítási lehetőségeket, a tanulmányterv 1990-re jósolja a lényeges javulás bekövetkezését.

Nem tudom, lehetünk-e derűlátóak. Szabad-e reménykedni. A Kapos jelenlegi állapotát tekintve majdnem csodának kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a 80-as évek végére megtisztuljon.

El kell tűnnie belőle a szerves anyagoknak, a mosószernek, a műtrágyának, a növénymérgeknek.

Lesz-e pénz addigra a lakossági vizek kémiai tisztítására?

Fölméri-e végre a mezőgazdaság, hogy érdemes-e vegyszerek tonnáit kiszórni néhány mázsás termésgyarapodásért?

Ha a Balaton vizének megmentése évtizedes feladat, megoldható-e néhány esztendő alatt az ipari vizek megtisztítása?

És netán eredménynek kell elkönyvelnünk majd, hogy a Kapos vize *csupán* négyszer annyira szennyezett, mint a tiszta víz?

Kovács Nándor: Mai summások

Távirat, sürgős jelzéssel: Négy nőt és két lakatost kérünk

Pista

„...elindul a hat személy”, ahogy ők mondják, egy kicsit hivatalosan - és velük tartanak egyik helyről tízen, a másiktól tizennyolcan, a harmadiktól ötvenen; összesen mintegy tízezren, hogy az otthonuktól 150-200 km-re lévő állami gazdaságban vagy termelőszövetkezetben elvégezzék a sürgős vagy senkinek nem kellő munkát, hogy előteremtsék családjuk számára azt, amit máshogyan előteremteni nem lehet.

- ...ez a létszám olyan nagyságrend, amelyik a számítási hibahatáron belül van, és a munkakerőmérték-hibahatáron is belül... - mondta az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal egyik főosztályvezetője a budapesti emberpiacról készült rádióriportban. Állítása a hivatal nézőpontjából minden bizonnyal elfogadható, de tiltakozna az a tízezer tisztességesen dolgozó ember, aki belekerül ebbe a hibahatárba, akit lemunkakerülőnek, lehuligánoznak, lecsavargóznak. Tiltakozna Palkó bátya, akit elküldtek meghalni egy fa alá, tiltakozna Éva, András bátya, Elemér a maga hat általánosával és büntetett előéletével... Fiktív nevek, valós sorsok tiltakoznának; de nem teszik - ezért szeretik őket.

Lábjegyzetekben, Esti Hírlap-os írásokban (ahol eddig szó volt róluk) - helyesen - *summásoknak, modern summásoknak, szocialista summásoknak* nevezték őket. Mivel a negyven év alattiak már nemigen tudják, mit jelent az, hogy „summás” - de a pontosság kedvéért is -, álljon itt Sárközi Zoltán meghatározása, amelyet a XIX-XX. sz. fordulójától 1948-49-ig tart érvényesnek: „...a summások olyan cselédpótló (félíg cseléd), nagyrészt vándor mezőgazdasági idénymunkások, akik törvényes keretek között, még a feudális rendi világban kialakult munkaszervezeti formákban, csapatvezető bandagazdák irányításával, elsősorban az ezer holdnál nagyobb birtokokra szerződtek le; munkájukat, mely zömmel a kapásnövények (főleg cukorrépa) megműveléséből, betakarításából, de többnyire a kora tavasztól késő ősziig tartó mezőgazdasági idény alatt előfordulható minden más munkából is állott, általában időbérben (a legtipikusabb esetekben havi időbérben) végezték; járandóságaikat legtöbbször készpénzben és terményben (leginkább végelszámolásra), továbbá nyers élelmiszerekben (konvenció) kapták meg. A summások tehát lényegében bérmunkások, de munkaviszonyuk formája a mezőgazdaság lassú kapitalizálódása következtében (a gépesítés alacsony foka miatt) hagyományosan kötött.”

Míg Apu élt, addig ketten jártunk el - ő kivette a szabadságát, amikor nekem szünidőm volt. Édesanyám ugyan mindig aggódott, hogy valami bajunk esik, de ő sem tudott - és ma sem tud - jobb megoldást arra, hogyan élhetnénk legalább átlagosan.

Január közepe volt, amikor - az egyetemi vizsgáimat két héttel korábban letéve - hazautaztam. Otthon már várt Zoli bátya üzenete: ha akarok, mehetek vele az Alföldre, s ha menni akarok, feltétlen és mielőbb keressem föl.

Zoli bátyáék régóta ismernek. Bevezettek az első szobába, pálinkával kínáltak, és a kályha mellé ültettek.

- Hegeszteni tudsz?

- Nem.

- Ne-e-em? Pedig én biztos voltam benne, hogy tudsz. Így nem is tudom, mit csinállok veled. Pista azt táviratozta, hogy két lakatos kell, egy már jelentkezett: a Sanyi, ismered te is, egy köpcös szőke gyerek. Úgy gondoltam, a másik te lennél, de így...

- Hát valahogy csak elviszed már, no, aztán kerül ott munka neki is. Ahol hatnak van, van ott hétnek is - törte meg a már-már kínossá váló csöndet Gizi néni, akit jószívúságéért a férjén kívül mindenki szeret.

Szereti a férje is, csak valamit mindig felhánytorgat neki, most éppen ezt: nem lehet ám csak úgy odaállítani eggyel több fővel, mert jószívúság ide vagy oda, nem tetszik a gazdaságnak, osztán könnyen megromolhat a viszony. Holott tudja ő, hogy ennél komolyabb dolgot is elintézett már az igazgatóval. Zoli bátya különben azért morgolódik nap mint nap, mert még most sem akarja megbocsátani a feleségének, hogy a kezdeti időben nem nagyon tetszett neki férje summásgazdasága. Gizi néném ugyanis roppant féltékeny asszony lévén, a hallomások alapján úgy gondolta, a férje majd nőzni fog a messzi idegenben. Ennek ugyan már húsz éve, „de akkor is, a kutya-fáját neki!”, szokta mondani az otthon sakkban tartott öreg.

Tehát februárban jó húsz éve lesz már, hogy Zoli bátya hallotta: egy ember a szomszéd faluból munkásokat keres, az Alföldre viszi őket, és állítólag szép pénzzel vagy terméssel fizet. Gondolta, megnézi magának, mert a pénz bizony jó lenne a házra. Arra ő sem számított, hogy régi bányász kollégájával fog találkozni, aki elmondta neki, hogy is van ez az egész. Így megírta, és a megadott címre elküldte a következő levelet:

„Tárgy: munkástoborzás vállalása

Tisztelt Igazgató elvtárs.

Értesítem, hogy vállalnám gazdaságuk részére a szükséges munkaerő toborzását. (Jó magyar munkásokat tudnák biztosítani.)

Hívásra bármikor jelentkezhetek megbeszélésre.

1965. február 4.

Pálfi Zoltán

munkaerő-szervező”

Már arra gondolt, hogy ezzel sincs szerencséje, amikor egyik vasárnap délben fekete autó állt meg a ház előtt. A címzett maga jött el megnézni, hogy kiféle-miféle ember ajánlkozik, megbízhat-e benne... Zoli bátyában nem csalódott, húsz éve állja a szavát, idővel nyugdíjazták a bányánál, és azóta még jobban meg vannak vele elégedve. Bekapcsolta a toborzásba a bátyját is, így felváltva viszik a turnusokat, míg egyikőjük oda van, a másik itthon szervezi a csapatát. Van, aki mindezt egyedül csinálja, de az emberek jobban szeretik, ha a bandagazdájuk ott van velük, megvédi őket. És nem kell közben hazajönnie, hogy a következő csoportot szervezze. A kezdők, akik vagy levél útján lesznek summásgazdák, vagy (ma már inkább) személyes kapcsolatok révén, maguk mennek az emberek után egyik faluról a másikra. Régebben meg-esett, hogy beolvastatták a hangosbemondóba, hogy ki és milyen munkára toboroz embereket, de az ilyen szervezőt kicsúfolták, tehetetlennek vélték, s így nem is jelentkeztek nála. Előfordul az is, hogy ha valaki egyedül szervez, de éppen távol van a csapatával, addig otthon a családból írja fel valaki a jelentkezőket.

Gizi néninek köszönhetem, hogy vasárnap délután a váraszói útelágazásnál várakozhattam. Azt mondták, hogy egy órára legyen ott, ne kelljen rám várni, mert a sofőr siet, ezért nem is jönnek be a mi (útvonalból kieső) falunkba. Kettőkor még mindig ott álltam, azazhogy már a zsákomon ültem.

Száz-százötven évvel ezelőtt még summásládával várták az indulást, nemcsak mifelénk, a palócok között, hanem szerte az országban. Az igazi summásjárás ekkor indult, 1870-80 táján, de a lakóhelytől távoli, mezőgazdasági munkavállalás gyökerei ennél jóval régebbiek. Ezeket elsősorban (jelen munkám terepe) a volt pétervásári járás területén próbáltam feltárni. Soós Imre egyik 1955-ös tanulmányában arról ír, hogy a XVIII. század első három évtizedében betelepültek (főleg szlovákok) megtartották azokat az eredeti, fával kapcsolatos tevékenységi formákat, amelyeknek legtöbbje közvetlenül kapcsolódott a kereskedelemhez, fuvarozáshoz. Innen ered az ország északi és déli része közötti közvetítő szerepük, de pl. az országot járó drótos tótok is ekkor indultak útnak. Másrészt azonban igaerő híján nem földművelővé, hanem marhapásztorrá, majorsági cseléddé, napszámosná vagy zsellérré váltak, illetve vállalnak szőlőkapálást, pálinkafőzést is. „Jobbágytelekre csak kényszeredetten ülnek, ellenben sokkal szívesebben vállalnak nyári aratást, nyomtatást, kaszálást.” A betelepülőknél tehát a másik része is elindul, de számunkra érdekesebb úton, amelyről Soós Imre egy későbbi írása számol be. A XVIII. század végi földesúri parcellázásnak eredménye, hogy a telepített zsellérek egy része (zömmel szlovákok) „jogilag adóköteles úrbéresnek számított”, míg „mások részére a földesúr szerződés alapján nem véglegesen, hanem csak meghatározott időre majorföldet adott bérbe, ideiglenes használatra”. Ezek közül „egyesek a majorsági szőlők, uradalmi dohányföldet megmunkálására vagy másfajta speciális uradalmi szolgálatra szerződtek. Tekintélyes számot képviseltek azok a majorsági emberek, akik nem maguk építette házaiban, hanem a földesúr által rendelkezésükre bocsátott majorházban, *kúriában* laktak, s a földesúr földjén béresként éltek. Különösen a borvidéken meg a síkvidéki nagy majorüzemek mellett szaporodott meg a földesúrnak teljesen kiszolgáltatott majorsági zsellérség, a későbbi summások, részes aratók ősei. Örökösen mozgásban voltak, áttelepedtek egyik földesúr majorházából a másikéba. Földjük nem volt. De voltak (legalábbis kétes jogállású) házaik, és voltak állataik...”

A földnélküliség, az örökös vándorlás, a kiszolgáltatottság, az intenzívebb gazdálkodást folytató helyeken történő munkavállalás, a majorházak, a speciális (egyébként a legkeményebb) munkák, a meghatározott időre szóló szerződéses jogviszony, a szabad bérmunkásság tehát már a XVIII. század végére meghatározott egy társadalmi réteget, amelyben megtalálhatjuk a mai és a klasszikus summáság számos elemét.

A XIX. század elején Berzsenyi Dániel a mezei munkákkal kapcsolatban a következőket jegyezte fel: „A magyarok jobb tájékaik között alkalmasint legnépesebbek Soprony és Vas vármegyék rónáji, de ez a népesség is csak olyan, hogy ott sem győzi a magyar a gazdaságát, ott is hegyi hentsek és horvátok pörölik a sarlót és tsépet, s még Köszög tövében is láttam csehországi kaszásokat.” Ezek az idegenek (és magyarok) lényegében vándormunkások, akik a XVIII. századi szőlő-, dohány- és más speciális munkák mellett ekkor már leginkább aratásra szerződnek. Az aratni járó domoszlóiakról (Gyöngyös mellől) már 1724-ből, a vendekről (Szentgotthárdtól délre) 1806-ból, a szlovákokról 1814-ből, Borsod megye északi falvairól 1828-ból maradtak feljegyzések. Kovenciósokról 1562-től tudunk. A summás szó első említése 1664-ből ered, amikor szőlőművelő szabad munkásokat jelöltek ezzel a fogalommal. Az elnevezés a latin *summa* szóból ered, és a bér nagyobb időközönként, egy összegben történő felvételére utal; de summások előfordultak nemcsak majorokban, hanem a XVI-XVII. századtól telkes jobbágyoknál is, ekkor *messor*-oknak nevezték őket. Utódaikat a XIX. században *havi sommás*-oknak vagy *hónapos*-oknak mondták, akik egyéni (helybeli vagy távolabbi) elszegődés szerint dolgoztak.

A jobbágyfelszabadítás, majd az abszolutizmus évei többek között a kapitalista termelési elemeket és a gabonatermelés további kiterjedését eredményezték, amely újabb munkaerő-szükségletet teremtett. Ismeretes a XIX. század közepéről, hogy míg Nagykőrösön Nógrádból

és a Mátrából lejövő palócok arattak, addig a nagykőrösiek Szolnok, Békés és Csongrád megyébe szegődtek el. Kialakult egy máig érvényes modell: egy adott helyről a kedvezőbb feltételeket biztosító másik terület felé áramlik a munkaerő, mialatt a megmaradó, rosszabb feltételű munkát a távolról érkezettek végzik el, akik számára az még mindig kedvezőbb, mint munka nélkül otthonukban maradni.

A munkaerőmozgás a múlt század második felében tehát még tovább fokozódott, de az igazán nagy lökést az 1885-ös gabonaválság jelentette, amikor az orosz és amerikai búza betört az európai piacra. Magyarországon ezektől az évektől kezdődően terjed el a munkaigényesebb ipari növények termesztése - a kukoricáé, cukorrépáé, burgonyáé - a búza rovására. Általában ekkortól számítják a summásság kezdetét (bár a szlovákok és a vendek már 30-40 évvel korábban is summásként dolgoztak), ettől az időtől vannak adataink a mezőkövesdiek és a pétervásáriak summássá válásáról, akik fokozatosan szegényednek el (a mezőkövesdiek pl. a nagyméretű, 60 ezrelékes szaporodás és a nagybirtok szorítása folytán).

A pétervásári járás eltartó erejének csökkenése viszont a mezőkövesdinél összetettebb jelenség. Manga János szerint a XIX. század közepén a palócföldön még a zselléreknek is volt lovuk. A század végén azonban a juhállomány (egyik fő jövedelemforrásuk) a közös legelők felosztásával és a gyapjúárak esésével jelentősen csökkent. A számottevőbb erdei disznótartás szintén visszaesett az erdők feltörésével, a legeltetés szabályozásával, valamint az értékesítési nehézségekkel. A palócok így a másik jövedelemforrásuktól is elestek. (A marhatartás ekkor még nem alakult ki, mert az állományhoz képest kevés volt a legelő, és a takarmánynövények termelése csak a XX. század húszas éveiben honosodott meg.) A századfordulón már áttérnek a földművelésre, pusztítani kezdik az erdőket; és előbb legelőként, majd szántóként használják azokat. De a „...néhány évi művelés alatt az így felporhanyított és soha nem javított homokos, agyagos talajt a nyári esőzések és a tavaszi hóolvadások alkalmával az ár lemosta, fönt vízmosságokat hagyott maga után, az iszapot pedig a völgyekben lerakta, és a bevetett területet beiszapolta. A szántóföldek kiéltek, a domboldalak, kedvező időjárás mellett, kat. holdanként 4-5 métermázsánál többet alig adnak. A régi háromnyomásos gazdálkodással tudják csak a hozamot némileg biztosítani. A takarmány minősége rossz, a termés betakarítása bizonytalan” - olvashatjuk Heves vármegye 1909-es kiadású monográfiájában. Ugyanitt említik még, hogy (főleg a hegyek között) „...a lakosság természetes szaporodása általában egészen normálisnak mondható, és a területhez viszonyítva megállapíthatjuk, hogy Heves hazánk népesebb vármegyéi közé tartozik”.

„...a vidék lakossága szívesen cseréli fel, ha van rá mód, a földműves sorsot az ipari munkás sorsával” - írja Szabó Zoltán a Mátra és a Bükk népéről -, de ipar nélkül erre nincs mód. Így „Abaújból egy életre kivándorolnak, Borsodból nyaranta elvándorolnak, Nógrád-Hont egy részéről hetente Budapestre vándorolnak, a bányavidéken a föld alá vándorolnak.” Tovább rontott a helyzeten a trianoni béke utáni állapot, amikor kiiktatódik a Felvidék és az Alföld közötti közvetítő szerepük és az ezzel járó jövedelmük.

- Hová mész? - kérdezte egy kiskocsiban nyulat toló férfi, akit se azelőtt, se az óta nem láttam.

- Az Alföldre...

- Gondoltam, hogy nem nyaralni tél közepén...

- Sárhalásziba.

- No azt jól kiválasztottad. Pálfival mész, ugye?... én nem mennék a helyedben. Fogadd meg a tanácsomat, kisbarátom: egyre mondta, ugye, és már fél négy elvan. Hát ilyen gazdával az ember ne menjen sehová! - mondta, és továbbállt.

Mondhattam volna azt is, hogy mezőgazdasági továbbképzésre megyek, ahogy mifelénk nem kevés iróniával nevezik a mai summásságot, de jobbnak láttam hallgatni...

Negyedóra múlva egy mikrobusz állt meg mellettem, és az anyósületről Gizi néni intett, mire várok, szálljak már be. A kis busz tele volt, de a táskámat és a zsákot még sikerült begyömöszölni egy ülés alá, magam pedig a két ülés közé helyezett deszkán foglaltam helyet.

Amint leültem, Sanyi a jobb oldalamon már mesélte is az egyik tsz-beli élményeit. Többek között azt, amikor megkérdezték tőle, van-e jogosítványa, mert tápot kellene szállítani. Mondta, hogy van, teherre is. Természetesen a tsz legrozzantabb Csepelét adták neki, amiről a négy keréken és a motoron kívül jóformán már minden hiányzott, és kapott még egy ötszázast is. Kérdezte, hogy az ötszáz mire... Válasz: Ha megbüntet a rendőr, kifizeted, de csekket ne hozz, tették hozzá. Még aznap megbüntették - ötszáz forintra. Pedig hogy szerette volna elinni azt a pénzt! - sopánkodott. Mindenki nevetett, csak a sofőr nem.

Örültem, hogy nem némán kell végigszoroszkodnunk azt a pár száz kilométert, miközben a térdünket sem tudjuk mozdítani a másiktól vagy annak csomagjától. A bal oldalamon ülő cigányfiú, Elemér már készülhetett a kérdéssel, mert mint később megtudtam, Gizi néni beharangozta, hogy személyemben egy joghallgató jön velük. A többiek is felszállásom óta noszogatták, hogy mondja már. Egyszer aztán megszólít:

- No, bíró uram, mit ítélne annak a szegény fiúnak, aki...

Sejtettem, hogy ugratás készül, ahol csak kétféle eredmény lehet: vagy akkorát égek, hogy az mesélni való lesz, vagy elfogadnak a többiek is és ő is. Közbevágtam, egy kicsit raccsolva:

- Úgy vélem, uram, hogy önről van szó, és mivel önnek fölöttébb becsületes arca van (hatalmas nevetés)... úgy vélem tehát, ön ártatlan.

Hogy az volt-e vagy sem, nem tudom. Akkor még azt sem tudtam, hogy erőszakos közösülésért ült. Elemér szerint a lány is akarta, de a lány udvarlója, akit csak a szülők akartak, észrevette, és szólt a sógorjelöltnek. Őt elkapták, és bár keménykötésű fickó, de kapott egyetkettőt. A lányt a szülei verték meg, akik, hogy a botrányt eltussolják, bűncselekményt csináltak az egészből. A külsérelmi nyomok megvoltak, az udvarló vallott, a fivérei szintén. Mindent az ugratás után egy héttel mesélte el, amikor már igen jó haverok lettünk; és arról is faggatott, hogyan illeszkedjen be a társadalomba, amikor az mindenhol kilöki őt. De ha be tud is illeszkedni, és olyan lesz, mint a magyarok, akkor ő már nem lesz cigány, tehát akkor ő majd nem is létezik...

Eleméren kívül a másik nagy meglepetést az okozta számomra, amikor egy fiatal egyetemi oktató, akit egy korábbi, hasonló témájú dolgozatom elbírálására kértem, közölte, hogy ő is volt ilyen summás.

- Hány éves voltál akkor? - kérdeztem.

- Nyolcadikból maradtam ki, amikor először *elmentem*, de aztán voltam még többször is.

- Te miért mentél el?

- A pénzért. Szüleim elváltak, mi hárman anyunál maradtunk egy szolgálati lakásban. Ő pedagógus volt, akiket akkor se fizettek agyon. Én voltam a legidősebb, és előtte már dolgoztam a tejüzemben, de az nem tetszett, illetve az Alföld sokkal érdekesebb lett.

- Miért?

- Mert kedvezőbbek voltak a tapasztalataim. Rengeteg élmény ért, ha nem is a munkával kapcsolatban, hanem egyébként, voltak fiatalok, és persze lányok is...

- Akik?

- Akikkel összeötykölődtünk a pótkocsin, és este már randit adtunk egymásnak, aztán éjfélig tartó programjaink voltak, ha éppen esett az eső, akkor a pótkocsi alatt. De más is barátkozott ott, elég szorosán, ellenben nem hosszan, mert abban a korban csak egy-két hétre barátkozik az ember.

- A munkáról mit tudnál mondani!?

- Címereztünk, fel kellett nyúlni a kukorica címeréért, és kitépni. Kapáltunk is, kukoricát és paprikát. Az idősebbeket néha elvitték kazlazni. Napi tizenkét órát dolgoztunk, két héten keresztül, de vasárnap csak délig volt melő...

- A körülmények?

- Borzalmasak voltak. Akkor még teherautóval vittek minket. Ott tömegszállítás, egy szoba a férfiaknak, egy a nőknek, összesen hatvanan lehettünk. Ennyi embernek volt két zuhanyozó, nem helyiség, hanem két ember zuhanyozhatott egyszerre. Mindig nagy veszekedés támadt a férfiak és a nők között, hogy ki kezdi a fürdést, de meleg víz így is csak az első tíznek jutott. Aztán az a rengeteg, rettenetesen bűdös bogár, amitől eleinte nem is tudtunk aludni, de az első hét végére azt is megszoktuk. A kaja pedig rosszabb, mint a seregben.

- Mire emlékszel még?

- Arra, hogy jó volt. Persze gyerekfejjel még semmit nem fog fel az ember. Egyébként ott ittam meg az első söreimet - amitől aztán átkozottul szenvedtem -, és ott szívtam el az első cigiket...

- És?

- Volt még egy nagy..., de ezt ne vedd bele, persze mindegy. Amikor először beállítottak címerezni, nem tudtam, hogy öt perc alatt csuromvíz leszek, de délre meg is száradok, egy kicsit megijedtem, hogy meg fogok fájni. Elindultam a kukoricás szélén, és összeszedtem három-négy műtrágyás nejlonszákot, amiből kezeslábast eszkábáltam. Igaz, hogy nem lettem vizes, de mozogni se nagyon tudtam benne. Amikor a brigádvezető meglátta, rettenetesen mérges lett, és levettette velem, így többet nem lehetett felvenni, pedig szerintem jól sikerült.

- Sok fiatal, mondjuk huszonötön aluli járt el akkor?

- Tíz százalék mindig volt egy turnusban.

- Adott ez nektek valamiféle felnőttébb rangot?

- Adott, otthon is és a többiek között is. Nem beszélve arról, hogy baráti körök is elmentek, és aki kimaradt ebből az élményből, az kimaradt az adott baráti körből is.

- De nemcsak ezért mentetek?

- Nem, viszont a szülők sem küldtek bennünket, de nem is kellett, mert volt, aki magnót akart venni, és arra kellett a pénz, volt aki kismotort, aztán olyanok is, akik a menyasszonyi stafírungra valót keresték meg. Fiatal házások is jöttek... Úgy gondolom, olyanok jöttek, illetve mentek, akik venni akartak valamilyen nagyobb értékű dolgot, amivel nem akarták a szüleiket terhelni, és olyanok, mint én is, akit a családi körülmények vittek rá... vagy valami más.

Mennek azok, akiknek a faluja olykor lemarad a térképről, és mennek a 800 éves városi rangjukat ünneplő szentgotthárdiak is. Mégis, mi a különbség az őket küldő és fogadó helyek között, mi az alapvető eltérés e kicsiny társadalmak világában? Miért „gazdag vidék” az

egyik, s miért „szegény” a másik? Azt gondolom, kimerítő választ csak alapos szociológiai vizsgálatok tudnának adni. Itt csupán arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a volt pétervásári járás sajátosságait. A januári (-3, -4 °C) és a júliusi (17 °C) középhőmérsékletet; valamint az évi napfénytartamot (1800-1900 óra) tekintve az adatok csak az itt található érték alatti kategóriát különböztetik meg. Egyedül a csapadékmennyiséget vizsgálva találunk közepes (600 mm) mennyiséget. Talaját földtanilag a mészkő, a homokkő, a márga és az agyag jellemzi, egyébként barna erdőtalajnak minősül. Aranykorona-értéke 7,6, más forrás szerint csak 3,4, míg az országos átlag 20. A növénytermesztést tekintve a burgonya és a cukorrépa a jellemzőbb. Az állattartást a hatvanas-hetvenes években még leginkább a juh és a szarvasmarha jelentette, de ma már csak a sertés a számottevő. Jelentősebb (piacképes) állat- és növénykultúrát azonban egy fajból sem találunk.

Adottságként tekinthetjük az idetelepített ipart is, mivel a vidék lakosságának vajmi kevés beleszólása volt és van az üzemek telepítésébe és azok színvonalába. A környéken jelentősebb ipari létesítmények Salgótarjánban, Nagybátonyban, Sirokban, Bélapátfalván, Egerben és Ózdon vannak. Ez egyrészt kevésnek bizonyul, másrészt ma is, és az iparra nézve is igaz, amit Szabó Zoltán a *Cifra nyomorúság*-ban a bányákról írt: a terület „földrajzi fekvéséből adódik, hogy ebben az orientációban nem alakulhatott ki egyetlen bányacentrum abszolút dominanciája, hanem mindig is a körzet több bányájába jártak”. Harmadsorban ez az ipar egyoldalú foglalkozási szerkezetet határoz meg.

A század eleji ipar hiányának következményeit (az Amerikába történő kivándorlást és a summás sors vállalását) már említettem. A következmények ma a vidékről való lassú elvándorlásban és a mai summásságban jelentkeznek. Az abszolút dominancia kialakulatlanságát egy vonzerőt jelentő körzetközpont, egy közeli város hiánya jellemzi, amely megteremthetné a táj egyensúlyát, felszívhatná a fölösleges munkaerőt, élelmiszerpiacot, megfelelő közlekedést, szolgáltatási hálózatot, kulturális ellátást és még sok egyebet jelenthetne. De ilyen központi hely (és helyi munkalehetőség) hiányában az itt lakók kénytelenek ingázní. Paraszti származásuknál fogva alacsonyabb a kvalifikáltságuk, mint munkahelyi társaiké, tehát a munkabérük kevesebb, pedig nincs az a munka, amit el ne vállalnának. Vgmk-zni, túlórázni nem tudnak, mivel köti őket a buszok, vonatok indulása. A menetidő átlagosan négy óra - télen természetesen ennél több. (Van, ahol lehet tizenhat órázni, de szerencsére ezek a lehetőségek még szűkek.) Munkahelyükön konfliktust okoznak néhány napos hiányzásaikkal, amelyek rendszerint a betakarítás idejére esnek. „Agrártevékenységük hozadéka idő, energia és tőke hiányában igen alacsony” - állapítja meg az enyémmel átfogóbb kutatás eredményeként a Böhm-Pál szerzőpáros.

A táplálkozás hiányosságai és a több konfliktussal, nehezebb munkával járó életforma következtében könnyebben megbetegszene. Lakóhelyük kevéssé urbanizált, költségvetési támogatást alig kap, így mindent maguknak kell megteremteniük... Az új generáció mindezt öröklí, akárcsak a hiányok pótlását elősegítene igyekvő mai summásságot. Az egyoldalú foglalkozási szerkezet, amelyre Juhász Pál hívta fel a figyelmet, az ország északi ipari tengelyének a következménye. A nehézipar erőltetett fejlesztése folytán itt nem valósulhatott meg az a (például Fejértől Békésig lezajló) folyamatosabb, szerveesebb történelmi fejlődés, amelyben kialakulhatott a dekoncentráltabb ipar, egy közel megfelelő szolgáltató háttér és szakmai heterogenitás. Ezért a szegényebb lehetőségskála és az ezen lehetőséget kisajátítók ellensúlyozására egyedüli realitásként az alföldi munkavállalás jelentkezett.

Annak ellenére tehát, hogy megtörtént az ötvenes évek iparosítása és a hatvanas-hetvenes évek vidéki ipartelepítése, megmaradt a summásság mint olyan forma, amely megpróbálja kiegészítene az elégtelen jövedelmeket.

A gazdasági-társadalmi háttér alakulásában a földosztás nem hozott jelentős változást. Váraszón pl. (a volt pétervásári járás közel 800 fős községében) két holdnál többet egyik család sem kapott. Így 1945-ben 0-2 holdas 21; 2-4 holdas 35; 4-5 holdas 39; 5-8 holdas 10; 8-12 holdas 6; 12-20 holdas 3 család volt. Ebből 11 család ideiglenesen, 10 pedig véglegesen elköltözött a kitelepített perbáli németek helyére. Abszurd módon csökkentette a munkaerő-felesleget az a tény, hogy közel 20 hadifogoly csak 1947-ben tért haza. De ekkor már a nyolctíz hold alattiak széles rétegéből a férfiak elhelyezkedtek az iparban. (Ezek a kezdeti ingázók hetente, de a távolság miatt inkább kéthetente gyalog jártak haza a Bükkön vagy a Mátrán keresztül. Barakkokban laktak, és maguknak főztek, mostak.) Az ő gyermekeik már vagy a tsz-be mennek dolgozni, vagy követik apjukat az ingázásban, és szabadságuk alatt a nagypapjukat a summásságban. A viszonylag jobb módúak és a nők továbbra is a földet művelik, majd 1960-ban ők lesznek a tsz alapító tagjai. A gazdagabb szülők gyermekei, unokái közül (a rétegre inkább jellemző polgárosult tudatnak is köszönhetően) többen tesznek szert magasabb iskolai végzettségre, így ők kedvezőbb munkahelyet találnak, vagy városba költöznek. Így alakult ki, hogy ma a volt tanácselnök és az egykori kulák ugyanott, ugyanúgy dolgozik.

Sokáig úgy tűnt föl, hogy az ötvenes évek eltemették a summásságot, de az állami gazdaságok elődeiben, a nemzeti vállalatokban, ha kis számban is, de 1948-49-től már megtaláljuk őket Kiskörén, Pusztabánrévén, Héken, Hevesen stb., ahol elsősorban rizst aratnak, de szerződtek őket pl. a gyapot- és a *gumipitypang*-munkák egy részére is. A rizstermesztés módja ugyan idővel megváltozott, de az 1961-62-es gépesítésig itt is summásokat alkalmaztak, mert a helybeliek nem vállalták ezt a nehéz munkát. Két héttől hat hónapig terjedő időre szerződtek, a munkától és az igényeiktől függően. Megesett, hogy szállásuk, ellátásuk kulturáltabb volt az otthoninál, mert ezt akkor politikai kérdésként kezelték. Ezekben az időkben a summások még nem diákokkal és katonákkal dolgoztak együtt, hanem kitelepített ún. „osztályidegekkel” és az Óvárosból egy-egy hétvégére célvonattal érkező munkásokkal.

Az otthonmaradottak szőlőkarót készítettek, amit a verpelétiakkal, debrőiekkal borra cseréltek; erdei termékeket, csipkebogyót, gombát, vadkörtét gyűjtöttek; fát vágtak; erdőt tisztítottak; az asszonyok piacoztak, tejjel, tojással, vajjal házaltak, és néhányan vályogvetéssel is foglalkoztak. A váraszóiak látták el a környéket *hidas*-sal (szétszedhető sertésóllal), és aki mert vagy akit rávitt a szükség, az csempésztett (szövetet Szlovákiába ki és gumicsizmát onnan be). Legelterjedtebb azonban az aratás és a *géplés* (cséplés) volt. 18 fős brigádok alakultak a környék termésének elcséplésére 1968-70-ig, a kombájnok elterjedéséig. Ettől kezdve ez a réteg is máshol kénytelen megélhetését kiegészíteni. 1963-tól feloldják azt a rendeletet, amelynek értelmében csak az vállalhat lakóhelyén kívül munkát, akit a tanácselnök és a tszelnök is elenged. Mindkét esemény elősegítette a mai summásság terjedését, bár az igazi fellendülést a 70-es évek elején tapasztalhatjuk. Egyfelől a háztáji és kiegészítő gazdaságok fokozott megadóztatásának kompenzálása folytán, másfelől azért, mert a bányák szanálásával viszonylag alacsony átlagéletkorú réteg lett nyugdíjas. Amellett kihalt az a generáció, amelyik még igazán értett a szarvasmarha tenyésztéséhez, tehát az így kieső jövedelmet is pótolni kellett.

A tsz-ben dolgozóknak javult a helyzetük (különösen a vezetőké, termelésirányítóké); a Tarna völgyében kibontakozó paprika- és uborkatermesztésbe is ők tudtak a legeredményesebben bekapcsolódni. Az erdészethél a fokozottan nehéz munkafeltételek miatt kevesen maradtak, akik mégis, azokat anyagilag és erkölcsileg is mindjobban megbecsülték.

Ebben a faluban elkülöníthetünk tehát először is egy viszonylag jól élő réteget, amelybe a vezetők, a termelőszövetkezeti és erdészeti dolgozók nagy része, a munkahelyükön még az 50-60-as évek során kiemelkedtek, a kielégítő második gazdasággal rendelkezők (köztük pl. olyan, aki munkája mellett kőműves kisiparos), valamint a magas nyugdíjúak tartoznak.

Körvonalazható ezután egy átlagosan élő réteg, amelynek zömét az ingázók családjai és a felső rétegből valamilyen ok (pl. a család egyik tagjának hosszan tartó, súlyos betegsége) miatt időlegesen vagy véglegesen kihullottak, valamint a még viszonylag egészséges nyugdíjasok alkotják. S létezik végül egy periférikus helyzetű réteg, ahová a betegek, öregek, özvegyek tartoznak, akik jövedelmük kiegészítésére csak igen nehezen találnak lehetőséget.

Váraszó 222 háztartásának 56%-ából (131-ből) járnak el évente egy, de inkább több alkalommal summásnak. 119 esetben a családból egy fő (nők és férfiak kb. egyező arányban), 11 esetben 2 fő, 1 esetben 3 fő jár el. A távoli idénymunkavállalást feltehetően meghatározó tényezők közül négyet emelek ki: a háztartás (család) anyagi állapotát, az elődök anyagi helyzetét, a családfő munkahelyét és a második gazdaságból való részesedés mértékét. Ezek elemzése után kirajzolódik egy kép, amely szerint *a mai summások zöme a második gazdaság formáiba beilleszkedni nem tudó, mostohább sorsú rétegekből származó, ma átlagosan élő ingázó.*

Sárhalásziban nem vártak bennünket, legalábbis nem úgy, ahogy Gizi néni ígérte. Nemcsak a jó meleg szoba hiányzott, hanem a takarítás és a vacsora is. Sőt, mivel én voltam a legfiatalabb, az „előre bekészített fát” is nekem kellett összehasogatni. A fás színben ugyan villany nem volt, de az egyik oldala szinte teljesen kidőlt már, így az utcáról odavetődő fényben csak-csak elboldogultam az életlen fejszével, miközben a szín mellett lévő szeméttárolótól odasomfordált négy macska, és lestek, hátha kapnak valamit. Azt hiszem, olyan dühös vendéggel, mint én, még nem találkoztak a (helybeliek által nyolcvan-kilencven esztendősnak tartott) Régi kocsmá udvarán, ahol vendégfogadó, majd 1948-tól kocsmá, később az ÁFÉSZ presszója működött. A szövetkezetiék azonban nem tartották kifizetődőnek a tatarozást, ezért eladták az első vevőnek, a tsz-nek, de az sem fordított rá különösebb gondot már tizennégy éve. A tető megroggyant, az ajtók, ablakok és a szobák festése megkopott, a vakolat kívül és belül egyaránt hullott.

Begyűjtani nagy szentségelések közepette András bátya próbált. A sokat megélt lakatost (korábban suszter volt, majd bányász) kihozta a sodrából, hogy a sofőr nem fűtött rendesen a kocsiiban; hazaviszi az olajat. Aztán itt nincs kitararítva, befűtve, *nem adják meg a tiszteletet*, vagyis a főnökség részéről senki nem jött, aki elmondaná, mi lesz, hogy lesz; aki régi szokás szerint megnézné, milyen emberek jöttek, alkalmasak-e a munkára, bár ez utóbbit a bicegős lábával, rossz tüdejével ő már nem hiányolja.

Máshol én is aludtam a tsz kultúrterméből vagy a gazdaság komlószárítójából átalakított szálláson, de azok messze felülmúlták ezt a volt presszóhelyiséget, amihez külön WC és kézmosó tartozott. Nem úgy, mint az asszonyoknál, akik az épület túlsó szárnyán az egykori raktárban laktak. Ők azt választották, mondván, az déli fekvésű, és a nap jobban süti, így melegebb. Igazuk is volt, mert nekünk még egy pokrócot is fel kellett akasztanunk az ajtó elé, hogy a huzat ne vigye ki azt a kis meleget, amit a hol rendesen égő, hol csak füstöt eregető kályha adott. A falba bevertünk még egy-két szöveget, spárgát kötöttünk rá (fogas híján fogasunk volt), amire ki a zsákjából, ki a bőröndjéből rakta ki a munkásruháját: inget, trikót, nadrágot, meleg alsót, kabátot, pufajkát (vattakabátot), sapkát, jampit. Amiben jöttünk, azt egy másik szögére akasztottuk, a csizmát és a bakancsot a kályha mellé tettük, hogy reggelre kicsit meleg legyen, vagy legalább szárazabb. A többi holmink (a fehérenemű, a tiszta zoknik, a kesztyűk és más személyes dolgaink) az otthonról hozott szalonnával, kolbásszal, kedvenc süteménnyel, fél liter pálinkával vagy örölt kávéval együtt a bőröndben maradt. Amit vacsora után (amikor is mindenki a sajátját ette) az ágy alá toltunk. (Szekrény, szék vagy asztal nem volt a szobában.) Jó lett volna megfürödni, de a kazánba se fűtöttek be, így tisztálkodás nélkül feküdtünk le, a kórházból laza sodronya miatt kiselejtezett vaságyra, amitől reggelre megfájdult a derekam.

De legalább nem háromemeletes vaságyon aludtam, mint a nagynénémék, nyugtattam magam reggel ötkor, Gizi néni ébresztőjekor, amit már megelőzött az András bátyáé. Az öreg már negyed ötkor nem tudott aludni, felkelt, felöltözött, megmosakodott, feltette a kávéját, és mindezt nem kis zajjal. Mi még csak öltöztünk, amikor ő a közös teánkából teletöltötte és a táskájába csúsztatta a maga üvegét. Így nekünk alig jutott, pedig ilyenkor reggel csak a tea melegíti át az embert; kivált azt, aki nem kapja be az indító féldecit. Elemér volt az, aki egyik reggel a fűtetlen, régi söntésben, ahol mindig nagykabátban, pufajkában reggeliztünk, szóvá tette ezt. De András bátya kinevette, mondván, keljen föl előbb, akkor jut majd neki is. Többet nem szóltunk hozzá, csak Elemér kelt föl aztán egyszer-kétszer, hogy a mosdóban szöszmötölő öregnek megsózza a kávéját.

A tsz napi negyven járata közül a fél hatost kellett elérnünk, ha időben a kijelölt helyre akarunk érnünk. Ez számomra, Gizi néni protezsálásának köszönhetően, a gépműhelyt jelentette. Egyedül szálltam le ennél a megállónál, és örültem, hogy a portáson kívül más még nincs ott, bár tudtam, hogy nekem ő is parancsol. Egy Simpson állt meg a kapunál, és vastag férfihang szólt utánam:

- Álljon meg! Maga az egyetemista?

- Igen.

- No, jöjjön, én adok magának munkát! - És ahogy közelebb értünk egymáshoz, bemutatkoztunk. A garázmester volt. Egy raktárba mentünk, ahol ásót, lapátot és csákányt adott, majd egy nyolc-kilenc négyzetméteres befagyott tócsához vezetett, amelynek a közepéből egy cső állt ki, a tetején csappal, slaggal. - Ez itt a mosó, mindig baj van vele, valahol szivárog a víz, azt kell megkeresni. De elzárni nem lehet, mert akkor a telepen sehol nem lesz víz. Tudom, hogy nehéz munka, de nekem is akkor kell megcsináltatnom, amikor embert kapok. No, lásson hozzá! - és magamra hagyott.

Először a jeget törtem fel, majd a fagyos földet próbáltam felcsákányozni a csap körül. Gondoltam, ha várnánk, amíg kisüt a nap, felengedne egy kicsit, és könnyebb volna ásni, de első nap nem mutatkozhattam be azzal, hogy a napot várom, vagy tüzet szeretnék rakni. Ha távolról is, de így is elég sűrűn figyelgetett az öreg. Délutánra jó másfél métert haladtam lefelé, és a víz egyre jobban szivárgott. Szerencsére kétszer sikerült elkapnom a szippantó traktort, így nem kellett a víz alól lapátolnom az iszapot. Délután jött két vízvezeték-szerelő, és sötétedésre készen voltunk. A gödröt csak másnap reggel temettem be, de ennek ellenére megkaptam téli summásságom első bizonylatát:

Igazolás.

Kovács Nándor.

Güdör ássás a 9.5 ora

kocsi mosónál,

fagy csapoknak 100%

Sárhalászi 1986. jan. 21-én

Balogh Pál

garázs m.

A többi napon az asztalosműhelyben dolgoztam, ahol szintén 100%-os teljesítményről, de 10 óráról és fagyalulásról állítottak ki igazolást. Ez három-négy méter hosszú, harminc-negyven centi széles és három coll vastag *akácpallók* emelgetését jelentette, nyolc órán keresztül. Egy félig nyitott csarnokban a gépnek arra az oldalára állítottak, amelyik felé a forgács szállt, és

ahová az eső is beesett. Nem volt könnyű munka, megfelelő védőruha híján a ruhámat és a kezemet is kikezdte a *palló*. De ezt megelőzte még egy jó óra fahasogatás, amit a garázsmeister folyton hangoztatott elégedettsége ellenére sem mulasztott el soha ellenőrizni. Majd a gyalulás után jöttek a gmk-sok, akikkel a már ismerős csarnokban fűrészeltünk. Ők felváltva a belső oldalon, én állandóan a külsőn. Velük volt a legrosszabb dolgozni, mert míg az asztalosbrigádba be tudtam illeszkedni, és a legkevesebbre ugyan, de becsültek, addig ők mint megalázható és megalázandó eszközt tekintettek: én voltam a „Doktor úr”, aki „mehet ganézni”, ha eljött a takarítás ideje. Ráadásul mindig fél órával később mehettek el, amit sehol nem tartottak számon, és szombaton egész nap, vasárnap délig kellett velük dolgoznom.

A többiek csirkealmot forgattak, kazánt fűtöttek, tojást szedtek el, csibét gondoztak. András bátya meg Sanyi a tsz-nél lévő másik summásbrigád óltakarítása előtt és után szerelte ki, illetve be az etetőket, itatókat.

Mindezt a következő szerződés értelmében:

Új Élet Mg. Termelőszövetkezet
SÁRHALÁSZI

Munkaszerződés

Mely létrejött egyrészről a sárhalászi Új Élet Mg. Tsz. mint munkaadó, másrészrőlPÁLFI ZOLTÁN Istenmezeje Kossuth út 12/a..... sz alatti lakos, mint munkavállaló között alulírott napon és helyen az alábbi feltételek mellett.

1./ Munkaadó munkavállalót függetlenített munkacsapat vezetőként alkalmazza meghatározatlan időre.

2./ Munkavállaló feladata, hogy 1983. január 1-től kezdődően rendszeresen, kéthetes turnusokban húsz-harminc főből álló egészséges kitarító fizikai munkakörben képes idénymunkás brigádot szervezzen és biztosítson a tsz-ben végzendő munkákra.

3./ A brigád munkavégzésére vonatkozó feltételek.

a./ a dolgozók munkaideje napi 9,5 óra, mely a félóra reggelit és az 1-órás ebédidőt nem tartalmazza. Túlóra a napi 9,5 óra tiszta munkaidőn túl végzett munka, melyre pótlékot nem fizet a tsz.

b./ a munka jellege: általános mezőgazdasági munka.

c./ a dolgozók vasárnapi napon fél műszakot dolgoznak.

Vasárnapi munka esetén az alábbi munkákra 100%-os pótlék fizetendő: kazalás, vagonkirakás, keverőüzemi foglalkoztatás.

d./ a dolgozók sárhalászi községben tartózkodási ideje alatt a termelőszövetkezeten kívül más részére munkát nem végezhetnek.

e./ munkaadó, kedvezőtlen időjárás esetén is köteles munkát biztosítani a dolgozóknak.

f./ a dolgozók munkanapját, illetve teljesítményét a munkahelyi vezetők igazolják, teljes bér csak a mennyiségileg és minőségileg megfelelő munkavégzés esetén számolható el. /100%-os bér a tsz munkabér szabályzatában meghatározott az adott munkára vonatkozó norma teljesítéséért jár./

g./ fegyelmezetlen, hanyag munkavégzés vagy egyéb fegyelmi vétség esetén a tsz a vétkes dolgozót kizárhatja, illetve hazaküldheti.

h./ a brigád tagjainak a munka és tűzvédelmi oktatását a termelőszövetkezet végzi.

i./ munkaadó a dolgozók részére az adott munka jellegétől függően napi 270-284 Ft készpénzben meghatározott nettó bért fizet ki, vagy munkanaponként és személyenként 28,5 kg terményt természetben /buza-kukorica/ és 156-170 Ft készpénzt biztosít választás szerint: baromfitelepi munkák, egyéb juhászati munka, magtári, növénytermesztési, szőlészeti, egyéb munkák elvégzéséért 270 Ft/nap/fő vagy 28,5 kg termény és 156 Ft készpénz.

A juh fűrésztés, takarmányozás, nyírásnál fogás, takarmánykeverő, magtárt zsákolás, széna és szalma betakarítás, műtrágyázás, puttonyozás, valamint szakmunka végzése esetén: /lakatos, szerelő asztalos, ács, gépkocsi vezető, traktoros, villanyszerelő kőműves stb./ 284 Ft/nap/fő vagy 28,5 kg termény és 170 Ft készpénz.

Amennyiben a téli időszakban az időarányos részt nem vásárolják meg, úgy a nyári kampány időszakban a 28,5 kg/nap/fő terményvásárlási lehetőséget a tsz megemeli.

j./ munkaadó a dolgozók részére napi háromszori étkezést és éjszakai műszak esetén pótvacsorát, munkásszálláson elhelyezést biztosít.

A dolgozók Sárhalászi, illetve a dolgozók és a termény, Sárhalászi lakóhelyükre való szállítása, munkaadó feladata, ezen időszakra a dolgozókat összesen egy napi átlagkereset megilleti.

k./ A munkavégzéshez szükséges szerszámokat és egyéb eszközöket a munkaadó biztosít.

4./ Munkavállaló anyagi és fegyelmi felelősséggel tartozik az általa a brigád részére átvett szerszámok, eszközök és felszerelések vonatkozásában.

5./ Munkavállaló bérezése:

A brigád dolgozóinak átlagkeresete + 25% munkacsapatvezetői pótlék.

6./ Fentiekben nem szabályozott egyéb kérdésekben a Munka Törvénykönyve és az azt kiegészítő jogszabályok irányadók.

Sárhalászi, 1983. január 4.

/pecsét/

*olvashatatlan aláírás
munkaadó*

*PÁLFI ZOLTÁN
munkavállaló*

*Készítette: DR WESELSZKI ENDRE
jogász*

A legtöbb summásrégiót jellemző sajátosság a *peremhelyzet* (az volt már a történeti Magyarországon is, de Trianon óta még inkább azzá lett). Bemutatásához Varga Dávid Körösnagyharsányról szóló szociográfiáját használtam fel. Az ország peremére, periferiájára rekedt, fejlődésből, fejlesztésből kiszorult vidékek felé nem visz út, légüres térben tengődnek, gyakran önálló földrajzi nevük sincs: a senki földjéhez hasonlíthatók. Piacukat, kereskedelmi szerepüket, központi településüket, rugalmasan alkalmazkodó társadalmi rétegüket elvesztették. Kialakul a periférikus deformáció, amelyben (leegyszerűsítve): a torz alapra felépül egy szintén torz gazdasági és hatalmi érdekszövetség, ami önvédelmi mechanizmusa folytán konzerválódik, majd kirekeszti magát a jóból, érkezzék az saját, belső köreiből vagy akár

felülről. De ez nem indokolhatja, hogy a periféria kevesebb, központilag is biztosítandó lehetőséget kapjon, mert a hátrányai döntően ebből erednek.

Az aprófalvak helyzete részben azonos a perifériáéval, de mégis más, mert a nagyvárosok tövében nem beszélhetünk a piac hiányáról vagy a teljes magárahagyatottságról. A valahová tartozás lehetősége már adott, csak a hagyományok és a gazdasági, társadalmi hátrányok teszik kérdésessé a hogyant. A művelődési, érdekképviseleti formák zártak, a háztáji és kisegítő gazdaság a tsz kivonulásával nemcsak fejlődni és így a hátrányokat kompenzálni nem tudja, de még a meglévő szintet sem képes tartani. Útra, járdára, csatornára nincs pénz, illetve azt az ott lakóknak kell fizetni. A perspektívátlanág e negatív tényezőket hatványozza, de ez utóbbiak már a perifériát is jellemzik.

A helyi vezetőkről mondja egy fiatal summás:

„Nézd meg, mi van otthon. A nagy semmi; én nem ismertem Szél Ferit, de ha csak a negyede igaz annak, amit róla mesélnek, akkor is meg tudná mutatni ezeknek a teddide-teddoda vezetőknek, mit hogy kell. Voltam dolgozni egy napot a marháknál, épp akkor hoztak oda egy belgát, aki teheneket akart venni, de az az ajtótól nem ment beljebb, mert combig, jól hallod, combig *olyan* lett volna... Ha Szél Feri látná, mit csináltak abból, amit itt hagyott, megütné a guta..., mióta elment nem is épült itt semmi, csak vadetető.”

Egy summásokot fogadó termelősövetkezet elnöke:

„...nem vagyok egy lángész, és isten tudja, milyen kapcsolataim sincsenek, de azzal a munkaerővel, ami idejön, hidd el, komoly eredményeket lehetne elérni, még arra felétek is... nem értem, milyen vezetők lehetnek arra, akik ennyi és ilyen munkaerőt hagynak szétszéledni. Azt sem értem, az ilyen főnököket miért tűrik meg ott, ahol vannak. Ha én ilyen lennék, a tagság elzavarna a francba.”

Szél Ferenc, a TOT főosztályvezető-helyettese:

„...olyan helyi vezetők nélkül nem megy semmi, akik nem fogják össze, nem *integrálják* az embereket. Hiába indul el az egyén, kötődnie kell valahová...”

Az ingázók a családjukhoz erősen kötődnek, minthogy mind a lakóhelyről, mind a munkahelyről kirekesztődnek. A családra épül a kiadásokat megtakarító és csak ritkán piacra termelő családi gazdaság is. Baromfit és egy-két hizót tartanak, de a szemestakarmány-igényt nem tudják kielégíteni, mert vagy a föld nem termi meg, vagy a kereskedelmi ellátás, illetve a tsz maga sem áll helyzete és lehetőségei magaslatán. De ha ott állna, akkor sem biztos, hogy igénybe vennék, mert az sokba kerülne, és amíg saját munkájukkal (amit nem számolnak kiadásként) elő tudják teremteni a terményt, akár az Alföldön is előteremtik. De csak abból a családból mehet el dolgozni bárki is, ahol még otthon is maradnak, hogy megetessék a jószágot.

Valamennyi mai summást adó vidéken felismerhető (sőt a legfontosabb) sajátosság: a hagyományok lassú felszámolódása. A nagycsalád „...csak az 1930-as években (a Mátra déli oldalán még a század végén), a házi szövés-fonás 1950 körül (Heves megye alföldi részén az 1910-20-as években...) tűnt el, a háromnyomásos rendszer az 50-es évekig, a patakban mosás a 60-as évekig élt” - írja Csalog Zsolt. De a „társadalom eleven vérségi rendje”, a „hadak” még mind a mai napig kitapinthatók. Sőt, az 1980-as években tért nyerő kisvállalkozási formák egyik gátját alkotják a még ma is létező XIX. századi rokoni, baráti elkötelezettségi hálók pénzt kikapcsoló formái.

A faluközösségi intézmények, részintézmények tehát nem szűntek meg: újratermelődnek és beépülnek, vagy meghatározzák a falusi ipari üzemek és tsz-ek munkaszervezetét, ill. még

távolabb is éreztetik hatásukat. Azokban a városokban, ahová a leírt régiók lakossága jelentős számban beköltözik, tovább élnek a tradicionális formák. Gondjaikat életük korábbi megoldási sémáival próbálják megoldani, különösen akkor, ha csak az iparvárosok állattartást is engedélyező peremkerületéig jutnak el. Másrészt városi munkahelyükön azon munkatársakkal is megismertethetik saját életformájukat, akik addig azt nem ismerték. Harmadsorban pedig megtalálható a város gyarapításának az a módja, hogy a már leírt, de hagyományaiban még erősen élő községeket a városhoz csatolják. Ha megszűnik is egy tradicionális forma, az új körülmények, feltételek között újraéledhet. Így történt ez pl. a nagycsaláddal. 1950-ig létezett egy a 40-es évek közepén létrejött ipari nagycsalád, amely gazdasági tényezők hatására keletkezett és nem régtől együttélő, csak akkor tevékenységi formát váltó és tömörülő család volt. Az együttélés szabályai éppoly pontosan megtalálhatók voltak, mint az eredeti, mondhatnánk történelmi formában. Tevékenységük és jövedelmük nem a földhöz, hanem a (kis)iparhoz kapcsolódott: darálót, kendertörőt, cséplőgépet üzemeltettek. Egy másik - ehhez hasonlóan újjászülető - forma a summásság, amely az ötvenes években visszaszorult, de a hatvanas-hetvenes években újraéledt. Az ország mai summásainak ötöde nemzetiségi: román, horvát vagy vend. (Ez utóbbiakat egy megyei tanácsi rendelet 1981-ben szlovéneknek nyilvánította, e a lakosság ma is vendnek nevezi magát.) Náluk a már említett tényezők majd mindegyike megtalálható, legerősebben azonban a hagyományok hatnak, mivel önmaguk megőrzésének hosszú időn keresztül csak ez az egy útja volt. Az ötvenes évek kegyetlen korlátjai között ők sem fértek el, különösen nem a horvátok, akiket az usztasákkal azonosítottak, de nem fejlődhetek ezek a régiók a jugoszláv és az osztrák határ megítélésének következményei miatt sem. A tradicionális gazdálkodás feltételeinek kései és gyors eltűnésével az új lehetőségekbe való bekapcsolódás számukra még nehezebb, még ellentmondásosabb, így maradt meg a sarlóval történő aratás és a summásság.

Nyáron kell ide eljönni - mondta Sanyi este hat körül, miközben a régi söntésben álló kazánba próbáltunk befűteni -, akkor nem kell olaj a fára, mert ebben tán még a novemberi fagy is benne van. Meg nyáron, ha senkinek sincs kedve befűteni, fürdünk hideg vízben. Igaz, hogy attól a csirkeszag nem megy el, de itt mindenki ilyen bűdös, majd megszokod te is. Nyáron zajlik itt az élet. Nem ennyien vagyunk, hanem negyvenen-ötvenen, az egyik szobában nótáznak, a másikban kártyáznak. Ahol most lakunk, ott sakkozni szoktak. Itt megy a tv, közben elpoharazgatunk. Zoli bátya vagy Gizi néni (mikor melyik jön velünk) hoz bort a boltból, így nem megyünk mi sehová. Egyszer volt valami verekedés a kocsmában, állítólag azon különböztek össze, hogy az idevalósiak azért nem kapnak több pénzt, mert azt nekünk adják. De az volt ott, hogy az egyik is sokat *itt*, meg a másik is, és nem bírtak magukkal. Azóta nem nagyon megyünk el, mert ha itt beszik valaki, azt betesszük az ágyba, és ott reggelig elvan, mint a befőtt. Ha valakinek mégis nagy ingerenciája van, akkor az csak elmegy: az öregek a kocsmába, mi a presszóba, a veled egyidősek meg a pinceklubba, mert most már azért nincsenek ilyen ellentétek. Sőt, a Tibor addig-addig járt ide Halásziba, míg egyszer aztán bejelentette otthon, hogy megnősül...

A bevágódó kocsmajtón egy katonáéktól ismert ételhordót és egy műanyag ládát lök be a sofőr.

- Majd reggel jövök érte!

- Jó, megmondom Gizi mamának! - válaszol Sanyi. - No gyere, itt a vacsora. Nyáron, amikor sokan vagyunk, ezt is Gizi néni szokta kiporciózni, hogy ne legyen vita, de ilyenkor magának szed mindenki. Akkor ráadásul, aki előbb fürdik és aztán vacsorázik, annak csak meredt étel jut, de ha előbb eszel, akkor meg meleg víz nem lesz. - Közben a ládából kivett két tányért, és

előbb nekem, majd magának szedett. - Hát igen, rántotta megint. Majd azt is megszokod, hogy ami az egyik nap volt, az lesz a következőn is. Különben estére főzelék szokott lenni, amit otthon nemigen eszek meg. A kertészetük miatt van ez, ami megterem, de nem tudják eladni, azt esszük mi. Tésztát és tojást is ezért adnak sűrűn, de ha én lennék a nagyokos, akkor egy vágóhidat adnék ezeknek, hogy húsból is több jusson. Mert kérdem én, neked mit vittek ki délben?

- Babot és fánkot...

- No látod, nekem is a „B” menüt adták, az „A”-t meg, amivel pörkölt volt, azt ők ették meg. De azt is mikor hozták? Negyedórával az ebéidő vége előtt, egyél no, ha még van kedved, vagy ha azt akarod, hogy munka közben felforduljon a gyomrod, mert egykor el kell kezdeni a melót. A reggeli is, az örökös fokhagymás szalámijukkal, annyi volt, ami az udvaron kóricáló, fogyókúra macskának se volna elég - tette le a kanalat, ezt az univerzális evőeszközt, és az udvari ajtó felé indult. - No gyere, eszünk még valami hazait, megfürdünk a penészvirágos mosdójukban, aztán iszunk az egészre egy sört.

A presszóban tudtam meg, hogy nyáron más is történik, mint kártyázás: ...olyankor van itt egy KISZ-tábor, tele lánnyal, de nem is ez az érdekes, hanem hogy velünk is több asszony jön. Sok van, *akik izélnék egymáson, hogy ki kel el hamarébb*. Olyan ez, mint a választási malac, te is árulod, én is árulom. No nem pénzért, hanem csak úgy... De máshol is így van ez, a szervezők viszik a prímet, és azokat szervezik be, akik hajlamosak, mert így nagyobb a tekintélyük. Viszont ha elfogadsz egy jó tanácsot, akkor otthonival nem kezdesz ki: se lánnyal, se asszonnal, mert viccből is könnyen kitudódhat. Betintáznak, aztán miről folyik a duma, a nőkről. Egyszer csak azt mondja az egyik: te beszélsz, amikor a te feleséged is...

Válás azért ritkán van belőle, mivel senki nem akar tanúskodni, meg idővel csak megbocsátják, mert nem otthon történt. De akkor se jó az, van itt elég idegen, nézd ott azt a fehér blúzost...

Egy másik beszélgetésen, amelynek végén Sanyi szintén csak segítséggel bírt hazajönni, tudtam meg Nagy Feriék történetét:

- Nekem maga Feri mondta, de neked elmesélem, mert te még fiatal vagy, és hogy lásd, milyen szemét emberek is vannak. Szóval a két asszony csinálta a szervezősége: Éva, aki a Feri felesége, meg Piros, a Feri kollégájának a felesége. Feriék még nem tudták, hogy azok milyenek, meg hogy az asszony hordja a kalapot, ezért amikor három nappal az indulás előtt megkapták a balatonszemesi beutalót, úgy egyeztek meg, hogy az első brigádot mégse ők, hanem Pirosék viszik. A csomagolóba irányították őket, ahol felpakoltak egy bőrönd csokit, ami valahogy kitudódott, így mindjárt odalett a becsület. Legközelebb Évák mentek, ekkor Feri vett egy fél liter vegyest és egy fél édest, hogy a brigáddal, ahogy illik, megünnepeljék a névnapját. De Piros ezt úgy állította be a főnökség előtt, hogy Feri azt a boltból lopta. A boltvezető meg nem tanúskodott Feri mellett. Tehát Piros megint eljátszotta a becsületet, a sajátját is, az Évákét is, meg az egész faluét. Piros különben azt akarta, hogy ő egyedül legyen a szervező, évégett azt híresztelte Mészárosról (az egyik ágazatvezetőről, akivel Feriék jóban voltak), hogy iszik, meg a saját szőlőjét kapáztatja az asszonyokkal. Kivizsgálták dolgot, és igaznak tűnt, de az volt mögötte, és ezt mindenki tudta, hogy ez a Piros nagy barátságba lett Kecskeméti Sárival, aki akkor jött vissza szülésről, és nagyon ágazatvezető akart lenni. Így egy darabig Piros hordta az embereket, egész addig, míg aztán búcsúkor Feriék elmentek a bátyjához, aki a szervezősége szerelte, és akinek közben beosztotta lett Kecskeméti Sári férje. Elintézték, hogy Piros menessék, de meg is érdemelte, ha olyan szemtelen volt, hogy lopott, és még neki állt feljebb.

A mai summások az állami gazdaságot, a termelészövetkezetet, de olykor még a hűtőházat is hagyományosan gazdaságnak nevezik, mint régen, amikor mindegy volt, hogy ötszáz vagy ezerholdas birtokon dolgoznak-e. Akkor is azt mondják, hogy az Alföldre mennek, ha a Dunántúl közepére indulnak, bár tudják, hogy hová járnak, de mintha nyelvezetükkel védekeznének a változó valóság ellen. Nekem 1986 nyarán 76 (summásokkal dolgozó) gazdaságról sikerült tudomást szereznem, de hogy mikor mennyi volt, és ma mennyi van, azt pontosan nem lehet tudni. 1986 nyarán Pest (18) és Bács-Kiskun (15) megyében találtam a legtöbb summásokat foglalkoztató gazdaságot. Szintén csak vázolni lehet, hogy miért éppen ezekben a gazdaságokban épült be a mai summásság a munkaerő-struktúrába.

A fogadó gazdaságokat három ok motiválhatja az idegen munkaerő alkalmazására. Az egyiket már bemutattam a Nagykőrösről és Nagykőrösre járó aratók példáján, ahol a máshol meglévő jobb munkafeltételek elszívták a helyi munkaerőt. Ez leginkább az ipari centrumok, elsősorban a Budapest közelében levő gazdaságokra jellemző. Egy másik tényezőt jelenthet a *vízfejek*, az egészségtelenül felfejlesztett gazdaságok gondja. Azoké, amelyek egy adott helyen nem a meglévő és várható lehetőségekre, a táj szerves fejlődésére alapozták termelésüket, hanem vezetőik személyi kapcsolataira, mindent felülmúlni akaró ambícióira. A summásokat igénylők harmadik kategóriájába azok a gazdaságok tartoznak, ahol ugyan történeti okok folytán nincs vagy nem is volt soha elegendő munkaerő, de a lehetőségeket csak ezért nem kihasználni pazarlás volna. Mindhárom motivációs tényezőben közös, hogy a gazdaságok már rendelkeznek termelőeszközökkel, viszont ezek aktivizálásához hiányzik a munkaerőjük.

Kézenfekvő megoldási lehetőségként kínálkozik saját dolgozóik fokozottabb bevonása, amit az új vállalkozási, bérleti formák lehetővé tesznek. Nem teszi azonban lehetővé a vállalkozói magatartás maga, amely számára nem a gazdaságé, hanem a sajátja (háztájija, illetményföldje, bérlete stb.) az elsődleges, mert ez jelenti a nagyobb jövedelmet, míg a közösé csak penzum, amit társadalmi és egyéb juttatásai érdekében kell teljesítenie. De az említett formák esetleges sikerük esetén sem terjeszthetők ki korlátlanul a gazdaság valamennyi, erre rászorult tevékenységi területére. Megoldást a munkáltatótól független vállalkozói formák jelentené, de ebben az esetben már nem a gazdaság dolgozóiról beszélünk.

Vannak, akik azt mondják: a munkaerőhiány nem probléma, mert a gépesítés megold mindent. Csak sajnos szűkös anyagi lehetőségeinkről (devizakorlátainkról), valamint mezőgazdasági gépgyártásunk szintjéről feledkeznek meg. A gépesítés természetesen sokat segítene, de mindig van és lesz is olyan munka, főleg a mezőgazdaságban, amit gépesíteni nem lehet, vagy a minőség romlása miatt nem érdemes. De a gépeket is kezelni kell, és nem szabad feltétlenül légkondicionált vezetőfülkét elképzelnünk. Gondoljunk csak a magas színvonalú amerikai mezőgazdaságra, ott a paradicsomkombájnokon a társadalom legaljára szorult, törvényen kívüli, Mexikóból szökött *wet-back*-ek (*nedves hátúak*) dolgoznak.

A múlt században famunkásokkal és elítéltekkel is dolgoztattak egyes uradalmak, de pl. az elítéltek mai alkalmazásáról csak elképzeléseim vannak. A katonák, akiket 1869-ben alkalmaztak először mezőgazdasági munkára, napjainkban is jelentős segítséget adnak. Velük a gazdaságok is elégedettek, ők maguk is szívesen dolgoznak, de jó ideig még más feladatok is hárulnak rájuk, mint pl. a november végi hóesésben való kukoricatörés. Ezen túl szakértelmük hiánya folytán nem alkalmazhatók korlátlanul. A diákokkal részben ugyanez a helyzet; ugyanakkor az iskolai őszi munkák, valamint az építőtáborok érdekeltségi rendszere sem a legmegfelelőbb.

„...a legkorszerűbben termelő nagyüzemeknek is szükségük van könnyen mozgósítható marginális munkaerőre a termelés szakaszossága, az időjárás okozta munkatorlódás következtében”

- írja Donáth Ferenc egy agrárfejlődésünket külföldiek számára összefoglaló könyvében. Szükség van tehát az egész évben adódó és a csak betakarítási, szüreti munkákra alkalmazott mai summásokra, akik az állandó és ideiglenes munkaerőhiányon gyorsan és rugalmasan enyhítenek. A gazdaságban a legalsó hely illeti meg őket, de alázatosságukra, szorgalmukra és szakértelmükre számítanak. Érdekeiket a szervező képviselné, de az rendszerint a gazdaság alkalmazottja, így inkább felügyelőjük. Leggyakoribb munkáik: a paprika, a paradicsom, valamilyen csemete (pl. barack), szőlő kapálása, almozás (karácsonykor is), trágyázás, kazlázás, burgonyaválogatás, karalábébetakarítás, címerezés, kukoricatörés, metszés, szőlőtelepítés, locsolás (éjszaka is), gabonaszárítás, tápkeverés, fogathajtás, vetés vetőgéppel, hűtőházi csomagolás, konzervgyári segédmunka. A legrettegettebb munka a vagonkirakás és a zsákolás; a legmindennaposabb viszont az alma-, körte-, cseresznye-, meggy- és szőlőszüret. A munkaidő napi 11-13 óra. A nők és a fiatalok is ugyanazt és ugyanannyi bérért végzik, mint a férfiak, kivéve a legnehezebb munkákat.

Bérük (a hagyományoknak megfelelően) időbér, bár a gazdaságok törekszenek a teljesítménybéres elszámolásra, amely a summásoknak kevesebb, a gazdagnak több biztosítékot jelent. (Vita esetén általában a summások járnak rosszabbul.) Egy jó helyen napi 300-350 Ft-ot vagy 90-95-100 kg termést (búzát vagy kukoricát) is meg lehet keresni. Ez általában nyárról nyárra emelkedik, de az infláció mértékét így sem éri el. A béren kívül még szállást és legalább napi kétszeri meleg étkezést, valamint személy- és terményszállítást biztosít a gazdaság. Mivel az érvényes elszámolási rendszerről nem sikerült kielégítő információkat szerezni, csak két régebbi, ma már nem használt változatot írok le. Az egyik: a munkabért nem két hétre, hanem a nyolcórás munka arányának megfelelően, ennél hosszabb időre számolták el. A másikat a terménnyel való fizetésnél használták, amikor be sem vételezték azt a raktárba, hanem a könyvelést kikerülve szállították a summások lakóhelyére.

Több gazdaság jellemzője az a folyamat, amelyhez hasonlót a városszociológia *slumosodás*-nak nevez. A leromlott állapotban lévő, feltételein nem javító helyekre a munkamorál szempontjából alacsony színvonalú summások kerülnek, míg a jobb munkaerő a jobb körülményeket (szállást, étkezést, normális munkakörülményeket) és több bért biztosító gazdaságok felé orientálódik. Utóbbiaknál fordulnak elő gyakrabban azok az újítások, amelyeket a sokat tapasztalt, sok helyen dolgozó summások nyújtanak be. Itt is, de a slumosodott gazdaságokban még inkább megtalálható egy *külön nyelvi világ*, amelyben a mezőgazdasági továbbképzés, a gazdaság... stb. kifejezések a köznapitól eltérő tartalmat nyernek, pl: „a Hoffer-traktor lesz” igen nagy dühöt, „a helikopteres” a másnapost, a „kanalas szivattyú” pedig az üledék vödörrel való kimerését jelenti.

Summásokat (hónaposokat) nemcsak az uradalmakban és később a gazdaságokban alkalmaztak, de jobbágyoknál, parasztoknál, majd napjaink termelősövetkezeti, ill. szakszövetkezeti tagjainál, állami gazdaságok dolgozóinál is. Vannak olyanok, akiket egyébként a gazdaság fogad fel, így ők csak szabad idejükben vállalnak munkát az egyéni gazdaságokban; de olyanok is, akikről senki nem tudja, hová valók, mint ahogy akadnak helybeliek is.

- Lakásod van?

- Nincs, a barátomnál alszom.

- Ruháid?

- Miért, nem jól nézek ki? Mutatok neked olyan bőrkabátot, hogy kettő sincs olyan a faluban.

- Terveid?

- Azok nincsenek. Fáradt vagyok én ahhoz, és nehéz már a nyolcvan kiló is. Meg az az igazság, hogy sokat iszok, és nem akarok senkit szerencsétlenné tenni, ezért inkább nem lépek frigyre. Különben mire terveztek? Senki nem hagyott rám semmit. Azóta sincs több, és harmincöt vagyok.

- Mit dolgozol?

- Mindent az ég egy világon. A barátom a gyárba jár, a felesége irodista a tsz-nél, tehát nem nehéz kitalálnod, hogy bőven jut mit csinálni. Jóságot takarítani, etetni, kaszálni, kazlat rakni, kapálni, primőrt szedni, szóval reggeltől estig mindig van valami a ház körül, meg a háztájiban is, mert az itt nagyon megy.

- És mit kapsz ezért?

- Havi kétezer-ötszázat meg teljes ellátást, vagyis reggelit, ebédet, vacsorát meg egy külön szobát a házban. Biztos, hogy ez nem sok, de a többieknek még ennyi se jut. Van, aki a temetőbe jár ki aludni, persze a legtöbbször azért mindig akad valami csűr vagy ól a feje fölé.

- Róluk, a többiekről mit tudnál mondani?

- Lehetünk vagy húszan, de ebből kevesen vagyunk itteniek, hárman vagy négyen. A többi az mind úgy jött ide, az isten tudja, honnan. Itt van például a Hadoba Sanyi. Az valahonnan Borsodból került erre. Összerúgta a patkót az asszonnyal, aztán beállt juhászbojtárnak. Volt olyan helye, ahol száz forintot kapott egy hónapra. Hát azt ossza be az ember, abból még berúgni se lehet. Meg ezek a bojtárok egész évben ilyen félig földbe vájt kunyhókban laknak, ami alul-felül föld. Olyan az, hogy aki nem tudja, mi van ott, az csak a földhányásból kiálló kályhacsövet látja. Sokszor ráadásul még be is csapják őket, amikor átadják a juhot: jól berúgatják őket, és három-négy *bergével* többet számolnak. Végzéskor persze hiányzik a juh, amit *szépen* levonnak a bérükből. Hát nem csodálom, hogy otthagyják, és ha tehetik, bejönnek a faluba.

Ez mégiscsak más. Ha az embernek nincs kedve dolgozni, vagy annyira részeg, akkor nem dolgozik. Sokan csak egy-két hónapot töltenek egy helyen: ha becsapta őket a gazda, vagy nem tetszik valami, akkor odébbállnak.

- Emiatt tartanak titeket huligánoknak?

- Ezt csak a *beképzettek* terjesztik. Itt a faluban is tudják, meg a rendőrségen is megmondták, hogy nem vagyunk munkakerülők. De nem is lopunk, nem is csalunk, így nem nyúlnak hozzánk. A pénzével meg, amiért megdolgozott, mindenki azt csinál, amit akar.

Persze előfordul, hogy egy-két napot kihagyunk, de többet nem lehet, mert akkor se pénz, se kaja, és a gazda is kirúg a szállásról.

- Beszélhetnék a barátoddal?

- Az nem lenne jó...

Az első világháború előtti, ún. történelmi Magyarországon 50 000-re becsülik a summások számát, de még ma is legalább 10 000-en lehetnek a jóval kisebb ország területén. Akkor országos tanácskozásaik voltak, ma önmaguk számára is alig-alig tudatosul az állapotuk. Korábbi életükhöz viszonyítva javultak a körülményeik, de a társadalom többi tagjához képest helyzetükben nem történt változás. A summássághoz hasonlóan a régi árufuvarozási, áru-terítési formák is újra élnek. Analóg munkaszervezési elemek terjednek a budapesti építkezéseknél és a balatoni vendéglátásnál is.

A kiszolgáltatottabb munkaerőpiaci helyzetük ellensúlyozására, a nem erre a életre vonatkozó; jogbizonytalanságot eredményező, számos méltánytalanságra alkalmat adó jogszabályok és joggyakorlat kiküszöbölésére érdemes volna egy (nem főként a megadóztatást szem előtt tartó) rendeletben szabályozni ezt a speciális munkavégzési formát. Szükségesnek látom érdekképviselőjük létrehozását; szállásuk és étkeztetésük állandó ellenőrzését, bérüknek, ill. munkaszerződésüknek mindkét fél érdekeit mérlegelő kialakítását.

Hazafelé megbocsátottunk András bátyának, aki ezt a nőknek egy-egy kólával, a férfiaknak egy-egy sörrel köszönte meg a mátraverebélyi kocsmában, ahol, mint a Sárhalásziba menő vagy onnan jövő turnusok mindegyike, mi is megálltunk egy kis pihenőre. Megvettük a csokikat, a hazavinni való apró ajándékokat - mintha távoli üdülésről vagy továbbképzésről érkezünk volna.

A körzeti orvosnak persze erről az *üdülésről* más a véleménye: „Kilencven százalékuk nem felelne meg, ha a munkaalkalmasságot kellene igazolni, de nincs az a betegség, ami megátolná ezeket abban, hogy elmenjenek. Mennek szívinfarktussal, epilepsziával, asztmával, érszűkülettel, magas vérnyomással, nem tudom, elhiszed-e, de még paranoid skizofréniával is. Bejönnek a rendelésre, és közlik, hogy úgy állítsam be a gyógyszert, hogy ők mennek az Alföldre. Eleinte próbáltam lebeszélni őket, de ígéretük ellenére csak elmentek, mondanom se kell: elegendő gyógyszer nélkül. Ma már nem szólok semmit, felírom, legalább az legyen nekik.”

Palkó bátyának nem volt: „Hát elmentünk mink a férjemmel az Alföldre, de nem egy helyre. Azt mondják, akik ott voltak, hogy három óra után rosszul érezte magát. Nagyon nagy szőlőbe kapáltak, meg rettenetesen nagy volt a meleg is. Hát ugye mondták neki, hogy akkor menjen ki a sor végére az árnyékba, és ott pihenjen meg. Kiment ő, öt órakor ott találta meg a brigádfővezető a fa alatt, de akkor már meg volt halva. A többiek feléje se néztek, bementek, amikor vége lett a munkának...” Így az asszony.

„Le volt százalékolva szívkoszorúér-elmeszesedésre. Volt már neki így, de akkor egyenesre fektettük, deszkára, meg kávé adtunk neki, és az feljavította ugye...” - mondta az egyik társa.

„Máshol, ahol ugyanígy meghalt egy ember, rendesebbek voltak: hazahozatták, intéztek mindent, eltemették, síremléket csináltattak neki... Hát az én uram annyit nem érdemelt?” - kérdezte az asszony.

A legtöbben azért csak egy kissé fáradtabbnak érzik magukat. Ha a gazdaság valamelyik vezetőjétől áldomást kaptak, akkor egyik-másik jobb kedvű (különben valaki mindig szóval tartja a társaságot). Gizi néni a sárhalásziaktól tanultakat emlegeti: az ételreceptjeit, a kukoricagórójukat, az önetetőjüket, önitatójukat meg az ottani karácsonyt, amikor ő minden summásnak ajándékot adott. Az önitatót magam is láttam, de a karácsonyt kevesen hisszük.

„A termény (vagyis a bérük) két héttel utánunk érkezett meg, mivel a tsz-nek így volt gazdáságos. Búzát kértem, de volt közte pár zsák kukorica is, de nem szóltam a sofőrnek, fölvittem a padlásra.

Fél év múlva újra elmentem...”

1986

Szikora Katalin: Mókuserék

Magyarországon a lakásszerzés számos legális és illegális változatának egyike a magánérős építkezés. Egyik változatában a magánember pénzén, de állami beruházásban és kivitelezésben épül a lakóház, általában lakótelepen. A másik változatban az állami kivitelezés kimarad, és a *magánérő* lép a helyére. A manapság épülő lakások többségét a *magánépítkezők* teremtik meg. Őket, a *nagy kaland* embereit mutatom be, és azt a vesszőfutást, amiben a szándéktól az eredményig tartó úton részük van.

A főváros peremén, Fót határában azelőtt mindig fújt a szél. Ám hamarosan benépesült a Fóthoz csatolt kislagi szántó, és a légmozgás már elakad a szemlátomást magasodó családi házakban. Pedig ilyenkor tavasszal volt a legszebb szárnyalása, virágillatoktól mámorosan, fékezhetetlenül futotta be rejtélyes útját. Most titok helyett cementport kavar, és zúgása csak éjszakánként hallható, amikor elcsöndesednek az építkezések.

Felbógnak és öregesen túráznak a motorok, a melósruhában elindulók mögött élesen csattan a Trabant bevágott ajtaja. Kóbor kutyák csaholása kíséri a kátyús úton zötykölődőket valamerre hazafelé, ám néhány órai zsibbadt alvás után a hajnali Nap újból itt találja őket. Igyekezni kell az alapozással, a falazással, mert rövid lesz a nyár, és télen mindenki szeretne a saját házában melegedni. A bambán ásító üres ablaktokok nem biztatnak semmi jóval.

A sarkon egy vakolatlan ház és a földszintjén megnyílt kocsmá azt példázza, lám, a kötelező építési előírások és a szabad egyéni törekvések összehangolhatók. Az italbolt harmonikusan simul környezetébe, és hagyománytiszteletből a Szellő névre keresztelték. A háztulajdonos kocsmáros reggelenként gyűrött arccal áll a pult mögé, felkoti a szakadozott bőrkötényt, és amíg a pincértálcával egyensúlyoz az alkalmi székek, a betonkockák között, gondolatban a lambériázás rafinált mesterfogásait próbálgatja.

A Szellőben már kovácsolódik a törzsközönség. Az építkező fiatal emberek mészfoltos farmerban, átizzadt atlétatrikóban beugranak egy sörre és mellé a hozzá nem értők hangos tapasztalatcseréjére. Már harmadszor suhan el mellettük egy fehér Golf, eltévedt, ideges vezetője nem igazodik el a ceruzával rajzolt és fára szögezett utcanévtáblákon.

- A Mámor utca? - tanácstalanok a vendégek is, tétován forgolódnak a kényelmetlen betonkockán, találgatják, melyik lehet a jó irány.

A mámor elfogyott. Pedig milyen jólesne most valami vérpezsdítő, a bizonytalanságon túlmutató, pontos útjelző, kacskaringók nélküli egyenes; vagy csak egy jel, hogy ezek a verejtékkal születő utcáskorok a közös cselekvés szép és maradandó emlékművei lesznek, nemcsak eltagadhatatlan kőnyomata annak, ami valójában szükségszerű.

A Szellőben mindig kapható Kőbányai sör, a legolcsóbb világos 14 forint. Itt aki akar, megihat a saját pénzén naponta négy és egynegyed üveggel, ha az illető más, költségesebb élvezetre nem vágyakozik. A minden túlzást összemosó átlag szerint ugyanis a családok évi 1663 forintot áldoznak a *mámorra*, és ennyiért egy kicsivel több mint négy üveg Kőbányai kapható.

A statisztikai elemzők már 1961-ben jelezték, hogy az új lakóházakban megtestesülő nemzeti vagy *kétharmadát* a magánépítkezők teremtették meg. De a szöveges részben nem tudták eléggé plasztikusan megfogalmazni azt az érthetetlen ellentmondást, hogy bár akkoriban évről évre több állami lakás épült, mégsem csökkent látványosan az otthonra várakozók serege.

Nem ez az egyetlen homályos pont a számok rejtélyes világában. Fölfoghatatlan például az is, ki és miből építkezik, hiszen ma is százezrek mutatják be a veszélyes mutatót, hogyan kell egyensúlyozni elsejétől harmincadikáig a havi fizetésből. Ebből nagyobb attrakcióra, például lakásépítésre nem telik.

A statisztikai adatokból precízen fölrajzolható a megélhetés térképe, aminek határait egyre több és nagyobb kiadás feszíti. Amelyik család bérből és fizetésből él, s ketten keresnek, havonta mintegy 12 ezer forintot hoznak össze. Ha két gyerekük van, ez a pénz a családi pótlékkal együtt már több mint 13 ezer forint. A háziasszonynak szigorú beosztással kell élnie, hogy tartani tudja magát az átlagos fogyasztáshoz, mert eszerint fejenként naponta 40 forint jut a teljes étkezésre. Ruhára négyen alig egy ezrest költhetnek, ennyiből talán kapható egy rendesebb cipő. Tartós fogyasztási cikkekre - amelyek használata állítólag meghatározza az életszínvonalat - még ennél is kevesebb jut, de hát úgysem vásárol az ember minden hónapban bútort, személygépkocsit, hűtőszekrényt, csak ha már halaszthatatlanul szükséges, akkor pedig bolond lenne készpénzt áldozni rá, ha megveheti OTP-hitelre is. A szolgáltatásokért pénzt kiadni egyáltalán nem úri passzió egy olyan családban, ahol az asszonynak is hatezer forintot kell keresnie, ám ennek fele a Patyolatba, a fodrászhoz, a vízvezeték-szerelőhöz vándorol.

Ilyen fizetésekből lakásépítésre csak az átlagon felüli béketűrők és igénytelenek gondolhatnak, mert a ma szükséges egymillió forint elővarázsolásához ötven évig kellene kitartóan spórolniuk, ha valaki garantálná, hogy addig nem lesz drágább a telek, az építőanyag.

A statisztikai képtelenség ellenére egyre többen vannak, akik a „majd csak lesz valahogy” ködös optimizmusával belevágnak a házépítésbe: 1961-ben 47 ezren, tíz év múlva 52 ezren vállalkoztak rá, 1985-ben pedig már 59 ezer ház épült saját vállalkozásban.

Ma a társadalmi és az egyéni törekvések ritkán mutatnak egy irányba - a magánkivitelezésű, egy-két szintes épületek hivalkodva vagy egyszerűen, de mindenképpen árulkodva hirdetik, mire képes a felülről irányított és kordában tartott szabad akarat. Az ország 4 millió lakásából közel 3 millió a magántulajdonú. Vidéken, ahol mély gyökerei vannak a családi összefogásnak, a kalákás építkezésnek, és állami lakást csak a funkcionáriusoknak építenek, a mezőgazdasági dolgozók majdnem mindegyike saját házában él. A prognózisok szerint továbbra is lehet arra számítani, hogy minden évben 30-35 ezer család jut arra az elhatározásra, otthonát maga építi meg.

A. Balázsék túl vannak az elhatározáson, előtte a megvalósításnak. Ez a tervezgetés a legszebb időszak. Az erejében és kapcsolataiban bizakodó családfő, a harminchat éves gépészmérnök, egy jól menő kisszervezet irodavezetője, derűsen ábrándozik:

- Ha eladjuk ezt a két és fél szobás XI. kerületi lakásunkat, a maradék OTP-tartozás levonása után kézhez kapunk egymillió forintot. Ehhez fölveszünk 400 ezer forint kölcsönt, a kettő együtt szerintem már elég egy 80-85 négyzetméter alapterületű otthon házilagos kivitelezéséhez és berendezéséhez. Csak akkorát szeretnénk építeni, hogy kényelmesen elférjünk a két kamaszodó lányunkkal, a nagymamával, a monumentális Bösendorferral, meg a kutyával. A szerszámokat, a kisgépeket össze-összeszedjük a barátainktól, az anyagot pedig egy ismerősünk termelői áron a helyszínre fuvarozza.

- Ez hogyan lehetséges?

- Egy vállalatnál mindig lehet fölösleget csinálni építőanyagokból. Nekik tiszta haszon, ha könnyítenek a raktárkészleten, és nekem is megéri, mert olcsóbban jutok hozzá, mint ha boltban vásárolnám. A betanítható és a segéd munkán kívül én vállalkozom a gépészeti szerelések-

re - ez is megtakarítás lesz -, építőmesternek pedig ajánlottak egy mérnököt, akinek minden szakmához van oklevele, reggel 7-től este 8-ig dolgozik, és utálja a szeszt.

- Nem hihetem.

- Pedig mutatott egy házat, amit ő épített föl három hónap alatt - persze azt valutában kell megfizetni. Nálunk sem tarthat tovább az építkezés két évnél. A harmadikban berendezkedünk, és végre nem kell kuncsorognom minőségi cseréért, nagyobb lakásért. Itt már minden tenyéryi falat bepölcoztunk, néha attól féltem, megfulladok a raktárrá züllesztett otthonomban. Az egyik lányom zeneiskolás, órákon át gyakorol a zongorán, a másik angol szakos, neki a csönd kellene. A feleségem pszichológus, deviáns gyerekekkel foglalkozik, akik szoronganak a magoló közepszernek kedvező követelmények és a széthulló családi életek miatt. Velünk élnek ezek a sorsok is. Most *még* van esélyem, hogy kijárom egy családházépítés-szervezés ugróiskoláját, mert viszonylag fiatal vagyok. És *már* megtehetem, mert a jelenlegi lakásunk, aminek 1972-ben 6 ezer forintért vettük négyzetméterét, ma 20-ért adható el. Ebből a konjunktúrából kovácsolok tőkét a családi vállalkozáshoz, amire most soha nem látott jó idők járnak.

Fújtak errefelé rosszabb szelek is, amire már csak A. Balázs édesanyja emlékezik; meghatott hangú levélben köszönte meg közvetlenül Rákosi Mátyásnak, hogy pedagógusi munkája elismeréseként Albertfalván szoba-konyhás lakást kapott a négy gyerekével. A lakáshoz *juttatásból* három évtized alatt kikopott egy szótag, és ma csak a lakáshoz *jutás* vagy a *lakás-szerzés* esélyeit latolgathatják a fiatalok. A gondolkodás finomodását hűségesen közvetítő nyelvi fordulat a műveltető igét átalakította, miközben személyes gazdasági kényszer lett a társadalmi gondoskodásból.

A fizetések egy részét elvonó állam vállalta, hogy gondoskodik polgáraitól, azok egészségéről, művelődéséről, és lakást ad a rászorulóknak. A kistisztviselők közül sokan nem éltek ezzel a lehetőséggel, inkább összekuporgattak egy kertes házra valót, és kiköltöztek a pesti peremvidékre. A fürdőhengert hetente egyszer, szombaton begyűjtötták, olyankor az apró gyerekek sivalkodása töltötte meg a házat.

A hatvanas években a szolid kényelem és a hősi munkásélet ideája jegyében épültek az állami lakások, de akit vágya különb otthonba hajtott, az már megvehette a magánforgalomban, ha volt hozzá igazolható eredetű pénze. Az eredeti szerződésre, amit az állam kötött polgáraival, a fizetés hiányzó negyede emlékeztet, meg az a sztereotípiá, hogy az állami lakást azóta is *adják*, pedig már egymillió forintjába kerül annak, aki a saját pénzén *megveszi*.

A minimalizált és uniformizált élettér ma is emlékeztet az optimista programadók pihent agyára, ők úgy képzelték, nem lesz gond a főzés, a nagymosás, mert házhoz jön a tisztító, és vacsorázni a család a közeli, olcsó kisvendéglőbe jár. Ezért ítélték fölöslegesnek a tágas fürdőszobát, a nagy konyhát, az éléskamrát, és azt tanácsolták, ha valaki úri passzióból mégis otthon készítené vacsorát, hát szépen megteríthet a nagyszobában, ha előbb összetolja a fotelágyat. A derülő prognóziskészítők már sehol sincsenek, csak ezek a be nem váltott ígéretekről tanúskodó, egy fazonra, egy életformára szabott állami lakások, amelyekből így sincs elég. Amelyekben a szekrény tetején menthetetlenül megrohad a leggondosabban tartósított nyári gyümölcs is, ahol vagy túl száraz a levegő, vagy a sarokban megtelepszik a penészgomba, elszárad tőle a növények virága, kifordul a cserépből a gyökere. Ahol nincs hely télálló burgonyának, hagymának, tíz kiló lisztnek, tartalék cukornak, fagyasztószekrénynek a kiskerti veteményhez - semminek, amivel spórolni lehetne, és amire csak annak telik, aki elég tehetős ahhoz, hogy előrelátó és gondoskodó legyen.

Az állami lakásvásárlás lehetőségéből az átlagigény alattiak és fölöttiek sodródhatnak ki. Akiknek vagy túl sok, vagy túl kevés, amit egy títusterv alapján készült, kívül lilára színezett házban mások kigondoltak nekik. Belekényszerül a magánépítés egyirányú utcájába, aki aggodva lesi az állami építkezések számának lefelé görbülő, árának viszont meredeken fölfelé szökő grafikonját; aki kinőtte már első otthonát, menekülne albérletéből, vagy falun él, ahol neki sosem jut bérlakás; aki nem átlagos jövedelmével türelmetlenül többre vágyik, illetve aki a kevesebbel is beéri.

A szocialista állam mindig is kevesebbet fordított lakásberuházásra polgárainál: 1976-1980 között még csak 23 millió forint volt a különbség, öt év múlva pedig már 112 millió. Hiába, hogy egyre többet szántak a közös kasszából állami lakásépítésre, mert a nagyobb beruházásokkal is egyre kevesebbet lehet építeni: a kivitelező építőipari vállalatok 1980-ban 7 ezer forintért adták a lakások egy négyzetméterét, 1985-ben pedig már majdnem 12 ezerért.

A lakás ilyen különleges áru. Árában azt az egyedülálló tulajdonságot is meg kell fizetni, hogy a ház az élet fizikai feltétele, és ez az emberi szükséglet mással ki nem elégíthető, nem helyettesíthető. Ez egy ilyen jószág. És anyag is, szerkezet is, tér is, használati tárgy, aminek értéke pénzben ki nem fejezhető, mert nemcsak kihasított és felöltöztetett tér, hanem a remélt jobb, emberibb élet is.

Ki ő, aki a statisztikai átlag elől vagy mögül kilépve megtestesíti a magánépítkezőkről terjedő elképzeléseket? Előttünk áll az építkező: a fiatalember harminc év körüli, izmos, szikár, a halántékán őszülő. Elszánt, sorstársaival tegeződik, és egy kicsit örült.

„Gyerekkoromban arról ábrándoztam, ha felnövök, építek magamnak egy nagy házat. Feküdtem az intézet korán elsötétített hálójában, társaim nyöszörögtek, de engem nem bántott a szigorúság. Tudtam, olyan házam lesz, amelyikről messzire látszik: itt T. Barnabás lakik.”

Sapkáját mélyen fejébe húzza, amikor az éjszakai műszak után gyulladt szemmel kikerekezik Dunaújváros határába. A Napos oldalon épül a háza, sok másikkal együtt. A többieknek már egységprakományban szállítják az alpesi tetőcserepet, de Barnabás senkire sem hederítve kerügeti a platós kocsikat. Igyekszik a házához, amiből még csak az alap látható. Az se teljesen kész, a hét végén kap fizetést, abból hozat még három köbméter betont, annyit estig el tud simítani egyedül is. Baráti, családi segítségre nem vár. De ez a munka, akár csak a bontott téglák pucolása, kikapcsolódás neki, mert a kohóban több mázsás kocsikat tologat.

Amikor nagy sebbel-lobbal nekiveselkedett, legelőször is egy nemzeti színű zászlót tűzött ki a telek sarkára, ismertetőjelnek. Lengette egy ideig a szél, de aztán útban volt a nagy teherkocsinak, egyszer-kétszer kiütötték a helyéről, végül összetekerték, és a Barna kezébe nyomták: majd augusztusban rakd ki, amikor költözünk! Úgy gondolja szegénykém, egymaga is boldogulhat. Az ablakokat állítólag már legyártotta, mert asztalosnak tanult, ő akarja a falazóblokkot is csinálni, szerzett valami könyvet, abból okosul, azt mondja, így olcsóbb.

A pénz pedig nagy becsben állna Barnabásnál, ha volna. Az ifjúsági takaréketétjén 32 ezer forintot gyűjtött össze, de azt már elvitte a telek ára meg a tervezés. Arra nem sajnálta, egy pesti építésznek vallotta be a Tó presszó teraszán: szaunát szeretne.

A Napos oldalon egyszerűen bolondnak nevezik, mert álmodozik, okoskodik, pénze persze nincs, miatta nem tudják 86 lakásba bekötni a csatornát. Már összehívták a lakógyűlést, hogy zárják ki a társaságból ezt a habókost. Pedig Barnabás nem akar haragot, csak 130 négyzetméteres életterét a két kezével fölépíteni. Azután majd ünneplőbe vágja magát, hogy asszonyt is hozzon a házba.

A statisztikai adatokban tárgyilagosan sorakoznak annak a 25-35 éves korcsoportnak a jellemzői, amelyeknek tagjai közül majdnem minden második építkezik, ők azok a fiatal emberek, akik már túljutottak a pályakezdés buktatóin, de még nem futhatták be pályájukat. Akik már meggyökereskedtek osztályukban, rétegükben, s ezzel korlátot emeltek anyagi és életviszonyaik köré; de még nem találtak otthonra az első, átmeneti lakásból kiszorulva, és ezért kérdéses, fenntarthatják-e megtanult szakmájukat. Akik már családot alapítottak, kötelezettséget vállaltak gyerekeik fölneveléséért, de nemritkán még idősödő szüleiket is támogatniuk kell. Akiknek az emberi méltósághoz még beváltatlan ígéret a méltó keret.

Ennek fölépítése miatt éppen a legaktívabb nemzedék kénytelen félrevonulni szakmai érvényesülésének, a hasznos társadalmi cselekvésnek startvonalától. Amire készültek, egyre távolibb horizontokba vész, mert partizánakciókkal kell valóra váltani az intézményes gondoskodást. Önként távoznak tehát hivatásuk küzdőteréről, hogy egy másik, általuk teljesen ismeretlen szakma fogásait saját kárukon megtanulva folytassák magánharcukat.

A matematikailag nem létezhető, de a valóságban egyre népesebb társadalmi csoport vegyes képet mutat. Úgy látszik, a gazdasági kényszer egyformán nagyot lódít a különböző helyzetű osztályokon, rétegeken, csoportokon. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1985-ben 37 ezren építkeztek úgy, hogy saját vállukra vették a szervezés-kivitelezés minden nyűgét, baját. Közülük 24 ezren munkások, 6 ezren szellemi foglalkozásúak (ebből 4 ezer a vezető), 3 ezren téesszparasztok. A maradék önálló: termelő, kiskereskedő. Legtöbbjük vidéken él.

A lábjegyzetek óvatosságra intenek, amikor jövedelmi adataikat magyarázzák. Mert a bevallás - tudja ezt mindenki - hamis. Az átlagkereset nem jelent sokat, és a jövedelmek nagy része láthatatlan.

Ami látszik és adatsorba rendeződik, az a már ismert, hihetetlen valóság: az 1982-ben lakásépítési kölcsönt kérő családokban az egy főre jutó jövedelem messze elmaradt az akkor 2500 forintos országos átlagtól, mert nekik csak 1700 jutott. Akik velük egy időben tanácsi lakást kaptak, azok majdnem mindnyájan jobb szociális helyzetben voltak, viszont a maguk építők már háromévi, megfeszített tempójú munka után, 1985-ben beköltözhetek saját otthonukba.

Ha az előkészületekre és a berendezkedésre egy-egy évet számolunk, a vállalkozók akkor is legkevesebb öt esztendő töltenek el a házépítés magánöblében attól a pillanattól kezdve, amikor egy reggel arra a megcáfolhatatlan tényre ébredtek, ha nem építenek maguknak, sosem lesz lakásuk. Aki szűk látókörű vagy mazochista, önmaga ügyetlenségében, élnetlenségében keresi a hibát, ám ha körbenéz kollégái, barátai között, a lakásínségben rögtön fölfedezi a legerősebb csoportképző jegyet. Ebből arra kell következtetnie, hogy közös gondjuk a munkásosztályhoz vagy az értelmiséghez tartozásnak, jövedelmi helyzetüknek a következménye, nem pedig az állami építőipar árainak. A lakatos és az orvos között húzódozó, más értelemben áthidalhatatlan távolságot átíveli a közös szükség és az, hogy életük nagy vállalkozásában nemcsak a társadalmi cselekvések küzdőteréről szorulnak ki egyformán, hanem - a későn érkezők pechje - a társadalmi élet hagyományos színtereiről: a városokból, a központokból is.

Mindez már a telekvásárlásnál világossá válik. Budapesten és a többi város centrumában gyakorlatilag betelt a tanácsi értékesítésű szabad építési terület, a magánforgalomban felbukkanók pedig megfizethetetlenek, illetve csak azok tudják megvásárolni, akik arra sem szorulnak rá, hogy maguk építsék föl a házukat. A megfizethető telek pedig egyre kijebb van a várostól és távol mindattól, amit az urbánus életforma nyújt: a teljes közművesítés kényelmétől, a megszokott infrastruktúrától, a közösségi, művelődési, szórakozási lehetőségektől. Még

jó, ha köves út vezet az új parcellákhoz, de a csatorna, a víz- és gázvezeték megépítése - és költsége - már az új honfoglalók nyakába szakad.

A tanácsok pénztárcája mindig vékony volt. A közművesítést egyébként is lebecsülte a haszonelvű bürokrácia, mert ebből a befektetésből egy fillér megtérülést sem mutathatott ki a legtisztább jószándék sem. Az országban 1985-ben épült új lakásokból 350-ben egyáltalán nincs víz, 3 ezerben meleg víz, 51 ezerből hiányzik a gázvezeték, 475-ben a csatorna vagy a házi szennyvíztároló. A főváros XIX. kerületében lakók választhatnak a tanács által felkínált szabad telkek közül, az idegenek pedig pályázhatnak, ha egy hónapon belül befizetik az ár 30 százalékát, és vállalják, hogy öt év alatt fölépítik házukat. Még ezeket a feltételeket is sokan elfogadnák, ám visszalépnek, amikor megtudják, hogy a legtöbb helyen a silány föld miatt jóval drágább a házalapozás. Jó kilátásról csak a reménytelenül optimisták nyilatkozhatnak, a csöndet pedig a süketek dicsérhetik - közel a reptér. A közműveket társulások formában - vagyis magánpénzen - kell megépíteni, így is 3-4 ezer forintot kérnek négyszögölenként. Két év alatt tizenegy üres telek talált gazdára.

Könnyű így, a távfűtés melegében egy tiszta papíron sorakoztatni a teendőket, de N. Károlynak már belefájdul a feje, ha a budaörsi vízbekötésre gondol. Hetekig futtatták papírokkal, mellékletekkel, illetékbélyegekkal a tanács, a vízművek és a földhivatal között. Lefizetett egy közelben dolgozó markológépest, ezer forintért néhány perc alatt kiásatta a vízbekötés helyét, mert a tanácsi markoló - ha jön - 1600 forintba kerülne. Így is ki kell még fizetnie hétezret a bekötésért.

Karcsi este leül a földhányás szélére, számolgatja kézfejen a zúzódásokat, az eltévedt kalapácsütések nyomát, és számba veszi az építkezés kezdete óta eltelt három esztendő sajnó emlékeit. Ezzel az erőfeszítéssel elvégezhette volna az esti egyetemet, és értelmiségi állásban élhetne falujában, Nagykátán. Helyette egy félig kész budaörsi ház építője és tulajdonosa, feldagadt ujjaival egyre görcsösebben markolja a tollat, hogy az engedélykérő lapokra biggyessze az aláírását. Azon már nem medítál, vajon az egyirányú út előtt képletes választást engedő társadalom mekkora lelkesedéssel üdvözölte volna legújabb szellemi munkását az értelmiségiek alulfizetett rétegében. Az olajtól mocskos műhelyből, ahová a napfény sosem ér, ő csak azt irigyelte, hogy az agronómus úrnak mindenki előre köszön, és egész nap járja a végtelen határt. Azt már ebből a perspektívából nem láthatta, hogy a mezőgazdász is a lakásszerzésen tépelődik, ha elege van már a szolgálati lakásból, ahol közös és távoli a vécé, örökké párás a fürdőszoba. Esténként az íróasztalnál ugyanúgy osztott, szorzott, mint Karcsi az esztergapanánál. Amikor harmadszori ellenőrzésre is mínusz előjelű lett a vagyona, a semmit nem veszíthetők bátorságával eldöntötte: építkezni fog.

R. Jánosék már nem emlékeznek az elhatározás pillanatára, könnyűvé teszi kényszerüket saját birodalmuk tudata. Tanakodom, milyen kameraállásból volna tökéletes a fénykép a 150 négyzetméteresnek tervezett ház kibetonozott alapjáról, amin csupán egy fölfalazott kis szoba áll. Körülötte, ahol a többi, tágas helyiséget sejtetik a betoncsíkok, szárba szökken a gaz. A férfi szégyenkező-büszkélkedő cigánymosolyát kellene valahogyan megörökíteni, az ajtó helyén libbenő ruhát, odabent a festetlen falon az esküvői kép kölcsönként gráciáját.

- Parancsol kávét? - serénykedik a fiatalember. - Én is most iszok. Aludtam egyet a maszekolás meg a délutáni műszak között, kettőre megyek az Izzóba.

R. János 26 éves, és azt hiszi, a lakásépítésre innen-onnan fölvelt kölcsönökből nemcsak házat épít, hanem elég rafinált ahhoz, hogy még vehet a maradékból egy kiszolgált Zsukot is. Azzal fuvarozza majd a Bosnyákról a határszélre a primórt, és két év múlva kacsalábon foroghat a palota.

Álmaink házát nem őrzi biztonsági zár, éjjel-nappal szabad a járás. Nem zuhannak ránk a faltól falig zsúfolt szekrények, szűk helyiségek nem szorítanak. Nagy, világos ablakok nyílnak, jó kilátással. A kertben kutya szaladgál, nincs láncra kötve. Ezért is van olyan érzése az embernek, hogy a színes, nyugati prospektusokban a házakból csábító nyugalom, derű, védettség árad.

Az ébrenlét határán zsugorodik a kép. Szorosabb fékű álmaink háza 100-150 négyzetméteres, és semmi esetre sem kocka alakú. Amikor meg kell tervezni, szabályos mérnöki terekben elképzelni az otthonunkat, akkor derül ki, mennyi téglá kell, cement, homok, mész, szigetelőanyag, tetőcserép, és hol van még a belső burkolás, a bojler, a mosogató, a szőnyeg, a képszögek - ennyi pénz a világon nincs. Így lesz kisebb a nagyszoba, loggia marad az erkélyből, a hálók szorosan egymás mellett sorakoznak a ferde síkú tetőtérben. Elég a 12 négyzetméteres konyha, csak takarítani kell, a nappali se létszükséglet, barátok ritkán jönnek.

Az álom és a valóság első nyílt ütközetéből az anyagi korlátok faragta ésszerűség kerül ki győztesen. A kicsit leszállított értékű vágyak annyiban különböznek eredetijüktől, mint amennyivel megfogyatkoznak a politikai jelszavak, amikorra gyakorlattá érnek. Céljaink helyességében nincs jogunk kételkedni, bár tervünket mindig redukálják. Nem kétséges, hogy a magánépítkezők anyagi támogatását egységesen és jelentősen meg kellene emelni. Lesz rá pénz valaha?

Akkor hát milyen legyen a házunk? Legalább kétszintes, de ha nem lehet, akkor hosszan nyúljon el a kertben. Piros tetős, barna ablakkereteiből messzire virítson a muskátli. A fehér fal, a barna kerítés és erkélykorlát most a leghatározottabb divatvonal, amire egyéni variációk sokasága rímel. Legyen étkező, éléskamra és veranda a déli oldalon, ahol J. Béla nagybátyoni bányász délutánonként (mint egy álmos macska) kinyújtóztathatja zsibbadt tagjait. Tüdejéből is kiszellőztetheti a szénport, ha majd elterelik utcájukból a kamionokat. A fürdőszoba, a vécé már kiemelés sem érdemlő természetesség, illetve még nem mindenhol. 1985-ben 300 családi ház épült anélkül.

Ahol viszont van nappali, ott több-mint-közlekedő az előszoba, három, de inkább még több a szoba. Mi is kell még? Mire van szüksége az embernek, hogy emberi módon éljen? M. István zeneőrült, HIFI-tornyát az ágya mellett akarja tudni, az asszonyt pedig a szomszéd szobában. Reméli, normális barkácsszenvédéllyé csitul benne a magas hőfokú építési láz. A satupadja, a szerszámai csak úgy férnek el a pincében, hogy az egyben garázs, raktár, szárító is lett, pedig annak idején még egy lambériás borospincét is tervezett. De hát ez már régen volt, amikor még nem számolta össze az anyagárakat és a munkadíjakat. Álmaihoz ragaszkodni az tud, aki nemcsak konok, hanem elég tehetős is.

- Milyen legyen? - kérdezi az építész, aki egyenes vonalakban fogalmazza újra az építkezők terveit. De pontos válasz helyett csak laza monológban bontakozik ki a kockaházak negatívja, mélyén a riadt aggodalom a szokványostól, a jellegtelenről, a szegényesség látszatától. Ez a görcsös szakítani akarás a múlttal nemcsak a betonkockákkal számol fel minden közösséget, hanem azzal az építészeti törvénnyel is, hogy a ház az életet szolgálja: belül az embert, kívül a környezetét. Nem a vágyakban a hiba, amelyek házalakot öltenek, hanem a megvalósításban, hogy az otthon nem hozza automatikusan magával a remélt jobb életet. Addig, amíg megérkezik, a nappali-konyha-étkező-háló négyszöge zárja be a teret.

Az épület készülhet egyedi terv alapján, ami a családi ház építési költségének 1-2 százalékába, 10-20 ezer forintba kerül, neves építész ennél drágábban vállalja el a megbízást. Neve garancia a vele fémjelzett divatirányzatra, ám arra nem, hogy minden ház valóban egyedi legyen - ki győzi végigsziporkázni az életet?

Az építő 800-1200 forintért is vásárolhat kész dokumentációt az ajánlott tervek közül, konzervprogramot önmegvalósításához. Ez biztosan megfelel az összes szabványnak és minden létező előírásnak, csak az kérdéses, ebben akar-e élni a család. Nagy előnye viszont, hogy a kész tervből mindenki azt épít, amit tud: aki járatlan a tervolvasásban, és az is, aki a legolcsóbb alibinek ezt mutatja be a tanácsnál. A meglódult fantázia útjában csak a főfalak állnak. A tervtől eltérő építkezést ugyan súlyosan büntetik - ha észreveszik.

Milyen legyen a homlokzat, kendőzetlen önarcképünk az utcának? A kapubejáró hívogasson vagy elriasszon, az ablakok befelé vagy a világra nyíljanak? Amit a divat forgószele diktál, amit mások elképzelték olcsó ajánlatukban, és ami laikusként elgondolható, az mind egymásba oltódva kavargó, és a kiforratlan minták nyomán tündöklő a XX. század végi új eklektika. A divat ma fehérre köporozza a házakat, barnára pácolja az ablakkereteket, és egynéhány románszerű boltívet is rakat. Vésőnyom nélküli jel: épült anno 1986. Rozetta már nem terpeszkedik a mennyezeten, de változatlan a fölfelé lefelé lefelé lefelé őszönős főtartása, mert nagy hiány a minta, és roppant tétova az ember.

- A régi városok, falvak a racionalitásnak köszönhetően otthonosságukat, melegségüket - magyarázza Sz. Ágnes építész, miközben színes diafelvételeket vetít azokról a családi házakról, amelyek egy szakértő bizottság szerint a „jó” és a „rossz” kategóriákban korhű dokumentációk. Van példánk bőven, csak győzzön nevetni és sírni az ember. Pedig még nem is tartunk az *életveszélyes* illusztrálásánál, a hatósági engedéllyel szentesített kontárkodásnál: a magánkivitelezések jó harmada bűnös hozzá nem értésről tanúskodik, elfuseráltak a falak, beomlik a tető, megsüllyed az alapozás.

- Hajdanában az építkezés közelében található, természetes anyagokból egyszerű és főleg célszerű, sima, áttekinthető formákat alkotott a kalákában építkező család - folytatja az építész, miközben szemünk előtt villódnak a mai falusi házak színes felvételei. Ezeknek már semmilyen kapcsolatuk nincs se a mezőgazdasági munkával, se a vidéki élet és építkezés hagyományával. Egy épületen belül van kocsiszín és garázs is, nyári konyha és kerti grillsütő, szénaledobó ablak meg úszómedence. Izgatottság, ideges nyugtalanság sugárzik a képekből, s láttukon nem tudni pontosan, valami új születik-e az építészetben, vagy a régi rend agonizál.

A vályogházakkal egy utcában pompáznak az új falusi birtokok, a fővárosiak adaptációi. Mert a városba a megélhetésért ingázó vidékiek nemcsak egy könnyebbnek, mulattatóbbnak vélt, bár drágábbnak tartott életforma külső jegyeit és használati tárgyait zötyöggetik magukkal esténként haza, hanem a házdivat szelídített áramvonalait is. Úgy gondolják, nem baj, ha erkélyüket mindig por lepi majd a faluszélen, csak legyen; s rajta kovácsoltvas korlát, legalább kettő, és díszek is, szoborszerűek. A nemes fa helyett mindenféle rafinált fémszerkezetek díszlegnek az orruk elé figyelő járókelők feje fölött, barokk paloták túldíszített részletei. Egy helyen fehér kottavonalnak festett vasrudakra pirosra kent kottafejek utánzatát rakta a tulajdonos.

- Zenész talán? - bámulom a hihetetlen látványt.

- Á, dehogy - válaszolja, s azt fürkészi, büszkélkedhet-e, vagy szégyenkeznie kell. - Itt dolgozom a baromfikeltetőben.

Vajon a tudati fejlődésnek milyen állomására érkezik ez a K. József, aki ha végre bezárhatja házának ajtaját, ezzel a mozdulattal egyben magántulajdonossá válik? Ezt még nem tudhatjuk,

mert József átmenetileg (pénze és ereje fogytán) szüneteltetni kénytelen gyorsított ütemű, építési engedélyben rögzített határidejű önmegvalósítását. Egyelőre csak ingerli a tulajdon-szerzés:

- Kell a francnak a magántulajdon, nagyon jól megvolnék, ha lenne lakás, amit bérelhetnék. De az nincs, a tulajdonjogot viszont vastagon megfizettetik.

Ha megszületik harmadik gyerekük, a várva várt kislány („adtunk már két katonát a hazának, kell egy, aki itthon marad”), kényelmesen elférnek a 104 négyzetméteren. De ha már házasodni fognak a gyerekek, K. Józsefnek újból elő kell venni, közel 58 évesen, a most alapozódó kőművestudományát. Mert pénzzel - az építési kölcsönt 68 éves koráig törleszti - képtelen lesz támogatni a gyermekeit.

Az övénél tanultabb, higgadtabb fejekben sincs tökéletes rend. Hiányzik egy szavahihető, pontosan és tisztán fogalmazott iránymutató, s benne az értékek, amelyek fedezete nem alku tárgya.

Ahhoz, hogy Józsefnek egyéni ízlése legyen, kellene, hogy legyen letisztult életeszmenye is. De azt mondja, ő már 38 éves, és amióta családja van, meg hamarosan háza is, mindene meglesz, amit az élettől remélt. Már csak élni kell. Az a Szajol fantázianevű ajánlott terv, amit a tanácsnál a kezébe nyomtak, nagyon is megfelelő.

A hatvanas években még volt eszmény, amiben megkapaszkodhattak a házépítők: a szolid kényelem és a hősi munkásélet. De azóta a kételkedés elsöpörte az ideológiai, esztétikai talpköveket, anélkül hogy a helyükre állított volna valami mást. Ami megmaradt, az a nyugtalan, hivalkodó utcakép az új parcellákon, városzéleken. Izgága rendetlenségben dőlnek egymásnak az épületek, az egyik merőleges az utcára, a másik párhuzamos, ablakszemeik képzeletben összekötött vonala egyetlen ideges rángatózás. Nem csitítja el a tetőfedés harmóniája sem, mert a lapos tetős ház mellett a szomszédban a küszöbig futnak le a műemléki cserepek - kinek mire futja.

Aki tőkét forgat, az palotát épít, s aki a méretekkel nem győzi a versenyt, legalább a díszítésekkel igyekszik lépést tartani. Nem mintha kevés volna a jogszabály és hatósági beleegyezés nélkül nőhetne ki a földből a szomszéd, az utca, a város kárára egy-egy új ház - ám az nincs, aki érvényt szerez a hatósági előírásoknak. A tanácsi előadó végképp nem, aki hivatalból arra kötelezett, hogy elbírálja egy Ybl-díjas építész keze munkáját.

A társadalmi esélyek egyenlőtlenségei már hosszú utcák során húzódnak, és nincs az a hatóság, amelyik végrehajthatná a bontási határozatot. Apró, dacos várak tettek pontot a szakállas sajtóvitára: lehet-e sziget a családi ház? Lett. Gyűjtőpontja gazdasági kényszereknek, feszítő társadalmi ellentéteknek; magánkikötő, ahol nemzeti ünnepeken fehér lobogót lenget a szél. S hogyha mégsem menedék, hanem kívül-belül izzó tűzfészek, akkor onnan már igazán nincs hová menekülnie az embernek.

Cs. Jánosból is így lett földönfutó. Belehabarodott egy idősebb asszonyba, és úgy érezte, 36 évesen még hegyeket is elhordat vele ez az új szerelem. Mindkettőjük családi élete úgy esett szét, mint a kártyavár, és a házi földrengés elől Pestről Sződligetig futottak. Ott 60 ezer forintért vettek egy telket az új soron, szemben a lovardával, és a férfi összeeszkábált egy hungaroccellal bélelt meleg kalyibát, sarkig tárt ajtajából lesték a lovak szerelmes hancúrozását. Aztán a nő már a kocsmában kellelte magát, végül egy hosszúlépésért hajlandó volt reprodukálni a lovak szerelmi életét bárkivel. Jancsi végül összeverte, elzavarta az ablaktalan viskóból, és falragaszokon hirdette egészen Pestig: *Ez a telek olcsón, családi okok miatt sürgősen eladó!*

Nem maradt hatástalan a haszonelv propagandája, az a törekvés, hogy mindent anyagi értékével kell mérni. Az egykor pusztán humánus elvek ma már sok pénzbe kerülő társadalmi és egyéni programok, s ha a mérleg állandóan mínusz előjelű, gyötör a kollektív lelkiismeret-furdalás. A közös célokat persze idáig is megfizették, de azt érzékeltették, a kollektív bölcsesség osztja be úgy mindnyájunk nemzeti jövedelmét, hogy fusson belőle lakásra is. Akinek mégsem jut, az számíthat a társadalom gondoskodó kezére, támogatására, együttérzésére. A figyelmes tekintetre nincs is panasz, de közeledve a beköltözéshez, az építők is inkább forintra váltanak az áldásokat. Egyre sűrűbben címkézik át elavult, már hároméves elképzelésüket arról, hogy az eredeti költségvetésből fölépíthetik az otthonukat, mert közben 16 százalékkal mentek följebb az építési árak.

Akire örökség szakadt, annak csak telket kell szereznie, anyagot fölhajtania, mesterek után kérdezősködni. De még így is szerencsésebb annál, mint aki eladja a feje fölül a régi lakását, mert nincsen más vagyona.

A lakótelepi 50-60 négyzetméteresek még jó áron elpasszolhatók. Azok értékelik előnyeiket, akik vidékről igyekeznek fölfelé, akik nélkülözték az összkomfortot, vagy pedig már alulmaradnak a saját házuk fenntartásával vívott mindennapos küzdelemben. Nekik nem baj, ha a lakótelep távol esik a centrumtól - legalább nincs nagy zaj, és tisztább a levegő. Nem kell gondoskodni tüzelőről, és állandóan folyik a csapból a meleg víz. Igaz, már ez sem olyan forró, mint a beköltözéskor volt, mert a takarékos területgazdálkodás jegyében új házsorokat kapcsolnak rá a hálózatra, és most már mindenki demokratikusan langyos vízben fürdik. Ezt a magas életnívót persze meg kell fizetni, és a varázsigét is, amire fölnyílik a törvény kiskapuja a vidéki előtt, aki Budapesten nem jogosult tanácsi lakásra. Így jönnek létre a fiktív cserék, és a falusi háztulajdonos egy napon felköltözik.

Megáll a bútorszállító teherautó a tízemeletes ház előtt, a virágoskert kidőlt karói között. A bicikliző gyerekek nagy ámulatára emberlábakon vonul el az uniformizált élet kelléktára, hogy helyet cseréljen a vidéki festett bútorokkal. A búcsú a lakóteleptől legalább akkora öröm, mint annak idején volt a beköltözés. Sebes lábbal, számolatlanul szelte az ember a lépcsőket, amikor még a lift se járt, és kifulladásig cipelte a hátán a szekrényt, az ágyat, a fotelt.

Ha az ember első lakása megszerzése után még mindig otthonra vágyik, annak vagy a jól jövedelmező második, harmadik gazdaságban kell szilárdan megvetnie a lábát, vagy valamilyen holt tőkéjéből pénzvagyont kovácsolni. A legtöbben a meglévő lakásukat adják el, hogy a pénzügyi feltételek szentháromságából (saját pénz, kölcsön, állami támogatás) a legfontosabbal bizonyítsák szándékuk komolyságát.

Aki ma a XIX. kerületben akar építeni egy száz négyzetméteres házat, annak majdnem másfél millió forint készpénzzel kell rendelkeznie. A Szentendrén építőnek is legalább ennyit kell összehoznia, míg falun elég a 620 ezer is. A havi kétezer forint spórolt pénzüket félretevőknek a XIX. kerületben ötvenévi, Szentendrén negyvenhárom, falun huszonegy év türelem szükséges. Persze előbb is elkezdhető az építkezés, ha valaki havonta negyvenezret tud megtakarítani egyéb kiadásai után, akkor két és fél év múlva alapozhat.

Ezt a pénzt miből, hogyan lehet előteremteni? A statisztika nyelve ezúttal sem szótlán, de néha megbicsaklik. A szellemi és a fizikai dolgozók a szükséges saját pénz felét gyűjtötték össze folyamatos takarékoskodással. Fizikai erejükre és családjuk segítségére az építési költség egytizedéig számíthattak a szellemiek, a fizikaiak pedig annak egynegyedére. Eladták meglévő ingatlanjukat, és ezzel a szellemiek további 14, a fizikaiak 5 százalékot szerezhettek.

Családi ajándékozásból még 10 százalékot várnak, a hiányzó 40-60 ezer forintot pedig kollégáktól, barátoktól lehet kölcsönkérni.

K. Jenőék nem vitatkoztak az OTP szakértőjével, aki 58 négyzetméteres, frissen felújított váci lakásukat jött fölértékelni, mert megszedültek a lehetőségtől, hogy egyszerre tarthatnak a kezükben 600 ezer forintot. Ha nem lettek volna okosak, és elárulják lakásépítési tervüket a pénzügyintézetnek, rosszabbul járnak, mert ezt a komoly összeget nem egyben, hanem apránként, az építkezés egyes szakaszainak elvégzése és ellenőrzése után kapják kézhez. A profik tehát eladják lakásukat az OTP-nek, mert a takarékpénztárt nem érdekli, hová megy a volt lakó, és amíg építkeznek, a saját régi lakásukat bérlik havi néhány száz forintért.

Az amatőr V. Károly kertészmérnök viszont, aki szakmáját odahagyva, taxizással keresi a házravalót, igazából eladta 35 négyzetméteres újpesti lakását, és kölcsönkérte a család összes vagyonát. Az építkezés idejére bekéredzkedett a nagymamához a két gyerekkel, a kiságygal, az akváriummal. Legelőször a halakról derült ki, nem bírják a pincheideget, aztán a gyerekek asztmás rohamai siettettk a munkát. Károly éjjel taxizott, de hajnalban csak Fótra vitt utast, ahol napközben egyedül építette a házat.

Az állam segít. A magánlakás-építők anyagi támogatást kapnak, vállalatuktól építési kölcsönt, a tanácstól kedvezményes telket, a gyerekekre szociálpolitikai kedvezményt. Közös tehát az áldozat. Négy éve ugyan a vidéki családiházépítőknek még nem jutott az állami támogatásból, pedig ők szorultak volna rá a legjobban, mert se tanácsi, se szociálpolitikai, se munkahelyi dotációt nem kaptak, vagy valamit, amit ilyen címen kimutathatott volna a statisztika. Az viszont kiderült, hogy bár a támogatások összege az egy főre jutó jövedelmek növekedésével párhuzamosan csökkent, az összes támogatások egyharmadát mégis a 2500 forintos átlagon felüli jövedelműek kapták.

Az 1938-tól alkalmazott hitelpolitikai elvek alapján a családiház-építők is kaptak gyerekenként 30 ezer forint szociálpolitikai kedvezményt, amit 1985-től 40 ezerre emeltek. A munkahelyi támogatás viszont kizárólag a vállalatok eredményes működésétől függ, ami az ingadozó piaci helyzet és a minden jövedelmet elvonó gazdaságirányítás kettős szorításában préselődik egyre kisebbre. Panaszkodnak is eleget a vállalati vezetők: az ő nyakukba varrnák a szociálpolitikát is, pedig az üzem nem jótékonyági intézmény. Ami kevéske pénzük a központi befizetések után maradna, azt inkább műszaki fejlesztésre, beruházásra fordítanák.

Ahhoz, hogy a családok szociális helyzete és az állami támogatások kényes egyensúlya föl ne boruljon, pénzre lett volna szükség, amiből a rászorultság függvényében támogathatnák a magánépítkezőket. Az 1986-tól érvényes hitelezési gyakorlatban megszületett az elv, de a népgazdaság teherbíró képessége gyöngének bizonyult ezt valóra váltani. Az egyéni igényeket, a családok szociális helyzetét sem veszik figyelembe, csak az eltartottak számát.

A nagyobb összegű állami támogatás csak relatíve több, mert ezután sem haladhatja meg az építési költség 45 százalékát. Egyre több a költséges előírás. Január 1-jétől szigorúbbak a hőtechnikai szabványok, amelyeknek csak a jobban szigetelő építőanyagok képesek megfelelni. Ezek drágábbak a hagyományosoknál, áruk további 30-45 ezer forinttal növeli a költségeket. Így minden építkező a saját bőrén érzékeli azt, amit már régóta írnak a lapok, hogy az energiatakarékosság nemcsak kormányzati program, a terheket a lakossággal meg kell osztani.

Aki kötött munkaidőben dolgozik, annak kevés a szabadideje, hogy anyagért rohangáljon, inkább a maszektól veszi meg. Így drágább ugyan, de addig se gyűrődnek az idegei. Amíg számolni nem kezd: az ajtó 1600 forintba kerül, ő 1800-ért kapta, a meszet mázsánsként 130 helyett 150-ért, a cementet 180 helyett 200-ért. Az építőanyag-gyártóknál jóval olcsóbban lehet vásárolni, ha az építő maga rakodik, megtakaríthatja a hórukk-ember árát is, bár a fuvarát ő fizeti.

K. Jenő a váci bérlakásban ezt is kiszámolta, és mintha kincsre bukkant volna, úgy örült a megmaradt 6 ezernek, abból talán kijön a villanybojler. Elkéredzkedett a délelőtti mentőszolgálatból, ezért éjszakai műszakkal fizetett, és egy hónapban három hetet éjszakázott. Nappal cipelte a hátán a cementeszsákot, éjjel pedig a karjaiban a magatehetetlen öregeket, akiknek szíve felmondta a szolgálatot. Aludni ő még ráér. Úgyszincs nyugta, amióta a felesége kirágta a szájából az építkezésbe beleegyező igent. Hogyan is lesz, töprengett, hiszen műszerész az eredeti szakmája, az építőmesterségeket hírből sem ismeri; varrni sem tud, nem is próbálkozik, hogy öltönyt férceljen magának, pedig biztosan olcsóbban kihozná, mint a konfekcióipar.

B. Andrásék, a fiatal pedagógus házaspár kinőtte már a várpalotai szolgálati lakást a két gyerekkel, és önmagukon kívül nincsen senki támaszuk.

Úgy döntöttek, megtanulnak vályogot vetni. Nem lehet az haszontalan anyag, régen is abból építkeztek. Most megint kezd divatba jönni a szegényebb vidékeken, meg ahol valami újat akarnak feltalálni. Állítólag mutatós házat is lehet rakni belőle, ha hozzáértő kézzel nyúl hozzá az ember, akár csupa ívelt falat. Már csak a kötelező hőtechnikai szabványt kell megszerezniük, megkérni a technikatanárt, fussa át, minek és hogyan kell megfelelni, mert a tanácsnál ezt szigorúan ellenőrzik. Nem mintha az építési előadó tudná, mit jelent a W/m^2K° , vagy volna műszerük, amivel megállapíthatnák, mennyire engedi át a fal a meleget, de a tervrajzhoz mellékelni kell a bonyolult hőtechnikai számítást, és azt a követelményekkel összehasonlíttani igazán gyerekjáték.

Az őszi délután megtört fényében úgy tűnik föl, egy új dráma színpalainak építése közben dezertált a gyömrői vállalkozó. A munkások délidőben itthagyták a meztelen téglafalakat. A házak között, a bokáig érő porban fecskék sütkéreznek, fölrebbennek, amint a gazdákat szolongatom. Senki nem felel. Hát persze, ma csütörtök van, idáig nem nyújtható el a múlt hétvége, és még korai, hogy a mostani elkezdődjék. Az építkezők szabadsága már augusztusban, a falazáskor elfogyott, a betegállománnyal pedig csínján kell bánni, mert az orvost is fizetni kell, ha sokáig akar táppénzen maradni az ember. Ez a tél most már úgyis az ideiglenes lakásban telik el, mert nem lehet egy év alatt befejezni az építkezést. Egy szezonnal kitolódik az albérlet, a szűkös és kényelmetlen rokonság, a kölcsönösen terhes vendégszeretet.

Csak egy vasalt nadrágos férfi lődörög a sarki ház körül, gyors pillantásokkal méri föl a még hátralévő munkák értékét. Fejszámolásában senki nem zavarja. Pszt! Ő az építési vállalkozó.

Az a tiszte, hogy megszervezze az építkezést, rohangáljon anyagért, hozza a mestereket, ütemezze a munkát, ellenőrizze a minőséget és a számlákat. K. Géza úrnak nagy gyakorlata van az ilyesmiben, évekig volt építésvezető egy állami vállalatnál. Tudja, milyen kódra nyílnak meg az építőanyag-raktárak és az építetők pénztárcája. A hangulattól függően hol öblösen nevet a háztulajdonos aggályain, hol könnyeket csal szemébe az őszinteség: ő a szakmát szereti, nem a pénzt. Megteheti, mert biztos, hogy a kivitelezéshez nem értő magánépítkezők előbb vagy utóbb a karjába futnak, elfogódva az ismeretlen feladattól.

K. Géza szabadság-hegyi villájában, mint egy forgalmas Tüzép-telepen, állandóan jönnek-mennek a kuncsaftok, útban attól a vállalkozótól, aki már átverte őket, ahhoz, aki még reményt kelt. Munkásai is naponta cserélődnek, tegnap még a Trombitás kertben támasztották a pultot, és várták a jó szerencsét, ami Géza úr alakjában meg is érkezett. Először egy korsó sört meg egy fél rumot hozott, és ez csak a kezdet volt. Estig 500 forintot fizet a munkáért. Lassan összeverbuválódik az M. Istvánhoz készülő alkalmi csatornaszerelő brigád. A jónévű újságíró maga is sokat dolgozott a házán, kubikolt, keverte a betont, de a szakmunkákba nem mert belekontárkodni. Tőle szokatlan precizitással figyelte, hogy ki ne maradjon egy réteg szigetelőanyag a falból, mert akkor nem győz keresni a fűtésre.

Az ő huzatos budakeszi telkén sok mester meg sem állt. Az első iparos 150 ezret kért a kőművesmunkákért a tervrajz alapján, de amikor kigördült gépkocsiján a helyszínre, már 170 ezret. Végül megtelefonálta, 190 ezernél olcsóbban az édesanyjának se tudná megcsinálni. M. István rájött, jobban jár, ha elfogadja Géza úr szolid, 100 ezer forintos ajánlatát, amiért az közvetíti a szakmunkákhoz a mestereket, és idefuvarozza a még hiányzó építőanyagot. De egyik nap lerobbant a teherautója, másnap sápadt arccal jelentette, a legjobb ácsa lezuhant a tetőről, ha haladni akar a házával, intézkedjen maga.

K. Géza neve nem szerepel az áldásával épülő magánlakások semmilyen nyilvántartásában, mert azok hivatalosan házilagos kivitelezésben készülnek. A papírokon ő nem is létezik, mert ha volna, adóznia kellene jövedelme után, és garanciát vállalnia munkájáért. A házépítő viszont mindenért, amit megvásárolt, beépített, felszerelt, számon kérhető felelősséggel tartozik, és ha nem az előírásoknak megfelelően építkeznek, pénzbírsággal büntetik az építési hatóság ellenőrei.

A kisiparost meg kell fizetni (B. Jánost például csak valutában lehet), mert az árban benne van a nevével jelzett extra minőség garanciája, és kockázata, hogy fél lába a börtönben. Az építkező csak a vállalkozói díjjal tud spórolni, ezért a kisiparos helyett az újsághirdetésekből bök rá egy magát és különleges megbízhatóságát illető vállalkozóra. Vannak munkák, amelyeket mindenképpen meg kell fizetnie, mert az élet- és vagyonbiztonság szempontjából fontos víz-, gázszerelést csak hivatásos iparosok végezhetnek el. Hacsak... meg nem lehet alkudni azzal, aki érti ugyan a szakmát, de nincs érvényes iparendelvénye. A hivatalos számlát is ő szerzi be egy másik, ellenőrizhető iparostól, aki némi ellenszolgáltatásért cserébe adja a pecsétes papírt a szerelésről, amit nem ő végzett el.

Ha nagy a család, és mindnyájan arra kényszerülnek, hogy maguk építsék föl a házukat, előbb-utóbb belejön a familia. N-éknél Marika már a negyedik helyen csempéz, asszonyi türelme meglátszik minden fürdőszobán. Karcsinak jó a szemmértéke, vízszintező nélkül simítja az aljzatbetont. Ferkó erős, mint a bivaly, ha a négy mázsás gerendát meg kell mozdítani, kettő helyett is bírja. Az evést is, de amikor együtt a család, senki nem figyeli a másik tényérját. Különben is a házilagos kivitelezés az olcsóbb, mert a daru egyenként 200 forintért rakta volna helyére a 29 gerendát.

Az építkező pedig rászánta azt a két darab ezrest hétvégeken az italra, ételre, ha nem volt módja, hogy maga nevelje a baromfit. Minden szombat-vasárnap elfogyott két láda sör vagy tizenöt liter bor, egy liter pálinka, a gyerekeknek a rengeteg üdítő. Az idegenek a segédmunkáért még 700 forintot kaptak, a mesterek ezret, a barátok pedig visszavárják a segítséget.

Amióta a családban ennyi a közös elfoglaltság, jobban összemelegedtek, sajátos nyelvet beszélnek az elferdített szakmai műszavakból. Évszázadokkal ezelőtt is így, rokonsági fokon szerveződött a kalákás építkezés, amiben mindenkinek pontos helyet, szerepet jelöltek. A szegények falusi hagyománya volt a legolcsóbb kivitelezés, ők pótolták a helybéli szakemberek hiányát is. Gyökerei a máig nyúlnak, és meglátszanak azokon az érdi, gyáli utcákon, amelyek anélkül épültek föl, hogy egyetlen építőmester is betette volna oda a lábát. De régen az alapozás, szigetelés nélküli házak épültek így, családi erőbedobással, ma pedig a számtalan új, ismeretlen tulajdonságú építőanyagból emeletes lakások, egy vélhetően öröklődő, de már régen elavult szaktudás bizonytalan útmutatása alapján.

De lehet ezt elegánsan is csinálni, ahogy Simon Templar megigazítja félrebillent glóriáját a bunyó után, könnyed mozdulattal rakni egymásra a téglát. Dr. U. Jánosék háza Hosszúhetényben három hónap alatt készült el. A táj építészeti emlékeit nemes egyszerűséggel megőrző lakóépület száz négyzetméteres, külön helyiség a garázs, a fűskamra. Van napmelegítette

kerti zuhanyozó, kényelmes falócák közt szalonnasütő, egy ötletes füstölő. Leander virul a kert közepén, és a másik büszkeség, a citromfa az idén már gyümölcsöt is érlett. „Az év lakóháza” országos magánlakás-építési pályázat első díjas plakettje rövid ideig szellőzködött a kerítésen, de csapatostól vonzotta a kíváncsiszkodókat, a lármázó érdeklődőket. Jelenlétük éppen attól az értékétől fosztaná meg a házat, ami a legbecsesebb: a nyugalmától.

Gondos emberi munka nyomát őrző út vezet föl a meredek domboldalon a házig, előtte a teraszon a szélben virágos napernyő suhog. A három szobában puritán egyszerűség, a falon Máté evangéliumából egy idézet: *A rókáknak van vackuk, az ég madarainak fészük, de az Emberfiának nincs hová fejét lehajtania.*

- Családi békében és összefogással építkeztünk - tárja ki az ajtót az orvos házigazda. - Nekem kilenc testvérem van, feleségemék tizennégyen vannak. Itt töltöttük mindnyájan a szabadságunkat, és együtt építettük föl a házat, egy hangos szó, káromkodás nélkül. Ez az apósom érdeme, aki képes volt megszervezni a kivitelezés minden részletét. Ő nem csupán jó építész, hanem tiszta, világos lélek is. Észre sem vettük, már állt a ház, közben pedig feloldódtunk hétköznapi görceinkből is. Reggelre kelve azt hittem, még álmodom, mert báránybégetést véltem hallani. De tényleg itt legelésztek, fölfelé haladva a dombon.

Kipillantok a gesztenyefa árnyából, de nekem nem tűnik elő a látomás.

- Hogyan sikerült műemléki palát szerezniük, hiánycikk az egész országban?

János lehajtott fejjel szégyenkezik:

- Úgy kellett részletekben kilopatnunk a gyárból. Több másik palarakomány alatt dugta el, akinek zsebébe adtuk az árát. De azt mondják, sok a selejt, és ami egy száz négyzetméteres ház befedéséhez kell, az töredéke annak a félmilliónak, amit a szemétre hánytak.

Ennyit számít egy jó koponya, aki szakember, higgadt és lényeglátó. De hát nem jut minden családba egy, aki érthetően tudná megfogalmazni, mit akarunk, merre tartunk, jó lesz-e még holnap a ma épült ház. Ha R.-ék cigányfamíliája összeáll, együtt sem tudnák elképzelni a töredékét annak, ami Hosszúhetényben olyan magától értetődő természetességgel megszületett. A Fót határában, az óriási betonlapon egyetlen fölfalazott helyiségben szorongó házaspár csak a késztetést örökölte a felkapaszkodáshoz. Ez most pontosan összetalálkozott a társadalom sürgetésével, és a kettőből olyan kibogozhatatlanul lett gazdasági kényszer, hogy már nem tudni, ők akartak-e építkezni vagy muszáj nekik?

Csöndben hallgatjuk az óra lassú, fémcsapogását O. Sándorék sződligeti nappalijában. Megnyugtató érzés, hogy ami évek óta kergetett, most végre a helyére került, és talán itt a falon, a bejárattal szemközti fő helyen újból kényelmes egyhangúsággal jelez tovább.

Még vakolatlan a ház, a vízvezeték bolondul szörcsög a nyomáspróba alatt, az udvaron nagy halmokban a szemét. Jólesik most kinyújtóztatni a dagadt lábat a cementporos kövezeten, megérkezni a hosszú, fárasztó út után a mészillatú házba. Ez lett az otthonuk annyi átmeneti kényszerpihenő után.

A ház asszonyával egy lócán ülünk, füstölünk, méregerős kávét iszunk, és a világ legfelháborítóbb dolgáról diskurálunk szakavatottan, hogy a *kefrik* nehezen passzolnak a vasbeton gerendavállhoz. A nappali a telehordott bőröndöktől lassanként elveszíti tágasságát.

- Még kell fél év, amire minden a helyére kerül - néz szét az asszony a tornyozódó rendetlenségben.

- Fél év?! Még két év! - überolja a férje, aki szerint évek múlva jön csak el a végleges hazatalálás. Mert hátravan a külső vakolás, az ajtók, ablakok mázolása, rendbe kell rakni a kertet, fölösni, járdát betonozni, utat építeni, kerítést emelni és függönyt varrni az ablakokra.

- Teljesen mindegy - hagyja rá az asszony -, nincs már egy nap szabadságunk sem, és néhány évig nem kell azon töprengenünk, hová menjünk nyaralni. Ha időnk volna is, pénzünk úgyszemint kerül rá. A hétvégeken újból építkezünk, most mi segítünk a sógoréknak.

A háziak nem szívesen veszik elő a kockás füzetet, aminek első oldalán kiszínezett, kalligrafikus írás: Építkezünk! A bal oldalon a kiadások, az első néhány jobb oldalon a bevételek, amik most, a végelszámoláskor szintén a tartozásokat gyarapítják, lévén kölcsönként pénzek azok is.

- Kiszámoltam, hetvenéves koromban jár le az építési kölcsön - mondja, és nem viccel a fiatalasszony. - De tizenöt év múlva keres a nagyfiam, rá három esztendőre a kisebbik. Úgyis az ő nyakukba szakadnak az utolsó részletek. Nekünk pedig állandóan a fejünk fölött lebeg a kérdés: miből élünk meg?

Új háztulajdonosok ritkán ülnek az orvosi várószobákban: nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy betegek legyenek. K. István sofőr egy vállalatnál, a havi jövedelme kis ügyeskedéssel, túlórával 7 ezer forint, de az alapfizetése csak 3500. Ha betegállományba menne, ennek kapná a 75 százalékát. Ez, meg az 1160 forintos gyermekgondozási díj még úgy sem elég a hitelek, kölcsönök törlesztésére, ha az asszony napközben egy kis aprópénzért, amíg alszik a gyerek, frizurát csinál az ismerősöknek.

A tartozások törlesztése a nem extra jövedelmű családban már hónap elején kisöpri a kasszát. A kedvezményes építési kölcsönre 35 évig kell fizetni minden hónapban 1300 forintot, a vállalatira 15-20 éven át legkevesebb 500-at, az ifjúság takarékbetét külön kölcsönére 35 évig havonta 350-et, a tanácsi támogatásra 15 esztendeig 500-at - de Budapesten 1250-et, ezért az itt építkezőknek 4 ezer forint a havi törlesztésük, a vidékieknek csak 3250. A bankkölcsönnel együtt az első tizenöt évben 6-7 ezer forint a havi törlesztés.

Nem számítva a bútorrészleteket, az OTP-hitelre, de már más nevére vásárolt háztartási kisgépeket, az iskolakezdekodkor fölött személyi kölcsön tartozásait. Ehhez hozzá kell tenni a villany-, a víz-, a gázszámlát, a személtelhordás díját, s hogy három év múlva a Takarékszövetkezettől újból hitelt kell fölvenni a központi fűtésre annak, aki ezt az eredeti költségvetésből nem tudta kihozni. Ezt a kölcsönt 15 évig törlesztheti havi 1500 forintként.

Tíz évvel a beköltözés után újabb kiadás terheli a családi költségvetés „tartozik” oldalát: a házadó. Nem titkolt cél, hogy közös és arányos legyen a teherviselés, s ha a vagyon olyan leplezetlenül fitogtatja magát, mint a ház, arra ki lehet vetni az adót.

Pontosabb a hiteladó kifejezés, mert amelyik házat nem készpénzből, hanem kamatos kölcsönből építették föl, az tíz év múlva sem a gazdagodást jelképezi, hanem még mindig az eladósodást. A kényszerből magántulajdonossá vált építő nem vagyona, hanem tartozásai után fizet.

Akik ragaszkodtak saját otthonukban a tágas, szabad terekhez, s az álomhoz, hogy boldog lehet együtt a nagy család, azok előrelátásukért nem kapnak dicséretet, hanem szigorú megrovást. Pedig az ő gyerekeik nem állnak majd sorba lakásért, miattuk nem kell több építőanyagot gyártani, viszont akik nem nyújtózkodtak tovább 100 négyzetméternél, megöregedvén majd mehetnek vissza a lakótelepre, ha megszületnek az unokák.

Aki maga építi föl a házat, kétszer lépi túl önmagát. Az építkezéskor és a lakás fenntartásakor is, mert ahhoz legkevesebb 15 ezer forint tiszta jövedelem kell. És ami elkészült, nem az a ház, ami álmaikban megjelent. A megvalósuláshoz közeledve folytonosan redukálni kellett a

terveket. Egy kicsit szűkebb, igénytelenebb lett, de azt mondják, mégiscsak kedves, hiszen a miénk. Amit lambériával képzeltünk, az csak olcsóbb pozdorjából készült, a padlófűtés helyett, amire nem volt kéznél 100 ezer forint, megteszi a lapradiátor. Leértékelve vettük a gáz-tűzhelyet, a kádat, a kissé horpadt ereszesatornát, és a takarékoskodás miatt vannak eltűntet-hetetlen hibák a kivitelezés minőségében is. Néhány centivel keskenyebbek, laposabbak lettek a nagyszobák, mert a megfizethető kőműves vastagon rakta a habarcsot meg az aljzatbetont. Egyszerűbb volt fát rakni az ablak fölé áthidalónak, mint kibetonozni, és most mondják, ez életveszélyes; örökös vendégünk marad a penész.

Szűkös a hely a lépcsőfeljárón, meg kell még tanulni itt közlekedni, de amíg fiatal az ember, gyors lábú; különösen, ha legfőbb büszkeségén, a maga gyalulta deszkákon lépdel. Szép lett volna a törpe kerítés fából, s fölötte a barna ablakkeret, hiszen erre a harmóniára vágytunk mindig, és a sok virágra, de erre már igen nem futotta. Még szerencse, hogy kicsi a kertünk, úgyis fáradt az ember a napi robot után. Csak a paradicsom megteremjen, és elférjen a végében a kutyaház. Redukált álmaink házának ajtaja nyitva áll. Még nem vetemedik, de fog, pedig első osztályú áron adták.

A házakat 1985-ben hagyományos téglafalból emelték kétszintesre, átlagos nagyságuk 98 négyzetméter. A kimutatások szerint 820 ezer forintra tervezték az építkezést, de mire a végére értek, 1 millió 115 ezer forintba került, és kétszer annyi ideig tartott, mint remélték.

Az építők bizalmatlanok, nem árulják el, mennyi pénzt tudnak havonta mellékesen megkeresni. Ki tudja, nem az adóhatóság érdeklődik-e álruhában, hogyan lehetséges, hogy egy helyen 4 ezer forintba került egy négyzetmétere a háznak, máshol pedig 25 ezerbe. Valaki valamiben hazudik, de már kibogozhatatlan, hogy az építő becsülte-e alá saját jövedelmét, vagy az állam értékelte túl a támogatást. A végeredmény szempontjából mindegy.

Csak kezdőbetűvel aláírt újságcikkek, a revelációt nélkülöző tudományos értekezések, lapos előadások és nagy hallgatások jelzik a lefelé szálló szellemi és etikai nivó alsóbb állomásait. Mindenki ott hahnizik, ahol tud, mert hahnizni muszáj. A mintaadó értelmiség szerencsésen beilleszkedett a lakásépítés társadalmi programjába, amelyben - ha pénze van - megvalósíthatja önmagát. Ettől kezdve nem alkotásra, hanem utánzásra törekszik, mert az ma kifizetődőbb, és egy házat fenntartani sokba kerül. Az iránytű rövid kilengés után hazafelé mutat.

Arra a helyre, ami távol esik a várostól, hiszen csak itt, a peremén volt elérhető áron telek. Itt gyökereznek meg a városból falura szoruló, meg a vidékről fölvándorlók második, izmos nemzedéke. Lassan, csöndesen zajlik az új honfoglalás.

- Nem sajnálja odahagyni a várost? - kérdem O. Sándornétól, aki fáradhatatlanul pakol, rendezkedik az új házban.

- A munka úgyis odaköt, ott fogok vásárolni is, mert az itteni ABC-ben soha sincs friss hús, péksütemény. És amikor a gyerekeket karateedzésre visszük a művelődési házba, addig majd megnézzük a földszinti kiállítást.

V. Károlyné idegenül téblábol a kertjében, várja haza taxizó férjét. Az ő fülének még mindig kellemesebb az emberzaj a fővárosi éjszakában, mint ez az áthatolhatatlan csönd a fóti határban, ami esténként egyre korábban ráborul.

- Nem tudom, mihez kezdek majd - cirógatja Rozit, a fekete kóbor kiscicát, aki végre hazatalált. - Képesítés nélküli óvónő voltam, de így már nem helyezkedhetek el.

Ők is hamarosan beköltöznek az új házba, ami szürke gázszilikátból készült, kétszintes, sátor tetős, az utcára kétszárnyú ablakok nyílnak. Ez volt a terveken, de nem készítettek hozzá használati utasítást.

Ha tudnák, hogyan akarnak élni, lett volna elképzelésük arról is, milyen legyen a ház, de csak negatív képek tüzelik görcsös igyekezetüket. A negatív életideál pedig, akármekkora házba költöznek is, mindig beleütközik a valóságba, mint ahogy ez társadalmi ideáljainkkal is gyakran megesik.

Így utólag már bánja az ember, hogy nem rakták föl a *gleihnire* a bokkrétát, amikor befejezték a falazást, de kinek járt akkor hagyományőrzésen az esze, amikor új nyelvet és ismeretlen szakmát próbálgatott egy idegen társadalmi közegben. Majd ha már minden a helyén lesz, megtartják a házszentelőt. R-éknél cigánybandát fogadnak, azok eljönnek egy ötszázasért, és sátor alatt, bográcsban főzik a birkagulyást.

Nem tudni, B. Gézának miből van még pénze italra, és Cs. Feri miért lett alkoholista. A körbemosolygott mintaférjek hónapok alatt züllöttek le a vasúti restik színvonalára, mert ez az önmegvalósító álmom úgy hat az emberre, mint az alkohol. Könnyű mámort ígér, és mégis letaglóz.

Géza azelőtt a sört is fanyalogva bírta, most meg, amióta befejezte kispesti házát, masszív szeszakázán. Amikor már csak élni kellett volna a három szobában, nem tudja kitalálni, mit kezdjen magával. Életideálja negyvenkét éves korában teljesült, és nem hitte, hogy ez ekkora megrázkódtatás.

Cs. Feri azt nem bírta nézni, ahogy az asszony minden pohár víz után kitörölgette a rozsdamentes mosogatóból a vízcseppeket. Amikor még öten szorongtak a szoba-konyhás szolgálati lakásban a MÁV-telepen, nem voltak ilyen úri allűrjei. Közben meghalt a nagymama, az egyik fiú más vidékre nősült, a lányék most kezdenek építkezni. Cs-ék ketten maradtak az emeletes házban, távol a várostól és a minden gondra fölényesen legyintő ifjúságtól: egy házsártos, értelmetlen passzióknak hódoló öregasszony, meg egy fiatalon megöregedett ember. Néha előveszi a hamis fuvarleveleket, a fiktív számlákat a kicsempészett építőanyagokról, és nem érti, mi volt egykor olyan fontos, hogy évekig lopogatott-gyűjtögetett. Zsibbadt álmában ha valaki rákiált a házára: lopott anyag, kifelé! - a fejére szakad a csillagos ég. Reggel aztán köhécselve, nyirkos testtel, lázasan is beül a volán mögé, mert hajtani kell. Azt mondja, ez itt egy *mókuserék*, és a titka, hogy egyre sebesebben kell talpalni, ne zuhanjon még lejjebb az ember.

Hallama Erzsébet: A vízfej-szindróma

Éppen nekikészülődtem ennek az írásnak - szakadatlan hezitálás közepette, hisz jól tudom, mi történik, ha valamely *nem szakember* ártja magát bele egy bonyolult problémába (a tévedés jogát épp a szakemberek szeretik maguknak fenntartani), amikor egy esemény átmenetileg elterelte a figyelmemet. A hírek dzsungeléből hirtelen kiemelkedett egy abszolút főszereplő: az időjárás. Esni kezdett a hó, a naptár szerint is esedékes, a több hónapos szárazság miatt pedig egyenesen áhított hó. Megjelenése mégis sokkolónak bizonyult. „Tél Tábornok” egy kisebb ütközetet megnyert a mindenható uralkodóval, a tévével szemben is - egy rendkívüli adásnap erejéig. Operatív bizottságok alakultak, és lázasan tárgyalni kezdtek a megbénult közlekedésről, áramszünetről, fűtésekimaradásról, iskolai fagyszünetről. Egy kis ideig a télről télre visszatérő rejtelmeken töprengtem, nemcsak azon, hogy a havazás miatt érkezik mindig váratlanul kiváló intézményeink és vállalataink büszkén jelentett „felkészülései” ellenére, hanem olyasmiken is, miért van hólánca a maszek zöldségesnek, és miért nincsen a mentőknek, meg hogy miért kell a felettes hatóságok intézkedésétől függnie egy pedagógusnak, aki például megfogyatkozott osztályát tornaórán se vihette ki havat lapátolni, annak ellenére, hogy elsöpörni való hó bőven akadt az iskola előtt, ellentétben a tornateremmel, ami a szóban forgó iskolában úgyszincs.

De menet közben észre kellett vennem, hogy az idej téli valahogy mégis eltér az eddigiektől. Láttam este a tévében, hogy verekszenek az emberek a kenyérért, láttam, hogy a gyárakban leáll a munka, nem jár a busz, a villamos, meg a metróval is gondok vannak, a pánikhangulat mindent elborít. Nyomasztó, félelmetes érzés volt. Aztán mégis kimerészkedtem az utcára. Ott aztán láttam gyerekeket, amint boldogan szánkóztak, és gázoltak a hóban, meg öregeket, akik szintén gázoltak a hóban, ámbár kétségkívül óvatosabban mozogtak a szokottnál. Elmentem a boltba, kenyér volt, de a tejesautó kicsit később ér ide, mondták sajnálkozva. Néztem, hogy áll le a kocsisor, s hogyan szállnak ki a máskor dudálva türelmetlenkedő vezetők, hogy az elöl megrekedtet közös erővel megtolják. Láttam olyan járdát, amit máris lekotortak, bár láttam az állami épületek előtti járdát is, amihez viszont senki hozzá se nyúlt. A szokott helyzet, mondtam magamban, aztán hazamentem, bekapcsoltam a tévét, és megint elfogott a nyugtalanság és a rémület: felső vezetők nyilatkoztak drámai hangon, és a boltokban halálra szánt tömegek álltak sorba ennivalóért.

Végre aztán felfogtam, hogy az idej téli annyiban különbözik a korábbiaktól, hogy ezúttal Budapesten is hirtelen esett le a hó. Ez a hangulat egyenesen onnan jön, az ország szívéből. Sok hó esett a Nagykörúton, azért ez az idegesség, ez a ragályként terjedő hisztéria, ez az éhenhalási kényszerképzet, ez a gyárbezárás, iskolabezárás, ezek a nagy szavak. Mert közben másutt sem jártak a buszok, késtek a tejesautók, vagy volt kenyér, vagy nem volt, akadtak, akik nyolc-tíz kilométereket gyalogoltak a munkahelyükig, a kis falvakat ugyanúgy belepte és elzárta a világtól a hó, mint máskor is mindig; *megszokta az ember, hogy télen havazások vannak* - mondta egy parasztember pár nap múlva, amikor már a falvakba is elértek a riporterek, s megtudakolták, mit szól a falu népe ehhez az ítéletidőhöz.

Ha még kételkedtem volna az igazamban, ez az élmény végleg meggyőzhetett. Az idej téli fogadtatása bebizonyította, hogy a főváros *összetévesztése* az egész országgal a tömegtájékoztató eszközökben már nem bocsánatos bűn, hanem időnként abszurd és veszélyes helyzetet teremthet. Jelezte, hogy a kétmillió metropolisz belső feszültségei, ellentmondásai, felhalmozódó köznapi gondjai, szervezetlensége olyan gondolkodási és cselekvési reflexeket indítanak

be, amelyek másutt az országban nem érvényesek. Kétmillió embernek fáj a hasa, de a többi nyolcmilliónak is le kell nyelnie a keserű pirulát.

Ez persze csak egyetlen, elég felszíni megjelenési formája annak a jelenségnek, amelyről beszélni szeretnék.

Annak előrebocsátásával, hogy Budapesttel, a várossal nekem amúgy nem lenne bajom. Sőt, a városhoz emlékek fűznek, és szeretet. De egy város utcái, házai, fái, kockakövei nem téveszthetők össze a szereppel, amelyet egy ország életében játszik. Szerethetjük Budapestet, miközben *ellene szólunk*. Azt hiszem, ha szeretjük, éppen hogy ellene kell szólnunk. Ugyanis: ami jó az országnak, az jó Budapestnek is, de ami jó (vagy pillanatnyilag úgy látszik, mintha jó volna) Budapestnek, az nem biztos, hogy jó az országnak is.

Még egyszerűbben úgy fogalmazhatunk: ami rossz az országnak, az előbb vagy utóbb rossz Budapestnek is (legfeljebb sok időbe telik, mire ezt mindenki hajlandó elhinni).

A *vízfej-szindróma* közismertnek, sőt már-már közhelynek tűnik. Hát igen, csóválja a fejét az átlagember is, hiába, Magyarországon ez már így alakult ki, nekünk csak egy nagyvárosunk van. Persze, teszi hozzá, ehhez a kis országhoz tényleg nagy egy kissé ez a főváros. De legalább ez az egy városunk van, egészsíti ki azért szóban, még inkább gondolatban, mert hát tényleg, így is lehet okosodni: mi volna, ha még ez se lenne? Legalább Budapest (vagy annak egyes részei) üssenek meg egy (képzelt?) európai színvonalat. Az idegenforgalom felől nézve kiváltképpen tetszetősnek látszik így elintézni a kérdést. Azt mondhatjuk: van egy világvárosunk, az is valami, legalább ebben ne nőjön nagyon a lemaradásunk; gondok persze vannak, de hát nem lehet mindent egyszerre...

De a *vízfej-szindróma* legtöbbször nem ellentmondások ütközőpontjaként merül fel, pusztán olyan tényként, amelyre már jól *kitaposott* gondolati pályák épülnek. Noha kimondva nemigen hallottam, azért világosan érezhető egy meglehetősen általános meggyőződés: ha Budapesten jól mennek a dolgok, akkor az ország többi része felől nyugodtak lehetünk. Ha Budapesten megoldottuk ezt meg azt, az majd idővel *kihatással lesz* az ország egészére. Mintha a nemzet egy vonatszerelvény lenne, amelyben a mozdony a lényeg: ha az húz, az összes többi kocsi automatikusan gurul utána. Ami természetesen nem igaz. A *ki húz kit* kérdésre sem olyan egyszerű a válasz. De leszakadt, összerogyott kocsikból még a legcsillogóbb mozdonnyal sem lesz elfogadható vonatszerelvény. Mindazonáltal ez a gondolkodási egyszerűsítés mindenütt föllelhető. Abban a kedvelt közhelyhasonlatban, miszerint Budapest az ország szíve, aktív formában is megjelenik: a szív ugyanis, köztudomásúlag, a test közepe táján elhelyezkedve, egyebet sem tesz, mint friss vérrrel táplálja a test különféle célra szolgáló részeit, még a legtávolabbiakat is. Holott a helyzet más, sőt olykor fordított, legalábbis a friss vért illetően.

A téma viszonylag ritkán kerül szőnyegre, s ennek véleményem szerint két fontos oka van. Az egyik az, hogy Magyarországon kétféle ember van: budapesti és nem budapesti. Az előbbi kategória, a lakosság egyötöde miért is foglalkozna olyan kérdéssel, amely nem érinti, vagy ha igen, többnyire a jó oldaláról. A többiek egyik része - a falun élők - elsősorban a legközelebb eső városokhoz képest érzik az elmaradást, számukra a főváros szinte egy másik bolygón, elérhetetlen magasságban látszik trónolni. Azoknak meg, akik bőrükön tapasztalják, közvetlenül érzékelik hátrányaikat Budapesttel szemben, ha morognak is (erősítő mechanizmusok híján), elvész a hangjuk félúton. S valljuk meg, e morgások sokszor csupán siránkozások, s így a pálya szélére szorultak irigykedésének tűnhetnek föl.

A másik fontos ok - szoros összefüggésben az előzővel - az elemzéshez szükséges adatok, érvek szűkössége. Bizonyos adatokhoz vidéken nem is lehet hozzájutni, az intézmények sok-

szor csak azokkal rendelkeznek, amelyek őket érintik - hogy az összehasonlításokhoz nélkülözhetetlen mélyebb tényanyag nehéz hozzáférhetőségét már ne is említsem. Az információs monopolhelyzet is akadály a tisztánlátásnak.

Meg kell jegyezni, hogy az itt felhasznált adatokat magam is úgy gyűjtöttem újságokból, szaklapokból, itt-ott megjelent közleményekből, statisztikai kiadványokból. A gyűjtögetés több évre elhúzódott, nem volt nagyon módszeres, nem is akart az lenni. Milyen képe alakulhat ki a vízfej-szindrómáról egy átlagembernek, akinek saját nyitott szemén és fülén kívül semmilyen segédcsapatok nem állnak a rendelkezésére - a továbbiakban mindössze ezt próbálom összeszedni.

A decentralizáció, vagy településszerkezetünk aránytalanságai időről időre szóba kerülnek, sőt, határozatok is születnek. Voltak területfejlesztési irányelvek, volt határozat a budapesti ipar kitelepítésére, újabban a településpolitika címszava alatt került megint terítékre a probléma. Mindezek a próbálkozások egyrészt azt igazolják, hogy a jelenlegi aránytalan szerkezet nem jó, hiszen módosítani kellene. Másrészt láthatóan nem hozzák meg a kívánt eredményt, jámbor óhajok maradnak, az aránytalan szerkezet (beleértve Budapest abszolút túlsúlyát) él és virágzik tovább.

A hetvenes években minden várakozás ellenére és minden eddiginél erősebbnek bizonyult a városok fejlődése (ezek azok az évek, amelyekben a falu oly végzetesen lemaradt). A magyar népességnek csaknem fele falun élt, ennek ellenére 1979-ben például a kommunális fejlesztésekre fordított teljes összeg 88 százalékát használták fel a városok, s ezen belül Budapest 42 százalékot hasított ki magának.

Noha - nem is ritkán - találkozni azzal a biztatásnak szánt kijelentéssel, hogy Budapest túlsúlya újabban csökkenő tendenciát mutat, a helyzet nem ezt látszik igazolni.

Az elhatározások, döntések, irányelvek egyébként is papíron maradnak, ha nincsenek forinokkal megtámogatva. Ezért is kell elsősorban a dolog pénzoldalát szemügyre venni.

Az 1985-ös *Statisztikai Évkönyv* tanúsága szerint a kommunális beruházások kb. 40 százalékát nyelte el az évben a főváros. (Lásd fent!) A 85-ös év beruházásainak teljes összege 144 milliárd forint volt, ebből 50 milliárd Budapestnek jutott. Az egy lakosra jutó átlag a fővárosban 24 520 forint volt, az országos átlag pedig 18 230 forint. (Itt azért meg kell jegyezni, hogy az országos átlagba Budapest is beleszámítódik. Vagyis a vidéki átlag ennél kevesebb.) Ha csak a központi beruházásokat nézzük, Budapestnek 13 milliárd jutott, az ország többi részének összesen 39.

De bármely részadatot megnézhetünk, az eltérések aránya ingadozik ugyan, de *irányuk* mindig azonos. Az építőipari beruházások összegének például kereken a fele került Budapestre. Az egy főre jutó építőipari beruházás Budapesten 12 226 forint, szemben a 4 ezer forintos országos átlaggal. Viszont az egy főre jutó saját építési-szerelési tevékenység értéke Budapesten alatta marad az országos átlagnak (1985-ben 1980-hoz viszonyítva ez 89,5 illetve 92,4 százalék volt).

S hogy az arányok nemigen változnak a továbbiakban sem, arra következtetni lehet a 87-es költségvetés előirányzataiból is. A tanácsok költségvetéséhez adott állami támogatás például úgy fest, hogy Budapest a teljes összegnek közel egyharmadát nyeli el. Ehhez még hozzátartozik néhány figyelemre méltó összevetés: a vállalatok és szövetkezetek városi és községi hozzájárulásának (ez 79-es adat) kb. egyharmada Budapest tanácsi fejlesztési alapját növelte, ezzel szemben a lakossági hozzájárulás országos összegéből már kevesebb mint egyötöd esett Budapestre, s a tanácsi fejlesztési alapokban ugyancsak számon tartott társadalmi munka

összegéből pedig mindössze a huszonkilenced rész. Amiből legalábbis két dolog következik: a nem fővárosi lakosok lényegesen nagyobb arányban járulnak hozzá saját lakóhelyük fejlesztéséhez - de az üzemi-vállalati adók révén ugyanők tetemesen hozzájárulnak a főváros fejlesztéséhez is, azon egyszerű oknál fogva, hogy a nem kisszámú budapesti központú vállalat természetesen ott adózik, nem pedig különféle telepeinek székhelyén.

Ha mármost arra volnánk kíváncsiak, mire fordítódik ez a pénz, könnyen kaphatnánk olyan választ, hogy a fővárosban évtizedes lemaradásokat kell pótolni, hogy ott van a legtöbb lakásigénylő, rossz az iskolai, óvodai helyzet, az egészségügyi intézmények helyzete kétségbeejtő és így tovább. A tömegtájékoztatási eszközök, kiváltképp a televízió, nap mint nap tudósít a főváros különféle területeinek és intézményeinek tarthatatlan állapotáról. Ez is pénz után kiált. Eszembe sem jutna, hogy az igényeket ne tartsam jogosnak. De mi lesz a vidékkel?

Valamennyi egészségügyi mutató, valamennyi oktatási adat szerint messze Budapest a legellátottabb. Az ország magántelefonjainak 70 százaléka a fővárosban van. A közlekedés vagy a szolgáltatások számarányai úgyszintén az elsőprő fölényt bizonyítják.

Vegyük például a lakáshelyzetet. Budapesten 1960-ban indult a nagy lakásépítési program. Miként azt egy illetékes nyilatkozatában olvastam: „a robbanásszerű lakosságnövekedés erőteljes, új igényekkel jelentkezett a lakásellátással szemben.” 1960 és 80 között 280 ezer új lakás épült a fővárosban. A tempó továbbra sem csökken, 83-ban például Budapesten 15 621 lakás épült fel, ami egy ötöde az egész ország új lakásainak - de ha Pest megyét is beszámítanánk, akkor a 20 százalékos arány 30 százalékra emelkedne. Márpedig mindenki tudja, a főváros határa mentén egyre vastagszik a sűrűn lakott gyűrű, s Pest megye dinamikus fejlődési adataiban az agglomeráció egyre gerjedő fejlesztésigénye tükröződik. Úgy látszik, a nyomás nem enyhül, az országban nyilvántartott lakásigénylőknek még mindig az egyharmada Budapesten vár lakásra. Érdekes módon az egy lakásra jutó népesség aránya is kedvezőbb Budapesten, mint másutt. Figyelemre méltó az is, hogy Budapesten az 1985-ben elkészült 12 956 lakásból 5263 állami pénzen épült. Vagyis az állami erőforrásból épült lakás aránya a fővárosban 39,8 százalék, míg azon kívül átlagosan csak 13 százalék (Amiből értelemszerűen következik, hogy másutt inkább magánerebből építkeznek az emberek.) De hasonló képet mutat a lakásfelújítás is. A korszerűsített lakások 70 százaléka Budapestre jut, s ezzel a lakásfelújításra fordított teljes összegnek mintegy a kétharmadát vitte el.

Mindebből az derül ki, hogy a főváros a fejlesztési pénzek tetemes részét tartósan elszívja más települések elől, és ennek a helyzetnek a megváltozására jelenleg semmiféle jel nem utal.

Budapest centrális földrajzi helyzete, az ország sugaras útszerkezete unalomig ismert tény. Tanulmányok, cikkek tucatjaiban olvastam már, hogy ez a szerkezet történelmileg így alakult ki, és bizony nem szerencsés. Ennek ellenére nem hallottam olyan fejlesztésről, ami ezt a sugaras szerkezetet oldani kívánná. Jelentősebb útépitéseink kivétel nélkül Budapestről indulnak, az M jelzésű autópályák a fővárost kötik (majd) össze vidéki városainkkal (és az országhatárral), vagyis a történelmileg kialakult sugaras szerkezetet konzerválják. Az egy központba tartó, előregeedett, szűknek bizonyult utak nyomvonalán korszerűbb, nagyobb sebességet elbíró utak épülnek (számomra ilyenek látszik a mi közútfejlesztésünk). S ezenközben negyven évvel a háború után ugyanolyan körülményes mondjuk Szombathelyről Szegedre jutni, mint annak előtte. És közben még mindig újabb és újabb bekötőút-programokat kell készíteni, mert falvaink közlekedési helyzete ma is kritikán aluli.

Hogy mi ennek a gyakorlatnak a logikája, egyelőre nem firtatom. Egy rosszmájú ismerősöm mindenesetre így magyarázta a dolgot: „meg kell nézni, hová kíván eljutni a budapesti ember, s mindjárt megleljük az autópálya-építés mozgatórugóit: a Balatonra víkendezni, Bécsbe (vagy azon át Nyugat-Európába), valamint a környék pihenő-, üdülő- és kirándulóhelyeire, mint például Szentendre vagy a Mátra vidéke”.

Az országot köztudomásúlag kettészeli a Duna, amelyen tíz közúti híd van. Kettő a tizből a hazai forgalom szempontjából nem számít, mert az országhatárra esik. A fennmaradó nyolcból hat híd Budapesten található, mégpedig egy igen szűk, hét kilométeres szakaszon belül (a fővárost különben 27 kilométer hosszúságban szeli át a Duna). Az ország többi részére (a Budapesttől délre eső teljes magyarországi Duna-szakaszra) két híd marad, ezek régiak is, elavultak is. Mindkettő egyben vasúti híd is. A bajai híd egy nyomsávós, mindkét irányban azon jár a vonat, s a sínpár felett döcögnek át az autóbuszok és teherautók, személygépkocsik és kerékpárok, a teljes déli országrész egész forgalma. A nyugati és keleti „vidék” között tehát mindössze két háború előtti, öreg híd szolgálja az összeköttetést. Igaz, hogy Budapest hídjait éppen a háborús pusztítások miatt kellett sorra újjáépíteni, de az is igaz, hogy azóta már több rekonstrukcióra is futotta az államkasszából, olyanra is, amely gyakorlatilag új híd létrehozásával ért fel.

Mivel tehát minden (jó) út Budapestre vezet, és minden (jó) híd Budapesten szeli át a Dunát, az utak és a hidak egyaránt ott a legforgalmasabbak. Ebből egy látszólag logikus, valójában téves okoskodással az következtethető, hogy az utakat és a hidakat ott kell fejleszteni (bővíteni, szaporítani), ahol a nagy forgalom átvonul. Valószínűleg ez volt az alapindoklása annak a döntésnek is, hogy az ország következő - a felszabadulás óta az első újonnan készülő - Duna-hídja Budapest térségében épüljön fel. A híd ügye heves vitákat váltott ki, főként abban a kérdésben, hogy ez a híd (Budapesten belül) pontosan hová kerüljön, közvetve egyéb kérdésekben is. Nyilvánvalóvá vált, hogy az illetékesek elkötelezték magukat a lágymányosi koncepció mellett, aminek ugyan egyéb okai is lehetnek, de elsősorban az, hogy mire az ügy a nyilvánosság elé került, már egy sereg kapcsolódó és előmunkálatot ennek a koncepciónak a jegyében végeztek el, tehát *futottak a pénzüik után*. Ez egyrészt egész tervezési szisztémánk riasztó belterjességéről, bonyolultságáról és esetlegességeiről tudósít, másrészt arról, hogy ebben is, mint sajnos sok másban, a *kinek mi az érdeke* alapvető kérdése el van kenve. Mind a tervező, mind a kivitelező csapatnak, amely erre a megbízásra számít (valószínűleg már ígéretük alapján), nyilván elemi érdeke, hogy helyben jusson többévi munkát biztosító, kényelmes feladathoz. Nem első eset, hogy a vállalati érdekek emelkednek a közös nagy érdek fölé. Az sem vitás, hogy a fővárosnak, azaz a tanácsi apparátusnak mi az érdeke: hogy ott valósuljon meg az eltervezett beruházás, ott menjen a fejlesztendő út, ahol már évek óta szánálnak, előkészítenek stb. De hogy az országnak mi volna az érdeke?...

Természetesen az, hogy a magyar városokat tisztességes, jó minőségű utak kössék össze (lehetőleg a két pont közti legrövidebb út elve alapján), az eljutás az ország egyik részéből a másikba könnyű és gyors legyen, hogy megtakaríthassuk a fölöslegesen megtett kilométerek milliárdjait, a fölöslegesen cipelt árutonnák milliárdjait. Ezzel együtt Budapest túlterheltsége is csökkenne, s ez rá is férne a fővárosra, mely egyre zajosabb, egyre szennyezettebb levegőjű, egyre forgalmasabb, egyre idegesítőbb és ugyanakkor egyre sivárabb lesz.

De sajnos ma még gondolkodás és cselekvés egyaránt abban a bűvös körben forog, hogy az adott útszerkezetben Budapesten a legnagyobb a forgalom, ott kell tehát fejleszteni. A kör majd ott zárul be, hogy az újabb fejlesztések után a forgalom még nagyobb lesz, amit ismét csak további fejlesztésekkel lehet enyhíteni. Így körben járva semmi esély arra, hogy hasznos és hosszú távú változások történjenek.

Egy néhány évvel ezelőtti tanulmány szerint az ország ipara fejlesztési alapjainak 60 százalékaival Budapesten gazdálkodnak. Ha ez az arány azóta csökkent volna, akkor is hosszú ideig megmarad a főváros döntő fölénye. Nyilatkozatokból tudom, hogy a budapesti székhelyű vállalatok fejlesztésre fordítható pénzeinek tetemes része (egyesekek szerint a fele) viszont vidékre került. Ez úgy hangzik, mintha a vidéki gyárak, üzemek, telephelyek számára előnyös volna valamely budapesti vállalathoz való tartozás. Talán van ilyen is. Az esetek többségében azonban hátrányokról, kiszolgáltatottságról, peremhelyzetről panaszkodnak az érintettek. Egy újságcikkben volt olvasható, hogy például Bács-Kiskun megye 420 ipari üzeméből mindössze 4 önálló, s a megye vezetői is megerősítik azt a panaszt, hogy e sok apróbb-nagyobb üzem valós helyzetéről (működésük gazdaságosságáról például) nincsenek megbízható információik. A zavarosban halászni pedig mindig csábító lehetőség.

Nem titok, hogy a budapesti üzemek nemcsak a határozatok és irányelvek miatt mentek vidékre, hanem olcsóbb munkaerőért, olcsó telephelyekért, és hogy a decentralizációban rejlő pillanatnyi előnyöket kihasználják. A szép szavak mögött gyakran sanda szándékok húzódtak meg. Épp a följebb említett cikkben olvastam, hogy Kiskunfélegyházán egy már a háború előtt és azóta is működő, igen jó műszaki háttérű kisüzemet csaptak hozzá (még 75-ben) egy kimúlófélben lévő budapesti gyárhoz, az Április 4. Gépipari Művekhez. Vagyis a vidéki *ipar-telepítés* ezúttal egy budapesti üzemet mentett át. Még az a szerencse, hogy azután a vidéki kisüzem nem esett áldozatul ennek a „decentralizációnak”. S hogy nem a fejlett technológiák, nem a legkorszerűbb gépek és berendezések vonultak le a főváros iparából vidékre, az annyira közismert, hogy éppen csak megjegyezni érdemes.

Az e jelenségek mögött meghúzódó egyik alapprobléma nyilván a munkaerőhelyzet. Hogy egy század eleji, éktelenül zajos, lassú gép *megérje* még a működtetést, ahhoz elengedhetetlenül szükséges valaki (legtöbbször egy asszony és leggyakrabban egy falusi vagy kisvárosi asszony), aki azért a 2-3000 forintért hajlandó melléje ülni. Budapesten, miként gyakran hallani, a munkaerőhiány állandósult. Kifogytak, legalábbis kifogyóban vannak a tartalékok. Miféleképp? Hát a beáramló munkaerő és az ingázók. Mind kevesebben vállalják, hogy évekre munkásszálláson húzzák meg magukat vagy naponta több órán át vonatozzanak. A társadalom szempontjából itt tehát valami jó irányú változás jelei észlelhetők, vitathatatlanul káros folyamatok lanyhultak vagy talán készülnek megfordulni. Nyilván nagyon sok az összetevője ennek, még az is lehet, hogy valóban benne van a vidéken található munkalehetőségek javulása is.

Viszont ez az *állandósult munkaerőhiány* egy másik oldalon azt eredményezi, hogy a csábításokat növelni kell. Érdemes belenézni az álláshirdetésekre, s kiderül, hogy milyen fizetésekkel ígérnek sokszor olyan munkákért, amelyeket nehezen lehetne kvalifikáltnak nevezni. Az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben egyaránt mintegy 700 forinttal magasabb az átlagkereset Budapesten, mint az országos átlag. S abban az építőiparban, amelyben (mint már említettem) a ráfordítások Budapesten sokszorosai a többi területének, a termelt érték viszont az átlag alatt marad, még itt is kiáltó a különbség: az 6700 forintos országos átlaghoz képest Budapesten 6400 forint a fizikai dolgozók átlagkeresete.

Nemrégiben a tévé jóvoltából az egész ország megismerhette a Rába-ügyet, amelynek azzal a tanulságával, hogy (amennyiben gazdaságtalan üzemeket ezentúl máshol is bezárnak) meg kell találni a munkások elbocsátásának célszerű és humánus módozatait, természetesen mindenki egyetért. De ebben a riportban érdekes módon nemcsak erről volt szó. Mindvégig az volt az érzésem, hogy más lenne az összkép, másként fogalmaznának és a kérdéseket is másként tennék föl, ha a népszerűtlen intézkedést hozó gyár nem volna *vidéken*. Az alaphelyzet

ugyanis mindössze az volt, hogy a győri Rába (lehetett volna akármelyik másik, sikeresen működő vállalat) átvett egy gyakorlatilag szanalásra ítélt üzemet, föltámasztott tehát egy félhalottat, s egy darabig sikerrel működtette. Aztán úgy látta, hogy hiába pumpál belé újra és újra oxigént, csak a saját energiáit fogyasztja, amazon nem segít - és beszüntette az *élesztési eljárást*. Az ok, ami miatt a félhalott nem tudott erőre kapni, elsősorban a megállíthatatlan létszámfogyás volt. Vajon miért mentek el onnan a munkások? Ez nemigen *domborodott ki* a történetből, pedig (legalábbis számomra most) ez a lényeg: a Rába tisztességesen megfizette ugyan őket, jobban fizetett, mint más üzemek, de ezért fegyelmezett, kemény munkát is követelt. De mert Budapesten *állandósult a munkaerőhiány*, hát nyilván talált magának jobb helyet, akinek ez a Rába-módi nem volt ínyére. Vagy azért nem, mert nem kívánt nyolc órán át *hajtani*, vagy azért, mert azt a pénzt, ha kicsit körülnéz, különféle gyárkapun kívüli (esetleg belüli) módszerekkel összeszedheti. Mindenesetre tény, hogy az emberek nagy része távozott az üzemből. A Rába ezek után fölszedte a csarnokot, és elvitte vidékre. Valamennyi dolgozójának tudott volna munkát adni, de persze nem Budapesten. Az ajánlat visszautasítását magától értetődőnek kellett volna éreznünk, de én nem éreztem annak. Ha természetesnek tartjuk, hogy a munkaerő a munkalehetőségek irányába vándorol, vállalva a változásokkal járó traumákat, kényelmetlenséget, családtól távoli életet, életformaváltást és minden egyebet, ha ezt hosszú időn át elfogadtuk az *egyik irányba*, akkor miért tartjuk oly elképesztőnek, a *másik irányba*? Természetesen tudom a választ: „Budapest mégiscsak más...”

Hogy hol jobb élni, az természetesen szokások, vérmérséklet, kötődések kérdése, de a jelek szerint a fővárosban néha nehezebb. Gyakran lehet hallani, hogy a fővárosi nagy lehetőségek ellenére *az élet minősége* ma jobb vidéken. Kevésbé zaklatott.

„Kétségtelenül vannak az élet minőségének olyan elemei, amelyek kedvezőbbek vidéken. Ilyen a kevesebb zaj, a kisebb környezeti ártalom vagy az, hogy fővárosban nehezebb lakáshoz jutni. Ami azonban az élet minőségét a maga teljességében illeti, más a véleményem. Tényeket említek: a fővárosban működik az ország legfejlettebb egészségügyi, kulturális, oktatási hálózata; az országos átlagnál lényegesen fejlettebb a kommunális infrastruktúra, magasabb a kereskedelem és az ellátás színvonala; szinte minden gyereket felvesznek óvodába, bölcsődébe. De megemlíthetem a fővárosban kínálkozó kommunikációs forrásokat, a fejlett tömegközlekedést, a vidékinél általában jobb munkakörülményeket is. A leegyszerűsítő megközelítések mögött mindig ott van az is, hogy lám, vidéken a zaklatottság is kisebb, és a jövedelmi lehetőségek is nagyobbak. Nagyobbak, de mire ebből jövedelem lesz, sokat kell érte dolgozni.”

Ez az interjú (talán mondanom sem kell) egy budapesti vezetővel készült. A tényeket nem érdektelen illetékesektől hallani. Az sem érdektelen, hogy némi manipulációval milyen téveszmék rögzülhetnek a köztudatban: a *nagyobb jövedelmi lehetőségek* egyrészt természetesen csak egy szűk rétegre igazak, az egész vidékre még a háztáji jövedelem *lehetőségei* sem jellemzők, a *sokat dolgozni* pedig messze nem fejezi ki, hogy az érintetteknek mit jelent leköötöttségben, életformában ennek a nagyobb jövedelemnek a megszerzése, amely egyébként (ha a családi munkamegosztást figyelembe vesszük) nem is olyan nagy, mint amekkorának távolról látszik.

Az idézetet inkább mint jellegzetes példáját hoztam elő annak az ambivalenciának, amely egyfelől elvárja, elismeri, sőt büszke rá, hogy Budapest valóban mindennel sokkal jobban el van látva, mint az ország többi része, másfelől teljesen elégedetlen a viszonyokkal. Végül is az ember nem tudja, mit akar hát az átlag budapesti: színházakat, fényt, nagyáruházakat, világvárosi forgalmat, lüktetést - vagy olyan életet, amely *nem ennyire zaklatott*. Nyugodtan kije-

lenthetem, ahogy ez a nyílt, kissé erőszakos kétlelkűség egyes-egyedül a fővárosi lakosokban van meg, a másik nyolcmillió ugyanis, ha vidéken *megunta az életét* - egyszerűen *fölmegy Budapestre*. Ha mégis marad, lelkében a kétfelé húzással, magára vessen - panaszait legfőkébb szűk körben sírhatja el. Szerintem is az volna normális, ha ki-ki valóban igénye, alkata és szokásai szerint telepedne le az ország különböző helyein, fölálodva valamit valamiért, mérlegre téve előnyöket és hiányokat. De ma még nem így van. A *hol jobb élni* valójában farizeus kérdés.

Mindenekelőtt azért, mert Budapesten ma jobban lehet élni a szó legköznapibb értelmében is: anyagilag jobban. Ha az előbb említett rétegtől most eltekintünk, és a vidék többmillió munkás, alkalmazott, értelmiségi tömegét hasonlítjuk össze a fővárossal, a különbség először is azt a már idézett, átlagosan 700 forintot jelentő keresetkülönbséget jelenti. (Ismétlem: a budapesti és az országos átlag között!) Ez sem kevés. De a törvényes különpénzek, másodállások, alkalmi megbízások tekintetében is sokkal nagyobbak a lehetőségek egy állandó munkaerőhiányban szenvedő, ezerszínű városban (ezt is könnyű belátni). A hálapénzek, borra- valók, csúszópénzek, kéz kezet mos megbízások, a legváltozatosabb ügyeskedések dzsungelét épp csak említem, hiszen ezekről végképp csak hallomásai, benyomásai vannak az embernek. Térjünk vissza inkább a tényekhez. Hogy valaki jobban vagy rosszabbul él, annak csak egyik fele adódik abból, hogy mennyit keres. A másik felét az befolyásolja, hogy mennyiből tud megélni, mennyi a kiadása. Vagyis vannak különbségek Budapest és a vidék között az életvitel költségeiben, akár két jól kereső főorvosra, akár két esztergályosra vonatkoztatva is.

Az országban nem egyformák még az alapvető kommunális szolgáltatások árai sem. Erről ritkán esik szó, s ha igen, akkor sem konkrétan és a teljesség igényével. A legújabb, jelenleg érvényes villamosenergia-tarifák például így festenek: a háztartásokban fogyasztott egy kilowattórányi áram Budapesten 1 forintba, az ún. kiemelt városokban és bányászlakótelepeken 1,45 forintba, a *közönséges* városokban 1,80-ba és a községekben 2,20-ba kerül.

Hogy ez miért van így, soha nem értettem, és soha nem is fogom megérteni. Bármiféle *hagyományra* vagy műszaki-technikai okra hivatkozás amúgy is számalmas érvelés, ha az állampolgárok egyenrangúságával szembesítjük. A legutóbbi években ráadásul a futótűz gyorsaságával terjed egy gyakorlat, hogy a kommunális szolgáltatást nyújtó vállalatok különféle, egyre növekvő összegű hálózatfejlesztési hozzájárulásokat fizettetnek (ami megint csak azokat sújtja, akik vidéken élnek, s vagy nem is volt eddig ivóvizük, csatornájuk, gázvezetékük, telefonjuk stb., vagy pedig új otthont építettek maguknak, s mint láttuk, túlnyomórészt egyébként is saját erőből, nem pedig állampénzen). S hogy mármost mindezek fejében egy falusi asszonynak miért kerül több mint a duplájába, ha a mosógépe ugyanannyi szennyest kimos, vagy megfordítva: egy budapesti asszonynak milyen alapon kell ugyanezért csak feleannyit fizetnie - ez is azoknak a furcsaságoknak egyike, amelyeket a vízfej-szindrómához sorolok.

Vagy ott van a közlekedés. Nemrégiben, az áremelések előtt terítéken volt a téma, egyebek közt a helyi közlekedés állami ártámogatása is, amelyről megtudhattuk, hogy több mint kétharmadát Budapest nyeli el. (1982-ben ez 6,5 milliárd forint volt.) Az árrendezésnél ismét óvatosan nyúltak a kérdéshez, minden árat megkétszereztek, miáltal a különbség ugyanúgy megmaradt, ugyanúgy háromnegyede csak egy budapesti autóbuszjegy ára a vidéki városokban használatosaknak. De ha tekintetbe vesszük, hogy metró másutt nincs, villamos is csak nagyon kevés helyen, a vidéki lakos hátránya még nagyobb. Ha pedig a falusi ember helyzetére vetünk egy pillantást, hogy neki mibe kerül bejárni (vagy akár csak belátogatni ügyintézés, bevásárlás, szórakozás stb. végett) a közeli városba, mindjárt nem két és három forintokról van szó, hanem harminc-ötven forintokról. Egyáltalán a közlekedési árak általános emelése megnövelte nemcsak falu és város, hanem város és város távolságát is. Ez adta meg a

kegyelemdőfést a vidéki értelmiségnek például, amely korábban sem áldozatok nélkül, de valahogy mégiscsak lépést tarthatott a főváros egyedülálló kulturális kínálatával. De problematikussá tette például azt is, hogy egy vidéki gyerek a megfelelő életkorban megismerkedjék a magyar történelem iskolában tanult helyszíneivel és relikviáival, saját szemével lássa például a T. Házát, ahol hazája ügyeit intézik, s majdan netán az új Nemzeti Színházat, amelybe a lakosság (esetleg az ő saját) forintjai is beépültek. Iskolai kirándulásokat szervezni ilyen célból egyre nehezebb, de hogy egy két-három gyerekes család efféle kiruccanást a házikasszából fedezzen, ma már szinte lehetetlen. Innen már csak egy lépés, hogy *a falusi kislány Pesten* megint aktuális vicc legyen, és talán ma is léteznek százezrek, akik megrémülnek egy fotocellás ajtótól, és nem mernek rálépni a mozgólépcsőre, minthogy illet felnőtt korokban látnak először. Az esélyegyenlőséget tovább rontó végzetes veszélyekről beszélek.

S ha valaki mindezek ellenére úgy vélné, hogy Budapesten avagy vidéken élni mégiscsak *ízlés dolga*, elég, ha megnézi a szellemi foglalkozásúak áramlási arányát. Egy meghirdetett budapesti orvosi állásra ma is többszörös (húsz-harmincszoros) túljelentkezés van. Az orvosi egyetemmel nem rendelkező és más kulturális erőben sem bővelkedő megyék sziszifuszi küzdelmet folytatnak azért, hogy *embereket fogjanak* orvosi állásaikra, amelyek közül sokszor minden harmadik vagy negyedik betöltetlenül áll. S miután lakással, kocsival, szakorvosi vizsga lehetőségével, ezer apró előnnyel odacsalogatták őket, a fiatal orvosok az első adandó alkalommal Budapestre vagy legalább Pest megyébe távoznak. Hát persze: a budapesti egyetem képezi az ország orvosainak a felét. S minthogy erre az egyetemre eleve legalább háromnegyed részben budapesti fiatalok kerülnek, nyilvánvaló, hogy ott is akarnak maradni. Legalább ők, de nemcsak ők, azok is, akik az egyetemista évek alatt pontosan megismerték a fővárosban élés előnyeit. Nehéz elhinni, hogy bárki komolyan gondolhatja: a Budapesten felnőtt fiatal ember csupán hivatástudattól hajtva boldogan vonul el Szabolcsba vagy Békésbe, hogy egész életét kutyák, tehének, földszintes házak közt élje le, olyan vidéki környezetben, amelyet nem ismer, nem is ért, amely idegen a számára. A vidéken felnőtt embernek ehhez a világhoz eleve más a viszonya. Budapestnek az a túlsúlya, amiről itt szó van, viszont lassan lehetetlenné teszi, hogy a vidéket orvossal, tanárral egyáltalán elláthassuk. Az egyetemekre, főiskolákra törekvés nem lanyhul, következésképp a harc sem enyhül a helyekért. Az egyéb társadalmi előnyök, a jobb starthelyzetek mellé a fővárosi lakóhely is besorol, s egyre inkább bizonyos rétegek kontraszelekciója érvényesül. Ez egyébként is súlyos problémákat érlel, de növeli a különbséget a vidék és Budapest között is, azt a különbséget, amelynek minden emberi logika szerint éppen csökkennie kellene.

De hadd kanyarodjam vissza a különbségek anyagi vonatkozásaihoz. A lakosság kommunális fizetnivalói közül a vízdíjat külön kell említenem, mert cifrább a többinél. A települések kategóriái szerint változik a köbméterenként fogyasztott ivóvíz ára 1 forint 20 fillértől egészen 3 forint 80 fillérig. A skála alsó és felső határán (szinte mondanom sem kell) Budapest, illetve az egyébként is hátrányos helyzetű, távoli falvak állnak. De a kategóriák itt még csak nem is teljesen rögzítettek. Ha valahol bővítés történik, az ivóvízvezetékbe újonnan bekapcsolt terület árbesorolását felülről engedélyezik - magyarul Budapesten döntenek el. S noha a vízművállalatok tanácsai kezelésűek, nem lent, a területen dönthető el, hogy mondjuk egy városkörnyéki településen a lakosság mennyit fog fizetni az általuk odavitt ivóvízért. A különös gyakorlat olykor különlegesen torz gyermeket szül: előfordul például, hogy a közös tanácshoz tartozó egyik község lakói számára magasabb vízdíjat állapít meg a Magas Hatalmasság, mint amennyit a másik község lakói fizetnek. A vízmű ilyenkor esetleg fellebbez, s az elutasítás után széttárja a kezét.

De a vízprobléma azért is kíván több szót, mert létezik egy másfajta vízdíj is, mégpedig az, amit a gazdálkodó szervezetek fizetnek a vizet szolgáltató vállalatoknak. Itt már nemcsak az állampolgárok hátrányairól van szó, hanem gazdasági összefüggésekről. Olyasvalamiről, ami nem pusztán egyeseknek (még ha sokaknak is) balszerencse, hanem a népgazdaságnak is az lehet.

A közüzemi víz- és csatornamű vállalatok díjkategória besorolása címet viselő OVH rendelet (1984) kilenc kategóriát állapít meg. Az elsőbe a Fővárosi Vízművek tartoznak, az utolsóba a Fejér Megyei Vízművek. A számok egytől kilencig így sorakoznak: 4,50-7-8-9-10-11-12-13-14 Ft. Ennyibe kerül tehát egy köbméternyi víz egy vállalatnak, szövetkezetnek, attól függően, hogy mely vízműtől vásárolja. A csatornahasználati díjak tekintetében hasonló különbségek vannak, sőt, nagyobbak, mert az Budapesten csak 3 forint, Fejérben azonban az is 14.

Hogy a lakossági díjak különbségét nem értem, talán nem egészen igaz. Hiszen nyilvánvaló kedvezésről van szó, amelynek politikai indítéka éppúgy lehet, mint olyan oka, amely erős egyéni érdekek összeadódásából származik. Ellenben ha a vállalati díjak különbségéről mondom, hogy nem értem, egészen őszinte vagyok. Hiszen ha a lehetséges állami bevételek oldaláról nézem a dolgot, akkor sem értem, hogy a gazdálkodószervezetekkel bőven ellátott Budapest nagyobb bevételi lehetőségéről miért kell önként lemondani. De ha a sokkal fontosabb kérdés oldaláról nézem: kit, mit akarok ezzel preferálni, akkor a kérdőjel óriásira növekszik. Hiszen ez egy tétel (ha talán szerény is) azoknak a vállalati terheknek a sorában, amelyeknek csökkentésével vonzóbbá tehető az ipar számára is egy-egy terület. Ha egy ország mentesíteni akarja nagyvárosait (fővárosát) a fölöslegesen odaszúfolódott termelőüzemekről, mit csinál? És ha egy ország elmaradott, iparral rosszul ellátott területeire ipart szeretne telepíteni, mit csinál? Nyilván az utóbbi helyen teremt vonzó lehetőségeket. Kedvezményeket ad, infrastruktúrát kínál a munkaerő mellé. Nyilván - de hát nálunk ez éppen fordítva van! Úgy tűnik föl, mintha az Országos Vízügyi Hivatal a maga rendeleteivel kitaróan (hiszen az árak néhányszor emelkedtek, de a kategorizálás rendszere nem változott) ellenkezne egy kormányprogrammal. Persze ki tudja, hány és hány ilyen példát lehetne találni, ha az ember a fejébe venné, hogy bejárja az ország összes intézményét, vállalatát, benéz minden aktába, és közlönnybe, és belső utasításba...

Magyarország az infrastruktúra tekintetében Európától, de még a hasonló fejlettségi szinten álló országoktól is erősen lemaradt. S minthogy sajnálatos módon egyébként is (forintban is persze, de arányában is!) túl keveset fordítunk elmaradott infrastruktúránk fejlesztésére, mi sem természetesebb, hogy ennek megint csak a vidék, s elsősorban a falvak látják kárát. Az utolsó ötéves terv időszakában (újságban olvastam) a posta nagy összegeket szánt a nyilvános telefonállomások fejlesztésére. Vidékre 161 milliót, Budapestre pedig 170 milliót. A nyilvános telefonok száma Budapesten és vidéken egyébként pontosan egyforma! (Bár Budapesten ehhez még mintegy 3000, éttermekben és más helyeken működő készüléket is hozzá kell számítani.) És ezek csak a nyilvános telefonkészülékek! Éppen hogy azok, amelyekre a telefontal legrosszabbul ellátott területeken van a legnagyobb szükség.

Ámde nemcsak csekély mértékű vagy elmaradó fejlesztésekről van itt szó, hanem néha még visszafejlesztésekről is. Ez történt a vasút esetében. A vasútkorszerűsítés egyik alpontjaként megszüntettek egy csomó ún. *kisforgalmú vasútvonalat*, fölszedtek csaknem kétezer kilométernyi vasúti sít. Ez az intézkedés, amely egy vállalatnak talán előnyös volt, az ország legelmaradottabb területein természetesen újabb hátrányokat halmozott a már amúgy is megélvőkre. Az ott élőknek lehetőségeik további beszűkülését jelentette, anyagi hátrányt és közér-

zetromlást egyszerre. Az e területeken lévő gazdasági egységeknek költségeik emelkedését, tehát működésük feltételeinek rosszabbodását.

A történelmi folyamatok, az elmúlt évtizedek gazdasági mozgásai, a természetes népvándorlás önmagában is nehéz helyzetbe hozott egyes régiókat, de nehezen lehetne vitatni, hogy seregnyi (eleve téves, rosszul elgondolt vagy visszajára fordult) rendelkezés *segítette* a legfejletlenebb településeket, hogy romlásuk felgyorsuljon, sőt, olykor a végpusztulásba torkolljon. Végeredményben iskolától, tanácstól, postától, bolttól, néha még termelészövetkezettől is mesterségesen lett megfosztva nem egy kisközségünk.

Ezekről a problémákról elég sok szó esett az utóbbi években. Bár a szóvá tevőket olykor *narodnyik busongóknak*, de legalábbis enervált nosztalgiázóknak bélyegezték, ez a helyzeten nem változtatott. A helyzet kitartóan romlott tovább.

A települések hierarchiájának legalsó fokát nem is azért hoztam szóba, mintha közvetlenül össze akarnám hasonlítani Budapesttel, e hierarchia csúcsával, hogy ezáltal komor árnyalatokkal, érzelmi vonásokkal színezzem a képet. Hanem azért, mert született végre egy törvény, amely ezeknek a pusztuló területeknek látszik segítő kezet nyújtani.

A Minisztertanács nemrégiben határozatot hozott a gazdaságilag elmaradott területek fejlesztéséről, létrehozta az ún. *Területfejlesztési és Szervezési Alapot*, amely a költségvetésből egy nagyobb összeget hasít ki erre a célra. Hogy mely területek minősülnek gazdaságilag elmaradottnak, azt különféle mutatók és hosszas vizsgálatok alapján jelölték ki. Magyarán az ország legfejletlenebb területei végre térképre felrajzolva láthatók; kiemelődtek a bizonytalan vélekedések ködéből, rájuk irányul a figyelem, Nem véletlen, hogy ezek rendszerint az országhatár közelében fekszenek, s többnyire aprófalvas régiók. Az ország területének 10 százalékát teszik ki, a népesség 4 százaléka él rajtuk. Elsősorban Zala, Baranya, Szabolcs-Szatmár és Borsod megye határszéli területeiről van szó, de kisebb körzetek akadnak más megyékben is. Közös jellemzőjük, hogy iparral, mezőgazdasággal, tehát egyben munkalehetőséggel is igen rosszul vannak ellátva, az elöregedés, az elvándorlás nagy, s a helyben mégis található munkakerő általában a legképzetlenebb rétegekből kerül ki. Ezek a területek tehát a maguk erejéből már nem tudnának mozdulni. Az állam beavatkozása ilyenkor nélkülözhetetlen, miként azt más, fejlettebb országok gyakorlata is bizonyítja.

Létrejött tehát a *Területfejlesztési és Szervezési Alap*, ebből pályázat útján pénzhez lehet jutni gazdálkodó szervezeteknek és helyi tanácsoknak egyaránt, ha ti. *termelő fejlesztéseket* kívánnak ezekben az elmaradott térségekben végrehajtani. A legnagyobb öröme és helyeslésre okot adó, rég várt rendeletnek csak egy szépséghibája van. Az amúgy sem túlságosan nagy összegből máris kiszakítottak egy részt, az Alap második számú feladatának céljaira: hogy az segítse elő *a budapesti ipar racionalizálását*. Ahogyan a rendelet szövege mondja: *a ki nem használt - főként fővárosi - korszerű ipari állóeszközök átcsoportosítását, egyes ipari tevékenységek vidéki - elsősorban a gazdaságilag elmaradott térségeken való - fejlesztése útján - ezt is elő kell az Alapnak segítenie.*

A távoli, elmaradott régiók fejlesztése és a budapesti ipar racionalizálása egy füst alatt? Nem tréfa ez? Vagy most jön valami varázslat, amitől a fővárosi (ráadásul korszerű) állóeszközök megindulnak *a végek felé*? Miért nem mentek mostanáig? Nyilván mert nem akartak, és mert nem érte meg nekik. Most miért akarnának, miért érné meg számukra? Világos: azért a néhány millióért, amely ebből az Alapból megszerezhető. Gondolom, nem kell nagy jóstehetség annak kijelentéséhez, hogy mindenekelőtt a szorult helyzetben lévő vállalatok fognak ezekre a megpályázható pénzekre spekulálni. Egy ilyen *házasságból* pedig kis valószínűséggel születhetnek olyan gazdaságosan működő üzemek, amelyek majd felvirágoztatják elmaradott vidé-

keinket. Ezek a területek (mint arról már korábban szó volt) egyébként is rosszabb feltételeket nyújtanak mindenfajta gazdálkodó tevékenységhez. S a gyenge infrastruktúra, a rossz utak, a megszűnt vasút, a hiányos közlekedés, a kevésnél is kevesebb telefon, az összezsugorodott iskolák, az ivóvíz hiánya és a többi aligha változik attól, hogy egy-egy budapesti vállalat netán létrehoz ott egy üzemet. Ha egy ilyen telephely esetleg gazdaságosan működne (a magasabb víz- és áramdíjak, a jócskán megnövekvő szállítási költségek és hasonlók ellenére), és ha esetleg az ott létrehozott nyereség nem vándorolna a központba, hanem helyben maradna, még úgy is hatalmas volna a behozandó hátrány.

Persze mindezek helyett talán elég lett volna annyit mondanom: sajnos nem meglepő, hogy ha van valahol egy kalap pénz, legyen az deklaráltan más célú és bármilyen független a fővárostól, elképzelhetetlen, hogy Budapest bele ne nyúljon a kalapba, és ki ne emelje a maga (mindig aránytalanul nagy) részét.

Sem az egyetemes vagy a földhözragadt gondolkodás, sem a széles- vagy szűklátókörűség nem földrajzi fogalmak. Mégis sokszor mintha azzá válnának. Valamikor sokat foglalkoztatott a kérdés: a provincializmus készletti menekülésre a szellemi erőt, vagy annak folytonos eláramlása szüli, konzerválja a provincializmust. Nem jutna eszembe a fogalmat a régi értelemben használni, vagy kiváltképp kiterjeszteni a mai magyar vidék egészére. A kérdés ebben a formában már nem is érdekel, a folyamat számít, ami jól látható.

Az ember nehezen tud szabadulni egy képtől: mintha a magyar települések kúpot formáznának, melynek tetején ott egy óriási mágnes, amely titokzatos hatalmával, vonzerejével folyamatosan tizedeli az alsóbb régiók erőit. A mágnes működik, ott lent rendre kisebb-nagyobb vákuum támad, folyton megbomlik az anyag természetes szerkezete. E természetes szerkezetet úgy tudnám elképzelni, hogy abban a főbb társadalmi rétegek és társadalmi tevékenységek mind megtalálhatók legyenek, egyszóval a társadalom minden porcikája (a lényegét illetően) hasonlítson egymásra.

Ehelyett (mondom sokadszor) inkább nőni látszanak a különbségek. A szellemi erőt hordozó értelmiség esetében is. Az értelmiség az *urbanizációs lejtőn* lefelé haladva egyre fogy, és összetételében is változik: tudós, művész, kutató szinte elvértve akad, arányosan csökken az orvosok, jogászok, de még a műszakiak száma is, s a *lejtő* alján az agrárértelmiség mellett már szinte csak a pedagógusokat találjuk. Az esélyek, lehetőségek az alsóbb régiókban egyre rosszabbak, ellenben a kiszolgáltatottság egyre nagyobb. De mindez nem annyiban érdekes, amennyiben egy réteg gondjait, belső ellentmondásait, egyenetlenségeit mutatja. Hanem mert ez is a vidék egyfajta elszegényedésének, elsivárosodásának összetevője. Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy a vidék hovatovább csak fizikai tevékenységek színtere marad, miközben a szellemi tevékenység egyre inkább Budapestre koncentrálódik.

Bár ez a túlzás nem is olyan nagy, ha tekintetbe vesszük, hogy a tendencia mindenképpen ez, a kivételek csak a szabályt erősítik. Mert hiába vannak akár erős ipari és mezőgazdasági üzemek is vidéken, ha többségük különféle módokon mégiscsak valamely központosított szervezetnek a része, központi szervezetnek alárendelt. Vagy még ha önálló is, akkor is függ külkereskedelmi (sőt, többnyire belkereskedelmi) szervezetektől, amelyek úgyszintén a fővárosra koncentrálódnak. A piacgazdálkodás, a kereskedelem fölötté van a vidéknek, független tőle. Ugyanez áll a kutatásra és a tervezésre is. Minden intézmény, szervezet és egyén, aki át akarja és át tudja fogni a gazdaságnak egy-egy területét, csak Budapesten található. Ami a vidéknek marad, az a termelés, tehát lényegében valóban maga a fizikai tevékenység. Az a szellemi erő, amely túl akar lépni ezen a körön, kénytelen megtenni a nélkülözhetetlen földrajzi lépést is. A környezet és a társadalom *lent* pedig csak használódik, kopik, fárad. A visszaáramlás gyér,

esetleges. A fejlesztési források csekélyek, több szivattyún át távoznak máshová. Ha pedig mégis csurran-cseppen valami, azt fővárosi előírások szabályozzák, fővárosi intézetek tervezik, ezerféle központi szerv irányítja, hagyja jóvá, helyesbíti, módosítja. Ahol a pénz, ott a döntés - és ahol a döntés, nagyjából oda kerül a pénz is. S a bűvös körből talán ki sem lehet lépni.

A nagy mágnes dolgozik, anyagi és szellemi szívóhatása nem látszik csökkenni. A vidék ebben a meghatározott irányú erőterben több-kevesebb türelemmel hordozza terheit, csakhogy zsugorodik, sorvad - s ez aggasztó árnyakat vet a jövőre.

SZELLEM ÉS PÉNZ

Ember Mária: Kis tükrünk: a pedagógia

ISKOLÁRÓL, GYEREKEKRŐL, TANÁROKRÓL

A közhely, melyet lemondóan és legyintve sokan szoktak idézni, valahogy úgy hangzik, hogy minden országnak olyanok az iskolái, olyan az iskolarendszere, *amilyet megérdemel*. Ez a mondás mélynek látszik, de bántóan felületes. Az a kitétel, az a stílusfordulat, hogy *amilyet megérdemel*, kétszeresen megtévesztő. Részben, mert ránk, kívülállókra bízta annak megítélését, ki mit *érdemel*, részben, mert a belülvőket egyszerűen megrágalmazza: mintha ők *érdemelték* volna ki valaminő aktivitással (vagy passzivitással) azt a helyzetet, amelyben leledzenek.

Ezzel szemben minden országnak olyanok az iskolái, olyan az iskolarendszere, amilyen az ország, a rendszer maga. A helyzet tehát objektív, a helyzet adott. Nem vitatom, lehet rajta rontani (sűrű tanügyireform-cikkakkal például), lehet rajta javítani (főleg mindennapi gyerekszeretettel), de egy biztos: a pedagógia helyzete hazánkban - helyzetünk kis tükre.

Az iskola az a terület, ahová minden *begyűrűzik*.

Ha a tanár reggel azzal az érzéssel kászálódik le a zsúfolt tömegközlekedési eszközről, hogy a gyomrába gyalogoltak, ha a gyerek reggeli nélkül, de reggeli veszekedés emlékével érkezik, ha az iskola épületében a lépcsőház vasvirágai szürkék az évtizedes portól, és a tanterem padjaiban ott a tegnapi szemét, ha kicsöngetés után a gyerekek nem tódulhatnak ki a levegőre, mert iskolaudvar nincs (elvették, beépítették), hanem a folyosón kötelesek körbesétálni, mint elítéltek a börtönudvaron, ha az ebédeltetés turnusokra van beosztva, és a turnusok ebédeltetésének aznapi viszonylagos nyugalma, vagy gyomorfájdító izgalma nem az ebédet főzőktől, nem is az ebédet osztóktól, hanem a kondérokot szállító segédmunkásoktól függ (a felborult társadalmi értékrend itt is érezteti hatását), akkor - nem folytatom az iskolai átlagnap legfontosabb mozzanatainak felidézését, az olvasó már így is érti: lehet-e azt mondani, hogy mindezt tanárok és diákok *kiérdemelték*? A jók is, a rosszak is? *A jó a rossz miatt?* - kérdem Vörösmartyval.

Talán igazságosabb volna úgy átfogalmaznunk a közhelyet, hogy minden országnak olyan iskolái vannak, amilyen kiszolgáltatottá teszi (vagy hagyja válni) őket. De most meg az *ország* szón akadok fenn. Kit, mit rejt ez a szó? A népet? A hatalmat? Tehet arról egy ország, ha a közoktatásügyi hatalom fő letéteményese, a miniszter egy szép napon gondol egyet, s elrendeli a *bukásmentes iskolát*? Bizonyos mértékben persze tehet, ha nem tiltakozik ellene. Ám ez az ország már hozzászokott, hogy itt évjáratokkal, néprétegekkel kísérletezgetnek... s a demokrácia hiánya ama években nem pusztán az oktatásügy területén volt érzékelhető... Tiltakozni bármi ellen ugyan hol lehetett?

Jelen sorok írója diplomája szerint középiskolai tanár. Négy éven át tanított is egy fővárosi általános iskola felső tagozatában: 1957 szeptemberétől 1961 júniusáig. Miután abbahagyta, és visszatért eredeti foglalkozásához (újságírás), érdeklődése az iskola iránt nem szűnt meg. Barátokká lett kollégák, kollégákká lett tanítványok, sőt a maga és baráti-ismeretségi köre szülői tapasztalatai táplálták-táplálják ismeretanyagát. Minderről beszámoló tanulmányt közreadni, nyilvánosan gondolkozni: kockázatos vállalkozás. Elvégre azok, akik megmaradtak a

palatábla és a kréta közelében, e tárgyról összehasonlíthatatlanul többet tudnak. Ám ők (tán épp e bőség zavarában) nem írják meg. Ellenben legyinteni, azt fognak. *Hisz ezt mindenki tudja!*

A szociológiát támadni is, védeni is szokták azzal, hogy a szociológia *az evidenciák tudománya*. Evidencia az, ami evidens, ami magától értetődik, ami kézenfekvő. Igenis a kortársi szociológia dolga felmutatni mindazt, *rögzíteni* mindazt, ami a kortársak számára nyilvánvaló volt, magyarázatra sem szorult. Ilyen értelemben a szociológia a közhelyek tudománya. Iskolai közhelygyűjteményem: jó néhány notesz anyaga. Előfordult, hogy egész beszélgetéseket feljegyeztem, előfordult, hogy csak címszavakat, emlékeztetőül. Ahogy nézegetem jegyzeteimet, az az érzésem, mindegy, hol kezdem a fölöttük való meditálást. Ennek a témának nincs se eleje, se vége. Bárhol markolunk bele, ezer kérdőjel mered ránk. Kezdjük az otthontalansággal, a mai gyerekek otthontalanságával.

„A LIFT MEG A CSALÁDOM NEM MŰKÖDIK”

A józsefvárosi lakótelep feliratai közül való ez az elbúsult ténymegállapítás. És srácosan szellemes is persze...: „A lift meg a családom nem működik”. Való igaz, hogy nagyon sok lift mellett nagyon sok család sem működik.

Az 1987. januári két-három napos hóesés, a napisajtó nyelvén: szokatlan hideghullám a magyar iskolák egyharmadának néhány napos bezárásával járt. Az első napokban a napközik sem voltak képesek a gyerekek befizetett ebédjéről uzsonnájáról gondoskodni; kisebb százalékarányban, de óvodák és bölcsődék is felmondták a szolgálatot.

A családokban kitört a pánik. Szülők estek egymásnak: *Na, most mondd meg, mit csináljak a gyerekekkel? Tűzzem a kalapom mellé? Márpedig ma nem löcsölheted rám a gyereket...* és így tovább. Lehetőleg a gyerek előtt.

Aki megint érzékelhette, milyen *idegesítő* az ő puszta léte.

De nem is kell ahhoz országos *helyzet*, hogy a gyerekek megalázó helyzetbe kerüljenek. Elég valamely ünnep, s jó előre elkezdődik a sunyi kérdezősködés a bölcsődében-óvodában: *Ugye, előtte való nap már hozza be az Évikét (Ádikát), anyuka?*

És *anyuka*, aki dolgozó nő, és *előtte való nap* szeretne bevásárolni, ne adj’ isten, még fodrászhoz is elmenni, nem mer ellentmondani, ugyanakkor a bölcsődében-óvodában dolgozó nők sem merő gonoszsgából provokálják ki a szülőkből a felmentésüket, hanem mert ők is *előtte való nap* szeretnének bevásárolni, ne adj’ isten, még fodrászhoz is eljutni... Forog az ördögi kör, közepén a gyerekek, aki mindebből csak annyit érzékel, ám azt nagyon, hogy szülei idegesek, mert nem tudtak *túladni* rajta, és az óvodában-bölcsődében is feszült a hangulat mindaddig, amíg be nem következhet a nagy fellélegzés: sikerült *lerázni* a gyerekeket...

A folytatás: a gyereket, ha nem sikerül aznapra *áthárítani* a nagymamára, a szülők közül az egyik (általában az anya) kénytelen bevinni magával a munkahelyére. Mindnyájan láttunk már a *dolgozóba* bevitt gyereket, amint nyájaskodnak vele, gügyörésznek körülötte az idősebb kolléganők, ellenben alig titkolt undorral kerülgetik őket a férfi kollégák s a férfi főnökök, hisz ez azt jelenti, hogy anyjuk ma aligha fog érdemi munkát végezni, éppen csak bent van a munkahelyén, a gyerekekkel *súlyosbítva*. S mit csinál odabent a gyerek? Golyóstollakat, jobb esetben színes ceruzákat kap, hogy rajzoljon, de egy idő után elunja, hisz azért gyerek, s kezdődik a nyafogás. Unalmában, meg azért, hogy felhívja magára a figyelmet, többet éhes, mint otthon, többször kell pisiltetni, mint otthon, hamarabb fárad is el, fásasztja a sok idegen arc, hang, buta felnőtt kérdés... De még csak ezután jön a vásárlás a szokottnál is zsúfoltabb boltokban, ráadásul az elcsigázott gyereket nemegyszer be is ültetik a fodrászüzlet hajlakkal

telepermetezett levegőjébe, megvárni, amíg anyuka frizurája elkészül (minimum egy óra). A gyerek nyugós, sziszegve *nevelik*. Előfordul, hogy hazafelé, a szokottnál is zsúfoltabb járműveken anyuka már ordít és veréssel fenyegetődzik.

Az iskola (óvoda, bölcsőde) nem ruhatár! - halljuk időnként az önérzetes közlést -, *hogy oda beakaszthassa bárki a gyermekét, amikor épp nincs rá szüksége!* Akik ezt a szöveget kitalálták s ismételtetik, abból a rosszhiszemű feltevésből indulnak ki, hogy az ember általában *szabadulni* akar a kölykétől. Ez nem igaz, még akkor sem, ha sokan anélkül szülnék is gyereket, hogy tudnák: aki szült, az soha többé nem lesz szabad!... Ám ennyire gúzsba kötni („magával kötve, mint a kéve” - ez a kép dereng fel előttem) mégsem szabadna átlagszülőket, átlaggyerekekkel.

Az állam ugyanis úgy viselkedik, mintha az anya nem járna dolgozni. Az állam *kezdi* az áthárítást - például a már említett hófűvásos januári napokban úgy mondták be a rádióban, hogy az iskola átmenetileg nem fogadja a diákjait, mintha a közleményt követően nem igényelt volna hisztérikus szervezést az otthon rekedő gyerek napi felügyelete és ellátása.

Normál hétköznapiakon az iskola viselkedik úgy, mintha a szülők egyedüli dolga a gyerek személye körüli szolgálat volna, mintha a szülők nem dolgoznának. Hány és hány ellenőrzőkönyvi bejegyzésre emlékszem pusztán a magam anyai praxisából, ami így kezdődött: *Varrjon az anyuka...* például tornacipőnek klottzsákot, *tisztasági csomag*-hoz vászonzsákot, hímezzem monogramot a gyerek zoknijába, hajtogasson házilag kokárdát..., és természetesen mindig csak este hat után derült ki, hogy ez is kell, az is kell, lehetőleg másnapra!

Emlékszem, egyszer csíráztatott babot kellett volna küldenem, és én - ki tudja, miért? - nem csíráztattam babot a parányi lakásban. Emlékszem, a fiam egyszer elsírta magát, mert őszi falevelek kollekciójával sem tudtunk szolgálni (mondjuk: szerda estéről csütörtök reggelre, de ha péntek reggelre, akkor sem). S hiába akart az ember egyszerűen csak rendes szülő lenni, s vette meg (veszi meg, mint hallom, ma is) előre az előírt füzetsomagokat, a tanári külön kívánságok (hiába tiltja a minisztérium is már!) újra felütik fejüket, s lehetőleg másnapra kívántatik a hosszú szótárfüzet, ha kisalakú volt az egységcsomagban, vagy a kisalakú, ha hosszút már sikerült vennünk... Külön szám a füzetek lila papírba foglalása, mert hiába gyártanak elég régen műanyag füzetvédőt már, a legtöbb tanár *irtózik* tőle (hogy miért, azt megindokolni nem tudják), ennél fogva iskolakezdés előtt az egész család minden felnőtt tagja éjszakába menően a könyvek, füzetek befoglalásával van elfoglalva (de jól jön ilyenkor egy buzgó nagypapa!), s közben azt kérdezik maguktól, egymástól, vajon a tanaraknak nincs gyerekük?

De van. A tanár is szülő. Dühöng ő is. Csakhogy olyankor a *pult másik oldalán* foglal helyet.

Amikor volt tanítványaimmal minderről beszélgetünk, azt mondja egyikük:

- Én azt hiszem, a család és az iskola egyformán nem működik. Illetőleg mindegyik a másiktól várna, hogy nagyobb részt vállaljon.

- Hogy a nagyobb részt vállalja - igazítja ki volt osztálytársnője.

- Oké. Ugyanazt mondjuk.

- Nem egészen.

- Jól van, ne zökkents ki. Azt hiszem, fontos dolgot akarok mondani. Ide vezethető vissza, szerintem, még az a jelenség is, hogy egyre kevesebben vállalnak gyereket.

- Mégpedig?

- Ezek a gyerekek otthontalanok. Tedd ide, lökd oda-gyerekek. Hol a nagymama vigyáz rájuk, olyankor el kell vinni őket a nagymama lakására (többnyire). Hol egy szomszédasszony, akkor át kell vinni a gyereket hozzá (szívesebben is tesszük, mintsem hogy a szomszédasszony a holminkban turkáljon). A napköziből is eljárnak a gyerekek edzésre, különórára... Az megint mind másfajta környezet...

- De hiszen magában az iskolában is! - vágok közbe. - Régen minden osztálynak volt egy tanterme, s a tanárok váltakoztak óráról órára. Most a gyerekek vándorolnak tanteremről tanteremre... Én elszörnyedtem, amikor először láttam ezt a vonulást; a szünettől meg vannak fosztva, szünetben kell tantermet cserélniük, költöznek minden holmijukkal, húzzák maguk után a kabátjukat a folyosón, s még így sem biztos, hogy mire megszólal a csengő, ők már a helyükön vannak, elrendeződtek...

- Igen, azt hiszem, amit a *kabinetrendszerben* való oktatással megnyertünk a vámon, azt elvesztettük a réven.

- De hát ennek gazdasági oka volt! Jobban ki kellett használni az épületet! Mialatt nekünk tornaóránk volt - s ahhoz, gondolom, a régi rendszerben is át kellett menni a tornaterembe...

- Át. Arra az időre kulcsra zárták a terem ajtaját. A kulcs a tornatanárnál volt.

- Aha. Amikor viszont mi kerültünk sorra, akkor már be volt vezetve a *forgószínpad-rendszer*. Volt egy osztály, amely mindig azoknak a helyén ült, akik épp tornáztak... Így enyhített az iskola a tanteremhiányon... Mint abban a kiszorító játékban, hogy kinek sikerült gyorsabban leülni az épp üres székre!

- A lényeg, amit mondani akartam: az iskolán belüli vándorlás fölöslegesen fárasztja a gyereket. Új környezetet kell megszoknia akkor is, ha a tantermek a kívülálló szemében egészen egyformák! Nekem például az egyik terem falán volt egy repedésem... Ne röhögjete! Valami-féle gázlómadarat láttam bele... Emlékszem a nyaka ívére... De hogy miért éppen a gázlómadar?

- Én arra emlékszem, hogy minden teremben más volt az írásom, másképpen írtam, mert más volt a tábla, ha kihívtak felelni. Az egyik sima fekete, a másik vonalazott, zöld vonalakkal...

- És te melyikre szerettél írni?

- A sima feketére.

Régen, amikor a gyerek hazament az iskolából, a néesség nagyobb részében otthon találta az anyját. De igénye maradt erre akkor is, amikor az anyák már munkába álltak. Az én fiamnak szerencséje volt, mert amikor az általános iskola első osztályába került, az anyja kötetlen munkaidőben dolgozott. A gyerek caplatott fel a nehéz iskolatáskával a hátán a második emeletre, de már a földszinten rákezdte, hogy:

- Anu!... Anu!... Anu!

Sokáig selypített; még nem tudta kimondani az *ny*-t sem. És milyen kicsi volt, hihetetlen.

Semennyiért sem adom, hogy az első években úgy tudtam beosztani a munkám, az életem (az éjszakák és a vasárnapok rovására), hogy várhattam, fogadhattam, ajtót nyithattam neki.

És hallhattam azt a bocihangot... már a lépcsőházból.

A napközis gyerekekről és a kulcsos gyerekekről köteteket írtak már. Először, érdekes módon, a nyugati szakirodalomban jelentek meg. Ott találkoztam, még a hatvanas években, az *Eckensteher-Kultur* kifejezéssel. A lézengő gyerekek sajátos szubkultúrája ez, az utcasarkon álldogálóké.

Azoknak a gyerekeknek, akik egész napjukat a napköziben töltik, szükségszerűen több beszélőnivalójuk van egymással, mint este hat után viszontlátott családtagjaikkal. Lerakják a holmijukat, bekapnak valami enivalót, aztán már rohannának is a térre vagy a legközelebbi sarokra.

Ilyenkor szokott kitörni a családi vihar.

- Nézd ezt a kölköt, hát tíz percet sem bír ki velünk? - fakadnak ki az anyák. Az apák kezéből könnyen kiszalad egy pofon.

- Hát nincs ennek otthona?!

Pedig a gyerekek nem tehetnek róla, hogy közös témájuk nem a testvérükkel van (ha van tesójuk...), hanem azokkal, akikkel minden élményük közös.

Aztán az a közösség, amely napközisekből gyűlik össze a - mondjuk lakótelepi toronyház alján, kezd vonzást gyakorolni azokra is, akik nem napközisek. (A közösségnek ilyen a természete.) Kezdenek hát leóvakodni azok is. Vagy befogadja őket ez a csoport, vagy másik csapat alakul, ez már mindegy: *az otthontalan gyerekek csapatokba verődnek*. S akik nem otthontalanok *annyira*, azaz a társadalmi rétegződés magasabb fokán helyezkednek el, azok is elkezdenek *lefelé* tendálni.

A szolidaritás lefelé valósul meg a gyerekek között.

A gyerekek, akik tudnak nagyon kegyetlenek is lenni egymás iránt, lelkük legmélyén romlatlanul szolidárisak nehezebb sorsú társaikkal. Meghökentően hamar felméri, ki az, aki jobb helyzetben van, mint ők, és ki az, aki rosszabb körülmények között él. Tudják, kiknél van *gáz* (régebben *zűr*) odahaza, s igazságérzetükben bántja őket, ha a tanár nem veszi tekintetbe a társukra vetülő családi árnyakat.

- Jól van - mondja egyik barátnőm, gyakorló pedagógus -, de ez lehetetlen. Van gyerek, aki képes betegesen belesüppedni valamilyen vélt vagy igazi lelki bajába. De azért az iskolának, akár a vonatnak, menni kell! A menetrendet be kell tartani! A tananyaggal haladni kell!

És elmond egy esetet.

Átlagos budapesti értelmiségi család: apa, anya, egy kislány; laknak egy kétszobás villalakásban. A gyerek nem különösebben buzgó tanuló, de vidám, kedves. Barátnőm járt náluk családlátogatáson, az egyik szoba a kislányé, harsány plakátok virítanak a falain, mint a mai tini lányoknál általában. Külön hobbija, hogy óriás kagylókat-csigákat is gyűjt, az elsőket az apja hozta neki valamely külföldi kiküldetéséből.

Egy napon a szülők ellentmondást nem tűrően és meglehetősen idegesen közölték vele, hogy a szobáját a jövőben meg kell osztania a nagymamával, aki mostanáig vidéken élt, de most már nem képes egyedül ellátni magát, és fel kell hozniok. A falakat le kell csupasztatni, mert a nagymama egész nap otthon lesz, nem nézheti egész nap Jimi Hendrixet... Egyáltalában, a szobát át kell alakítani, hisz bejön még egy ágy, a nagymamáé, és természetesen a magnót sem lehet már egész nap bömböltetni, és a barátnők sem járhatnak fel... És különben is, neki is lesznek kötelességei a nagymama ellátásában, tudomásul kell vennie, hogy egy beteg öregasszony él velük a jövőben.

Hosszan elkotlunk a történeten. Meggyőzzük egymást arról, hogy ez Nyugaton-Keleten egyaránt probléma. Ha, tegyük fel, a szülők nem olyan jómódúak, hogy egyik napról a másikra nagyobb lakást vegyenek vagy béreljenek; esetleg úgy gondolják, jó lesz nekik a jelenlegi lakás majd akkor is, ha már a kislány nem fog velük lakni; szeretik azt a lakást. A nagymama vidéki lakását, netán házát nem olyan könnyű hirtelenjében pénzzé tenni, feltéve, hogy annak az árából akarnának nagyobb lakásba menni stb. Kétszobás lakásban az a kézenfekvő megoldás, hogy a nagymama a kislánnyal kerül egy szobába, más volna a helyzet, ha az unoka fiú lenne, de nem az. Voltaképpen nem baj, hogy a kislánynak, egy elkényeztetett fővárosi egykének most egy ideig alkalmazkodni kell tanulnia, sőt, valamelyest gondot is kell viselnie valakire, legalábbis számot kell vetnie a ténnyel, hogy rajta kívül még van valaki a világon: azaz a szobában.

Csakhogy! Még egy kedves *idegen* nagymamát sem könnyű egyik napról a másikra lakótársként elfogadni, megszokni (mert az a nagymama, aki más városban él, valljuk be: idegen), hát még egy nyűgös beteget! A kislányt éjszakai nyugalmában is zavarta a nagymama forgoló-dása, sóhajtozása, nyöszörgése. A kislány kirekesztette, otthontalanná vált. Ezzel egy időben (s ez már természetes) iskolai munkája is sok kívánnivalót hagyott hátra. Osztályzatai romlottak. A kislány az iskolában is egyre idegenebbül érezte magát.

Idegösszeomlás lett a vége.

Nappali terápiás intézetbe került, éjszakára hazamehetett. Haza, abba a szobába, melyből a szülők nem tudták számúzni a beteg nagymamát (aki azért nem volt annyira beteg, hogy kórházba kerüljön, épp csak öreg volt már, és családi gondozásra szorult).

- Mit tehet az iskola? - kérdezi a barátnőm. - Az iskola nem tekinthet el a tananyag számonkérésétől!

- Látszott a gyereken valami? - kérdezem. - Például... búskomor lett?

- Nem, nem! - tiltakozik barátnőm. - Semmi ilyesmi.

- Pusztán az osztályzatok romlása alapján... lehetett volna következtetni?

- Már bocsásson meg a világ - fakad ki barátnőm -, hány kamasz lány rontja le osztályzatait?!... Jól néznénk ki, ha mindegyik begolyózna!

Igaz. Igaz. Engem mégsem hagy nyugodni a történet. Lám, milyen bizonytalan egy viszonylag normális családi lét egyensúlya! Milyen könnyen felborul! És milyen kiszolgáltatott mindenki: a nagymama, a szülők, a gyerek...

Időközben történt némi átcsoportosítás. A szülők feláldozták hálószobájuk nyugalmát; a kislány az anyjával alszik már egy szobában, a nagymama pedig a fiával. Így most aztán mindenki ki van zökkenve, mindenki ideges.

Milyen felnőttek lesznek azokból a gyerekekből, akik pontosan tudják, ki is mondják: az *egyetlen megoldás a nagymama halála?*

Ez esetben visszakapják szobájukat. Esetleg lakáshoz is jutnak. De vajon az otthontalanság érzésétől szabadulni fognak-e? Vagy az most már megmarad?

S akkor még nem beszéltem egyéb otthontalan esetekről. Amikor elvált házaspár egy fedél alatt kénytelen maradni, és - Tarr Béla találó filmcímét idézve - *családi tűzfészekké* válik az, ami *otthon* készült lenni? Ilyen háttérből érkező gyerekekkel, ilyen háttérből érkező tanárokkal hogyan birkózzon meg a tanügy?

LEHERVASZTÁSTÓL CSERBENHAGYÁSIG

Az alaphelyzeten változtatni nincs erő. De talán meg lehetne próbálni kevesebb csalódást okozni.

Miféle történeteket hallani a tanárokról?

Néhány részlet következik, beszélgetésfoszlányok. Ezt például a Várban hallottam két sietős fiútól, mialatt a hátam mögül elém kerültek:

- ...és miközben a tesztlapokat töltöttük ki, a Nyúl átnyúlt a két karom közt, és tüsszentőport szórt a tesztlapra. Olyan prüszkölés jött rám - eszméletlen.

- De jó!...

- A Mária persze azonnal kérte az ellenőrzőket. Mások is kaptak a porból, mindenki prüszkölt és röhögött. Végül az egész osztály ellenőrzőit beszedte...

(Kedves Mária néni, kedves druzsám! Miért nem tudott inkább együtt nevetni az osztállyal?)

Vagy. Ezt az autóbuszban mesélte egy felháborodott lány a másiknak:

- ...és akkor azt mondta a Böske, hogy ő már előre fél az egészszól.

- Ilyen szemétséget!

- Ja. Mindenki mozgatja az agyát, milyen jelmezt fog kitalálni magának, állati klassz dolgokat ordibáltunk be, és erre ő azt mondja, előre fél az egész jelmezbulitól, mert mi ilyenek vagyunk meg olyanok vagyunk...

(Kedves Böske néni! Miért kellett *lehervasztani* a gyerekeket?... A felnőtt szorongása [hogy esetleg valami baj, rendzavarás, lerészegedés, rosszsullét, hányás és a többi következhet be egy bálon] nem tartozik a gyerekekre, akik örülnek, izgulnak... Arra valók a felnőttek, tanárok és szülők egy iskolai rendezvényen, hogy ha kell, segítsenek, és ha okvetlenül szükséges: közbe-lépjenek. De itt a diákok csak azt érezhették, hogy a tanárnak eleve nincs kedve a dologhoz, fáradt, fanyar...)

Vagy. Ezt egy fiatal anya mesélte nekem:

- ...és déli fél kettőkor szélnek eresztette a gyerekeket. Egyszerűen nem lehet felfogni. Elviszi őket egész napos kirándulásra Szentendrére, indulnak a reggel kilencórás HÉV-vel, már ez is problémás, mert mit csináljon a szülő reggel kilenc előtt a gyerekével, emiatt menjen be később a munkahelyére, de megoldja, aztán megoldja persze...

- Hogyan oldják meg? Tudomásom szerint mindketten nyolcra járnak be a férjével.

- Megbeszéltük az egyik osztálytárs mamájával, aki a kisebbikkel gyermekgondozásin van, hogy átvisszük hozzá a gyereket. És aztán ő kísérte le őket az iskola elé háromnegyed kilencre.

- És aztán?

- Szentendrén ögyelegtek egy darabig, unatkoztak, mert túl korán értek le, a Kovács Margit Múzeum még nem volt nyitva. Azután bementek, de a gyerekeket (tudja, milyenek) nem nagyon érdekelte az egész. A tanárnő utólag azzal mentegetőzött a szülői értekezleten, hogy magyarázni sem tudott nekik, egyfolytában fegyelmezni kellett őket, mert lökdösődtek...

- Lökdösődtek egy porcelánboltban?... egy kerámiakiállításban?... Nem irigylem a tanárnőt. De a gyerekeknek mégiscsak igazuk volt. Mert ha azt mondták nekik, hogy egész napos kirándulásra mennek, akkor nyilván azt remélték, hogy erdőbe viszik őket, patakpartra, mindenestire

a szabadba, s nem egy város főterén kell ácsorogniuk, utána egy múzeumban művelődniük... Más a múzeumlátogatás, és más a kirándulás! Másképp kell előkészíteni, másképp kell beszélni róla a gyerekekkel. De mi történt, amikor kijöttek a Kovács Margit-gyűjteményből?

- Sorba álltak fagylaltért...

- Az helyes, mert abban a görbe utcában kapni a világ legjobb fagylaltját!

- Aztán levitte őket a Duna-partra, a töltésen sétáltak fel-alá, azután leültek ott a padokra, megették a magukkal vitt...

- ...elemózsiaát...

- Igen, és azután azt mondta: jelentkezzenek azok, akik visszatalálnak a HÉV-hez!... Többen jelentkeztek, azt mondta, jó, akkor ti elvezetitek a társaitokat a HÉV-hez, ti vagytok a felelősök.

- És a gyerekek nekiindultak? Ő meg ott maradt?

- Előbb még a gyerekek nyivákkoltak egy sort, hogy most menjenek el kirándulni, és ő azt mondta, rosszak voltak, nem érdemlik meg.

- És egyszerűen szélnek eresztette a gyerekeket?... De hiszen ez fegyelmi ügy! És ha valamelyiknek baja esett volna a HÉV-en?... Nem lett volna kötelessége visszavinni őket az iskola elé?

- Szerintem is. De ő ott maradt, és a gyerekek felszálltak a HÉV-re, és szerencsére nem történt semmi baj...

- Rendben van, nem árt nekik, ha önállóságot tanulnak, de *ne büntetésül!*

- Én is ezt mondom, de az igazgató kartárs, akinél néhány szülő panaszt tett, azt mondta, mit dramatizálják a helyzetet, ő cserkész volt annak idején, különb feladatokat kellett megoldania gyerekkorában önállóan...

- Ha ezt mondta, összekeverte a dolgokat. Más a *tudatos* önállóságra nevelés, és más a *kényszerű*. Itt a cserbenhagyás esete forgott fenn.

- Szerintem is. De túl sokat ugrálni nem lehet, mert a végén a gyerek issza meg a levét... Ja, azt még nem is mondtam, hogy már indulni is rosszul indult az egész, mert a tanárnő nem volt ott időre.

- Reggel? Amikor gyülekeztek? Az iskola előtt?

- Igen. És egy másik tanárnő jóindulatúan megsúgta az egyik szülőpajtásnak, hogy a tanárnőnek valami családi búbánata volt aznap, és azért is nem jött a gyerekekkel haza... Jelzem, ez a tanárnő olyan lelkesnek látszott eleinte. Úgy örültünk, hogy ő lesz a Sára osztályfőnöke...

- Hányadik osztályba is jár most Sára?

- Ötödikbe.

Ebben a harmadik esetben szinte minden benne van. Ami a társadalmi hétköznapiakból *begyűrűzik*. Miért *kellene* a tanárnőnek ott lennie, elsőnek ott lennie, egyedül ott állnia az iskola előtt, és várnia az összegyülekező gyerekeket - ha az orvos is nemegyszer rendelési idő kezdete után fut be az SZTK-ba (és még csak akkor kezd kávézni), ha nemegyszer az idegenvezetőre is várni kell a drága külföldi társasutazásokon, ahelyett hogy ő volna lent elsőnek a reggelizőasztalnál, és fogadná az utasokat, akik ez esetben az ő vendégei? Vagyis - anélkül,

hogy bármelyik szakmát meg akarnám bántani, csak ezek sokak által tapasztalt tünetek - az általánosan elharapódzott fegyelmezetlenség ugyan miért kímélné meg az iskolát?

Fegyelmezetlenség persze az is, hogy a tanár, bármily családi búbánata volt is aznap (mert tegyük fel, hogy valóban azért jött késve és már idegesen, azért *borzolódott fel* a kelleténél alighanem jobban a gyerekek múzeumbeli viselkedésén, azért nem tudott mit kezdeni a gyerekekkel múzeum után, s azért akart már egyedül maradni a szentendrei Duna-parton), már csak lerázni akarta az osztályát. *Fiatal* tanárnőről van szó (ezeket a nemzedékeket már *mi* nem neveltük kellő önfegyelemre. Hogy először el kell látni a dolgunkat, csak azután engedhetjük át magunkat a bűnknak-bánatunknak). De az a szólásforma, hogy ma itt nálunk *mindenkinek lelke van*, azt is jelzi, hogy kinek-kinek *előbbre való* a maga lelki ügye (öröm is lehet!), mint a rá kiszabott feladat maradéktalan elvégzése.

S aztán a lelkiekre való hivatkozás meghökkentő és groteszk együttérzést képes kiváltani kollégákból, felettesekből. Az igazgató, aki *ferde* érvekkel, *elcsúsztatott* érveléssel siet magáról megfélekedezett, önfegyelmet nem ismerő beosztottja védelmére!

Persze az igazgatót is *meg lehet érteni*, mondanák a kerületi tanács oktatási osztályán, hiszen *nem kap munkaerőt!* (Nem egészen így mondanók, de ez az értelme.) Olyan *gyöngédek* lettünk egymás iránt - a magam kis történelemírói megfigyelései szerint ez visszavezetődik a hatvanas évek második felében a *mindenkinek élni kell* felismeréstől-jelszótól a teljes foglalkoztatottság lelkes illúzióján át a semmire sem használható *derék, régi elvtárs* szakmától idegen, de jó állásban való félretolásáig sok-sok társadalmi tapasztalatokra..., melyek szintén *begyűrűznek* a napi pedagógiai gyakorlatba.

Aki hanyagul takarít, azt nem illik erre figyelmeztetni, mert sokszor az átlagnál érzékenyebb, még föl is mond - rögzítette a hatvanas években Örkény István; lásd: *A Hanákné-ügy* című novelláját.

LÁTSZÓLAGOS KITÉRŐ

(dokumentumelemzés)

Kis unokahúgom elszontyolodva jött meg egyik nap az iskolából. Nem tetszett neki a magyaróra.

Kérésemre leírta, hogyan zajlott le a Toldi elemzése. Csak azt kérdezte: párbeszéd is lehet?

- Lehet - feleltem meglepődve.

Azonnal nekilátott. Ezen is elcsodálkoztam. Ha egy gyerek így szeret írni, fogalmazni - ugyan miért nem kedvére való a magyaróra?

(A szerkesztőségben is elcsodálkozom nemegyszer. Fialok jönnek hozzánk, egyetlen vágyuk odakerülni a betű közelébe. És nem tudnak helyesírni! Nem tudják tagolni a mondatot, nem tanulták meg a vesszőket kitenni! *Micsoda magyartanáruk lehetett ezeknek?* - gondolom ilyenkor. Hogy még azt sem tanították meg alapfokon a betűvetésre, aki magas fokon szeretné művelni...)

A „dokumentum”, amely tehát egy véletlen ötlet folytán jött létre, számos tanulságot rejt. Épp e megfontolnivalók kedvéért érdemes betűhív másolatban elolvasni, habár nem könnyű. Címe nincs. *In medias res* kezdődik egy füzetlap legfelső sorában:

Fölvastatta a 3, 4 kérdést. Azt azt mondta, hogy mi mindnyájan kihagytuk azt, hogy az egész úton az anyjára gondolt, és még mindig ott van a képzeletében.

4-est is fölvastatta. Aztán a Sisáktól kérte a 7 ének tartalmát.

Sisák: *Miklós egy temetőhöz ér, és egy asszonyt lát sírva, az asszony elmeséli neki, hogy a Margit szigeten van egy cseh, aki becsmérli a magyarokat. Az asszonyt megvigasztalta, hogy ő majd megöli azt a csehet.*

Erzsi! *Mi az amit Miklós Megfogad?*

Sisák:

Erzsi: *A kor amiben éltek annak van egy jellemző tulajdonsága.*

Tarpai: *Lovagiasság*

- *Mi ez, hogy lovagiasság mi a jellemzője?*

Róza: *lovagi tornák*

- *Ezt már hallottuk.*

Róza: *beszél tovább*

- *De ezen túl!*

Ági: *nem tudja*

- *Az özvegyek védelme, az asszony fiaiért bosszút áll ez is a lovagiasság egyik formája.*

- *Sisák olvasd a 7 éneket.*

Sisák *kezdi olvasni.*

A jajdúlon az osztály el kezd röhögni.

Sisák *folytatja.*

Sisák hányszor olvastad el? Sisák nem felel.

4-est. Na, na 3.ast.

Kleman folytatd. De azt olvasd ami oda van írva.

Kleman *szépen olvas.*

Elég. Hányszor olvastad el? Egyszer se!

Simon: *ő se tud olvasni. Erzsi néni javítja*

Elég. Tamás te se olvastad el egyszer se!

Nem.

Hauk! Olvass!

Hauk *olvassa. Nincs benne egy hiba se!*

Szenetes: *Javítgatja.*

Palikám most mindig azt fogod mondani hogy azért javítlak mert ilyen napom van. Igen.

Süveg. Jó, Róza.

Vince: Jellemezd most Miklós külső-belső tulajdonságát.

Itt a „dokumentum” véget ér.

A magam részéről elolvastam nem egyszer, nem kétszer. Megpróbálom összefoglalni (szerintem általánosítható) észleleteimet.

Ez egy értelmes 8. ált. isk. oszt. tan. munkája!

Aki annyira tele van a tanárnő iránti haraggal, hogy ki sem írja: (A tanárnő - azaz, ahogy gyermeki szemtelenséggel egymás közt nevezik: Erzszi) *főolvastatta a 3., 4 kérdést.*

Akit nyolcadikos létére arra sem tanított meg az iskola, hogy egy mondatnak alanya kell hogy legyen. Persze arra sem, hogy sorszámnev után pontot kell tenni.

A gyerek helyesírása teljesen bizonytalan. Képes az „asszony” szót egymás után hol ssz-vel, hol sz-vel írni. Összecseréli a felkiáltójelet a kettősponttal, a kötőjelet a ponttal (*Erzsi! ...3.ast*). A vesszők kirakása többnyire elmarad, sokszor hiányzik a mondatvégi pont is. Előfordul, hogy ígét a mondat közepén nagy kezdőbetűvel ír (*Mi az amit Miklós Megfogad?*), talán, mert hangsúlyosnak hallotta, hangsúlyosként ragadt meg az emlékezetében.

Mert láthatóan minden megragadt az emlékezetében!

Habár ez - nyilvánvalóan - elégségesnél jobb *osztályzatot* nem érdemlő munka. („Na, na - alkuszom magammal én is, mint az előbb a tanárnő: - attól félek, ez elégtelen!”), mégis: félelmetes látélet ez a véletlen dolgozat.

A tanárnő gépies feleltetési módja. *A kor, amiben éltek, annak van egy jellemző tulajdonsága... Mi ez, hogy lovagiasság mi a jellemzője?... Ezt már hallottuk... De ezen túl!*

A tanárnő belső bizonytalansága. *Palikám most mindig azt fogod mondani hogy azért javítlak mert ilyen napom van.* (S a megszólított gyerek ráfeleli: *Igen.*) Szinte látni véljük, amint a tanárnő fáradtan, fásultan legyint: *Jó. Róza!* (mármint: folytasd!)

Az osztály elképesztő tudatlansága. Hogy még a 8. osztályban is figyelmeztetni kelljen egy gyereket: *De azt olvasd ami oda van írva.*

Hogy a 8. osztályban meg kelljen kérdezni: *Sisák hányszor olvastad el?* (*Sisák nem felel.* Jön a következő:) *Elég. Hányszor olvastad el? Egyszer se!* (Jön a következő:) *Simon: ő se tud olvasni. Erzszi néni javítja* (ezután:) *Elég. Tamás te se olvastad el egyszer se!* (és Tamás el is ismeri:) *Nem.*

Mintha a 3. elemiben lennének!

Lehet ezek után arra felszólítani gyereket, hogy jellemezze Toldi Miklós külső-belső tulajdonságait?

A *dokumentum* rövidnek tűnik. Nem lehet a teljes óra leírása. Bár ki tudja, mennyi ideig tartott az olvastatás.

Vagy kishúgom talán csak onnan kezdve írta le, amikor az óra *elromlott*. Amikor a tanárnő kezdett megválaszolhatatlan kérdéseket feltenni. S a tanárnő magyarázatából (illetőleg e magyarázat rögzítéséből) nem is világos, ki áll bosszút (a *lovagiasság* jegyében!): az asszony a fiaiért vagy Toldi az asszony fiaiért?

De hogyan tanítson a tanár egy olyan egyenetlen osztályban, ahol az egyik gyerek már „iskola-drámát” tud írni, hisz alighanem a legpontosabban vetette papírra azt, ami a fülében maradt, s a másik még azt sem képes megbízhatóan elolvasni, *ami oda van írva?* Hogyan lehet ez utóbbtól olyan mesésen bonyolult dolgokat kérdezni, mint a *lovagiasság* jellemzői?

És most következzenek egy eretnek kérdés:

Muszáj ezt tanulni?

Muszáj ezt tanítani az általános iskola 8. osztályában?

Van a dolgozatban egy áruló mondat: *A jайдúlon az osztály el kezd röhögni.*

Tekintsünk most el a helyesírási bizonytalanságtól. Van itt valami, ami bizonyosság.

Hogyan is hangzik az inkriminált sor Aranyánál?

*Az Isten haragja megütött egy hajdút,
Vége lett azonnal, még csak el sem jайдúlt.*

Állítom: nem egészséges gyerek az, aki ezen fel nem röhöfn.

Mi talán különbek voltunk? Mi talán nem olvastuk készakarva úgy a *Toldi* kezdő sorát, hogy *Ég a napmelegtől a kopár sík szarja...?* Nem a mi művünk, hanem még apáink-anyáink nemzedéke hagyományozta ránk az átfogalmazott *Tetemrehívás*-t, mely szól vala imígyen:

*A radványi sötét erdőben
Alva találták Bárczy Benőt.
Hosszú, hegyes flaska az ifjú kezében -
Íme, bizonyosság apja előtt:
Berúgott a disznó tegnapelőtt!*

Mert a pátoszt már a szüleink sem bírták elviselni... amikor még ők voltak gyerekek.

És idetartozik persze a *Bánk bán*-ügy is, a híres. Amikor egy ifjúsági előadáson Sinkovits Imre, kilépve szerepéből, kénytelen volt kilépni a színpad szélére, és rendre utasítani a közönséget. (*Pedig* - nyilatkozta a művész az egyik diáklapnak - *a játék megszakítása szörnyű színészetikai vétség.*)

Gondolkozzunk hát el azon, hogy mi történt. Úgy vélem, nem az a megoldás, ha a mai gyerekek fegyelmezetlenségén, kezelhetetlenségén jajveszékélünk. Hanem az, hogy megpróbáljuk felmérni azt a szakadékot, amely az ő nemzedéküket a miénktől elválasztja.

Ugyan miért kellene egy mai gyerekeknek átéreznie Bánk bán fájdalmát? Ugyan miféle sérelem érte az ő szemükben Melindát? Miféle fogalmak azok, hogy *egy nő szeplőtelen becsülete? Melinda szép mocsoktalan neve?* Micsoda cirkusz az, hogy *Ölj meg engemet, Bánk, ölj meg engem (...)* *Bánk, Bánk! Taposs meg legalább engemet!* Továbbá: *Atyaátok egy anyáért!...* És Bánk is micsoda hisztit vág ki a végén: *Örvendj becsületem! lemosta mocskod a vérkeresztség!*

És most már nemcsak odavetve, mint holmi hebrencs gondolatot: „Ötödik éve, hogy készítettem e darabot” - írta Katona József 1819-ben. A most százhetvenhárom éves szöveget nem-hogy a mai srácok érzik avítottak, de annak érezte már Illyés Gyula is a hetvenes években - és nekilátott az *átigazításnak*.

Munkáját azzal indokolta a hozzá fűzött előszóban, hogy „a darabot hovatovább voltaképpen (csak) azok élvezték, mert teljes mélységében azok értették, akik a magyarázatokból legalább egy kötetnyit áttanulmányoztak (a darab könyvtárnyi irodalmából. - E. M.), legalább öt órát maguk is átvitáztak... S közben fönt a színpadon színész és rendező elégedetlenül, mert kellő siker nélkül küzdött a remekművel...”

Persze, ha a színháznak nem kellene bebiztosítania magát, ha nem kellene jó előre megtöltenie a sorokat, mindegy kivel, lehet az teherautóval odaszállított katonai *vatta*, lehet az iparitanulótömeg, sőt, az általános iskolákból a felső tagozatosok... Ha ellenben jutalmul vihetne el magával négy-öt kiemelkedő tanulót a magyartanár! (Néhányan meg is teszik!) De hát, mint

már említettem, a napi pedagógia az, ahová minden *begyűrűzik*, a hazai színházak mennyit vitatott elvi és gyakorlati problémaköre is... *Ha* a közönségszervezés nem úgy folya, ahogy folyik, *ha* a színháznak nem kellene jó előre bebiztosítania magát... (és *megint előlről*, mondhatnám Karinthyval).

Illyés szakaszokat hagyott ki a műből, máshol új, értelmező szakaszokkal toldotta meg. Átformgott jó néhány olyan passzust, mint Izidora udvarhölgy kérdése: „Biberách, ó szólj, tudná magát Melinda elfelejteni?” - ehelyett nála „Biberach, ó szólj, tudna magáról Melinda megfeledkezni?” áll. Ám ez csak a jobb megértést segíti elő; az ifjúsághoz közelebb nem viszi első nemzeti drámánkat.

Mi történt itt? Hiszen vélhetőleg mi sem beszéltünk már úgy, mint Gertrudis királyné, midőn haraggal támad öccsére: „s most fajtalan véred tilalmas úton / Melinda bírására csergedez?”

Nem, már mi sem beszéltünk így. De mi még valláserkölcsi alapon nevelődtünk (azok is, akik pogányok lettünk). Mihozzánk közelebb volt még a darab *szellemisége*.

De tessék egy mai svéd családban, ahol a fáma szerint az anya a reggeli tejjel együtt osztja ki tinédzser lányainak a fogamzásgátló tablettát, a „Ne paráználkodjál!” parancsolatáról kiselőadást tartani!... S ha értenének magyarul, akkor is nehezen értenék, miért az a legfelháborítóbb, hogy „Ottó s Melinda e g y a r á n t örültek!”?

És most hazatérve a messzi Svédországból:

Ma, amikor még nyelvében is elkülönül az ifjúság; ma, amikor a szülők magánéleti konfliktusai a gyerek szeme-füle előtt zajlanak; ma, amikor a tévé árasztja a (régfelfogás szerint) *nem gyerekeknek való* információkat...: nehéz megértetni a gyerekekkel, miért kellett Anyeginnek Lenszkijjel *párbajoznia*, és barátját megölnie!

Csak helyeselhetjük, hogy némely elavult dolog már tényleg a múlté!

Na de azt jelentené mindez, hogy szemétre kell vetni jó néhány remekművet, amiért bennük *férfiúi becsületük védelmében* véres párbajt vívtak urak?

Nem, korántsem. Legfeljebb érettebb korban fogja kézbe venni ezeket a könyveket az, akinek érdeklődése felkeltődött irántuk. Nem muszáj az általános iskolában (kis túlzással) párbajkódexet magoltatni a gyerekekkel.

Ellenben meg kell tanítani őket olvasni.

Megírták az egyik lapban, hogy nagy taps fogadta valamelyik fővárosi általános iskolában az elsős gyerekek szüleinek első értekezletén a tanító néni szavait. Azt jelentette be a tanító néni, hogy ő *nem* írásképmódszerrel fogja tanítani az olvasást.

Magam alsó tagozatban sosem tanítottam. De még élénken emlékszem a saját elemimre. Fülemben van, ahogy órákon át *szótagolva* olvasott az osztály. Bod-ri ku-tyá-ról s a Ris-ka te-hén-ről.

A szótagolás révén elválasztani is tanultunk. (Most már évek óta érzékeljük a szerkesztőségben, ha új, fiatal gyerekek állnak be a nyomdába. „Ugya-nis” nem ismerik fel az összetétel helyét, nem tudnak elválasztani.)

Az írás-olvasás megtanulása régen sem volt könnyű *mindenkinek*. Nem tudom, vannak-e statisztikák azokról, akik *félanalfabéták* maradtak. Oka volt, oka kellett hogy legyen a szóképalvasási módszer felbukkanásának.

A folyamatot nem kívánom követni. Állást sem tudnék foglalni abban a kérdésben, vajon a módszer hibás-e, vagy pedig ennek az olvasási technikának az elsajátítása felkészültebb

pedagógusokat igényelt volna. Vannak, akik szerint a régi beidegződéseikhez ragaszkodó tanító nénik nem voltak hajlandók átállni. Vannak, akik szerint éppen az a baj, hogy kivesszék a régi típusú tanító nénik. Megint mások szerint az olyan egyenetlen összetételű osztályokban, s egyáltalán, az akkora létszámú osztályokban, mint amilyenekkel a mai pedagógusok kínlódhatnak, ennek az új követelményrendszernek a bevezetése eleve reménytelen volt. Ismét mások szerint az olyannyira lezüllött iskolában, ahol képesítés nélküli nevelőkre is rásóztak első osztályokat (és utóbb külön rendelettel kellett megtiltani, hogy képesítés nélküli nevelők taníthassanak írni-olvasni!), továbbá, ahol a tanítók-tanárok egy része maga sem tudja megbízhatóan kitenni a vesszőket... és elfelejti kirakni az ékezeteket...: nem lehet az írásképolvasást bevezetni. Azt elég egybehangzóan állítják barátaim és ismerőseim, hogy a módszer a pedagógusokon bukott meg. (Ezért nem biztos, hogy a módszerben van a hiba.) A tanárok egy része maga sem érti... A jelen *eredménycentrikus* iskolájában pedig hol van arra türelem és idő, hogy a gyerekek rávezetődjenek?

A matematikai alapokkal is baj van. (Ebben aztán végképp nem mernék állást foglalni.) A szülők s a nagyszülők nehezményezik, hogy a gyerekek nem tudják az egyszerűt. „*És mi lesz - kérdik a szülők, nagyszülők -, ha egyszer majd nem lesz zsebszámológép a kezük ügyében? Nem fogják tudni, mennyi négyszer négy?!*” Távol álljon tőlem, hogy ama falusi iskolát idézzem fel példakép gyanánt, melyben délelőttökön át harsogtuk kórusban, hogy *egyszer egy, az egy, kétszer egy, az kettő, háromszor egy: három, négyszer egy, az négy...* De bevallom, magam is elképedtem, amikor egy ismerős kisgyerek a buta felnőtt kérdésére, hogy mennyi kétszer kettő, okosan ragyogó arccal azt felelte, hogy *közelítőleg nyolc*. Kiderült, hogy ez a helyes válasz, ugyanis a gyerek tudta, hogy tíznél kevesebbnek kell lennie, és páros számnak... De valami mégsem stimmel, ha a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat külön előadás-sorozatot kénytelen szervezni (a fővárosban a Kossuth Klubban) *Szülőknek matematikáról - 1-2. osztályos gyerekek szüleinek!* Amit a 3-4. osztályos gyerekek szülei hallgatnak, az már *kombinatorika*, s a kiírás szerint *bemutató foglalkozás...*

Márpedig ez már nyílt bevallása a ténynek, hogy főmérnök apukának is külön tanfolyamot kell végeznie, ha érteni és követni akarja, ami elsős kislánya füzetében áll... Részeges segédmunkás apuka aligha fog eme kurzusra járni, hogy méltóképp törődhesse gyermeke tanulmányi előmenetelével.

A hátrányos helyzetek halmozott újratermelődéséről most ne is essék szó. Csupán a sznob fennhéjázásról.

Hanyagság és sznobság kéz a kézben jár.

Írni-olvasni (s elemi szinten számolni: összeadni, kivonni, szorozni és osztani) nem tanulnak meg tisztességesen, ezzel szemben a tananyag oly maximalista módon zsúfolt, hogy a szabad szombat bevezetése után lehetetlennek látszott az elrendelt anyag megtanítása - és bevezették a *nulladik órát*.

Már rég nem reggel nyolckor kezdődik az iskola.

Nem egy gyereket ismerek, aki hajnali ötkor kel, úszni megy vagy edzésre rohan, 7-re iskolába...

Ez is a nagy vitakérdések egyike: túlterheltek-e a gyerekek? Vannak pedagógus barátaim, akik tagadják a túlterhelés tényét. Szerintük már így is túl sokat süllyedt az iskolarendszer. Az egyetem középiskolai szintre csúszott le, a gimnázium a régi polgári iskolának felel meg (különösen, amióta latint és görögöt sem tanít), az általános felsőben kénytelenek a tanárok tanítói feladatokat ellátni...

- Ha a gyerek még általános felsőben sem érti, amit olvas - mondja egyikük -, akkor persze minden sok neki. Másfelől, ha a gyerekek idejében megtanulnának írni-olvasni, akkor kiderülne, hogy ezek minimalista tankönyvek!

- Nem túlterhelve vannak a gyerekek - teszi hozzá némi gondolkodás után -, hanem rosszul terhelve.

Lehetséges. Előtte azonban felrémlik egy ismerős fiúarc, egyik barátnőm fiáé. Odamentem hozzájuk, s meghökkenve tapasztaltam, hogy II. gimnazista létére az ajakkerekítéssel, satöbbivel képzett hangok kimutatását magolta keservesen - amiről mi, leendő magyar nyelv- és irodalomtanárok az egyetemen értesültünk. (És még akkor sem volt késő...)

Újra visszatérek az alapkérdéshez.

Írni-olvasni-számolni nem tanulnak meg tisztességesen, de tankönyveik oly maximalista módon zsúfolják az anyagot, mintha más tantárgy nem is volna, csak épp az az egy; és a szaktanárok is úgy viselkednek, mintha egyedül az ő szaktárgyuk létezne.

Tudok tornatanárról, nem is egyről, aki a szekrényugráshoz való ragaszkodásával tűnt ki. A szekrényugrástól még jó mozgású, jó tornász gyerekek is rettegettek, mert az ugrónak úgy kell átlendítenie magát a karján, hogy a karcsontja elpattanhat.

Sorozatban törték karjukat a diákok (általános felsőben vagyunk), a kerületi SZTK-ban már azzal fogadták az egyik osztálytársuk vagy a munkahelyükről eltrombitált valamelyik szülő kíséretében megjelent, sápadt gyereket, hogy: *Szekrényugrás?*

Az általam ismert több esetben a tanár mégis - szinte kaján kéjjel - ragaszkodott a tananyagban előírt mutatóvány kipipálásához. (Önmagában is érthetetlen e gyakorlat megkövetelése, miután gyakorolni nem lehet. Talán a bátorság próbája...?)

Aztán, aki eltörte a karját, azt felmentették tornából. A gyerek is ki volt pipálva.

Régen valahogy *belátóbbak* voltak a tanárok. Nem húzták el tornából a kétfalás kis matematikus zenit, de még fizikából sem a leendő zongoraművészt.

Inkább nézték az egész embert. Kevésbé fordult elő, hogy annak a gyerekeknek, aki - mondjuk - kitűnt irodalmi érdeklődésével, az iskolai ünnepeken a szavalataival, ne adták volna meg olyan tárgyból is a jót vagy a jelest, amiből igazában csak közepes volt.

Ilyen módon nálunk az iskola tehetség-visszafejlesztő, tehetségsorvasztó. Ismertem gyereket, aki rendkívüli adottságú zoológusnak ígérkezett. Városi gyerek létére csak a néglábúak érdekelték, továbbá a százlábúak, valamint a tücsök-bogarak, kígyók-békák és a többiek. Bejárt az Állatkertbe önként segédkezni az ápolóknak, bejárt az Állatorvosi Egyetemre, az anyja szavai szerint: *vigasztalni a fehér egereket...* Az iskolában ezt a gyereket a tanárai számtalanszor megalázták, közhülyét csináltak belőle, közröhej tárgyává tették, miután (elismerem) a gondolatai többnyire nem ott jártak, ahol az osztály tartott a felolvasásban, a feleltetés sodrában. Végül ez a fiú - mert okos fiú volt - *megemberelte magát*. Talán a kamaszkor fordulatokra oly hajlamos természete is belejátszott. Kezdett a tananyaggal foglalkozni, elfordult az állatoktól, egyik napról a másikra *elege lett* belőlük. Lehetséges, hogy ez az érdeklődésváltás magától is bekövetkezett volna. De az osztálypellengér emléke nélkül.

Igaz, a középiskolai felvételikén régebben nem követelték meg a jelentkezőtől, hogy olyan kérdésekre tudjon felelni, amelyekre a választ épp a középiskolában kell megtanulni!

Igaz, az egyetemi felvételen sem követeltek matematikai tudást olyan tárgyakhoz, melyekhez matematikai tudás nem szükségeltetik. Pontosabban: nem indult hátránnyal például a bölcsészkar felvételi vizsgákon az a diák, aki magyarból s valamely idegen nyelvből messze kimagaslik az átlagból, ellenben az érettségi bizonyítványa a matek iránti csekély érdeklődés miatt nem a legfényesebb...

Persze, hallottam én öntelt kultúrbürokratát „odanyilatkozni”, hogy *érdekelje* a számtan a leendő irodalmárt is!... A dolog mélyén azonban más van, több van: a *falanszter* rácsa.

Nem kedvez ez az iskolarendszer az egyéniségek kifejlődésének. A tudás bürokratikus méretik meg. A bürokrata, aki rávetíti a falanszter rácsát az eleven életre, folyton-folyvást bosszankodni kényszerül. Miért türemlik itt ki valami, miért lappad be a rács amott?

Nyessük le, ami itt kitüremlik, pótoljuk ki vele azt, ami amott hiányzik!

Miért nem törekszik a tanuló matekból is elérni azt a szintet, amit földrajzból elért? Majd legfeljebb kevesebbet olvas a nagy földrajzi felfedezésekről és egyéb kalandokról!

A bürokrata, akit ma a mezőgazdasági osztályra helyeznek előadónak, holnap az irodalom dolgában lesz referens, holnapután ifjúságpolitikával fog foglalkozni, és sportfunkcionáriusként megy majd nyugdíjba - a bürokrata nem tisztelheti az egyéniséget. Szerinte *mindenhez érteni kell*. (Tehát: semmihez sem igazán s egészen.)

De hiszen nem akar ő rosszat! *Neki ez az élettapasztalata*.

Hány gyereket ismerek, ismerünk valamennyien, aki megfigyelésünk szerint egyetemre való! És értetlenül állunk a tény előtt, hogy ezek el sem jutottak a felvételi vizsgáig, vagy a felvételen *kiszórták* őket.

Ezzel szemben bekerülnek... ilyeneket is ismerünk...: magolós jellegtelenek.

Ők pontosan befértek a felvételi követelményrendszer *Prokrusztész-ágyába*. Nem voltak nagyobbak.

Megteremtette persze a rendszer a kiskaput is. Ha valaki elmegy egy-két évre dolgozni, már nem számít, hogy hányasa volt a nemszeretem tárgyából.

Csodálkozunk, hogy cinikusak a fiatalok, ha ilyen hátsó bejáratokon át kell beügyeskedniük magukat az egyetemre? Miközben egy-két-három évet veszítenek az életükből, éveket, amikor még tanulási tréningben voltak (tudniillik ez is számít!), még nem volt családjuk...

Ismertem egy lányt, aki mindenáron gyógyszerész szeretett volna lenni. A matekosztályzata miatt nem vették fel. Beállt műszaki rajzolónak valahová, úgy tervezte: egy évre. Azután ott ragadt. Csodálkozunk, hogy közönyösek a fiatalok, közönyössé válnak?

Hallani mostanában, hogy gyógyszerészhiány van... Tanárban is hiány van. Tanítóban is. Ügyvéd és orvos sincs elegendő. Az egyetemi felvételi rendszer nem lesz sokáig tartható. Az egyetemi felvétel keretszáma sem.

Hallottam egy történetet az egyik művészeti főiskola felvételi vizsgáiról. Miután kétszáz jelentkezőből már csak ötven maradt, azok közül kellett kiválasztani azt a tizenötöt, akit felvehettek.

Művészeti főiskoláról lévén szó, minden pályázónak magával kellett hoznia egy-két munkáját is, és bemutatnia.

A rostálás nehéz művelete közben az egyik zsúritag dührohamot kapott. (Ismert, megbecsült művész az illető.) Végigszaladt a kiterített munkák mentén, azután megint vissza.

- Hát hülyék vagyunk mi? - ordította. - Hogy ezt se vesszük fel? Ezt sem? Ezt sem?!

EGY EMLÉK

Aznap meg volt bolondulva az osztály.

A zeneelméletet előadó öreg tanárt különben sem szerettük. Hadart, kivörösödött, s a szeméből nedv szivárgott.

Az ő órájára vártunk vagy már utána voltunk?

- Bux-te-hu-de! Bux-te-hu-de! - ordítottuk.

Hányban lehetett ez? 1948-ban? 1949-ben?

S egy elég jó hírű leánygimnáziumban. (Akkor még nem voltak koedukálva az iskolák.)

Így aztán engem (mivel még nem felejtettem el, milyenek voltunk *mi!*) nehéz a mai gyerekek kezelhetetlenségéről meggyőzni. Aj-aj: mesélhetnék még.

Kivált, hogy a *kezelhetetlenséget* mi kezdtük. Mi kívántunk jelen lenni a tanári konferencián. Rólunk ne dönthessenek nélkülünk a felnőttek! Osztályzatainkba is beleszólást követelünk. Nem bízunk tanáraink objektivitásában: mi jobban ismerjük egymást - bizonygattuk.

(Így volt ez valóban, ilyen egyértelmű *többesben?*... Ma már elfog a kétely. Nem csupán néhányan voltunk, hangadók? S a többi vagy jött utánunk, vagy úgy tett, mintha jönne...? De a jelen összefüggésben mindegy már.)

Annyi bizonyos, hogy a *fegyelmezés* addigi módszerein a mi időnkben voltak kénytelenek változtatni a tanárok. A botbüntetés eltörlése az iskolában nem volt kis győzelem.

Akár hiszik, akár nem: én még kaptam körmöst. Még kukoricán is térdepeltem. Pedig eminens tanuló voltam, és lány. A fiúk, az úrifíúk is, vizes nádpálcával kaphattak jól kimért ütések az egész osztály előtt, az első padra fektetve, a pucér fenekükre...

Egy-egy pofon abban a falusi elemi iskolában: meg sem kottyant. A tanítónő keze is könnyen eljárt, nemhogy a tanító úré... S nem volt ez a mohácsi csata évszázada, hanem az 1937-41 közötti évek!

A gimnáziumban, Pesten, ha ritkán is, de el-elcsattant egy-egy pofon. A hajunkat, a fülünket is megcsavarhatták. Kollektív büntetés volt a bezárás. Vagyis ott tartottak minket az osztályteremben egy órával tovább. *Tintalevesre, papírgaluskára.*

Ha pontosan rémlett fel az az emlék: a Buxtehude-„kórus” után, az ordibálás, lábdobogás, padok csapkodása miatt is ránk zárták a tantermünk ajtaját. Hogy kijózanodjunk.

A mai tanárok számára részben azért is *kín az iskola*, mert *nincs fegyelmező eszköz* a kezükben. Pofozni nem szabad többé, a tanárnak lesz belőle baja, feljelentik. Mi marad?

- Megfogtam a kölyköt a grabancánál fogva, kiemeltem a padból, kipenderítettem a folyosóra... - mesélte (az izgalomtól még mindig elfulladva) egy volt kollégám, a kevés még megmaradt férfi tanár egyike. - Mit gondol, mi történt? Arra jött az igazgató kartárs, kikérdezte a gyereket, miért *szobrozik* a folyosón, aztán még engem tolt le utólag, hogy *megfosztottam* a tanulót az általam bemutatott fizikai kísérletek... élvezetétől!

Milyen fegyelmezési lehetőségek adódnak még?

Mindnyájan ismerjük a már kifícamodott hangon ordító tanárnő típusát. Aki pláne egyes szám harmadik személyben (tehát személytelenül) záporoztatja senkinek sem szóló parancsait az osztályteremben ülő vagy a folyosón, udvaron felsorakoztatott gyerekseregre:

Nem mozog!!! Nem beszél!!! Csendben van!!! Váááááár!!!

A másik típus kíméli hangszálait. Inkább levelez a kedves szülővel. Minden marhaságért azonnal kéri az ellenőrzőt. Weöres Sándor pompás kis versben figurázta ki azt a pedagógosz nénit, aki

*...űrlapot és hegyes tollat ragad
dühtől hullámozva ír:
Tüzdelt Zülők!
Máskor scináljanak jobb jerekeket...*

Magyarán: az iskola áthárítja a gyerek *nevelhetetlenségéért* a felelősséget a „Tüzdelt Zülők”-re. (Erről még szólunk a továbbiakban.)

Mi marad még?

Bezárással ma nem lehet büntetni, hiszen az osztálytermekre szükség van, jön a délutáni műszak, jönnek az esti iskolások, forog, forog, másodpercnyi pontossággal, a kihasználtsági mutató... S ha az iskolaépületnek netán nincs minden terme beosztva, akkor sem lehet, hiszen azok az anyák, akik ebédre várják haza a gyerekeiket, és maguk esetleg délután kettőre mennek munkába, megőrülnek az idegességtől, berohannak az iskolába *balhézni*, de nem lehet a Gyermekélelmezési Vállalat helyi szolgáltatásait igénybe vevők miatt sem, hiszen az *étkeztetés* turnusokra van osztva, ha az egyik felborul, rántja magával a másikat...: nem kell magyaráznom.

A tanár tehát teljesen magára van hagyva fegyelmezési problémáival. És jönnek az egyéni ötletek:

Gizi néni - nevezzük így - arról nevezetes, hogy *lépcsőztet*. Vagyis, ha rossz volt az osztály, kivezenyli őket a lépcsőházba: *Futólépés, indulj!* Le a harmadikról, fel a harmadikra, le a földszintre, vissza a földszintről, futólépés, vissza! Gizi néniiben egy jutasi őrmester veszett el, illetve, dehogyis veszett el: előbújt.

(Amíg az egyik iskolában egyetlen ebadta kölyköt sem lehet kipenderíteni a folyosóra, büntetésül, amiért zavarta a tanítást, addig a másik iskolában egy egész osztályt lehet büntetőszázad módjára kommandírozni a lépcsőházban, ami - nyilván - még zajjal is jár, de senki a füle botját sem mozdítja. És mindkét véglet a *szocialista pedagógia* védőhuzata alatt!)

MINDEN A TANÁRTÓL FÜGG... ...AKI KÉRI AZ ELLENŐRZŐT

A legtöbb tanár azonban egyszerűen *bürokratikus korunk gyermeke*. Nem arra törekszik, hogy legjobb meggyőződése szerint intézze el, torolja meg akár s zárja le a tanulói rosszalkodás kisebb-nagyobb deliktumait, hanem arra, hogy *továbbpasszolja* a cselekvés felelősségét.

Ezernyi más példát is idézhetnék, de itt van előttem, idézem az egyik napilapból egy „Zülő” nyílt levelét egy „pedagógosz” bácsihoz. Egy elveszett (és a honi kereskedelem jóvoltából pótolhatatlannak bizonyult) iskolaköpeny nem hordása miatt a szülői értekezleten vagy fogadóórán a tanár felhívta a gyermeke előmenetele iránt érdeklődő anya figyelmét *a naplóban katonásan sorakozó fekete pontokra*.

Hihette eme tanár, hogy a katonásan sorakozó fekete pontoktól bármi is megoldódik?

Nem, nem hihette.

Csak mutatta, hogy ő tett valamit. S hogy ő tehetetlen.

Kinek tartozott ennek bizonyításával? A hivatali feletteseinek? *A látszattevékenység igazolásával?*

Én nem csodálkozom, ha a gyerekek ma már szó nélkül állnak fel, és viszik ki effajta tanárok elé (s ezek vannak többségben!) az ellenőrzőjüket.

A gyerekek megvetik ezeket a tanárokat.

A tanárok szerint a gyerekek egyszerűen pimaszok. „Kérlek, jelentkezik az óra elején, hogy nem írta meg a leckéjét, s már nem is próbál indokokat keresni. Pofátlanul áll, faarccal, és cinikusan felajánlja: »Hozzam az ellenőrzőmet?« A többi persze kuncog...”

Volt kolléganőm, tanártársam meséli.

Lehet, hogy felháborodása - műfelháborodás. Mert nemegyszer az az érzésem, mintha szereposztási cinkosság nyilvánulna meg ebben: *Nektek az a dolgotok, hogy rosszalkodtok, nekünk az a dolgunk, hogy beírjunk az ellenőrzőbe!*

Mint a tömbházmester és az ingatlankezelő vállalat viszonyában. *Nektek az a dolgotok, hogy hibabejelentő lapon jelentsétek, ha csőrepedés van, nekünk az a dolgunk, hogy iktassuk a nyomtatványt - azután nem történik semmi.*

A honi ingatlankezelés *színvonalára* süllyedt le a honi pedagógia.

Mi történik otthon a gyerekekkel, akinek neve mellett az osztálynaplóban katonásan sorakoznak a fekete pontok?

Ha olyan megértő a mamája, mint amilyen az idézett nyílt levél írója lehet - aki ironikusan ígéri, hogy majd megtanul iskolaköpenyt varrni (vö. „Varrjon az anyuka...”) -, akkor szerencséje van. Ha rabiátus a papája, akkor megverik. Ez további konfliktusokat idézhet elő a családban...

- Na bumm. És akkor mi van? - terelt vissza fantáziálgatásomból a realitások talajára egyik volt növendékem, annak idején elég nehéz fiú. - Nem kell ezt ilyen tragikusan felfogni.

(Miután én 1956 után kezdtem tanítani, még élénken emlékszem ennek a szállóigének a feltűnésére. Mindig idegenkedtem tőle. Az a „bumm” az én fülemben ágyúgolyók becsapódásának hangját idézte. Az „és akkor?” vagy „és akkor mi van?” pedig a nyers erőszak tudomásul vételeként: tagolatlan beszéd volt. Az én fülemben: makogás.)

- Azért nem kell tragikusan felfogni - folytatta -, mert az osztály mindig annak a pártján volt, aki szembekerült az *elnyomó hatalommal*: a tanárral és az apával. Az osztály szolidaritása megédesítette... Tessék elhinni!

Elhiszem. Az osztály szolidaritása valóban lényeges. Sőt: a leglényegesebb. Az embert tíz-tizenéves korában elsősorban nem a szülei, nem a tanárai róla alkotott véleménye izgatja, hanem a padtársáé. Mindenki számára a saját nemzedéktársai a legfontosabbak.

De közben az történt, hogy azok a tanárok, akik beadták a derekukat ennek a gerincroppantó kornak, akik már csak túl akarnak lenni ezen az órán is, azon az órán is, akik faarccal írnak be az előttük faarccal álldogáló gyerek ellenőrzőjébe - azok nemcsak a saját tekintélyüket rombolták. Hanem a tanárokét általában.

- Rombolta azt a rendszer - fakad ki egy idős volt kolléganőm -, mindenekeelőtt *a fizetési rendszer*. Hogy legyen tekintélye a tanárnak, ha kevesebbet keres, mint a segédmunkás apa?!

- Mit gondolsz, én mennyiért adok órákat az egyetemen? - kérdi kolléganőnké lett volt tanítványunk. - Nem fogjátok elhinni. Óránként 52 forintot kapok mint embé (mb. = megbízott) óraadó. Közben a múltkor... elmondok egy esetet. A múltkor eszembe jutott, hogy felszedetem már a kis konyhámban azt az ócska linóleumot, télen könnyebb kőművest, vagy ahogy mostanában mondják: burkolót kapni, aki felkövezné. A konyhám egy régi garzonlakás konyhája, legfeljebb egy négyzetméter. Kinéztem a követ, megvettem, azután elkezdtem telefonálgatni újsághirdetések alapján. Volt olyan, aki jelezte is, hogy most, télvíz idején, gyorsan megcsinálja, sőt, kisebb volumenű munkát is elvállal. Mert különben egy ilyen pitiáner munkáért ki sem jönnek... Az egyik azt mondta, na jó, de nekem kellett beszereznem hozzá a homokot, a cementet (nem kellett sok, szerencsére haza bírtam cipelni). A mester eljött, mindennel meg volt elégedve, azzal is, hogy nem kellett feltörnie a vakpadlót (vagy minek hívják). Mit gondoltok, mit kért?... Ezer forintot. S dolgozott alig valamivel többet, mint egy órát, mondjuk, egy óra tíz percet... Az én óráim pedig negyvenöt percesek az egyetemen... Na de akkor is.

- Régen - mondja most elszántan idős kolléganőnk -, régen sem volt egy tanárnő húha, mit tudom én, mekkora naccsága. Ha vettem egy kabátot, csináltattam egy kosztümöt, négy-öt évig hordtam, aztán kifordítottam, viseltem tovább. Ki fordított ki ma férfiöltönyt például?!... De annak a polgári iskolai, gimnáziumi tanárnőnek mégis volt valami házi segítsége, járt hozzá egy bejárónő, vagy fel tudott venni egy mindenest: nem neki kellett dolgozatjavítás közben rántást keverni. Jó, ennek valószínűleg mindörökre vége, de miközben ez is ránk szakadt (még az ötvenes években), közben akkora nyomor is szakadt ránk, hogy csak újabb és újabb különórák vállalásával tudtuk valahogy fenntartani magunkat, fedezni az alapvető szükségleteinket... Különösen mi, egy pedagógus házaspár, négy gyerekkel... Régen a pedagógus házaspároknak sok gyerekük volt...

- Azt a presztízvesztést nem lehet kiheverni - szól közbe volt évfolyamtársnőm, aki mihelyt tehetett, tüstént nyugdíjaztatta magát -, hogy beengedték az iskolába a képesítés nélkülieket. Operálni csak az operálhat, akinek diplomája van? Tanítani bárki taníthat, aki bejön az utcáról?

- Nem vagyok én ebben olyan biztos - mondom én. - Aki képesítés nélkül is beáll tanítani, nemegyszer jobban rajong a pedagógusi hivatásért, mint az, aki a pályán van! Esetleg már kétszer-háromszor hiába felvételizett...

- Ilyen is van. De miért nem veszik fel? Pont a tervgazdálkodásos rendszerben nem képesek előre kiszámítani, hány gyerek lesz, hány tanár kell?!

- Abba mentünk mi tönkre, különösen én - folytatja, mintha monologizálna, idős kolléganőnk -, hogy úgy agyon kellett halmoznom magam különórákkal. Egy tanárnak arra is szüksége volna, hogy elüldögélhessen egy...egy vers fölött. Kereshessen hozzáillő zenét... Nem „zenéket”, ahogy mostanában hallom mondani a rádióban, mert a „zene” szónak nincs többes száma! Ezt legfeljebb szakmai szlengben mondhatják így, akkor is henye, hányaveti beszéd... (És már ujját felemelve magyaráz nekünk.)

- Na és te miért mentél máris nyugdíjba? - kérdezem volt évfolyamtársnőmet, aki most keres *másfajta* munkalehetőséget magának.

- Úgy voltam vele én is - mondja keményen -, mint az a gyerek, aki kijárja a nyolc általánost, és megfogadja, hogy soha többé nem ül iskolapadba.

Nevetünk.

- Mert úgy megutáltatták velem az iskolát a tanárok?

- Mert úgy megutáltatták velem az iskolát a gyerekek. És a tanártársak is, tisztelet a nagyon kevés kivételnek.

A KATEDRA KEVÉS „NEHÉZ EMBERE”

Nekem azonban (habár volt kollégáim azt állítják, hogy én könnyen beszélek...), nekem mégis az a meggyőződés, hogy nem kell a fegyelmezés mikéntjén rágódnia annak, aki elég *érdekes* órákat tud tartani.

Ellenben az a megfigyelésem, hogy miként a gyerekek *lefelé* szolidárisak, ugyanúgy a tanárok is a pályára kevésbé alkalmas társaikkal éreznek együtt. Így aztán azok is visszhangozzák, hogy *a pedagógusnak semmiféle fegyelmezési eszközt nem hagytak a kezében*, akiknek maguknak sohasem voltak fegyelmezési gondjaik.

Na de kivel legyen szolidáris a tanár? A pályaelhagyókkal?

Csakis azzal szolidarizálhat, aki a pályán maradt. Még ha olykor fel is van háborodva, hogy *ki mindenki nem kap manapság diplomát!*... (S akkor most néhány szót a diploma bürokratikus szemléletéről - mert ez is idetartozik. Gondolom, az iskolákban is szinte minden évben újabb kérdőíveket töltenek ki a pedagógusokkal - miként velünk is, a szerkesztőségekben. Évről évre megkérdezik tőlünk a diplománk *számát*. De még soha nem kérdezték meg, miféle *osztályzatokkal* nyertünk az államvizsgán. Pedig itt sem mindegy, színjeles volt-e valaki, vagy épp csak átengedték. Diploma és diploma közt is van különbség. Csak a falanszterrács *árnyékában* egyenlő minden diplomás.)

De térjünk vissza a tantestület egyenetlen színvonalához. Régen, amikor az igazgató maga válogathatta meg a tantestület tagjait, minden bizonnyal egységesebb színvonalúak voltak az iskolák. (Miért - kérdelem én -, talán a szerkesztőségek nem? A főszerkesztők vajon nem egyívású, hasonló gondolkodású, a főbb kérdésekben egyetértő, egymás gondolatát is értő munkatársakat igyekeztek összeválogatni?) Napjainkra egyébként már sikerült néhány *erős*, vagyis szigorúbb követelményrendszerre épülő gimnáziumot létrehozni (illetőleg romjaiban átmeníteni és romjaiból feltámasztani). De az általános iskolák oly vegyes színvonalú gyerektömegeinek hullámzó színvonalú tantestületek felelnek meg.

Persze, mit várjunk, ha fizetésben *nivellálva* vannak? Összemosva a kiváló a gyatrával? Ki kivel legyen szolidáris? Itt kezdődnek (és végződnek) az önértékelés oly sokat emlegetett zavarai. És akkor most nem is szoltam a különböző hivatalos kitüntetésokről, melyeket valójában ma már nem is vélt vagy egykor volt érdeméért osztogatnak, hanem olyan bürokratikus alapokon, hogy most épp... „három kitüntetésre tehetünk javaslatot”, teszem azt: egy kisézüstre, egy átlagbronzra, egy nagyvasra... És akkor rávetül a falanszter rácsa a tantestületekre, záros határidőn belül találni kell olyat, aki felterjeszhető, és senki sem akkor kap plecsnit, amikor valamivel kiválik és megérdemelné, mindenki akkor, amikor a kerületből *leírnak*, és ha épp nincs három, csak kettő... és ha épp nem hármat szeretne az igazgató kidekoráltatni, hanem négyet..., sebaj, majd kreálunk ott, majd lefaragunk emitt, és akkor még lehet izgulni,

hogy jóváhagyja-e a kerület, a város, a megye, és már észre sem vesszük, hogy egészen *fals* dolgokon izgulunk...

A végén nem kap sem az egyik, sem a másik, hanem egy nemrég előzvegyült „Pédagógosz” néni, akinek a férjét annak idején elmulasztották kitüntetni a jó égtudja, miféle szolgálatokért - s a végén sikerül megsérteni egész tantestületeket.

A tantestületekben azonban (nézzünk szembe a ténnyel) nem csupa kiválóság ül. Sőt. S a tantestületek magukhoz idomítják azokat, akik más elképzelésekkel léptek be annak idején az iskola kapuján.

Nem egy remek fiatal lányt és fiút ismertem, aki dühből-dacból-elkeseredésből választotta a hatvanas-hetvenes években a tanári pályát. Egykori önmaga és egykori osztálytársai rossz emlékeit kivetítve:

- Azért lettem tanár - emlékszem egyikük kemény szavaira -, mert ezek a gyerekek, akik mi is voltunk, külön tanárokat érdekeltek volna.

Rendben van, de mi történt? Bármily világmegváltó tervekkel lép be egy fiatal, ambiciózus tanár: az intézmény előbb-utóbb vagy felfalja, vagy kiközösíti.

Az általam emlegetett fiatalok közül (három év sem telt bele) az egyik *felfelé bukott*, a kerületi tanács oktatási osztályára, a másik elment egy tudományos kutatóintézetbe.

Az igazságtalanság, amit nap mint nap tapasztalhattak, az értékrend torzulása, ami ellen hiába hadakoztak, az ő lelkükben is elvégezte eróziós munkáját.

És akik (egyelőre) maradtak?

Két - részletesebb - példa.

Mindenáron tanító akart lenni egy fiatalember. Bizonyítványi okokból nem vették fel a főiskolára, elszegődött képesítés nélküli nevelőnek. Beosztották felügyelő tanárnak a napközibe.

Öt óra tájban, amikor a leckével már mindenki elkészült, és némelyik gyerekért már érte is jöttek, felült az egyik pad tetejére, és mesét kezdett olvasni a maradéknak. No hisz, csak ez kellett az idősebb kolléganőknek!... Azonnal megindult a fűrógép.

- Nem kell úgy elkényeztetni a gyerekeket - ez volt az első *érv*. - Akkor majd tőlünk is elvárják a *kedves szülők* - ez volt a második.

Akadott kolléganő, aki azt mondta, délután ötre neki már káprázik a szeme, fáj a feje az örökös zsvajtól; ha ez a fiú *bevezeti a mesedélután*, ő azonnal kéri a nyugdíjazását, már egy ideje úgymint csak szívességből (!) jön be; ha otthon marad, és különórákat ad, jobban jár.

Végül a fiút nem hivatalosan megróttá az igazgatóhelyettes, amiért a napköziben felül a padra - és rossz példát mutat. *Legközelebb majd a lábát is felteszi az asztalra, mint az amerikai filmekben?!*

A másik történet alapja egy hosszú interjú. Fiatal tanárnővel készítettem, amikor épp el akarta hagyni a pályát.

Eleinte ködösített, az *önmegvalósítás* lehetetlenségére hivatkozott. Megmutatta a kerületi oktatási osztálynak írt beadványát, melyben a következő sorokat olvashattam: „A pedagógiai tevékenység mellett azonban egyre kevesebb időm marad. Főleg ezért szeretnék pályát változtatni, és olyan munkakörben elhelyezkedni, ahol nagyobb lehetőség nyílik önmagam megvalósítására.” Amikor szigorúan rászóltam, hogy ezek csak frázisok, ártalmas frázisok,

mert félreviszik a gondolkozást, és segítenek elkendőzni a valóságos konfliktusokat, akkor megtört, és bevallotta, hogy *nem lehet elviselni*. Mármint a tantestületet, amelynek tagja lett.

- Lehet, hogy belefáradtam? - tette fel azután magának a kérdést. És így felelt rá: - De mibe? Mert tulajdonképpen nem abba fáradtam bele, hogy gyerekekkel dolgozom. Valahogy annyi akadályba ütköztem... Például, hogy hetente tarthassak szakkört, azt sem akarták engedélyezni. Erre nem biztosítottak a költségvetésben keretet.

- Ehhez miért kell költségvetési keret?

- Mert a szakkörök általában túlórában működnek. Viszont az én szakköröm kéthetenkénti ciklusban rengeteget veszít értékéből, mert amibe egy gyerek belekezd ma - mondjuk: rajzolni vagy gyurmázni -, azt két hét múlva nem tudja ugyanott folytatni. Ugyanolyan hévvel és belső fűtöttséggel... És nekem külön meg kellett küzdenem azért, hogy engedélyezzék: jó, akkor nem kapok túlórát, de én akkor is hetente fogok tartani szakkört!

- Mettől meddig tart a szakkör?

- Fél háromkor kezdünk, mert van olyan alsós kisgyerek, aki fél háromtól már tud jönni szakkörre, viszont van olyan felső tagozatos, aki csak négytől.

- Te elvállalod a kicsiket is? Tehát nyolc év korkülönbséggel: hatévesek és tizennégy évesek egyaránt járhatnak?

- Igen.

- És ez nem szokott gondokat okozni?

- Nem. Sőt. A felsősök általában anyáskodnak a kicsik felett, és szeretik a kicsiknek a megnyilatkozásait. Figyelik, hogyan dolgoznak, hogyan gondolkoznak...

- Szép, szép, de ez azért bizonyosan belőled indult ki. A te odafigyelésedből. Ha nem lenne *diffamáló* egy tanárra nézve, azt mondanám: a te gyerekszeretetedből... De még nem válaszoltál a kérdésre, hogy meddig tart a szakkör?

- Tulajdonképpen másfél órát jelent. De másfél óra alatt nem lehet... jóformán semmit sem lehet befejezni. És így nagyon sok esetben elhúzódik; miután fél háromtól csak azok a gyerekek jöhetnek szakkörre, akik *nem* napközisek, mert a napköziseknek akkor van a tanulási idejük... Így bizony belenyúlik a szakkör a délutánba. Közben azok elmennek, akiknek edzésük van, vagy szolfézs-, esetleg más egyéb órájuk; de a többiek maradnak, és tovább dolgoznak. Én nem szeretem befejezetlen munkával útnak bocsátani őket, mert az rossz érzés... Viszont könnyen hozzászoknak esetleg, és akkor már nem fogja zavarni őket a befejezetlenség érzése.

- Várj csak, valamit nem értek. Az iskola a saját kebelén belül miért nem engedi el szakkörre a napközis gyerekeket? Ebéd után még jót is tenne, ha kiszellőztethetnék a fejükből a délelőtti koncentrációt és igénybevételt...

- A napköziben van egy kötelező tanulási időszak. Általában háromtól négyig. Ez alatt az idő alatt a gyerekek sehová sem mehetnek. Csak utána vehetnek részt a szakkörökön... De ha netán írni akarnál erről, vigyázz, mert a valamikori szakköröknek most *klubfoglalkozás* a nevük!... És ez elvi különbség, ez is mutatja, hogy...

- Pillanat. A gyerek azt, amit háromtól négyig tanul, négytől ötig is megtanulhatja. Miért nem segít neked az iskola, hogy a te egész délutánod se menjen rá?

- A *klubfoglalkozás* mint kifejezés is jelzi, hogy ez kvázi szórakozás, ki-ki a maga örömeire műveli...

- Értem én. A tanárnő még arról az óriási túlóradíjról is lemond...

- Nem ez a baj. Hanem az, hogy akad esetleg szülő is, aki haragszik... hogy én miért nem szólok, miért nem én szólok a gyerekeknek, ha belefeledkeznek a szakköri munkába... miért nem küldöm haza?! És aztán a kollégák részéről is... nagyon sok megjegyzést kaptam. Hogy tulajdonképpen ártok az iskolának a szakköri foglalkozással. És nem egy alkalommal *bizonyítottak* is, mert ha a gyerek másnap gyöngébben felelt, akkor gúnyosan megkérdezték, hány óráig voltál tegnap szakkörön?

Kifulladás, elhallgat. Később több órán át mesél még - a megszegyenyítésekről, a kisebb-nagyobb szurkapiszkálásokról. Melyek részint azzal függnek össze, hogy - nő létemre kimondom - szinte kizárólag nőkből állnak a tantestületek. Hiányoznak a józan, lecsendesítő férfiak: nemcsak az osztályok éléről, de a tanári kollektívákból is. Az igazgatóknak pedig (akik többnyire mégis az erősebb nem képviselői) nincs - sok esetben nem is lehet! - igazságszító tekintélyük.

A kontraszelekció a tantestületben sokféleképpen érezteti hatását. Az igazgatók és helyetteseik kinevezésekor számos szempont előzi meg az *alkalmasság* kérdését. A nevelői karban az élet szelektál: a mozgékonyabbak, vállalkozóbb szelleműek (hogy azt ne mondjam: a tehetségesebbek) rég elhagyták a pályát, ritka kivétel, aki megmarad, aki az iskolának szenteli életét.

A megaláztatások hosszú-hosszú sorából, amit a pedagógusnak el kell szenvednie, csak egyet idézek fel, még a magam idejéből. Olyan helyről jött a pofon, ahonnan nem vártuk, amelynek véletlenül nem voltunk alárendelve: a Központi Statisztikai Hivatalból.

Népszámlálás évében jártunk éppen. Kire számíthat a Statisztikai Hivatal mint megbízható számlálóbiztosra?... Megbízhatóra abban az értelemben, hogy nem fog valótlan adatokat közölni, és abban az értelemben is, hogy a csak munkaidő után otthon található családokat fel fogja keresni késő este (hóban-sárban, hiszen a téli szünet idejére esett a munka).

Először körlevél jött, melyben felkértek minket - és egész szép pénzt ígértek. Sohasem felejttem el Mici nevű (eredetileg szintén Máriának anyakönyvezett) idős kolléganóm arcát, aki kiszámította, hogy 1938-ban csináltatott télikabátja helyébe most, ebből az összegből fog venni másikat.

Azután összehívtak minket, akik jelentkeztünk, a kerület legnagyobb iskolatermébe - és a Statisztikai Hivatal kiküldött tisztviselője közölte velünk, hogy az ígért összeget levették a felére.

- Maguk annyiért is meg fogják csinálni - tette hozzá. A hangján érződött valami kárörömmel elegy megvetés (vagy csak nekem rémlik úgy, mindmáig?... De hiszen vékonypénzű hivatalnok lehetett maga is! Mondhatnám: klott könyökvédős...)

Mindenki morgott, de senki sem állt fel, hogy ilyen feltételek mellett nem vállalja. (Én sem.)

Mici kolléganóm még sok télen át viselte szűk fekete kabátját a molyrágta perzsagallérral.

Kivel legyen hát szolidáris a tanár?

Ne *lefelé* legyen szolidáris a tanár?

Vele ki szolidáris?

És aztán... észrevétlenül... a büszke fehér hattyúra is hatni kezd a sok libagógóság. Arra a tanárnőre, aki kezdetben még pirulva kérte a szülői értekezleten (mégpedig határozott igazgatói utasításra) a kedves szülőket, hogy küldjenek gyerekeikkel padlórongyot, portörölt, *krétapénzt* (!), mert ő maga is úgy gondolta, hogy ha az iskola ingyenes, akkor legyen valóban ingyenes, arra a tanárnőre is hat a környezet, s ma már, amikor a kedves szülők festik, mázol-

ják, nagytakarítják a tantermeket, tőlük vár az iskola függönyt, vitrázst, osztálynapló-könyvborítót, az asztalra egy kis szőttest, a szöttesre egy szép vázát, a szép vázába virágot...: ma már ez a tanárnő is ezt mondja: *Ennyit igazán tehetnek az iskoláért.*

És eljutottunk a *borravaló*, vagy *hálapénz*, vagy *csúszópénz*, vagy *jatt*, vagy *paraszolvencia* kérdéséhez. Meg kell mondanom: ebben a tekintetben a tanárság még viszonylag tartja magát. Még nem süllyedt odáig, mint az ügyvédség, melynek számos tagja külön díjazást is vár kliensétől, hogy *jobban védje* érdekeit, jóllehet eleve ez a kliens fizeti, eme kliens érdekeinek védelmével bízták meg... Már az idő tájt is, amikor én tanítottam, akadt persze kolléganő, aki pedagógusnap előtt sorba járta az osztályokat, és közölte, hogy ő nem kíván kis lakótelepi lakásában virágüzletet nyitni, neki ne virágot hozzanak, hanem rumosmeggyet; ezt azonban annak idején még (fejcsóválva bár) jópofaságának, nagyszájúságának tudtuk be. Ma már kabarétéma, hogy *Ibolyka néni holnapután hatvanhárom éves*, és e jeles napot a szülői munkaközösség nem is mindig önzetlenül aktív anyukái buzgón számon tartják; de mi az a cseh ólomkristály váza azokhoz a bélelt borítékokhoz képest, melyeket (számos rémtörténetről hallottunk mindnyájan) olyan műtétek után is elvárnak némely professzorok, amelyekbe a páciens belehalt.

Ámde hat, persze hogy hat a környezet a lelkükben legtovább ellenállókra is. Sőt, a környezet lehúzni igyekszik, egalizálni törekszik. Jobb, ha mindenki romlott. *Ne légy már olyan rátarti, Sára!* - mondták pályatársnői egyik barátnőmnek. - *Miért, mi vagy te? Szemérmertes Erzsók?*

Lassan ölő méreg ez. De méreg. Előli a gátlásokat.

Kialakul a *kis pénz - kis pedagógia* focista önfeladása.

A pedagógus kiszolgáltatottságának klasszikus példája az a miniszteri beavatkozás, amelyre céloztam már: Ilku Pál művelődési miniszter 1972. február 2-i keltezésű levele valamennyi általános iskola igazgatójához és az első osztályok tanítóihoz. E levél előzményeire vonatkozóan ezt írta a miniszter: „E levelem olyan gondunkkal foglalkozik, amely 1960-ban és 1964-ben is a 3. sz. módszertani levél tárgya volt. Kérem, vegyék elő, s elevenítsék fel útmutatásait. (Újabb, átdolgozott kiadását még ebben az évben megjelentetjük.)”

Mit kívánt a miniszter?

Leegyszerűsíti a választ, aki azt mondja, hogy *elrendelte* a *bukásmentes* iskolát. És a végeredmény mégis ez lett.

Egyebek között ezt írta a miniszter: „Nem lehet megbékülnünk azzal sem, hogy a tanulók 1,3%-a kimarad az első osztályból, azzal sem, hogy 2,7%-a osztályozatlan. Az meg egyenesen pedagógiai abszurdum, hogy az első osztályos tanulóknak ismétléssel járó bukás következtében 7,4%-a veszít tanévet!”

Ha mód volna ezeken a hasábokon hosszabban elemezni a hosszú levelet, kimutatnám, hogy a miniszter nem akart rosszat. Ám ez a statisztikai szemlélet... arra vall, hogy nem nézte a számok mögött a gyerekeket. Majd így folytatta:

„Nagy gondunk, hogy tulajdonképpen már az általános iskolában megkezdődik a tanulók szelektálása. Ennek ijesztő eszköze az osztályozás sokszor öncélú s még gyakrabban más vonatkozásokban is torz alkalmazása.” Vagyis - ahogy a pedagógusok fogalmazták akkoriban: - most már nemcsak a fegyelmezés minden lehetséges eszközét vették ki a kezükből, most már osztályozniuk sem szabad.

Buktatni pláne nem.

Levele pontokba szedett utasításai között egyebek mellett azt is elrendelte a miniszter, hogy:

„8. Első osztályos tanulókat csak az igazgató vagy helyettese vezetésével és az 1-4. osztályok tanítóiból alakított bizottság vizsgálata és döntése alapján lehet javítóvizsgára vagy osztályismétlésre buktatni.”

Ami magyarán annyit tesz, hogy az igazgatót, a helyettesét és a közvetlen kollégáit büntette (bizottságosdóra kényszerítve őket) az a pedagógus, aki buktatni akart. Önmagát is alaposan megbüntette: nyári szabadsága idején járhatott be korrepetálni (természetesen ingyen) azt a gyereket, akit pótvizsgára utalt.

Egyetlen szóval sem akarom azt állítani, hogy nincsenek s nem voltak 1960-ban és 1964-ben és 1972-ben elfásult tanárok, akik jobb híján és tehetetlenségükben buktatni kényszerültek. De akadnak kölykök, akikkel szemben a tanár tényleg tehetetlen!... Ám nem ez a lényeg, hanem az, hogy a bukásra állókra koncentrálnak tanár lassanként elfeledkezik a többi tanítványáról, lejjebb kénytelen srófolni a követelményszintet, azaz: a többi gyereket bünteti.

A pedagógiában nem is a más területeken sokat emlegetett *haladó átlagnormához* alkalmazkodott a szint, hanem alaposan lesüllyedt az átlag alá.

Demagógia az, hogy minden gyerek egyenlő. Minden embernek egyenlőnek kell lennie a bíróság előtt, a hivatalok szemében; de nem egyenlő tehetség, szorgalom, erkölcsi indíttatása tekintetében. A miniszteri körlevél, miközben az üzemekben meghirdetett (és ugyancsak lehetetlent kívánó) *Dolgozz hibátlanul!*, *Dolgozz selejt nélkül!* és a többi kampány szellemét idézte, a megboldogult Joszif Visszarionovics Sztálinnak a *lélek mérnökeihez* intézett felhívására is emlékeztetett: *Írók, írjatok remekműveket!*

Megkockáztatom azt az állítást, hogy a sztálinizmus reflexei az iskolában maradtak fenn legtovább. (Lévén az iskola eleve konzervatív, konzerváló intézmény.)

Persze, a *bukásmentes* iskola mint követelés - társadalmi nyomás következménye is lehetett. Tanítsa meg az a tanító a gyereket írni-olvasni, ne hárítsa át rám! - ki tudja, hány helyen hangozhatott el ez az egyébként jogos szülői kívánság. Csak valahogy úgy alakulnak a dolgok, hogy méltatlan helyzetből *követelődzik* a szülő (holott úgy érzi: elvárhatná, és valóban elvárhatná, hogy amíg ő dolgozik, gyermeke a leggondosabb nevelésben részesüljön, tisztességesen kapjon enni, levegőre is vigyék, úszni is tanítsák és így tovább). Ezzel szemben...

De azért halad a világ. Hadd idézzem egy riportkönyvből egy szakmunkásképző iskola műszaki oktatójának szavait:

„Osztályfőnök vagyok, a tavalyi osztályomban 28 gyerekből 6 osztályismétlő volt. Ez részben eredmény - mármint hogy megbuktathatjuk, aki nem tud...”

Hogy miért lehet ma már buktatni? Nézzünk körül. Ugyanazért, amiért lassan már elbocsátani is lehet azt, aki csak tessék-lássék dolgozik.

De amíg a felnőtt társadalomban büntetlenül lophatják a napot emberek, addig markába fog röhögni az a kis gazfickó is, aki pálinkát visz be a tanterembe!

A megoldás nem az iskolán belül van. A megoldásnak kívülről kell begyűrűznie az iskolába.

És azt hiszem, a családok is jobban működnének, ha a liftek működnének.

R. Székely Julianna: Induló vagy requiem

I. TÉTEL

Azzal a karácsonyestével kell kezdenem. Úgy tíz óra tájban, amikor a budapesti Zeneakadémia átforrósodott nagytermében egyszerre csak fölállt mindenki. A zenészek fönt a színpadon, az egymásnak szorult tömeg a nézőtérben, s már nyilvánvalóan nem csupán Mozartnak, Glinkának, Mahlernek tombolt a taps, nem a hegedűknek, fagottoknak, kürtöknek, doboknak, nem a hajlongó, sápadt, vékony karmesternek, a gyerekképző zongorista zseninek. Álltak az emberek kigyulladt arccal, könnyes szemmel, egymásra nevetve, és tapsoltak öt-tíz-tizenöt percen át, ahogyan évek, évtizedek óta nem tapsoltak együtt, nem sírtak, nem nevettek.

Valami másról szólt az az este, nem egyszerűen a zenéről. Hogy mi mindenről, azóta bogozom. 1983. december 26-a óta, sőt előbből. Hiszen addigra már riportot írtam *Húzd, ki tudja, meddig húzhatod!* címmel, s a riport arról szólt, vajon megalakulhat-e *Budapesti Fesztiválzenekar* néven egy új magyar szimfonikus zenekar. Ha igen, miért, ha nem, miért nem. Azon a karácsonyon, úgy tetszett, megszületett a válasz. A koncert a Fesztiválzenekar bemutatkozó koncertje volt, az este a győzelem estéje. Vagy a széthullás kezdete? Máig sem tudom.

Az azóta eltelt három év alatt legalább annyiszor hallottam holt híriket, ahány fergeteges sikerű koncertjüket és lemezfelvételüket. S ami a legfurcsább, a hír rendre nem muzsikusból, hanem a közéletből szivárgott elő. A taxisofőr mesélte. A fodrász. A parkolóőr. Kétkezi munkások, tisztviselők és értelmiségiek - olyanok is, akik évszámra nem járnak koncertekre. Akik otthon, meglehet, elcsavarják a rádió keresőgombját, ha *komoly zene* következik, akik számára a muzsikások világa mindaddig maga volt a tekintélyt parancsoló, távoli idegenség.

Mi történt hát?

Miképp lehetséges, hogy egy zenekar léte vagy nemléte hirtelen közüggé válhatott, hogy Magyarország fölfedezte magának - no nem épp a szimfonikus zenét, bár közvetve kissé azt is - kulturális élete talán legismeretlenebb zugát?

Miért, hogy épp a zenei életből bukkant elő a nyolcvanas évek elején a társadalmi mozgások művészi metaforája, s nem, mondjuk, az ugyancsak forrongó filmből, irodalomból, képzőművészetből? Miért, hogy a taxis, a fodrász, a parkolóőr vagy az újságíró épp itt talált rá saját tapasztalatainak, törekvéseinek, csalódásainak tükrözésére - mert hisz erről volt szó, nem Mozartról, Glinkáról, Mahlerről, bármily fájdalmas is ez a zene apostolainak.

A Fesztiválzenekar története - ennyit előljáróban megkockáztathatunk - a magyar reformkísérletek sajátos modellje. Méghozzá, s ez a miértekre adott első válasz: tiszta, átlátható modell - első pillantásra legalábbis.

A *terep* aránylag kicsi és körülhatárolt; *hősei* népszerű, kimagasló személyiségek, a *csata* pedig egyszerű, rokonszenves célért folyik: kellene egy új, jó zenekar.

A TEREP

Két könyv is megjelent nemrégiben vezető hazai zenekarainkról. Az egyiket Boros Attila írta a Rádiózenekar *négy évtizedéről*, a másikat Gábor István az *ötvenhárom éves* Állami Hangversenyzenekarról. Az Opera zenekarával külön munka nem foglalkozik - működése egybefonódott az *1884-ben megnyílt* Magyar Állami Operaházéval.

Több mint négy évtizede nyugszik hát a magyar szimfonikus zene e patinás triáson. Körülöttük kiváló fővárosi és vidéki zenekarok gyűréje, amelyeket azonban méretük, jelentőségük mégiscsak a második vonalba sorol. A nagy hármas léte nem egyszerűen hagyomány, inkább *evidencia* már, miként azt sem jutna eszébe senkinek megkérdezni, miért hét csillaggal ragyog a Göncölszékér. Ennyien vannak, mert úgy látszik, ennyi a szükséges és elégséges létszám. Születésük, annak idején, természetes velejárója volt egy nagyváros születésének, a technika és kultúra fejlődésének. Még az Állami Hangversenyzenekar (a továbbiakban ÁHZ) elődjét, a Budapesti Hangversenyzenekart is lelkesedéssel fogadta a korabeli sajtó, holott, mint aggodalmi is jelzik, 1930 éppenséggel nem a nagy nekikezdések ideje.

„Elbír-e Budapest egy második szimfonikus zenekart?” - kérdi Lányi Viktor kritikus a *Pesti Hírlap* 1930. december 6-i számában, a BHZ bemutatkozó koncertje után. „Erre a gyakran fölvetett kérdésre inkább nemmel, mint igennel felelt a tapasztalat. Még sokkal kedvezőbb időkben is csak ideig-óráig tudták tartani magukat az ilyenféle alapítások. Ma egyenesen merészség és főleg igen sok idealizmus kell hozzá, hogy egy csapat muzsikussal összeálljon és elinduljon a közönség-hódításra.”

A BHZ akkori muzsikussainak persze jó okuk volt a merészségre: többségükben a Főiskoláról frissen kikerült, állástalan fiatalok voltak, akiknek a gazdasági válság éveiben reményük sem lehetett már meglévő együttesekben elhelyezkedni. Akár így, akár úgy - Budapest elbírta, sőt eltartotta újabb zenekarát. A BHZ később, főntről irányított átszervezés révén Székesfővárosi Zenekarként érte meg a háborút, majd a felszabadulást, nevét 1949-ben Fővárosi Zenekarrá változtatták, s innen már csak egy lépés 1952. január 19. Az a dátum, amely nemcsak a Magyar Állami Hangversenyzenekar, de az egész máig érvényes status quo, a magyar zenei struktúra és intézményrendszer születésnapja. Kénytelen vagyok a Minisztertanács akkori határozatát s az azt követő hivatalos nyilatkozatokat bővebben idézni, hogy némileg kirajzolódjon a *terep*, későbbi csatajeleneteink színhelye.

A határozat szerint: „A hangversenyrendezéssel kapcsolatos állami feladatok ellátására Budapesten Országos Filharmónia elnevezéssel központi irányító szervezet kell létesíteni... Az Országos Filharmónia keretében működik a Magyar Állami Hangversenyzenekar.”

A Filharmónia új igazgatója, Tardos Béla így írt az *Új Zenei Szemlé*-ben: „Az Országos Filharmónia a magyar hangversenyélet megszervezésére alakult intézmény, amelynek feladata a magyar zeneélet különböző hangversenyző testületeinek és művészeinek egybehangolása, műsorpolitikájának irányítása a Párt és az állam által megszabott kultúrpolitikai elvek alapján... Közvetlen irányítása alá tartoznak zenekarok, énekkarok, rendelkezik szólistákkal, továbbá hangversenytermei is vannak. Mindez lehetővé teszi, hogy valóban összehangolja a magyar hangversenyélet tényezőit, és szocialista irányba vezesse azokat...”

...A Magyar Állami Hangversenyzenekar van hivatva arra, mint elsőrendű hangversenyzenéléssel foglalkozó zenekar, hogy példamutató testületté fejlődjék. ...Évente szántíz-százhusz zenekari hangversenyt tart, amelyeknek túlnyomó része magas színvonalú. ...Minden törekvésünk az, hogy ezt a zenekart mind művészi programjával, mind belső életének fejlesztésével és teljesítményének színvonalával példamutató, élenjáró testületté fejlesszük...”

Kész. Elfoglalta pontosan kijelölt helyét immár minden résztvevő. A tovább vezető út szinte egyetlen bicsaklása a történelem bicsaklása: 1956. Sok zenész hagyja el az országot, ám az általuk ütött sebek gyorsan hegednek a zenekarok testén, s ami a fő: a lélek bőséges kárpótlást kap. Lehet újra Dohnányit játszani, Stravinskyt, Bartók bármelyik művét, a kortárs magyarokat és külföldieket; vendégművészek és -karmesterek jönnek, a zenekarok nyugati turnéokra indulnak, és megalakítják első kamaragyütteseiket.

A Rádiózenekar első nyugati koncertje, az 1958-as párizsi-brüsszeli turné kapcsán ezt írja a korabeli *Rádióújság*: „Megszoktuk, hogy jó a mi zenekarunk. Annyit hallottuk dicséretét, annyit dicsértük, hogy napirendre tértünk fölötte. Ezer kilométernyi távolságból kellett meghallgatnunk játékát s az annak nyomán kirobbanó tapsvihart, hogy újra felfedezzük, milyen jó a mi zenekarunk. A párizsi és a brüsszeli közönség kellett ahhoz, hogy rádöbbenjünk, igenis, e téren is a nemzetközi élvonalban vagyunk!”

Nemzetközi élvonal!

Főképp e két szó miatt másoltam ide éppen ezt a kritikát. E két szó mára kulcsszóvá változott, a viták adu ászává; a mércévé, amelyet legalább egy zenekarunknak el kellene érnie. Holott, lám, huszonöt évvel ezelőtt egyikük elérte már. De vajon elérte-e csakugyan? Túl a műbírálat mindenkori szubjektivitásán és esetlegességén, vajon valós képet kapott-e huszonöt éven át e kulturális területről az ország, a vele foglalkozó intézmények és maguk a zenészek? A kérdés cseppet sem fölösleges. Ha tekintetbe vesszük, hogy előadóművészetek esetében az elröppenő szó vagy hang maradandó lenyomata - a közönség fakuló emlékezetén túl - sokáig csak a hírlapi kritika volt, korántsem mindegy, hogy e kritika milyen tükröt tartott. Tovább lépésre biztatott-e vagy elégedettségbe ringatott; akart-e, mert-e csakugyan kritizálni? Nem szálaztam át tüzetesen több évtized koncertkritikáit, mégis ki merem jelteni: meleg, puha vattába csomagolták legjelentősebb zenekarainkat. Ha megszólalt is olykor egy keményebb hang, mellette bizonyosan ott állt egy dicséret, de ha mégsem, ha az elégedetlenség olykor általánossá dagadt, akkor is legföljebb „hullámvölgyet” emlegetett, átmeneti, részleges gyengeségeket. A hatvanas évek elején például az ÁHZ-ről többen megírták, hogy „hullámvölgybe került”, és „mindjobban napvilágra jutottak technikai hiányosságai, hangzásbeli fogyatékoságai”. Nagy osztrák-nyugatnémet-francia turnéját mégis mint diadalmenetet ecsetelték a lapok, s csak Tátrai Vilmos önkritikus nyilatkozata súgta meg a szaksajtóban, hogy a turné távolról sem volt olyan sikeres.

Nem akarom a kritika szerepét eltúlozni. Mindez csupán részlet a képen, jellemző adalék, magyarázatféle egy későbbi sokkhatáshoz. A hol álságos, hol nagyon is őszinte megrendüléshez, amely egy szakmát, sőt egy ország közvéleményét érte, midőn elébe állt egy fiatal karmester, és azt mondta: ne áltassuk magunkat. Magyarországnak nincs igazán kiemelkedő szimfonikus zenekara, holott zenekaraiban több nemzetközi rangú muzsikus ül. Legfőbb ideje hát, hogy eddigi beidegződéseinket feledve, új elvek és feltételek közepette alakítsunk egyet.

A szavak jóval árnyaltabban és diplomatikusabban hangzottak el, a jelenet sem volt ilyen drámai - hatása azonban igen. Egy mindaddig szinte érintetlen és érinthetetlen közeg érezte alapjaiban megtámadva magát. Ki-ki más módon és hevességgel, ám abban első perctől kezdve egyetértve, hogy e látszólag ártalmatlan, ifjonti hevületű fellépés az egész addigi status quót, magát a *struktúrát* veszélyezteti. Aggodalmukat ma látnokinak nevezhetnénk. Hozzátevé, hogy jóslatukat ők maguk siettek beteljesíteni. De ne vágjunk az események elébe!

Ha elolvassuk az egyik ifjú zenekaralapító, Fischer Iván első, 1983 elején fogalmazott programnyilatkozatát, két fontos mozzanatot érdemes kiemelnünk. Az egyik, hogy ebben az időben még korántsem a magyar viszonyokkal csatázik. Válságjelentése egész Európáról szól.

„Súlyos baj van a zenekarokkal egész Európában, és a helyzet egyre riasztóbbá válik. Tavaly a BBC bejelentette öt zenekara megszüntetését. ...Idén a holland kulturális miniszter több vidéki zenekar szubvenciójának megszüntetését javasolta, és tervezi az Amszterdami Filharmonikus Zenekar összevonását a holland balettzenekarral... Az angol sajtóban és parlamentben egyre gyakrabban hangzik el a vélemény, hogy négy zenekar sok Londonnak, és ezt sajnos nehéz tagadni, hiszen gyakori a koncerteken a félig üres nézőtér.

Az érdeklődés hiányának egyik oka természetesen a rosszabb gazdasági helyzet. Ennél lényegesen jelentősebbnek tartom azonban azt az általános, művészetek iránti tompultságot, ami erre az elsősorban technokrata korra egyre inkább jellemző... Ez a tendencia talán hullámvölgy, de mivel javulásnak nyoma sincs, sürgősen fel kell figyelniük rá azoknak, akik az európai kultúra fennmaradásáért felelősséget éreznek... A zenekaroknak és vezetőiknek kell mindenekelőtt tükörbe nézniük...”

A másik sarkalatos pont a megalapítandó új zenekar gyakorlati működésére vonatkozik:

„Zenekarunk kísérlet. Kísérlet arra, hogy a megmerevedett nemzetközi zenekari helyzetben egy aránylag új struktúrával nagy ambíciójú, művészi műhelyt hozzunk létre... A zenekar nem működik egész évben, csak évente háromszor, körülbelül tíz-tíz napig... Lemezfelvételeink sem léphetnek túl az évi három periódus keretein. Feltétlenül el akarjuk kerülni ugyanis, hogy az állandó zenekarok lemezszerződéseit veszélyeztessük...”

Évi harminc nap. Kísérlet. Korlátozott célok. Miért sértett volna bárkit is e jámbor tervezgetés? Pedig hogy sértett, az már e nyilatkozat záró passzusából kiviláglik: „Úgy érzem, hogy a zenei intézmények vezetőinek nemcsak saját zenekaruk presztízsét kell védeniük új konkurencia ellen, hanem az egész magyar zenei kultúrát kell szem előtt tartaniuk.”

De mielőtt továbblépnénk, lássuk, ki is ő, történetünk főhőse.

A „HŐS” ÉS SZÖVETSÉGESEI

Az első benyomás sokat számít. Még elfogultságoktól mentesen, az ember lényegéből közvetít valamit, akkor is, ha ezt később korrigálja vagy elveti a tapasztalás.

Fischer Iván karmestert 1983 őszén láttam először.

Alkonyodott. Ott állt hosszú parasztháza kapujában, egy Pest környéki, dombos falucskában - leste, mikor érkezünk. Karcsú, törekeny fiatal férfi; gallértalan, papos inge állig begombolva, és világos rajta minden: a vékony szálú, ritkuló haja, kék, szelíd szeme, a sápadtra borotvált, keskeny arca. Miskin herceg - mondtam rá hirtelen, mire Pécsi Júlia, a zenekar titkára, aki idáig kalauzolt, jót nevetett a kocsiban. Pedig nem tréfának szántam már akkor sem, és később, ahogy fogyott az este, csak megerősödött bennem a furcsa párhuzam.

Nem mintha Fischer egy fikarcnyit is hercegien viselkedett volna. Palacsintát sütött, jött-ment, telefonált, aztán előkerült a felesége, szép, fiatal holland nő, a karonülő gyerekükkel. Beszélgetünk, nevetünk. Később, éjfél tájban Iván leült egy finom művű, régi csemlalóhoz, a felesége fuvolat kerített elő, s olyan tisztán, szépen muzsikáltak valami preklasszikus darabcskát, hogy utána is jó időre elnémultunk a csendes, régi házban.

De nemcsak külsőségek juttatták eszembe a Dosztojevszkij-hőst. A beszélgetés is, amely természetesen a zenekarról szólt. A Budapesti Fesztiválzenekarról, amely ekkorra túl volt első két lemezfelvételén, és nagyban készülődött a karácsonyi bemutatkozó koncertre. Azazhogy, míg egyfelől készülődött, másfelől épp élethalálharcát vívta a pusztá létezésért. Erről mesélt Iván, nem épp indulatok nélkül, mégis olyan derűvel, optimizmussal, halk magabiztossággal, hogy elámultam. „No igen - mondta Pécsi Júlia immár hazafelé autózva a ködös, őszi éjszakában -, könnyű Ivánnak. Kevés időt tölt itthon, fogalma sincs a hazai állapotokról. Naivul azt hiszi, hogy mert kitalált valami jó dolgot, előbb-utóbb a keblükre fogják ölelni.”

Semmi kétség, Fischer Iván eddigi életéből aránylag sokat töltött a határokon kívül. Gordonka- és zeneszerzői tanulmányait a budapesti főiskolán kezdte ugyan, de már a bécsi Zeneakadémián és Salzburgban fejezte be. S miután 1976-ban megnyerte a Rupert Foundation

BBC karmesterversenyét, egyre-másra hívták meg az angol zenekarok. Előbb a Northern Sinfonia of England egyik vezető karnagya, majd a Kent Opera igazgatója, de a London Symphony Orchestra-val is végigutazza a világot. 1975 óta itthon is rendszeresen koncertezik, az ilyen kétlakiság azonban csakúgyan másként láttatja itt is, ott is a világot.

Most visszatekintve, mégsem hiszek Iván naivitásában, legalábbis a kezdeti időszakról eltekintve. Nemcsak azért, mert addig az őszig is épp elég fálnak koppantotta neki a fejét, de meglehetősen pontosan látta helyzetét. Azért sem, mert ha pusztán ennyi az *ereje*, az rég felörlődött volna az utóbbi három év alatt. A Fesztiválzenekar léte, bár sok minden változott, elmozdult, ma csaknem olyan bizonytalan, mint akkor. Ivánt e kilátástalanság rég kilökhette volna rögeszméjéből, sőt az országból, követhette volna a nagy karmester elődök - Széll, Ormándy, Fricsey, Doráti, Reiner, Solti - példáját. Vagy követhetett volna másféle példát, s ma ő lehetne az időközben elhunyt nagy pályatárs, Ferencsik János utóda (akadt pillanat, mikor ez igen valószínűnek látszott). Iván azonban egyik „megoldást” sem választotta. Ő (és állandó segítőtársa, Kocsis Zoltán, a nagyszerű, fiatal zongoraművész) makacsul egy igazán jól muzsikáló, új zenekarhoz ragaszkodik - Magyarországon. Nem többhöz, de nem is kevesebbhez, s nem rajta múlik, hogy e jámbor szándék a reformmozgalmak egyik *hősévé* emelte. Derűje, eltökélt, csendes szívóssága, ha nem Miskin hercegi is, nálunk mindenesetre szokatlan. E háromnapos csodákra berendezkedett szalmalángországban az ilyen magatartást előbb zajosan ünneplik, utóbb azonban már-már gyanús.

De most még az ünnepelt korszakban vagyunk. 1983 őszén, amikor a fél ország a *fenegyereknek*, „a régi rend megdöntőinek” drukkol, a fél szakma pedig mindent megtesz, hogy elnémuljanak.

- Mondd - kérdeztem Fischer Ivánt akkor este a régi parasztházban, mert addigra már össze-tegeződtünk -, tulajdonképpen mi bajuk veletek?

- Egyszerű - mosolygott. - Sokan úgy érzik, hogy sértjük a hiúságukat és az érdekeiket. Főképp azok a zenészek, akiket nem hívtunk meg játszani a Fesztiválzenekarba, de egész zenekari testületek is, mert félnek, hogy külföldi turnékat, lemezfelvételeket, hagnilehetőségeket halászunk el az orruk előtt. Egyszóval *pénz és hiúság* - de hát senki sem erről beszél.

- Miről beszélnek?

- Elterjesztették, hogy mi nemzeti válogatottnak szervezünk. Afféle szövetségi kapitányokká toltuk föl magunkat, akik eldöntik, kik a legjobb zenészek. Továbbá, hogy próbákért, lemezfelvételekért a Fesztiválzenekar tagjai aránytalanul több pénzt kapnak, mint az állandó zenekarok. Pedig ragaszkodunk a tarifákhoz; a többlet csak az a minőségi pótlék, amit a Hanglemezgyártó Vállalat ajánlott föl, ha az eddig megszokott színvonalnál jobbak vagyunk. Ezt pedig ki kell érdemelni.

- Tehát félnek tőletek. Holott elmondtátok, leírtátok, hogy senkinek sem akartok ártani, hogy csak évente háromszor jöttök össze, és lemezre is legföljebb ennyiszor játszatok.

- Elmondtuk, leírtuk! - Bosszúsan legyintett. - A szavaink végül sosem vagy csak elferdítve jutottak el az érdekeltekhez. Nyomban akadtak, akik *megmagyarázták*, hogy ez egy tisztességtelen vállalkozás, hogy félrevezetjük és megrövidítjük a magyar zenészek többségét. Minél többet beszéltünk, annál nagyobb lett a riadalom és a hitetlenkedés.

- Lehet, hogy túl sokat nyilatkoztatok. Új vállalkozásoknak talán ajánlatosabb csendben, fű alatt nekifogni.

- Csakhogy úgy láttuk, épp abban az időben nyíltak meg a kapuk efféle kísérletek előtt. A reformrendelkezések egészen önálló kezdeményezéseket tettek lehetővé. Így gondolta Kocsis

Zoli is, mikor először beszélgettünk, mert kiderült, hogy őt is évek óta foglalkoztatja egy új, fiatal, ambiciózus zenekar gondolata. Olyan zenekaré, ahol mindenki szólisztikus gonddal játszik a hangszerén, ahol a kamarazenélés alaposságával dolgozunk, ahol fantáziadús színészekként inspiráljuk egymást. Szóval, ahol az azonosulás a művel és a zenélés öröme mindennél fontosabb. Úgy éreztük, hogy az elképzelésünk éppen most és itt valósítható meg. Január elsején összehívtunk körülbelül hatvan zenészt, főképp a három nagy zenekarból. Elhatároztuk, hogy megalakulunk, csak az volt a kérdés, vajon kell-e számukra az anyazenekarok engedélye. Senki sem tudott biztosat, de hogy ne kerülhessenek kínos helyzetbe, úgy döntöttünk, nyilvánosságra hozzuk a szándékunkat. Kocsissal meghívtunk egy sereg újságíró, elmondtuk, mire készülünk. Pár nap múlva egy sor újság meg a tévé is közzétette (némelyikük, sajnos, alaposan fölfújva). Ekkor tört ki a pánik.

Fischer Iván nem túloz. Próbák szakadtak félbe a három érintett nagyzenekarban, küldöttségek alakultak és indultak a Zeneművészek Szövetségébe. A szövetség főtítkára körlevelet küldött szét a kedélyek lecsillapítására, melyben az ügyet felfújtnak, sőt tulajdonképpen nem létezőnek minősítette. Csakhogy közben Fischer, aki az idő tájt éppen az ÁHZ-val dolgozott, megerősítette a hírt.

- Úgy állították be az egészséget, mint két örült puccsát - emlékszik -, amit nem kell komolyan venni. Holnapra úgyis leverik, és helyreáll a rend.

Ám a rend sehogyan sem akar helyreállni. Január 15-én a Zeneművészek Szövetsége nyilvános ülést tart. Fölolvassák a zenekar-alapítók levelét, több fölszólaló pedig tiltakozását jelenti be. Három nap múlva, egy újabb kerekasztalülésen Fischert és Kocsist már szemtől szemben támadják, sértegetik. Februárban, a mind szélesebb körben terjedő rosszindulatú híresztelések ellensúlyozására Fischer Iván egy átfogó, céljaikat és terveiket tisztázó „pásztorlevelet” fogalmaz. Közel száz példányban elküldik az összes érintettnek, sőt a pártközpontnak és a minisztériumnak is, ahová addigra följelentések tucatjai futottak be ellenük.

Fontos pillanat: a Fesztiválzenekar ügye kilépett a zenei élet keretei közül. A felsőbb fórumok egyelőre nem kívánnak beavatkozni, azaz éppen semlegességük kinyilvánítása jelenti most a beavatkozást. Tóth Dezső miniszterhelyettes a szövetség elnöksége előtt kijelenti: „Az ilyesmit már nem lehet megtiltani. Tessék tárgyalni velük!”

Az ÁHZ-ban még gyűlést szerveznek, megszavazzák, hogy a Fesztiválzenekar *árt* a társulatlak, bojkottálni kell, ám a nyílt bojkottnak befellegzett: „Tessék tárgyalni velük!”

Igazuk volt hát a zenekar-alapítóknak, miszerint eljött a megfelelő pillanat? Igen, nyilván ez is közrejátszott benne, hogy vállalkozásukat nem lehetett azonmód kivégezni. Ne feledjük továbbá, hogy Fischer és különösképpen Kocsis olyan súlyú személyiség a magyar közéletben, akit semmilyen pillanatban nem lehet csak úgy lepöckölni. Kocsis Zoltán, a világhírű, ifjú zongorista titán amúgy sem megy a szomszédba harcos kiállításért: közéleti szereplései nemegyszer hozták zavarba a párt- és állami vezetést.

A hatalom tehát egyelőre félreállt. Gesztusának jelentése: tessék, szabad a pálya, győzzön a rátermettebb, vagy legalábbis: virágozzék minden virág. A reform kapuja, úgy tetszik, szélesre tárul.

Hogy valójában mekkorára, hogy egyáltalán: van-e itt kapu, a későbbiekben próbáljuk megvizsgálni. Térjünk még vissza hőseinkhez és szövetségeseikhez, mert intézményes támogatók nélkül a harc azért kilátástalan volna. Két természetes szövetségeseük: az Országos Idegenforgalmi Hivatal (OIH) és a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV). Az OIH, illetve a hozzá tartozó idegenforgalmi szervezetek, mint az Idegenforgalmi Propaganda Vállalat (IPV) az ország kulturális idegenforgalmát szeretné élénkíteni. Hamarosan meg is születik a megállá-

podás: az új zenekar fölveszi a Budapesti Fesztiválzenekar nevet, föllép az OIH rendezvényein, elsősorban a Budapesti Tavasz Fesztiválon, cserében az OIH körülbelül évi hárommillió forinttal szubvencionálja a zenekart.

Az MHV érdekeltsége ennél is egyértelműbb. Zenei életünkben ez az a *termelőüzem*, amely közvetlenül függ a belföldi és *nemzetközi piactól*. Külföldi üzletkötések révén tudja beszerezni a korszerű technikai berendezéseket, a hanglemezzgyártás egyre dráguló alapanyagait; a hazafiúi büszkeségen túl elemi *gazdasági érdeke*, hogy a magyar komolyzenei produkciók világszerte eladhatók legyenek. (A könnyűzenei áttörésre különféle okok miatt, melyeket most nincs mód részletezni, semmi esély.) Az MHV-nak a nemzetközi élvonallal kell tehát mérkőznie, miközben nemzeti erővel, köztük a magyar nagyzenekarokkal dolgoztat.

- Nem arról van szó - mondta egyszer egy beszélgetésünkön Bors Jenő, az MHV vezérigazgatója -, mintha a három nagyzenekart nem tudnánk használni. Bizonyos zenéket, bizonyos diszpozíciókban úgy játszanak el, hogy a lemez akár rangos díjat is nyerhet. Csakhogy ezek többnyire nem tiszta zenekari művek, hanem például operák. Sőt, megsúgom, akadnak darabok, amelyeket legjobb szólistáink nem hajlandók velük eljátszani, egyes magyar zeneszerzők pedig nem bízzák rájuk a műveiket.

Kemény szavak. De miért nem hallottunk ilyeneket mind ez ideig?

- Miért hallották volna - kérdezett vissza Bors Jenő. - Nem volt más választásunk, csak őket foglalkoztathattuk; erkölcsi kötelességünk is volt munkát adni minden jelentős hazai muzikusnak. Ezt teszi a többi centralizált zenei intézmény is, ám rajtuk nem kérik számon külföldi partnerek a világszínvonalat.

Azt már az MHV komoly zenei főszerkesztője, Nádori Péter mesélte, hogy akkor, 1983-ban épp a CBS-szel és a Philipsszel tárgyaltak, és a Philips ajánlatot is tett Bartók összes zongoraversenyének felvételére Kocsis Zoltánnal. Budapesten, magyar karmesterrel, magyar zenekarral. A megállapodás egyetlen akadálya volt, hogy a meglévő zenekarok egyikét sem találták eladhatónak. (Jó egy évre rá elkezdődtek a felvételek - a Fesztiválzenekar közreműködésével.)

Az MHV is szerződést kötött tehát a Fesztiválzenekarral, 1983 nyarán és őszén föl is vették Schubert VIII. és III. szimfóniáját. Ekkor terjedtek el az első hírek a *sztárzenekar* csillagászati gázsijáról. Holott annyi történt csupán, hogy a vállalat, *valóban* kiemelkedő produkció esetére a szokásos 100 Ft/perc honoráriumon felül húsz-ötven százalék pótlékot ígért a zenészeknek. Ilyesmi azelőtt is előfordult, a jövőre nézve pedig az ÁHZ-nak is kilátásba helyeztek felkészülési díjat nehéz operákra. Mi csak a minőséget szeretnénk jobban megfizetni, bizonykodott az MHV, és leszögezte: az új zenekart a meglévők *mellett*, nem azok rovására akarja foglalkoztatni. De már mondhatott, amit akart. Égig csaptak az indulatok, és megkezdődött a küzdelem. Szigorúan szabályos, nyílt eszközökkel és szigorúan titkos orvtámadásokkal, ahogyan arra csak a kulturális közélet és a „szocialista demokrácia” iskoláit kijárt intézmények képesek.

CSATA

1983 őszén Pécsi Júlia szép tágas, belvárosi lakása leginkább egy ostromlott sereg főhadiszállásához és elsősegélynyújtó helyéhez hasonlított egyszersmind. Este tíz után, mikor már a gyereket is lefektették, indult be igazán az élet: férje az ajtót nyitogatta megadóan a jövőmenő látogatóknak; Júlia, lábát maga alá húzva egy szecessziós karosszékben, előrehulló haja alól a folyvást csörgő telefonba magyarázott:

- Most akar visszalépni? Hiszen hamarosan elkezdjük a próbákat!...

- Hidd el, nem lehet semmi bajotok belőle... Egészen biztosan - Ivánnak megígérték.

- Ezt ki mondta? Ja, négyszemközt. Nézze, ez egy teljesen legális dolog...

A telefonvonalak túlsó végén ideges, tanácstalan, gyanakvó fesztiválzenekari zenészek, akik most, hogy az éj leszállt, végre a kagyló után nyúlhattak, hogy kidöntsék magukból a napközben fölgyülemlett kérdéseket, ijedelmeket, feszültségeket.

Minden napra akadt valami.

Volt, akit már a nyári lemezfelvétel után behívatott a főnöke, és megkérdezte, miért nincs megelégedve a munkahelyével, mert mi másra vélje, tette hozzá a főnök, hogy összeállt ezzel az alkalmi *bagázssal*. Mások egy zenekari gyűlés után telefonáltak, melyen a többség megszavazta: *nem javasolja* tagjainak a Fesztiválzenekarban való részvételt. Megint másutt állítólag hirdetőmentet ki a faliújságon, miszerint e lépésre ki-ki csak *saját felelősségére* szánja el magát.

- Mit jelentsen ez? - csörögtek innen is, onnan is a telefonok. - Mi azt hittük, hogy szabad...

- Hát persze hogy szabad - búgta legmegnyugtatóbb hangján Pécsi Júlia, ám korántsem tudott mindenkire hatni.

- Én még csak ösztöndíjas vagyok - mentegetőzött egy trombitás -, nem rúghatom össze velük máris a patkót. „Nem fogják támogatni az útlevélkérelmemet” - rémüldözött egy brácsás. „És ha ezentúl kihagynak a legjobban fizető haknikból, turnékból? - kérdezte egy hegedűs. - Családos ember vagyok, két gyerekkel.”

Az egészben az volt a legfélelmetesebb, hogy a fenyegetéseket nem lehetett bizonyítani. Még azt az állítólagos faliújság-hirdetőmentet sem, a Rádiózenekar próbatermében, mert az érintett zenészeken kívül senki sem látszott tudni róla. Erkel Tibor, a zenei főosztály vezetője sem.

„Az MHV igazgatója, Bors Jenő megbeszélést folytatott Erkel Tiborral, melynek során Erkel Tibor kijelentette, nem tiltja meg, hogy a Rádiózenekar tagjai részt vegyenek a Fesztiválzenekar munkájában, és biztosítja, hogy a részvételnek semmiféle hátrányos következménye nem lesz.”

E levelet Pécsi küldi az érdekelteknek. Fischer a zenekarok szakszervezeti vezetőinek címez kiáltványt, kérve, hogy azt mindenütt függeszék ki a próbatablákon.

„Kedves Kollégák!

Mivel az utóbbi napokban arról kaptam híreket, hogy egyes muzikusoknak aggodalmat okoz a Fesztiválzenekar, szükségesnek tartom, hogy informáljam Önöket terveinkről... Nem célunk, hogy az évi három periódust tovább bővítsük, még kevésbé, hogy folyamatosan dolgozzunk... Nem célunk, hogy az állandó zenekarok lemezfelvételeit a jövőben elhódítsuk... Az állam kulturális költségvetéséből nem kérünk részt, nem kívánjuk senki szubvencióját veszélyeztetni. Egyáltalán, személyesen is nagy gondot fordítottam arra, hogy a budapesti zenekari muzikusoknak az új, alkalmi zenekar semmiféle kárt ne okozzon. Amennyiben további részletek érdekelnék Önöket, fontosnak tartom, hogy megbízható, felelős információk, s ne csupán mendemondák álljanak rendelkezésükre. Szívesen eleget tennék valamennyi kollektíva meghívásának...”

Meghívások nem érkeztek, mert a levél nem kerül ki a próbatablákra.

A hangulat azért zenekaronként, sőt egyes zenekarokon belül is különböző. Az intézmények felső vezetése elvben mindenütt elfogadja az együttműködést, csupán feltételekhez kötik

muzsikusaik szereplését a Fesztiválzenekarban. Általános feltétel, hogy e szereplések ne zavarják az anyazenekarokban folyó munkát, ám kérdés, *mi számít zavarásnak*. Legrugalmasabbnak az Opera mutatkozik. Az ÁHZ főnöksége, azaz Lakatos Éva, a Filharmónia igazgatója nem titkolja ellenérzéseit, katonás hangú nyilatkozatai azonban utat nyitnak a tárgyalásokhoz. Nem mintha az ÁHZ alsóbb szintű vezetői mindig e nyilatkozatok szellemében tevékenykednének, a helyzet mégis jobb, mint a Rádiózenekarnál. Ott, Erkel Tibor szóbeli ígéretén kívül, nincs biztató fejlemény. Sőt. Egy kiváló csellistától, aki részt vett a Fesztiválzenekar nyári lemezfelvételén, váratlanul megtagadják a korábban megígért fizetés nélküli szabadságot, mondván: jelenléte nélkülözhetetlen. Márpedig akkor nem utazhat el világhírű vonósnegyesével egy tengerentúli turnéra. Két nagybögöst prémiummegvonással és egy külföldi, közös turnéból való kizárással fenyegetnek. Igaz, ők nemcsak közreműködtek, de a Rádió tulajdonát képező hangszereiket is elvitték az őszi lemezfelvételre. Végére is a Fesztiválzenekarnak se vagyona, se hangszerei, se próbaterme, csak az a feje tetejére állt lakás a pesti Belvárosban, ahol a folytonos telefoncsörgés közepette Fischer, Bors, Nádori meg néhány zenész esténként kupaktanácsot tart, mi legyen a következő lépés.

A jog mellettük áll.

„A főállás munkaidején kívül történő munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony létesítését előzetesen bejelenteni sem kell a munkáltatónak.” E bonyolult mondat lényege, hogy a zenészeknek főnökeiktől engedélyt sem kellene kérniük. Ugyanezt a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége is kijelenti, ám nyomban hozzáteszi:

„Az ilyen jellegű problémákat nem jogi úton kell megoldani. Mindenki számára ismeretes, hogy a zenészek leterheltek, hogy főfoglalkozású munkahelyeiken jelentős feladatokat kell megoldaniuk, de emellett mindig is volt és lesz idő ellátni a haknikat, sőt a kötelező haknikat is. E feladatok közé kell besorolni a Fesztiválzenekarral járó feladatokat is, különös figyelemmel arra, milyen jelentős kultúrpolitikai érdekek fűződnek az új zenekar munkájához...”

Kultúrpolitikai érdek! Egyike az első nyílt jelzéseknek, hogy a legmagasabb állami és pártfórumok az új kezdeményezés mögé állnak. Képviselőik erről baráti beszélgetéseken is biztosítják Fischert és Kocsist, ám keveset tehetnek: az ellenakciók bizonyíthatatlanok.

Közeledik a karácsonyi koncert, és még mindig nem tudni biztosan, kik fognak játszani. A három nagyzenekarban egyre idegesebb a hangulat, a tömegkommunikációban szaporodnak a nyilatkozatok és ellennyilatkozatok, a városban már csak protekcióval vagy felárral lehet jegyet kapni december 26-ára, a Zeneakadémiára. Befutnak az ÁHZ-től kölcsönkért hangszerek: cimbalom, csembaló, nagybögő, timpani, marimba, xilorimba, orgona, celesta, s mind a többi, már nevükkel is muzsikáló szerszámok; indulnak a próbák. A várakozás annyira fölfokozott, hogy sokan attól tartanak, ekkora nyomás alatt összeroppan az együttes, s a nagy kísérlet végére nagy bukás fog pontot tenni.

Hogy Fischerék mit gondolnak, már nem lehet tudni. Láthatatlanok és hallhatatlanok. Próbálnak.

Legközelebb karácsony második napján, a Zeneakadémián látjuk őket viszont. Előbb a nyilvános főpróbán, majd este, az előadáson.

A színpadon megannyi frakk és nagystélyi, szigorú, merev forma; csupa fellépésekhez edzett, profi zenész, és mégis... Vagy csak én látom remegni egy aranyszőke, kontyos hegedűs lány kezét, amint a kottáját rendezgeti a kottaállványon? Meleg van, a nézőtér dugig, és még mindig érkeznek. Egy nagybögős már vagy ötödször törli meg tenyerét a zsebkendőjével. Piros és sápadt arcok, a hangolás diszkrét kakofóniája. *Puff* - valaki leejtett egy vonót.

- Hajjaj - sóhajt mellettem Nádori, akivel nyilván nem a véletlen, hanem Pécsi tiszteletjegyző figyelmessége ültetett egy sorba. Lekapja vastag szemüvegét, és dörgölni kezdi; a szemüveg helyén fénylő verejtékcseppek.

Végre elcsitulnak lenn a hangok, s fönnt a nézőtér fényei, a tévékamerák tetején piros lámpák gyúlnak - egy perc kivárás, aztán berobban Fischer: fölszakadó, tomboló ováció.

Glinka: *Ruszlán és Ludmilla nyitány*. Összecsiszolt, tömör, kristálytisza hangzás. *Hűha!* - sóhajt Nádori, immár hatalmas megkönnyebbüléssel.

Rahmanyinov: *III. zongoraverseny*, Kocsis lélegzetelállító. Mozart: *g-moll szimfónia*; - a kontyos, szőke hegedűs lány felszabadultan mosolyog; a nagybögős kezének semmi baja, teljes föloldódás lenn és fenn.

Végül a ráadások: boldog, viharos tempóban Brahms *I. magyar tánc*, majd Johann Strauss *Kirándulóvonat* polkája, melyben egyszerre csak megint föltűnik Kocsis, kalauzruhában, kalauzsapkában; jegyeket osztogat a zenésztársaknak, és néha, mikor a zene úgy kívánja, jókorát fúj a sípjába. Nem is koncert ez már: jutalomjáték, örömnép, a zenekar *játéka* kifejezés váratlanul visszanyeri valódi értelmét, tapsolunk, fölállunk, Nádori úgy ujjong mellettem, mint egy gyerek, és lefogadom, hogy ennek most semmi köze vállalati érdekeltséghez, gazdagsághoz, *Philips*-ékhez.

A koncertről készült lemezfelvétel mindazonáltal elnyeri később az Év Hanglemeze díjat. A kritikák egybehangozva áradoznak, a szakma is meghajtja zászlaját.

- Felháborító! - mondja egy zenei korifeus. - Könnyű sikert csinálni ilyen kivételezett helyzetben. Kirakatpolitika! A többiekkel meg egyszerűen nem törődnek.

II. TÉTEL

Semmi nem dőlt el 1983 karácsonyán. Sem diadalmenet nem következett, sem látványos összeroppanás - csoda-e, ha a fodrász, a taxisofőr, az újságíró s a többi laikus szemlélő nem tudta, hányadán áll. Gyakorta ők maguk sem tudták: a Fesztiválzenekar ott imbolygott lét és nemlét határán. A Budapesti Tavasz Fesztiválon csak 1985-ben léphettek föl, de elkészítettek néhány kitűnő lemezt; adtak pár tűzijátékos és egy-két kevésbé szikrázó koncertet; egyesületté alakultak, s folytatták csüggesztő birkózásaikat a zenészek kikéréséért, akiknek személye így, egy szilárd magtól eltekintve, állandóan változott.

Hagyjuk is most ott e zilált csapatot. Vessük pillantásunkat inkább a mindeddig megmerevedtnek lefestett túloldalra, ahol közben apró, ám annál jelentősebb elmozdulások esnek.

SEREGSZEMLE

ÁHZ-sok mesélik, hogy valamelyest csökken a koncertek száma, és nő a próbáké. A Rádiózenekar próbatermében, a hatos stúdióban megvitatják végre a világítást és a szellőzést, mind több koncertet visznek ki hangversenytermekbe, egyenletesebben osztják be a kötelező haknikat, sőt, mintha visszafognák kissé a tömegtermelést. Erkel Tibor szerint ugyan e fejlesztési program beindítása független a Fesztiválzenekartól, régóta tervezték. Akárhogy is... sok minden, ami eddig változhatatlannak, sőt megfelelőnek tetszett, hirtelen tarthatatlanná válik. Mint mikor egy rég lezárt ház kapuját kinyitják, s a beömlő fény fölfedi a szépen berendezett szobák pókhálóit és vaskos repedéseit. Ha a Fesztiválzenekar színre lépése egyéb haszonnal

nem jár, mint hogy e kulturális szféra állapotát a nyilvánosság elé tárja, irányítóit, művelőit pedig önvizsgálatra kényszeríti, máris többet tett, mint évtizedek óta e téren bárki.

Milyen is hát, hogyan működik a struktúra, amely a legkiválóbb művészeket foglalkoztatva mindmáig nem érte el a világszínvonalat? Miért nem igazán jók, versenyképesek a magyar zenekarok, ha képességeik alapján azok lehetnének? Melyek az anyagi és morális okok, melyek a közészerűséget konzerválják, amelyek közepette egy Fesztiválzenekar ilyen földrengéseket gerjeszthet?

Alapvetően nem sok újat fogok mondani. Nem olyasmit, amit ne mondhatnék el az orvosokról, a pedagógusokról, a vaskohászokról vagy a cipőeladókról. Ami *általában* ne rólunk szólna, az országról, az okokról, amelyek miatt ott tartunk, ahol tartunk. A különbség csak annyi, hogy a művészet sajátos terület, ahol a verseny, az eladhatóság, sőt maga a minőség kényes fogalom. Továbbá, hogy a művészt elhivatottsága mégsem teszi teljesen összehasonlíthatóvá mondjuk a cipőkereskedővel. Egy zenész azért játszik, mert... Azazhogy kezdhetjük mindjárt itt.

Nem tartom tanulság nélkül valónak, hogy a szakkifejezés szerint a zenekari zenész nálunk nem játszik, hanem *szolgálatot teljesít*. Egy átlagos tuttista havi kötelező szolgálatainak száma 32-34. A szolgálat időtartama 3-4 óra, amely alatt tizenöt, illetve húsz perc szünet illeti meg, és egy napon legföljebb két darab háromórás szolgálat tartható. Havi óraszámban a teljesítendő szolgálat 102-105 óra, ami nem kevés, ám még nem megerőltető. Csakhogy nincs az a nagyzenekar Magyarországon, amelynek tagjai csupán a kötelező munkából élnének. Az átlagfizetés az utóbbi évek fizetésemelése után is havi 6-7000 forint, ami nemhogy e pálya kívánatos presztízséhez, de a megélhetéshez is kevés, így hát a magyar zenész *haknizik*. Részben a saját zenekarával, szervezeten, ez az úgynevezett *kötelező hakni*, részben maszek alapon: triókban, kvartettekben, kamarazenekarokban, kiségyüttesekben, Pesten, vidéken és külföldön, a nap bármely szakában. Ehhez járulnak olyan elfoglaltságok, mint például tanítás a főiskolán vagy másutt. A szóródás mind elfoglaltságban, mind jövedelemben nagy, már csak azért is, mert a koncertmester vagy a szólamvezetők szolgálati kedvezményt kapnak, igaz viszont, hogy ők szólóznak is, vagy állandó tagjai valamely - gyakran igen neves - kiségyüttesnek. Az átlagos jövedelem így állítólag eléri a havi tizenöt-húszezer forintot, viszont együtt jár a zenészek önkiszákmányolásával, a szinte állandó fáradtsággal és futószalagmunkával.

Minél nagyobb létszámú egy zenekar, természetesen annál kisebb a terhelés, hiszen egy-egy posztra többen jutnak, nem kell mindenkinek mindig játszania. Egyes zenekarokban és szólamokban jól megoszlik a munka; az Opera tizenhat kürtöse közül egy Wagner-darab is legföljebb nyolcat köt le; betegség, hakni esetére még az Erkel színházbeli feladatok mellett is marad beugró. De már a Rádióban, bizonyos fúvósszólamokban ma sincs *ötösítés*, azaz egymást helyettesítő öt zenész. Amúgy is a Rádióé a legkisebb gárda, 96 fővel, s tán legtöbb a teher, bár ez nehezen hasonlítható és viszonylagos. Az operisták két színházat szolgálnak ki; az ÁHZ adja Budapest hangversenyeinek kilencven százalékát; a rádiósok viszont gyakorlatilag mindent csinálnak. Igaz, hogy szóló - kamarazenei, szórakoztató, nép- és tánczenei, operett - és színházi produkciókra, hangjátékokra, televíziós és filmgyári munkára vagy hanglemezfelvételre nem vehetők igénybe *szolgálatban*, de elvégzik valamennyit *külön pénzért*.

- Tizenkét órát gyakran lehúzzunk egy nap - mesélte a Pagodában Fodor Artúr, a Rádiózenekar hakniszervezője épp egy nagy külföldi turnéjuk előtt. - Sokszor éjjel is, mert a tévé csak este fél tíztől kap stúdiót. Agyonstrapált mindenki, de azért sírnak, ha nincs hakni, sőt most is, mert a turné ideje kiesik, és gyenge a napidíj.

A nagyzenekarok tagjai persze rutinos zenészek. Mégis elképzelhetetlen, hogy produkciójukon ne hagyjon nyomot a próbák és a gyakorlás hiánya. Egy új mű, mondjuk egy szimfónia betanulására két-három próbánál több idő nem jut. Lemezfelvételre gyakran ülnek be úgy, hogy egyáltalán nem gyakoroltak össze előtte, s ilyen lemezfelvételből olykor két-három esik egy napra.

- Tudja - meséli egy operista -, nálunk sokan bent tartják a hangszerüket, vagyis otthon, ha akarnák, sem vehetnék elő.

- Aki nem szólózik vagy kamarazenél, az szinte sosem marad már négyszemközt a hangszerével - mondja egy rádiós. - Beszélgetésekben gyakran kiderül, hogy ez sokakat bánt, hogy elégedetlenek magukkal és a többiekkel. A szünetben mégsem maradnak ott szólampróbára, hanem rohannak a büfébe, ha pedig vége, haza - vagy a másik hakniba.

De miért is maradnának? Zenekari zenésznek lenni Magyarországon nyugdíjas állás. Újabban ugyan csak szerződéssel vesznek föl új tagokat, ám a szerződéseket hosszabbítani fogják. Ez egy humánus társadalom. Emberemlékezet óta nem fordult elő, hogy valakit szakmai hiányosságaira hivatkozva elküldjenek, igaz, e hiányosságok ki sem derülnek mindig. A fúvósok még csak hallatszanak külön-külön, de már egy vonós tuttista, mint mondják, *ráül a hullám hátára*, jó esetben észre sem veszik, hogy öt perccel kezdés előtt vette elő a hangszerét. No és ha kiderül?

- Ha mégiscsak kiderül - faggatom egyiküket -, akkor mi van?

- Mi lenne? - rántja meg a vállát. - Vagy védett korban van már az illető, vagy funkcionárius, vagy... Áh! - legyint. - Senki sem vállalja a felelősséget, hogy szóljon neki. A szólamvezető úgy érzi, hogy nincs megfizetve, minek törje magát, közben, kevés kivételtől eltekintve szenved a közepszerűségtől, a lélektelenségtől... Hogy se a jót, se a rosszat nem veszi észre senki.

Eléggé lehetetlen helyszínen beszélgetünk: egy fehér Lada első két ülésén, egy áruház zsúfolt parkolójában. Ő a volánra támaszkodik: fekete fiatalember, finom juhnappa kabátban; szeme ide-oda rebben a dagadt cekkerű háziasszonyok s más déli bevásárlók tarka vonulásán. Nagyzenekari próbája most ért véget a közelben, de nem akarta, hogy *Fesztiválzenekar-ügyben* ott faggassam, a kollégái között. Bár másfél év eltelt a nagy ribillió óta, még mindig nem bocsátottak meg neki - nekik. Árulók ma is, így hát - a sarki presszó dugig teli lévén - jobb, ha itt kuporgunk a fenyő formájú légfrissítőtől illatos Ladában, előreszegezett tekintettel, sejtve csak egymás gesztusait, arcrezdüléseit.

- Mindenki szeretné megmutatni magát - folytatja -, hogy odafigyeljenek rá. Különböztetik az élet, és semmi nem történik. De akinek nem sikerül, és nem kárpótolhatja magát másutt, egy idő után nem akar változást. Félt a megméretéstől, a versenytől, félti a pozícióját, azt mondja: másnak miért sikerüljön? Elvégre egyenlőség van. Miért jusson amannak több idő, nyugalom, emberi hang, figyelem, öröm és persze pénz, mint nekem?

- Nyugalom? Figyelem?

- Hát persze! - üt a kormánykerékre, hogy fölvakant a duda, s odakapják fejüket a háziasszonyok. - Talán ez a legjobb a Fesztiválzenekarban. Az a sok zenész, aki máskor zajong, nem figyel, mint unalmas órákon a diákok, itt csendben, türelemmel vár, míg Iván mondjuk az első hegedűkkel vagy a csellókkal próbál. Pedig kétszer-háromszor annyit próbálunk, mint egyébként, és mégis... Ez nemcsak egy közös hakni, hanem egy közös cél. Alkalom, hogy bizonyíthassunk, mert itt valamennyien fontosak vagyunk végre - a játékunk, a véleményünk, a személyünk.

Hozzá kell tennem: a fekete fiatalember a fehér Ladában alapjában véve szereti anyazenekarát, az ÁHZ-t. Mint ahogy a meginterjúvált további tizenöt-húsz muzsikos között sem találtam olyat, aki munkahelyével *mindenestől* elégedetlen lenne. Mind említeni tud kiugró, nagy koncerteket, sőt akadt, aki bevallotta, csupán a Fesztiválzenekar létezése, a velük való játék ébresztett föl benne addig lappangó, vagy már elhalványult hiányérzetet. Ilyen értelemben a Fesztiválzenekar *csakugyan fölforgató elem* a zenei közéletben. Neuralgikus pont, különleges, egyedi jelenség, amely nem oldja meg, viszont folyton-folyvást fölmutatja a struktúra megoldatlan alapkérdéseit.

Ugyan ki beszélt volna négy-öt éve akár csak arról is, milyen kétségbeejtően régiek, toldozottak-foldozottak a hangszerek? Lerobbant textilgyárak tíz-tizenöt évvel ezelőtti gépparkjához hasonlítható a vezető magyar zenekarok hangszerállománya. A kvalitásos zeneszerszámok jó részét az idők folyamán legális-illegális módon kivitték az országból, újakhoz jutni csak jelentős összegekért, főleg devizáért lehetne, amire az átlagosnál is rohamosabban szegényedő kulturális költségvetés képtelen. Csak tájékozódásképpen: egy jó fuvola ára ma nálunk 250 000 forint, egy kürt 100-300 000, egy első osztályú fagott értéke a félmilliót is eléri.

Ki mondta volna el korábban - ahogyan most zenei intézmények irányítói elmondják -, milyen károkat okoz a mobilitáshiány? Hogy a magyar muzsikos hivatalnok módjára ül a státusán, várván az előléptetést. Hogy egyik zenekarból a másikba átigazolni nagyobb hűtlenségnek minősül, mint idegenlégiósként külföldre szerződni. Hogy világhírű karmester mágusokat, akikre olyan szüksége van minden együttesnek, mint kivérzett betegnek a vérátömlesztésre, pénz híján csak nagy ritkán hívhatnak. Másfelől a magyar dirigensek zömének sincs módja elmélyülten dolgozni a zenekarokkal, mert mind kap ugyan egy-egy falatot belőlük, de épp csak annyit, hogy soha senki nem lakik jól.

Olyan sérelmek bújnak elő egyszeriben, amelyekről azelőtt, egy hallgatolagos közmegegyezés értelmében, mindenki hallgatott. Nem holmi különleges egyezés ez. A magyar vállalatok és intézmények, a szocialista szektor immár törvénné szentesült alkuja alkalmazottaival: megfizetni, a munka optimális feltételeit biztosítani nem vagyunk képesek, cserében viszont nem is várunk töletek a közepesnél nagyobb teljesítményt és odaadást.

Az alku kárvallottja természetesen a fogyasztó. A textil-, cipő- vagy zenefogyasztók - mi, valamennyien. S bár az *általános, művészetek iránti tompultság*, amelyről alapítólevelében Fischer Iván beszélt, itt még korántsem tizedeli annyira a koncerttermek közönségét, mint Nyugat-Európában, lehetetlen nem észrevenni, mennyire előregedett ez a közönség. A sztereotip válasz szerint főképp azért, mert *a fiatalok diszkóba járnak, őket nem érdekli a komoly zene*. Csakhogy ez sem igaz, *már* nem igaz, hisz a lapok egymást túllícitálva cikkeznek a könnyűzene válságáról. A kvázikultúra elsőként tán éppen a zenében fulladt ki. Fiatalok százezreit lehetne ismét megfogni, ha nem Wagnerrel, Stravinskyval, hát Vivaldival, Mozarttal, megújult szellemű és erejű előadásokkal. Bizonyítékért sem kell Amerikáig menni. A fesztiválzenekari koncertek - nem bérletes! - közönségének átlagéletkora, saját becslésem szerint, 30-35 év.

Akárhogy is - gyárakat már be lehet zárni, de zenekar nálunk ma még nem megy, nem mehet tönkre a struktúra mind szemmel láthatóbb válsága miatt. A régi beidegződésekkel jó ideig eljár tengelyén, végtére is a *fogyasztó* kára még nem szembeszökő, dolgozóinak pedig számos előnyt biztosít. Az állami támogatás, a zenei intézmények mai rendszere a perspektívatlanságot *biztonsággal* és egyenlőségnek nevezett *egyenlősdivel* kárpótolja. Olyan vaskövetkezetességgel, mint már kevés helyen. A Rádiózenekarban például máig téeszcsének nevezik a hakni-elosztás szigorúan egyenlő rendszerét, melyben nem a teljesítményt, csupán a *ledolgozott* negyed-órákat pontozzák és díjazják. Egy *téeszcsé* manapság simán tönkremenne ilyen módszerekkel.

Akiben mégis buzog az alkotás vágya, az ambíció, könnyen megtalálja a kiskapukat. A közepes teljesítményű nagyzenekarok egyes tagjai világhírű triókat, vonósnégyeseket, fúvósötösöket alkotnak, szólóznak, tanítanak. Mindez engedélyezett, sőt támogatott. De azt már ugyan ki várhatná el e kompromisszumokkal aládúcolt, megroggyant építmény lakóitól és *háziuraitól*, hogy maguk segítsenek fölépíteni a merőben más alapokon nyugvó konkurens várat? Azért hozzanak áldozatokat, hogy azután ujjal mutogassanak rájuk: ti miért maradtatok le?

„Úgyis állandósulni akarnak majd” - mondták kezdetben gyanakvón a Fesztiválzenekar ellenzői. „Önállósodjanak és állandósuljanak!” - mondják immár felszólító módban. „Tegyétek csak ki magukat a létbizonytalanság keserveinek, mint annak idején a Liszt Ferenc Kamarazenekar; majd elválik, megállnak-e úgy is a lábukon!”

Liszték a nagy példa máig, holott majd húsz éve már, hogy tizenhat frissen végzett muzsikussal úgy döntött: önálló, *maszek* zenekart alapít. Azaz, nem jószántukból döntöttek; botrányok, a kikérések körüli hercehurcák nyomán eszméltek rá, hogy anyazenekaraik veszélyes versenytársat látnak bennük. Minden támogatás híján, saját zsebből vettek egy pinchelyiséget próbaterelemnek a Feketesas utcában, rendbe hozták, majd munka után néztek... Ma ők is a Filharmónia státusos zenekara - diadalútjuk közismert.

Csak hát más dolog tizenhat fiatal pályakezdő merész kalandja a magyar gazdasági fellendülés éveiben, és megint más hatvan-hetven, különböző korú muzsikussal a nyolcvanas évek végén. „Nézze - mondta egyikük-másikuk elgyötörten -, nekem családom van. Nekem biztos egzisztencia kell, nem hősködhetek. De még a nyári szabadságomat sem áldozhatom föl folyton.”

1985 derekára a legkitartóbbak is kezdtek felőrlődni a folyamatos huzakodásban, bizonytalanságban. Fontos emberek fordítottak végleg hátat a kísérletnek, és Fischerék is elkövettek számos hibát. Kisstilű támadásokra olykor maguk is szurkálódással válaszoltak, taktikai ballépéseket követtek el, konokságuk már-már erőszakosságba fordult. Úgy viselkedtek, mint mindenki, aki sarokba szorul, miközben a másik oldalon egyre hisztérikusabbá vált a hangulat.

Történnie kellett valaminek.

PUCCSKÍSÉRLET

- A mi ötletünk volt - mondja 1986 őszén Bors Jenő. A többes szám ezúttal nem annyira az MHV-re általában, mint inkább saját magára és Nádori Péterre vonatkozik, aki szintén itt ül velünk a vezérigazgatói irodában, a magyar kulturális élet Vörösmarty téri üvegekaszárnyájában. A szobákat elválasztó falak oly vékonyak, hogy egy erőteljesebben kiejtett szó is áthallatszik, keresztül-kasul társaloghatna egymással az egész ház: az MHV, a Zeneművészek Szövetsége, a Filharmónia, vagy mondjuk, az első emeleten próbáló ÁHZ. Ám a gyakorlatban mintha megannyi, hermetikusan elzárt kalickába nyitna be az ember, még a belső telefonvonalak is ritkán foglaltak.

- A mi ötletünk volt tavaly nyáron - mondja tehát az MHV legnagyobbik kalickájában Bors -, hogy önállósítjuk a Fesztiválzenekart. Pontosabban, összeolvasztjuk az ÁHZ-val, amelyet leválasztunk a Filharmóniáról, és a kettőből létrehozuk önálló intézményként az új magyar filharmonikusokat. Úgy képzeltük, hogy megkapják az ÁHZ eddigi költségvetési keretét, plusz harminc ember foglalkoztatásához szükséges pénzt, amelyet mi adtunk volna öt éven át, a Fesztiválzenekar máshonnan átszerződött tagjai számára. Így létrejöhet egy felduzzasztott létszámú együttes, amely két, rugalmasan változó részre oszlik. Egy közel hetven tagú kiemelt zenekarra, az adott produkciókhoz legalkalmasabb, legjobb formában lévő zenészekből, és a további ötven muzsikusra, kevésbé igényes feladatokhoz. Öt év alatt a nyugdíjazások, lemor-

zsolódások természetes üteme normálisra apasztotta volna a létszámot, vagyis, bár kerülő úton, de megszületett volna a magyar minőségi zenekar.

- Elbocsátásokról szó sem esett?

- Ugyan - mosolyog rám Bors -, csak nem képzeled, hogy épp mi kezdünk el munkanélkülieket termelni?! Az ÁHZ tagjainak automatikusan följánlottuk volna az állást, bár kétségtelen, hogy a tíz-húsz leggyengébb ember szinte sosem ült volna dobogóra. De az alapfizetésüket megkapják, amíg csak nem szégyellik...

- Legföljebb hagniznak - vetem közbe, ám Nádori a fejét rázza:

- Tilos a hagnizni! Értse meg, valóban új alapokra szerettük volna helyezni az egészet. Többek között, az alapfizetésen túl, olyan kiemelt honoráriumokat fizetni produkciónként, ami, akárcsak a legtöbb országban, szükségtelenné teszi a mellékjövédelmet.

- És ha nincs elég munkája a zenekarnak? Elvégre, ha függetlenek a Filharmóniától...

- Bőven lett volna munka - szögezi le Bors. - Nyilván nem annyi, mint amikor a Filharmónia tervszámait teljesítették, és bebérelteték őket az egész évadra, de hát épp az volt az egyik cél, hogy kevesebb föllépéssel, több próbával, magasabb színvonalon dolgozzanak. Erre lett volna biztosíték szerintünk Fischer Iván személye is. Az új vezető karnagyé, aki ugyan már csak koránál, érettségénél fogva sem hasonlítható az időközben elhunyt Ferencsik Jánoshoz, de éppen a Fesztiválzenekarral bizonyította, hogy nemcsak karmesteri, hanem zenekarépítő képességei is kimagaslóak. Mindebben egyébként egyetértettek velünk a párt, a minisztérium illetékesei is. Már csak egy új, jó nevet kellett volna találni, hogy külföldön fölfigyeljenek ránk - amikor elbukott a terv.

- Min bukott el?

Bors Nádorira néz, adná meg a választ, ám Nádori csak mosolyog talányosan, *Te vagy a főnök!*, üzeni a tekintete Borsnak, úgyhogy végül ő szólal meg:

- Félek, nem fogja elhinni, de mi sem tudjuk pontosan. A miniszteri aláírás előtt egy órával valaki meghátrált, és kitalálta: ehhez a döntéshez a különféle társadalmi, politikai szervezetek, az ÁHZ szakszervezeti bizottsága, pártalapszervezete, a kerületi pártbizottság és még ki tudja, ki mindenki egyetértése szükséges.

- Csakhogy az ÁHZ éppen Amerikában turnézott - folytatja mégis Nádori. - Mire hazajöttek, keresztül-kasul járták már őket a rémhírek elbocsátásokról, a zenekar megszüntetéséről. Közben a Zeneművészek Szövetségét is mozgósították az ellenzők, hetek alatt kialakult egy elvtelen dacszövetség, egy ösztönös tiltakozás a teljesítményorientáltság ellen...

- Kocsis és Fischer ellen is - mondja Bors -, akiket a szakmában sokan nem szeretnek. Az MHV ellen, mert minőséget merészel követelni, mert nem ad *mindenkinek* azonos lehetőségeket. Holott napnál világosabb, hogy a lehetőségek egyre szűkösebbek, és nem miattunk. És egyszerre visszaütött Fischerék minden hibája is, például, hogy nem játszottak soha kortárs magyar műveket. Azok a zeneszerzők, akik eddig csak haragudtak rájuk emiatt, most komolyan megijedtek, elvégre egy független és *piacra* dolgozó együttes műsorát más szempontok fogják alakítani, mint az ÁHZ-ét.

- Végül is mi történt?

- 1986 januárjában összeült a Zeneművészek Szövetségének elnöksége, és megszavazta, hogy Magyarországnak nincs szüksége kiemelt szimfonikus zenekarra. Az erőket inkább a meglévők javíttatására kell összpontosítani.

- Mit szolt ehhez a part, a minisztérium?

- Meghajtották fejüket a szakma akarata előtt. Az ÁHZ akarata előtt is, mert időközben ott is leszavazták Fischert, az átalakulást, és hitet tettek az újonnan kinevezett karnagy, Kobajasi Kenicsiro mellett.

- A fesztiválzenekari tagok is?

- Úgy tudom, az ÁHZ újonnan választott zenekari bizottságában nem volt már fesztiválzenekari tag. De ha lett volna is... Értse meg, elbizonytalanított, megfélemlített emberekről van szó, akik közül sokan éppúgy aláírták az önállósulást kérő beadványt, mint később a tiltakozást. Véleményt nyilvánítani csak a legtekintélyesebbek mernek, de mi ez a többséggel szemben, akik között természetesen az állását féltő, húsz-harminc leggyengébb zenész a hangadó.

- A puccs tehát nem sikerült.

- Nem, mert nem tudtuk végigvinni. Gyors, felülről jövő államigazgatási intézkedés helyett átcsúsztunk a legrosszabbfajta üzemi áldemokráciába. Senki nem vállalta a felelősséget, talán azért sem, mert túl friss volt még a Magyar Állami Énekkar váratlan létrehozásának emléke. Vagyis az azt követő lázadozásé, amiért nem kérdezték meg róla a társadalmi szerveket.

Hát most megkérdezték.

Egy emelettel lejjebb, a Zeneművészek Szövetsége főtítkárának, Láng Istvánnak a szobájában olvasom:

Az ÁHZ Zenekari Bizottságának állásfoglalása (1985. december 15.)

...Annyit leszögezhetünk, hogy a Munka Vörös Zászlórendjével kitüntetett ÁHZ több évtizedes múltjával, egész eddigi művészi tevékenységével nem adott alapot arra, hogy (a gyakran méltatlan körülmények ellenére is elért) kimagasló eredményeit egyesek megkérdőjelezzék, múltjába és jövőjébe durván beleavatkozzanak.

Inhoff Ede
SZB elnök

Antal Mátyás
főbizalmi

Bartha Zsolt
művészeti titkár

Vagy: Lendvay Kamilló zeneszerző levele az elnökségnek.

...Az exkluzív zenekar létrejöttével veszélyeztetve látom a budapesti hangversenyéletet, a Rádió- és Operazenekar művészi létét, a kortárs magyar zene pozícióját, tehát a magyar zenei életet.

...Mivel az exkluzív zenekar részben üzleti vállalkozás, működésével a kortárs magyar zene még rosszabb helyzetbe kerül. A tervbe vett évi húsz koncert korlátozza a lehetőségeket, az évi tíz lemezen is nyilván üzleti szempontok érvényesülnek, s nem vállalják magukra misszióként a kortárs magyar zene népszerűsítését...

Üzlet és misszió. Ide is elérkeztünk tehát. A nyolcvanas évek reformtörekvéseinek neuralgikus pontjához a kulturális életben. Hisz javában dül már a filmgyári háború, sőt, ez időre a filmrendezők, ha tépázottan, felemásan is, de megnyerték ütközetüket a pénztárkönyveket lobogtató menedzser vezetők ellen. Vitájuk külön tanulmányt érdemel, ezúttal címszavakban sem ereszkedem belé. Ám a jelenség lényege mégiscsak ugyanott keresendő, mint a könyvkiadást sokkoló, nagy bevételű magán- s egyéb periférikus kiadványoké, mint a képcsarnoki kereskedelem mellett mind diadalmasabban előnyomuló képzőművészeti vállalkozásoké, melyeknek

színvonalát már elvben sem garantálja senki, csupán azt, hogy hasznot hoznak, remélhetőleg minél többet.

Az Áru-e a kultúra? klasszikus kérdése nem elvi kérdés többé, sőt - nem is kérdés. Ahogy az állami mecénatúra köre, ereje csökken, úgy erősödik a kulturális *piacé*, a könyvet, képet, filmet, zenét vásároló nagyközönségé. Korábban lejáratott fogalmak, mint közönségfilm, bestseller, egyszeriben szalonképes, sőt elérendő céllá válnak, de mint minden hitújításkor, most is túlzásba csap az új *vallás*: évtizedek óta annyi giccs, fércmű, az igénytelenségre apelláló kulturális szemét nem lepte el az országot, mint éppen most. A *reform* e téren könnyedén összemosható a csak üzletre kacsingató silánysággal, s akadnak épp elegenden, akik össze is akarják mosni. Az új jelenségek ellenzői közt nehezen választhatók szét az értékek védelmezői és azok, akik éppenséggel a megméretéstől félnek.

Üzlet vagy misszió? E végletek meg a közbül kavargó összevisszaság bármely más területen alaposan összezavarná a képet. Ám e zenei modell ebből a szempontból is vonzóan áttekinthető. Mi sem természetesebb, mint hogy Fischerék *üzletet* akarnak. Eredeti elképzelésük szerint, fenntartó szerv híján, a zenekar abból él, hogy produkcióit megveszik, illetve szubvencionálják őket - ha érdemes. Anyagi bizonytalanságukat, mint művészi hajtóerőt, tudatosan is fönnt akarják tartani. Másfelől ugyan elképzelhető-e, hogy éppen ezek az emberek adják el egy tál lencséért a magyar zene jövőjét?

- Ön hogyan látja? - kérdem Láng Istvánt. - Végére is a vezetése alatt álló testület döntött úgy, hogy a zenei életnek inkább kárára, mintsem javára vált volna a megbuktatott terv.

- Ugyan! - legyint a főtitkár, egyébként maga is jeles zeneszerző, s egy fáradt mozdulattal simítja hátra művésziesen hosszúra növesztett, hófehér haját. - Nehogy azt higgye, hogy ebben a történetben elvek vagy akár csak a valós tények játszották a főszerepet. Tudja, mi volt a lényeg? Az információk hiánya és a döntésképtelenség. Nem állítom persze, hogy az elnökség másként dönt, ha pontosan tudja, miről van szó, de tény, hogy míg az ellenzők beadványokkal ostromoltak minket, addig hónapokon át nem tudtuk elérni, hogy a megalakítandó, új intézményről pontos, szakszerű, írásos anyagot kapjunk. Hiába nevezett ki a miniszter e célra külön bizottságot. A valódi megbeszélések maszek-félmaszek baráti körökben folytak titkosan, melyekből csak felemás hírek szivárogtak elő, miközben elmúlt a döntő pillanat... Áh! - rázza meg fehér üstökét. - Miért teszünk úgy, mintha nem tudnánk: paternalisztikus rendszerben élünk. A demokráciával visszaélni egyelőre jóval többen tudnak, mint élni vele, és ha ezzel nem nézünk szembe, ha bizonyos kérdésekben nem merünk felülről, hatalmi szóval dönteni...

- Ön tehát arra várt, hogy felülről leszóljanak...

- Hogy határozatot hozzanak. A pártközpont. A minisztérium. Mindkét szervezet foglalkozott az ügygel, messzemenően támogatta, aztán valahogy mégsem... Pedig hát az ÁHZ, a Filharmónia megalakítása is minisztertanácsi döntés volt 1952-ben.

- És most ismét a hatalom dolga lett volna, hogy föllépjen a saját maga kreálta intézményrendszerrel szemben?

- Miért? - néz rám Láng. - Tud itt valaki jobb megoldást?

Mravik László osztályvezető a pártközpontban széttárja a karját. Petur György osztályvezető a Művelődési Minisztériumban széttárja a karját. A hatalom 1986-ban széttárja a karját?

- Gyakrabban, mint gondolná - mondja a fiatal, göndör hajú Mravik -, különösen kulturális ügyekben. Aligha van ma Magyarországon ennél zártabb, érintetlenebb terület, sokáig magam is azt hittem, hogy csak felülről lehet lerobbantani a rárakódott ókonzervatív, vastag réteget.

- És ma?

- Kezdem azt hinni, hogy úgy sem lehet. A valóság elmozdult a struktúrák alól, de a struktúrákban emberek ülnek. Felzaklatott, a végsőikig kihegyezett emberek - ki-ki a maga igazságával.

Mravik László pedig, aki akkoriban még a zenei osztályt vezette, sokat tett kezdetben a Fesztiválzenekarért, színre lépésükben komoly szerepe volt. Később, ahogy a frontok kuszálódtak, mindinkább elkedvetlenedett, a koncerteken is ritkábban lehetett látni. Nem úgy Petur Györgyöt, a minisztérium zenei osztályvezetőjét, aki személyes érzelmeivel mindvégig kitartott, ám úgy látszik, sem ez, sem az általa képviselt központi erő nem volt elegendő ahhoz, hogy érdemben segítsen.

- Erő?! - mondja lekottázhatatlan hangsúllyal, s ha lehet, még jobban belebújik nagy, öblös, minisztériumi fotelja ölébe. Középkorú, kopaszodó, gyűrött arcú ember. - Miféle erő? Elvi támogatás - az igen, azt mindenki megadja. De ki merne ilyen ügyekben ma diktálni, anélkül hogy fejére olvasnák az ötvenes évek önkényeskedéseit? Ha a személyes összeköttetésemmel nem tudok elintézni valamit, hát azt, már elnézést a szóért, megette a fene, és nemcsak én vagyok így. Szóba jöhet ezen kívül a csillagok kedvező állása, mint legutóbb a Magyar Állami Énekkar létrehozása esetében, de ez ritka tünemény. Gúzsba vagyok kötve, és csak figyelem tehetetlenül ezt a tankönyvbe illő folyamatot: hogyan lehet egy jó vállalkozást megfúrni. Hogyan érvényesül a kontraszelekció, a demagógia, az egyre kegyetlenebb eszközökkel dolgozó kenyéririgység. Mit mondjak? A Fesztiválzenekar kezdeti energiájának vége. Már az ÁHZ átalakítási terve is kompromisszum volt. Most pedig, hogy ez sem sikerült... Talán, ha pénzt tudnak szerezni, tovább élhetnek. Mi pedig jobb híján örülhetünk a helyreállt *nyugalomnak*, a politikailag oly kívánatos stabilitásnak. Csak hát azt hiszem, egy rendszer igazi ereje abban mutatkozik meg, ha mer és tud is változtatni.

PATTHELYZET

1986 nyarának végén a Múzeum kávéház tükrös fala mellett, a leghosszabb asztalnál hét zenész gyűri magába az ételt nagy sietve. Lemezfelvételről jöttek és lemezfelvételre mennek: ÁHZ-hakni mind a kettő; a székek lábánál fura formájú fagott-, kürt-, fuvola-, oboa- és ismerősen gömbölyödő hegedűtokok. A húslevesek meg a borjúbécsik közt jut idő pár szóra: mi újság, kérdem, hogy érzik magukat?

Fesztiválzenekari zenészek mind a heten, még hozzá a legkiválóbbak közül. Ha valakik, hát ők a legnagyobb égzengések idején is merték hallatni a hangjukat, most mégis csendesek, már-már egykedvűek, ami korántsem jelent rosszkedvet. Sőt. Igaz, az év elején még egyszer neki-huzakodtak, hogy a kulturális kormányzat támogatásával önállósítsák a Fesztiválzenekart, de ekkor már maguk sem bíztak a sikerben, és fél szemmel másfelé tekingettek. Megérkezett az ÁHZ élére Kobajasi Kenicsiro.

Meg kell hagyni, hatásos belépőt rendezett. Azzal kezdte, hogy új koncerttermet kell építeni és jobb hangszereket beszerezni, ami az ő japán kapcsolataival korántsem elérhetetlen. Továbbá, hogy lépéseket tesz egy ötvenszázalékos fizetésemelés ügyében...

- Ugyan - legyint az ifjú fuvolás lány -, abból úgysem lesz semmi! Nem is ez a lényeg, hanem hogy azonnal észrevette a problémákat, és tud bánni az emberekkel. Mosolyog, és azt mondja: ez egy csodálatos zenekar, ha valami nem tökéletes, az biztosan rajtam múlik...

Nevetnek. Aztán derűs-kiábrándultan elmesélik, hogy az ÁHZ természetesen a legkevésbé sem csodálatos zenekar, s a dolgok mai állása szerint nem is lesz az. Nem mintha Kobajasi nem volna jó karmester. Ám a bajok gyökerét a mosolya aligha irthatja ki, ahhoz többet érne egy

korbácsos ember, vagy egy olyan megszállott, mint mondjuk Fischer Iván. Csakhogy Fischer most jó időre elvágta magát a magyar zenekarok előtt, fekete bárány ő, akiről beszélni sem illik.

Ezenközben nem halt meg persze a Fesztiválzenekar sem. Most nyáron is koncerteztek Veszprémben, aztán kétszer a Vígszínházban, majd azon nyomban Luzernbe utaztak, az ottani nagy tekintélyű, patinás fesztiválra, ahol telt házas közönség kiabálta őket vissza, ráadást adni. Az ilyesmi ébren tartja az ember hitét, még ha elmúlt is a nagy pillanat, az állandóság ígérete, ami nélkül, akárhogy nézzük is, nincs további színvonal-emelkedés.

- Így viszont legalább megmarad a frissességünk - vélekedik az oboás, s megerősítést kérően körbenéz, ám a fejek már mind a borjúbécsik fölé hajolnak. - Akárhogy is - szögezi le végül -, az állandósulás sok kockázattal járt volna, és nekünk elégünk van a kockázatokból. Ki tudja, meddig kap támogatást egy nem állami intézmény?

Hogyan is mondta Petur György? „Ha pénzt tudnak szerezni, tovább élhetnek.” De vajon honnan kerít magának támogatókat egy művészeti egyesület, amely kívül rekedt immár az államilag támogatott, intézményes kultúra falain? Művészeket finanszírozni - nálunk mind- eddig vezérigazgatók, téveszelnökök hobbija volt csak, mókás kuriózum, amelyet álmélkodó, színes hírben talál föl olykor a tévéhíradó. Ám ezúttal valami egészen másra volna szükség. Valami olyasmire, amiről Fischer már jó három éve, még a megalakulás előtt nyilatkozott, de hát ki figyelte akkor oda.

„A London Symphony Orchestrával való együttműködésem alatt ismerkedtem meg a *sponsorship* előnyeivel, vagyis azzal a koncepcióval, hogy a művészeteket részben olyan pénzintézetek, nagyobb ipari vagy kereskedelmi cégek támogatják, amelyek ezt önmaguk számára is előnyösnek, kifizetődőnek tartják. Én is voltam velük Shell-turnén, sőt, úgy tudom, ugyanők jártak Claudio Abbadóval Budapesten, a Rank Xerox cég szervezésében. Ugyanígy ismerkedtem meg különböző bankok menedzsereivel, akik szerint a műpártolás nemcsak az adóleírás miatt kifizetődő, hanem elsősorban kapcsolataik fenntartása és ápolása miatt. A hangversenyeket tartják a legalkalmasabbnak arra, hogy oldott, laza keretek között új partnerekkel, befolyásos helyi vezetőkkel ismerkedjenek meg, és a kultúra támogatásával jó *image*-ukat is fenntartsák... Mi is célszerűnek látnánk felkutatni azokat a magyar pénzintézeteket, vállalatokat, akik együttműködésünket előnyösnek ítélik...”

Fischer és az ő londoni elképzelései! - mondták akkoriban gúnyosan. Még hogy *adóleírás!* Még hogy jó *image!* A mi hiánygazdálkodásunk közepette!

Ám a valóság megint csak elmozdult a régi elképzelések alól. Annyira éppenséggel nem, hogy bárki is adólevonásban reménykedhetne, de a gazdasági reform szellői, melyek más, nyitottabb tájakat hamarabb bejártak, a Fesztiválzenekar vitorláit is megmozgatták némiképp. Egyes cégek maguk is úgy gondolták, hogy hírüket-nevüket nem ártana egy tekintélyes művészi vállalkozás lobogójára tűzni, s például az Interag Rt. vagy a MALÉV máig szponzorálja a Fesztiválzenekart. Abból ugyan egyik cég sem él meg, hogy teszem föl, a MALÉV évi tíz ingyenjeggyel hozzájárul a külföldön élő tagok hazautaztatásához, cserében pedig a zenekar föltünteteti a MALÉV emblémáját minden nyomtatott kiadványán. A szocialista vállalatok régi típusú kulturális *jótékonykodásához* képest ez mégis alapvetően más. *Adakozás helyett kölcsönös érdekszövetség.*

A hazai szponzor-tevékenység első csiráit pedig hamarosan újabb, fejlettebb forma követi. Ehhez egy másik reformjelenség: az újonnan alakult kisebb-nagyobb bankok adják az alapot. Színre lép az Interinvest nevű pénzintézmény, élén Iványi György igazgatóval, és szerződést ajánl a zenekarnak.

Iványi az új típusú, fiatal menedzsernemzedék jellegzetes képviselője. Valójában a negyvenes éveiben jár, de harmincat is alig mutat; karcsú, elegáns, udvarias, akár egy angol főrend, és keményen célratörő, mint egy amerikai tőzsdeügynök. Akárhányszor elképesztett már e fiatal emberek váratlan felbukkanása a magyar gazdasági élet porondján. Mintha nem is ugyanaz a közeg nevelte volna ki őket, mely nap nap után annyi restséggel, nehézkességgel, érdektelenséggel szegi kedvét minden gondolatnak; egyszer csak előugrottak teljes fegyverzetben, öntudatosan, energikusan, jól képzetten, s nem látszanak tudomásul venni sem régi hittételeket, sem új sirámokat.

- Az a lényeg - magyarázza szökén, okosan, jólfésülten -, hogy a mecenatúra kora lejárt. Azaz, saját pénzből mindenki úgy adakozik, ahogy akar, de egy vezető, aki a köz vagyont kezel, nem hódolhat úri szeszélyeinek. Én csak olyan céget támogathatok, és ez a szponzorálás lényege, amellyel összetartozni erkölcsileg is, anyagilag is kifizetődő, aki remélhetőleg visz majd magával, viszi a nevemet, jó híremet, szóval, aki a maga műfajában sztár, vagy a teljesítménye alapján az lehet. A mecénás megengedheti magának, hogy szépreményű kezdőket finanszírozzon, sőt, népszerűtlen, ám értékes, hasznos művészeket. A mecénás saját ízlését követheti, vagy, mondjuk az állam esetében, kultúrpolitikai céljait. De nekem a teljesítményt kell néznom, a hatékonyságot, azt, hogy a közönség mit szeret. Ugyanakkor ez sosem jelentheti a bővli propagálását, mert a bővli jó hírnév helyett legföljebb pénzt hoz, de azt sem hosszú távon.

Iványi György, a magánember szereti a komoly zenét, s fölöttébb kedveli a Fesztiválzenekar hangversenyeit. E körülménynek mindazonáltal semmi köze ahhoz, hogy Iványi György bankigazgató úgy véli: a Fesztiválzenekarral *jó lóra* tesz. Már csak azért is, mert a bankigazgató szerint Mozart vagy Schubert az új *sansz*, a várható divat, mely ebben az erős zajhátterhez szokott világban fölpezsdítheti a könnyűzenébe fásult füleket. Mintának ezúttal is ott az Egyesült Államok. A sztárkultusz, a milliós gázsik arrafelé immár kedvenc operákat, balettkarokat, szimfonikus zenekarokat termelnek ki a nagyérdeműnek, és állítólag sikk lett komolyzene-hallgatónak lenni. Igaz, a reklámgépezet nem épp a nehezen emészthető moderneket vette elsőként célba. De hát éppenséggel Bach vagy Händel sem szégyellni való szerzők, sőt, a sznobéria kihasználása sem megengedhetetlen üzleti fogás. Nálunk mindezt hozzá kell igazítani a kelet-közép-európai méretekhez és ízléshez, a recept azonban használható: minőség és értékesíthetőség jó kompromisszuma.

Iványi belelendül: - Lássuk, mondtam Fischeréknek, mennyiből gazdálkodtok egy évben! Mennyi a közvetlen bevétel, és mennyiből éltek meg? Az utóbbi összeg biztosan magasabb, annál is inkább, mert a megélhetésükbe ezentúl kötelező reklámkiadásokat is bele kell kalkulálni, különben semmire sem jutunk. No mármost, mi folyósítjuk a kettő közötti különbséget, cserében részesedést kérünk a jövedelmükből. Föltéve persze, hogy meghaladja a minimálisan szükséges szintet, de hát meg fogja haladni, hiszen stabilizálódnak, sőt megpróbáljuk rávenni őket, hogy vállalatná szerveződjenek. Saját vagyonú szervezetté, mert tudja, nehéz olyasvalakit finanszírozni, akinek semmije sincs. Inkább egy kicsivel többet fizetünk, hogy legalább egymillió forintos forgótókat gyűjtsenek, amivel azután átvészselhetik a holt időket, saját hangszerüket vehetnek. Végül is egy társulást szeretnénk szervezni: hetven százaléka a zenészek tulajdonában van, harminc olyan vállalkozókéban, akiknek érdeke a zenekar jó működtetése, hisz ettől függ, megtérül-e a befektetésük, ez pedig már olyan szimbiózis, amely kockázatok, átmeneti jövedelemkiesést is el tud viselni...

És mondja tovább, lelkes-szakszerűen, miképp kell ma zenekart működtetni, bár ő nemcsak egy zenekart, de a zene más műfajú tehetségeit is szeretné bankja *istállójában* tudni. Szavai-ban van valami viszolyogtatóan üzleties és valami felszabadítóan, józanul világos, legalábbis,

ha arra a legutóbbi zenekar-alapításra gondol az ember, 1952-ben, amikor mindez még „*a párt és az állam által megszabott kultúrpolitikai elvek alapján*” történt, „*szocialista irányban*”, amely irány ugyan elvben mit sem változott, csak éppen eltelt majd huszonöt év, s mára már a szavak sem ugyanazt jelentik.

Patthelyzet. Most, hogy e sorokat írom, a szerződést nem kötötték meg, nem alakult meg a társulás, melyben, a tervek szerint, a bankon kívül az MHV, az OIH, sőt a Filharmónia is részt venne. A Fesztiválzenekar helyzete, akárcsak a mögötte meghúzódó egész tartományé, bizonytalan. Rátki András, a Filharmónia új igazgatója ötvenöt százalékra becsüli fennmaradásuk esélyét, ami, ha meggondoljuk, nem rossz arány, különösen, hogy épp ebből a szájból hangzik el. Az esélyben szerepet játszik az ő személye éppúgy, mint az Opera és a Rádiózenekar új vezetőié, akiket mind az elmúlt egy év leforgása alatt neveztek ki, s akik közül Rátki legalábbis jóval több tárgyalási hajlandóságot mutat elődjénél.

- A személyiség! - mondja Iványi. - A személyiség a gazdaságban éppúgy, mint a művészetben, mindennél fontosabb. A tőkeberuházás mindig emberhez kötődik, a belé fektetett bizalomhoz. Nekem most Fischer Iván személye az első számú kockázat és biztosíték. Kockázat, mert ha ő nincs, valószínűleg szétmegy az együttes, és biztosíték, mert úgy látom, nem az a fajta, aki feladja. Végtére is éldegélhetne szépen, nyugalomban, itthon vagy külföldön bármely második vonalbeli zenekarral, és nem kellene önmaga menedzsereként küszködni, még ha véletlenül van is tehetsége hozzá.

Miért küszködik hát Fischer Iván? Mitől annyira elszánt és szívós, mi tartja benne a lelket most is, ennyi év után?

A szeme, a naiv, álmodozó, Miskin hercegi szeme olyan, akár három évvel ezelőtt abban a kis vidéki házban, de a hangja mintha változott volna. Szárazabb, keményebb, határozottabb.

- Nincs más választásom. A karmesteri pulpituson nekem fizikai fájdalmat okoz, ha a velem muzsikálók nem a tudásuk maximumát nyújtják. Úgy érzem, hogy a zeneszerző szándéka, a zenemű hőfoka csak úgy jut el a közönséghez, ha az előadók is megközelítik ezt a hőfokot. Különbösen sem az a karmestertípus vagyok, aki a teljesítményét függetleníteni tudja a zenekarétól, aki egy hangverseny felszines *földobásával* érhet el sikereket. Én egy társulattal összefonódva, az évekig csiszolt munkának látom csak értelmét. Néha ugyan elkeseredem. Kilátástalanságot érzek, mert bár szinte mindenki reformokat akar, megdönthetetlennek látszik az intézmények merev szabályrendszere. Aztán történik valami, és föllelkesít, hogy ha a kezdeményezések valahol mégis teret kapnak, milyen óriási energiák szabadulnak fel. Hát így valahogy. Erős hajtóerő végezetül, hogy néma támogatók tömegét érzem a hátam mögött, akiknek fájdalmas volna csalódást okozni.

December van ismét. A néma támogatók tömegei jegyért állnak sorba a hó nélkül didergő Budapesten: a Fesztiválzenekar 1986-ban is meghirdette karácsonyi koncertjét. Lisztet fognak játszani, Bartókot, Schubertet és Wagnert, a Zeneakadémia újra színültig telik lelkes, kíváncsi, értetlen arcokkal, akiknek egy részét tán nem is csak a zene hozta ide, hanem a kérdés: mi lesz? *Mi lesz velük - velünk?* A parányi példázattal, amelyből tán kiolvasható valami jóslat másfajta ügyeinkről. Mi lesz a magyar reform virgonc élőhalottjával, a magyar zenészekkel, zenekarokkal, a hősökkel, zsenikkel, de főképp a tutttal? Lesz-e mivel játszani, lesz-e kinek, és vajon a szolgálat lesz-e több, vagy az öröme? Liszt, Bartók, Schubert és Wagner dallamai hűvös idegenséggel szárnyalnak majd e kérdések felett. A mi fülünk próbálja csak kiszűrni, hogy amit hallunk, *induló-e vagy requiem.*

1986

KÉT ÉVVEL KÉSŐBB

Azóta kiderült: inkább induló, mint requiem, legalábbis, ami a Fesztiválzenekart illeti. Léteznek, sőt, sikert sikerre halmoznak itthon és külföldön. Beépültek. Az maradt csak el éppen, ami ennél is több lett volna, s ami az indulásuk idején kavart viharban oly ígéretesnek tetszett: a megkövült magyar komoly zenei közélet *fölforgatása*. Történetünk a továbbiakban is olyan tehát, mint az egész reformfolyamat - egyelőre. Mint például a könyvkiadás reformja. Íródhatott volna szociográfia erről is, benne példaként akár ez a könyv, melynek hosszú éveket kellett várnia a megjelenésre. Dokumentumai mára félmúlttá lettek, kevesebb izgalommal, de talán több tanulsággal.

Bogár László: Egy régió tündöklése és bukása

1. BEVEZETŐ - HELYETT

Hazánk egyetlen megyéje, mely három térség nevét is őrzi: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Pedig igazából nem is három, hanem inkább hat „jogelődje” van a történelmi vármegyék közt, hiszen Gömör, Kishont és Torna vármegyék egy-egy csücske is itt maradt a Trianon utáni törmelékből.

A név az utóbbi évtizedek során az ország lakóiból igen ellentétes képzeteket kelthetett. Miskolc, Ózd, Diósgyőr: gyárak, kohók, kémények, füst, korom, piszok - az első ipari forradalom egész kelléktára megjelenhetett honfitársaim lelki szemei előtt. *Fejlett ipari megye* - hangzott a sztereotípiá. És közben kevesen tudták, hogy az ország legnagyobb összefüggő társadalmilag-gazdaságilag elmaradott, depressziós térsége is itt található.

Már megint Borsod megye! - irigykedtek más megyék vezetői és ipari *kapitányai*, amikor a 60-as és 70-es években központi döntésű óriásberuházások egész sora került ide. És közben kevesen tudták, hogy hiába imponálóan magas a részesedés a kormányzati erőforrásokból, ha közben a megye lakosságának életszínvonalát jelző szinte valamennyi fontos mutató terén megindult a fokozatos lecsúszás a megyék rangsorában. Míg 1950 körül a 8-9. helyen állt a megye, ma már a stabil 17. (Stabil, mert az öt követő Békés és Szabolcs-Szatmár a két örök sereghajtó, s mögéjük még senki nem került.)

Az utóbbi évek során mind kevésbé rejthetők a válság jelei: a kohászat, a bányászat, a mezőgazdaság aggasztó helyzete, a nagyarányú elvándorlás, a városok leromlása, a környezetpusztulás, a népességerózió. E jelenségekben alighanem az áldozatok, halasztások és mulasztások összefüggő rendszere tükröződik, amelyek a térség és valójában az egész ország modernizációs stratégiáját jellemezték.

A hatalmas gyárak, új városok csupán a mérleg egyik serpenyőjét jelentik. A másodikban olyan tények, összefüggések ma még nehezen feltárható (többnyire pontosan nem is mérhető) gubanca található, amelynek felderítése nélkül nehezen képzelhető el jelen helyzetünk jobbra fordulása.

A továbbiakban e sajátos *deficit modernizáció* okait kutatom. Megkísérlem felvázolni, mi mindent kellene tüzetesebben szemügyre venni, hogy jobban megérthessük a lepusztuló világot magunk körül. Borsod-Abaúj-Zemplén megye *tündöklése és bukása* nem minden tanulság nélkül való. E térség nagy valószínűséggel prototípusa egy, a központi újraelosztás által agyondédelgetett kedvenc *veszélyeztetett gyerekké* válása történetének. Sorsán keresztül (amelyet néhány jellegzetes mozzanat felvillantásával próbálok bemutatni) végiggondolható az a sajátos társadalomszerveződési modell, amely hazánkban a 40-es évek második felében jött létre, és az 50-es évek második felében kényszerből, majd a 60-as évek második felében *önszántából* módosulva, a 70-es évek második felére elvesztette fejlődő-, a 80-as évek második felére pedig hovatovább működőképességét is.

Az írás nem tudományos igénnyel készült, inkább talán azért, hogy ösztönzést adjon nagyobb lélegzetű, alaposabb munkák megírásához.

2. MEGYETÖRTÉNET CÍMSZAVAKBAN

A térség, amelyet ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyének neveznek, a történelem során egymástól társadalmi-gazdasági és természetföldrajzi értelemben is elkülönülő területeket összefoglaló régió. Kapcsolatuk azon alapult, hogy a tájon már a középkorban is fontos kereskedelmi útvonalak haladtak keresztül, amelyek Lengyelországgal és az orosz fejedelemségekkel biztosították az összeköttetést. A legjelentősebb út Kassát érintve Vizsolyon, Forrón és Szikszón keresztül futott délnek, míg egy másik a Bodrognál elérve Sátoraljaújhelyt, a Hegyalján vezetett nyugat-délnyugati irányba. A két kereskedelmi útvonal Miskolc alatt találkozott, és Kövesd irányában vezetett Buda felé.

A kereskedelmi útvonalak nemcsak távoli országok termékeinek közvetítését, hanem bányák, vashámorok és a helyi iparosok termékeinek továbbítását is szolgálták. Igaz, a városfejlődés csúcspontjára egyedül Kassa jutott el, amely szabad királyi város lett, de mellette már ekkor feltűnik egy számos kiváltságot szerző Miskolc nevű mezőváros.

A mohácsi csatavesztést követően rövid időre ez a térség az országos politikai hatalom súlypontja. A Ferdinánd és Szapolyai János közötti trónviszályban a környező vármegyék az utóbbi mellett sorakoztak fel. Ez idő tájt kezdődött el az a folyamat, amely a későbbiek során ütközőterületté, s egészen a XIX. század végéig a Habsburg-ellenesség hagyományos területévé tette ezt a tájat.

Mivel a Rákóczi család birtokainak jelentős része itt terült el, természetes, hogy a szabadságharc egész időszaka alatt ez a vidék volt a felkelés társadalmi-gazdasági bázisa. Nem csoda hát, ha a korabeli adatok szerint a lakosság lélekszáma a XVIII. század első negyedében alig érte el a háromszáz évvel azelőtti színvonalat.

A kapitalizálódás évtizedei a már említett két városodási tengely mellé egy harmadikat is illesztettek. Viharos gyorsasággal fejlődik ki a szénbányászatra és vasgyártásra épülő iparosodási tengely a Sajó völgyében, Ózd, Borsodnádásd és Diósgyőr központokkal. Mivel Miskolc a három urbanizációs irány metszéspontjában fekszik, nagyvárossá válása erre az időszakra tehető, népessége 1850 és 1910 között megduplázódik és 51 ezerre nő, jelentősen meghaladva már Kassa 44 ezer fős népességét is. A mennyiségi növekedés azonban korántsem hozott (azonos jelentőségű) minőségi fejlődést. A térség egészére kiható társadalmi, gazdasági, kulturális *tájszervező* funkcióval az első világháborút megelőzően csak Kassa rendelkezett.

Ezért is jelentettek a régió számára nehezen túlbecsülhető jelentőségű törést a trianoni békeszerződés és annak következményei. Kassának a határ túloldalára kerülésével olyan bonyolult kapcsolati rendszer szakadt szét brutális hirtelenséggel, amelynek hiánya ma is egyik fő oka annak, hogy a megye északi harmada az ország legnagyobb kiterjedésű összefüggő elmaradott térsége.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye legújabb kori története 1950. január 1-jével kezdődik, amikor Borsod-Gömör, Abaúj és Zemplén megyék összevonásával létrejött Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Az új megye közigazgatási szempontból tíz járásra oszlott, élükön járási tanácsokkal.

Két város - Ózd és Sátoraljaújhely - (a járási apparátusoktól független) városi tanáccsal rendelkezett. Miskolc, mint a megye székhelye, önálló, megyei jogú városi tanács irányítása alá került.

A megye településhálózata a legsűrűbb az országban, 1950 óta az összevonások nyomán 372-ről 349-re csökkent ugyan a települések száma, de ma már egyetlen olyan megyéje sincs az országnak, ahol a települések száma akár a 300-at is elérné. A nagy településsűrűség a sajátos

település-földrajzi adottságok történelmi terméke. A megye területének nagy része hegy- és dombvidék, ahol elsősorban a sok szétszórt kistelepülés létrejöttének kedveztek a körülmények.

Talán az elmondottakból is kitűnik, hogy igen bonyolult „gyökérzetű”, zaklatott történelmű, sok tekintetben szervesen egymás mellé kényszerített területrészből álló térségről van itt szó. A kiegyensúlyozott fejlődés (ha valahol, itt igazán) olyan toleráns, demokratikus, a helyi társadalmak autonómiájára épülő, organikus társadalomszerveződési modellt igényelt volna, amelynek az *ötvenes évek* szinte minden ponton az ellenkezőjét valósította meg. Ráadásul Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik alapvető sajátossága, hogy a *hosszú ötvenes évek* itt legalább a 70-es évekig tartottak.

3. A KEDVEZMÉNYEZETTSÉG KÁRVALLOTTJAI, AVAGY EGY DEFICITES FEJLŐDÉSI PÁLYA TÖRTÉNETE (A HELYI TÁRSADALOM ANATÓMIÁJA)

Egy település vagy térség helyi társadalmának ön-újratermelési folyamata sokdimenziós, bonyolult rendszerek együttműködéseként zajlik. Ma még meglehetősen keveset tudunk e folyamatok belső összefüggéseiről, bár az utóbbi évtizedek során a regionalitással foglalkozó tudományágak határterületein önálló (a területi fejlődés problémáit komplexen kezelő) tudományág van keletkezőben, nem éppen konfliktusok nélkül. Enyedi György (nemzetközi hírű művelője e tudománynak) a következőket írja: „Senkinek sem jutna eszébe tagadni a társadalmi fejlődés *idődimenzióját*, történetiségét; annál nehezebb meggyőzni az elméleti közgazdászokat vagy a gazdasági döntéshozókat a gazdaság *téridimenziójáról*. Nem ritka eset, hogy a regionális fejlődés tanácsai költségvetési kérdéssé, vagy valamely térség állami támogatásának kérdésévé egyszerűsödik. Pedig a társadalom konkrét fizikai térben létezik, tevékenységének minden mozzanata térben is megjelenik. Működését a termelőerők meghatározott földrajzi eloszlása, az ország egyes régiói közötti szakadatlan népesség-, termék-, energia- és információáramlás jellemzi. A regionális fejlődés a társadalom mindennapi tevékenységének térbeli dimenziója, amelyben - a társadalom fejlettségi szintjén és jellegén kívül - kifejeződik a települések és az infrastrukturális hálózatok korábban kialakult rendszere, és a természeti-földrajzi gazdaságpolitikai szakaszhoz megfelelő területi fejlődési szakasz is tartozik függetlenül attól, hogy megfogalmazódott-e tudatos területfejlesztési politika, vagy sem.”

Az idézetből tehát kiderül, hogy a területi fejlődés koordinálása nem csupán valamiféle tervezéstechnikai kérdés, hanem a társadalom érdek-, erő- és hatalmi viszonyainak térbeli leképeződése. Ez a sajátos folyamat akkor is zajlik, ha az adott politikai vezetés nem létezőnek tekinti a területfejlesztési politikát. De ha elfogadják is létét és deklarálják is követendő céljaikat, a *formálisan* létező területfejlesztési politika mellett (alatt, felett stb.) van egy *informális* rendszer, ahol a társadalmi újratermelési folyamat térbeli dimenziójának folyamatai ténylegesen zajlanak.

Egy adott helyi társadalom reprodukciója három fő szférában zajlik. Az első a szűkebb értelemben vett *termelés*, a lét materiális alapjainak előállítás. E munkafolyamatok, részben legalábbis (a lakóhelyek és a munkahelyek térbeli szétválása következtében) az adott helyi társadalmon kívül zajlanak. A második szféra, a *munkaerő újratermelésének* szférája azoknak az intézményeknek, fizikai keretfeltételeknek a rendszere, amelynek alapvető funkciója az *ember-újratermelés*. (Pikáns tény, hogy önmagát magabiztosan emberközpontúnak minősítő társadalmunk éppen ezeket az *ember-újratermelő* rendszereket nevezte el *nem termelő*

ágazatoknak. E mindig is kissé pejoratívan csengő kifejezés nyomán - *aki nem termelő / ne is egyék!* - azon sem kell csodálkoznunk, hogy az elmúlt évtizedek áldozatai, halasztásai, mulasztásai éppen ebben a rendszerben végezték a legnagyobb pusztítást.)

És végül (de egyáltalán nem utolsósorban) a helyi társadalmak ön-újratermelési folyamatának harmadik szférája a *helyi közélet*, a helyi politika rendszere, az akaratképződések, érdekérvényesítések, a helyi értékek hierarchiájának formálódása, a lokális identitás, a konfliktus, konszenzus és kooperáció a helyi társadalmon belül, illetve a helyi társadalom mint önálló entitás és a külvilág között. Az alapszférák közül talán éppen ez az utóbbi az, amelyik a leginkább megfogalmazhatatlan és kifejezhetetlen volt az elmúlt évtizedek során. Túlzás nélkül állítható, hogy ez a harmadik (a helyi közélet) össznépi tabujaink egyik legérintetlenebbje.

Amennyiben a helyi társadalom valamelyik szférájának működésében zavarok keletkeznek, megromlik az ön-újratermelési folyamat belső egyensúlya. E negatív szövődmények egyik jellegzetes indikátora a népesedési folyamat. A helyi társadalom demográfiai reprodukciójában szintetizáltan tükröződnek a három szféra folyamatai. Ha valahol zavar támad, az viszonylag rövid távon a demográfiai egyensúly megbomlásában, relatív alul-, illetve túl-népesedésben is megmutatkozik.

Írásom tárgyát úgy is megfogalmazhatnám, hogy a 40-es évek végén kialakult társadalomszerveződési modell egyes fejlődési szakaszaihoz kapcsolódó területfejlesztési irányzatainak a helyi társadalmakra gyakorolt hatását vizsgálom Borsod-Abaúj-Zemplén megye közelmúlt évtizedeinek néhány jellegzetes tendenciájában. Munkahipotézisem szerint e sajátos társadalomszerveződési modell diszfunkciói vezettek oda, hogy a megye relatív helyzetének folyamatos romlása után a 80-as évek második felére a helyzet abszolút értelemben is kritikusra fordult, a térség *válságövezetté* vált.

Egy sajátos stratégiáról van szó, amely a gyakorlatban az érdekviszonyok, érdekérvényesítési mechanizmusok radikális átalakítását célozta és eredményezte. Az erőforrások maximális koncentrációját erőtető gazdaságpolitika csak úgy érvényesíthette önmagát, ha a politikai struktúra lehetetlenné tette a társadalom ellentétes vagy egyáltalán, csak eltérő érdekkötöttségű csoportjainak nyílt érdekérvényesítési tevékenységét. Az eltérő akaratok megnyilatkozásai korlátozták volna a korlátlan gazdasági növekedésre ösztönző célok megvalósítását.

Mindennek eredményeként tehát létrejött, majd az ötvenes években lejátszódó súlyos megrázkódtatások ellenére megszilárdult az a sajátos *erőforrásújraelosztó* piramis, amely nem csupán erőforrásokat, hanem az érdekérvényesítési mechanizmusokat is maga alá rendelve, pozíciót, presztízst, egyszóval hatalmat is, sőt, hogy teljes legyen az összkomfort, előre gyártott igazoló ideológiákat is „újraeloszt”.

Lássuk most már ezek után, milyen hatással járt mindez a területpolitika a területfejlesztés rendszerére.

A lényegi változás az volt, hogy az egyes települések és térségek organikus fejlődésének lehetősége megszűnt, a fejlődési pályák a „piramis” csúcsán született döntésekkel konform módon, totálisan felülről vezéreltté váltak, az autonóm érdekmegfogalmazás és érdekérvényesítés legális esélye a nullához közeledett. Persze mindez már akkor sem (és később még kevésbé) jelentette azt, hogy a társadalom érdekcsoportjai ne tettek volna meg mindent azért, hogy érdekeiket akár ha a legbonyolultabb informális csatornákon is, de feltétlenül érvényesítsék. Képletesen szólva, mivel az újraelosztó piramis meredek külső faláról a legitim érdekérvényesítési kísérletek „visszacsúsznak”, így az érdekhordozó tényezők inkább a piramis belsejében vájnak maguknak bonyolult és ellenőrizhetetlen járatokat céljaik megvalósítása

érdekeiben. A gazdasági *terv* mintájára itt is kialakult a központ és a területi egységek érdekegyeztetésének bonyolult és informális alkudozási mechanizmusa.

A hatvanas évek reformhulláma itt is ösztönzött némi mozgást, de már a reform hanyatló szakaszában, 1970-71 tájékán, s így a lendület már nem volt elégséges a helyzet magváltoztatásához. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan zajlott mindez vizsgálódási terepünkön, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, kezdjük a végéről, a következmények felől. Hipotézisünk szerint a demográfiai folyamatok gyors változásai mindig az egyensúly megbomlását, a társadalmi újratermelés diszfunkcióit jelzik. Lássuk, hogyan fest mindez a megye hosszú távú népesedési folyamataiban.

Megnevezés	1. 1950-65	2. 1965-80	3. 1980-95 (részben prognózis)
Lakónépeség változása összesen	150	45	-55
ebből:			
term. szap.	105	75	-10
vándorlási egyenleg	45	-30	-45
Városok	110	140	10
ebből:			
term. szap.	45	50	20
vándorlási egyenleg	65	90	-10
Községek	40	-95	-65
ebből:			
term. szap.	60	25	-30
vándorlási egyenleg	-20	-120	-35

Me: 1000 fő

A folyamatokból különféle egyensúlytalanságok is kiolvashatók. A megye egészére az 1. periódusban az enyhülő relatív túlnépesedés, majd a 2.-ban lassú és a 3.-ikban felgyorsuló népesedési deficit jellemző. A városok és a falvak külön kezelt adataiból kiténik a városok igen jelentős, majd hirtelen megszűnő túlnépesedése és a falvak rohamosan növekvő alulnépesedése. (Ez utóbbi a jövőben azért csillapul, mert a szó szoros értelmében *nincs miből* fogyniuk.)

S mivel feltevésünk szerint a demográfiai folyamatok szintetizáltan tükrözik a termelési, az infrastrukturális és a helyi közéletet reprezentáló szférák állapotát, így ezek elemzésével folytatjuk vizsgálódásunkat.

4. AZ IPARI BIRODALMAK

Tradicionalis iparágai, a kohászat és a bányászat, igen kedvező terepnek tüntették fel a megyét az ötvenes években az iparifelhalmozás-maximalizáló központ döntnök allokátorai számára. A *vas és acél országá*-nak voluntarista víziója itt eresztett talán a legmélyebb gyökereket. Ezekben az években alakult ki az ipar mindenhatóságának, a minden haladás legfőbb hordozójának jellegzetesen az első ipari forradalomból származtatható mítosza. A társadalmi-gazdasági fejlődés térbeli kiegyenlítésének, a fejlődés *demokratizálásának* azóta is egyik

alapvető hivatkozási alapja, hogy Budapest súlya az ország iparában a háború utáni 50%-ról 20%-ra esett vissza. E magyarázó ideológia buzgó hirdetői csupán arról feledkeznek meg, hogy mindez egy olyan időszakban történt, amikor a világgazdaságban igen jelentős átrendeződés nyomán az ipar súlya a legfejlettebb országokban nagy arányban csökkent, és ma már korántsem játssza a kizárólagos civilizációs *vivőanyag* szerepet.

Ha valóban arra volnánk kíváncsiak, hogyan változott Budapest súlya az ország társadalmi-gazdasági rendszerében, akkor azokat a tercier (sőt, kvaterner!) funkciókat kellene mérlegelni. Ily módon kitűnne, hogy a főváros súlya nem hogy nem csökkent, hanem nőtt is az elmúlt évtizedek során. Jellemző a kutatás-fejlesztés és más kulturális szolgáltatások bázisainak földrajzi elhelyezkedése.

Ezt reprezentáló csupán egyetlen elgondolkodtató adat; napjainkban a magyar közgazdászok közel háromnegyede él a fővárosban!

Az ötvenes évek során a megye tradicionális iparágai (a kohászat és a bányászat) a beruházások döntő többségét kapják. A hatvanas évtized új sztárja azonban már egy addig kevésbé honos ágazat: a vegyipar. A megye politikai vezetése igazi győzelemként ünnepli, hogy a dunántúli *pályázókkal* szemben sikerül *megszerezni* egy hatalmas vegyipari-energetikai komplexum óriás beruházásait. Így kezdődött Leninváros karrierje. A permanens *beruházási boom* eredményeként a *megyében az ötvenes évek a hetvenes évekig tartottak*. Voltak időszakok (a hetvenes évek elején), amikor az országban zajló központi döntésű beruházások fele zajlott ebben a térségben. Mindez látszólag kivételezettségét, különlegesen előnyös pozíciót jelentett. Csakhogy egyúttal létrejöttek a hatalmas ipari *monokultúrák*, a megye egész gazdasága egyre inkább felfűződött a kormányzati szinten eldöntött beruházások rendszerére. Fejlődése, sőt egyre inkább működése is mindinkább függő helyzetbe került. A központ forrásainak *vízhozamától* és a bonyolult kijárási manőverek hatékonyságától vált függővé nyolcszáz ezer ember sorsa.

A *hosszú ötvenes évek* során a politikai hatalom centrumaitól való közvetlen függőség deformálta a helyi politikai struktúra attitűdjét, reakciómintáit, politikai kultúráját és összetételét.

A totálkép után lássunk azonban néhány *közelit* is, elsősorban azokról az *intézményekről*, amelyek főhősei voltak a fenti törekvéseknek.

A Lenin Kohászati Művek egyike azoknak az ipari óriásoknak, amelyek a megye büszkeségének tárgyát képezték évtizedeken keresztül. A miskolciak számára a *Vasgyár* sajátos fogalom, amelyet aligha lehet *lefordítani*. Jelenti a kohászatot, de egy egész városrészt is, sőt egy sajátos helyi társadalmat a nagyvároson belül. Itt dolgozni sokáig komoly társadalmi presztízst jelentett. Az ötvenes és hatvanas években a gyors extenzív bővülés nyomán a megye messze legnagyobb vállalata, de egyúttal az országos *toplistán* is igen előkelő helyet foglalt el. A hatvanas évek második felében azonban mindinkább érezhetővé váltak a lassú kimerülés jelei. A gyár alapstruktúráját képező Siemens-Martin acélmű és főként a hengerművek előregedése most már nem csupán erkölcsi, hanem egyre inkább fizikai is. A sokasodó és súlyosbodó bal esetek, a gyár belső infrastruktúrájának elhasználódása jelzi, hogy az alapos, átfogó rekonstrukció elodázhatatlan. A kormányzat azonban az új *sztár* (a vegyipar) bővületében él, sőt a megye talán még inkább, hiszen a térség politikai vezetőinek hosszú csatározás után végre sikerül *kiharcolni* a Leninváros (akkor még Tiszaszederkény) térségébe telepítendő grandiózus méretű ipari koncentrációt. Ebben a helyzetben a kohászat kicsit visszaszorul, és a kormány hallani sem akar komplex rekonstrukcióról. Az akkori vezérigazgató ezért cselhez folyamodik, és kidolgozza a *tervszerű aránytalanság* elvén alapuló fejlesztési stratégiát. E

koncepció szerint először viszonylag kis összegű fejlesztést kell *kijárni*, majd miután ez szerkezeti feszültségeket eredményez, már könnyebben lehet kisírni-kikényszeríteni a további jelentős beruházásokat.

Így első lépcsőben az új hengerművek épülnek meg a hetvenes évek elején. Csakhamar *kiderül* azonban, hogy az így hatalmasra nőtt hengerművi kapacitás messze meghaladja az egyre inkább elavulttá váló Siemens-Martin acélmű nyújtotta lehetőségeket, s a vadonatúj hengersorok állnak, vagy drága és veszteséges *bérhengerléssel* fecsérlik idejüket. Ráadásul a sorozatosan elhalasztott rekonstrukciók eredményeként az acélmű alig-alig tartható működőképes állapotban. Az ambiciózus *vezér* 1973-ban érkezettnek látja az időt a frontális *támadásra* a kormányzat jóindulatának megszerzése érdekében. Vályi Péter miniszterelnök-helyettes a kormány fejlesztési kérdésekben kompetens személyisége, így meghívása egy többnapos Borsod-Abaúj-Zemplén megyei látogatásra jó alkalomnak látszik az acélművi rekonstrukció *kijárására*. A vezérigazgató sokkoló közvetlenséggel próbálja érzékeltetni, hogy a Siemens-Martin acélmű a szó szoros értelmében életveszélyessé vált. A bizonyítás sajnos tragikusan jól sikerül: a miniszterelnök-helyettest néhány óra múlva súlyos égési sérülésekkel szállítják el, s néhány nap múlva meghal. A vezérigazgatót leváltják, a rekonstrukció néhány évre lekerül a napirendről.

A hetvenes évek második felére azonban az acélmű általános állapota végleg tarthatatlanná válik, és gyors döntéssel, majd még gyorsabb kivitelezéssel (döntően nyugati technológiával felszerelten) új kombinált acélmű születik. Éppen jókor ahhoz, hogy hatalmasra fokozza az egyébként is vészesen növekvő veszteségeket. A rohamosan növekvő energiaköltségek és az általánossá váló recesszióban rohamosan csökkenő árak ugyanis néhány év alatt világossá teszik, hogy kohászatunkban fejlesztés helyett szelektív és igen radikális visszafejlesztésre volna szükség. A nagy sikerként ünnepelt acélmű átadását követően rövid időn belül *kiderül* a grandiózus kudarc. Nagy kérdés, *ki viszi el a balhét*. A színpalak mögötti szereposztás nyomán a választás az új, fiatal vezérigazgatóra esik. Ezt a feladatot azonban nem az ő alkatára szabták, így érthető, hogy az öngyilkosságát követő temetés ötvenezer ember néma tömegtüntetésévé válik. A szinte sistergő feszültség levezetésében döntő szerepe van a megyei első titkár jó politikai érzékének és annak a ténynek, hogy a kormány ez időtől komolyabban veszi a mind nyilvánvalóbbá váló válságot, s megkísérli átfogó kezelését.

A vállalat helyzete azonban az 1984-es relatív javulást követően újra és folyamatosan romlik. Jól jelzi a folyamatot, hogy a vállalati létszám tíz év alatt 20 ezerről 13 ezerre csökken. A *munkaerő* tehát nem várja meg, amíg „tudatosan tervszerűen átcsoportosítják”, hanem közvetlenül érezve a válság szorítását, spontán „átcsoportosul”. Egészen a legutóbbi évekig az agrárszféra szélesedő második gazdasága volt az *átcsoportosulás* célpontja. Az elmúlt másfél évben azonban ez a struktúra is inkább leépülni látszik, így a *felesleg* elköltözik a megyéből. Ezt jelzi a vándorlási negatívum ugrásszerű emelkedése is.

A kormány 1985. decemberi döntése alapján a nagy kohászati vállalatok (köztük a Lenin Kohászati Művek) adósságainak elengedésével talán kezdetét veheti a konszolidáció. Vagyis inkább csak vehetné, mert a helyzetből való kimozdulás két alapfeltétele változatlanul hiányzik. Az egyik ezek közül a szerkezetátalakító beruházások programja, és különösen az ehhez szükséges újabb milliárdok. A másik pedig a szanalási program nyomán megszűnő több ezer munkahelyen dolgozó ember átképzésének és újraelhelyezkedésének a megoldása.

Sem a fenti feltételek létrehozása, sem a kérdés körüli társadalmi nyilvánosság megteremtése nélkül nem nyílhat esély a válságágazattá váló kohászat helyzetének konszolidációjára. Pedig erre már csak azért is nagy szükség volna, mert a megyének nem a Lenin Kohászati Művek az

egyetlen nehéz helyzetben lévő kohászati vállalata. Ha lehet, még kritikusabb szituáció alakult ki az Ózdi Kohászati Üzemekben, sőt Ózd egész tágabb környezetében.

Maga a település ma is az első ipari forradalom jellegzetes panorámáját nyújtja. Gyárkérmények erdeje, füst, por, korom, pizok és zaj. A település sajátos fekvése lehetetlenné tette és teszi, hogy a környezetszennyező hatalmas gyár (a város terjeszkedése nyomán) *kisodródjék* a település centrumából. Így a szűk völgybe szorított város középpontjában ma is a *CÉG* áll.

Ha a diósgyőri *Vasgyár* Miskolcon fogalom, akkor még inkább az Ózdon az *OKÜ*. Itt ugyanis alig van család, amely ne lenne valahogyan közvetlen kapcsolatban a kohászattal. A vállalat így nem csupán gazdasági, hanem társadalmi, politikai, kulturális központja is a városnak, sőt a tágabb környezetének is. Olyan sajátos gravitációs központ, amely a helyi társadalmat behálózó formális és informális kapcsolódásaival az itt zajló folyamatok fő koordinátora. A Lenin Kohászati Művek vezérigazgatója mindenkor *helyből* tagja a megyei pártbizottság végrehajtó bizottságának, de a miskolci és különösen a megyei *establishment* személyi összetételének befolyásolásában csak mérsékelt politikai nyomásgyakorlással rendelkezik. Az Ózdi Kohászati Üzemek vezérigazgatója azonban a város és a térség dolgainak koordinálásában totális befolyással bír. Sőt sajátos rotációs rendszer alakult ki, amelynek lényege, hogy a kohászati üzemek hierarchiájában bizonyos szintet elért vezetőket néhány évre *kihelyezik* a párt vagy tanácsi szervek valamely vezető pozíciójába. Ha a kiválasztott a *tanuló idő* során kellő lojalitással szolgálta a *CÉG* érdekeit, akkor visszakerül az *OKÜ*-höz, de már két vagy akár három szinttel magasabb beosztásba. Az ilyen néhány éves *külszolgálat* gyorsítósávnak is felfogható, mert a hierarchikus emelkedés így jóval dinamikusabb lehet.

Az Ózdi Kohászati Üzemek némileg hátrányosabb helyzetből startolt az ötvenes években, mint a diósgyőri *nagyobbik testvér*. Sőt ez a hátrány még súlyosbodott is a hatvanas évekig. A személyes kapcsolatok kedvező fordulatai nyomán azonban az 1968-78 közötti időszakban előnyösebb, sokat ígérőbb fejlesztések zajlottak le. A gyár belső infrastruktúrájában, a környezetvédelmi és munkavédelmi rendszerekben azonban olyan halasztások és mulasztások halmozódtak fel, amelyek később a következetes modernizáció, a hatékony termelés-szervezés fő gátjaivá váltak.

A gyári mizériákkal párhuzamosan egyre jobban leromlott a város egész infrastrukturális rendszere, legalábbis relatíve. A környező szűk völgyek felé való kényszerű terjeszkedés olyan gyorsan növekvő költségtöbbletet okozott, amit a hetvenes évek közepétől reálértékben amúgy is csökkenő infrastrukturális forrásokból fedezni eleve hiábavaló próbálkozás volt. Mindezek nyomán a város népessége, először a megye városai között, már a hetvenes évek közepén elvándorlási veszteséget mutatott.

Annak ellenére, hogy a Kohászati Üzemek számos ötletes akcióba fogott a hetvenes évek vége óta (*intenzifikációs* eljárások bevezetése, a *rekuperáció* a vastartalmú salakhegyekből stb.), mindez a jelek szerint csak a válság elodázásához volt elégséges. Az utóbbi évek során a fokozódó veszteségek és a felhalmozott adósságállomány a vállalat radikális leépítésének árnyát veti a jövőbe.

A térség lakói számára a kohászat alapvető fontosságú megélhetési forrás, ezért a munkanélküliség valamilyen formájának megjelenése elkerülhetetlennek látszik. Annál is inkább, mert a régió másik tradicionális iparága, a szénbányászat szintén a jelentős leépítések időszakát éli.

A megye szénbányászata egyébként egyike a térség legrégebbi és az elmúlt évtizedek legellentmondásosabban fejlődő iparágának. Létrejött a XIX. század második felében szorosan kapcsolódott a vaskohászat kialakulásához. A háborút követő két évtizedben a borsodi bányavidéket a töretlen növekedés jellemezte, legalábbis ami a mennyiségi mutatókat illeti. Ha

ugyanis a felhasznált erőforrásokhoz mérjük az eredményeket, a sikerek igencsak szerények. Ráadásul, mint utólag kiderült, a bányák vezetői meglehetősen brutális rablógazdálkodást folytattak. A legkönnyebben kitermelhető mezők művelését jövőt feléző stratégiával folytatták, s ezzel a bányászkodás saját távlati feltételeit számolták fel vagy korlátozták radikálisan. A kimerülés nyomán jelentkező nehézségek ebben a fázisban találtak a kormányzat szénbányászatot visszafélesztő (a távlati energiastratégiát a szénhidrogénekre alapozó) elképzeléseivel.

A döntéssorozat a hatvanas évek második felében igen érzékenyen érintette a megye szénbányászatait. Több ezer (a bányászattól élő) család került nehéz helyzetbe. Más okok mellett ez adott jelentős lökést a *vidéki ipartelepítés* címszóval összefoglalható akciósorozatnak. Erre a folyamatra azonban jól illenek Jan Szczepanski lengyel szociológus (más környezetben megfogalmazott, de nagyon találó) minősítései, melyek szerint: „Az így telepített ipar nem szervesen nő ki a helyi társadalmak szükségleteiből. Legtöbbször központi hatóságok telepítették ide vagy oda, sőt még ha a helyi lakosság igen erősen szorgalmazta is, hogy ipari üzemeket kapjon, nincs befolyása arra, milyen jellegűek, milyen mértékűek lesznek ezek az ipari üzemek. Nincs befolyásuk szervezetükre, valamint a népgazdaság egészével fenntartott kapcsolataikra sem. Ezek a kapcsolatok ugyanis már a helyi hatóságokon kívül eső és felettük álló szervek döntéseinek tárgyát alkotják.”

A fenti idézetet akár a hazai felülről-vezérelt paternalista-voluntarista gazdaságpolitika jellemzésének is tekinthetjük. Borsod-Abaúj-Zemplén megye industrializációs folyamata analóg folyamatok során vált egyre deficitesebbé. E kifejezés itt nem a folyó termelés közvetlen eredményességét (illetve inkább eredménytelenségét) minősíti, hanem valami mást jelent. Arra utal, hogy a hatalmas iparfejlesztések járulékos költségeit a központi döntések időben és térben áthárítani igyekeztek. Az idődimenzió nem igényel különösebb magyarázatot. Egyszerűen annyit jelent, hogy az industrializáció infrastrukturális hátterének, a környezetvédelemnek és a hasonló *externáliáknak* a terheit folyamatos halasztással a *jövő generációkra terhelni* ez a gazdaságpolitika.

A térbeli dimenzióban való áthárítás szintén hasonló törekvéseket hordoz. Az ipartelepítések a hetvenes évek közepéig többnyire jelentős létszám bővítő beruházások voltak. Mivel a lakóhelyek térbeli eloszlása egyre kevésbé felel meg a munkahelyek fenti folyamatból eredő koncentrációjának, az így létrejövő inkongruencia elvileg kétféle módon oldható fel. Az egyik lehetőség, hogy az ipari centrumokban óriási arányú infrastrukturális fejlesztéssel (főként lakásépítéssel) biztosítják a szükséges létszám letelepítését. A másik lehetőség, hogy a közlekedési feltételek szintén igen jelentős fejlesztésével megteremtik a tömeges ingázás lehetőségét.

Az elmúlt évtizedek során egy sajátos *is-is* megoldás született, amelyet valójában inkább *sem-sem* megoldásnak nevezhetnénk. A hangsúly (főként az ötvenes években) az első változatra esett. Ez egyrészt jól illeszkedett az akkori politikai vezetés gigantomániás-centralizációs gazdaságfilozófiájához, mely szerint a településhálózat fejlődésének helyes iránya az, ha minél kevesebb számú (következésképp egyre nagyobb lélekszámú) településeken koncentrálódik a lakosság. Másrészt a nagyobb települések helyi *establishmentje* nagyobb érdekvédelemmel rendelkezik, így az infrastrukturális fejlesztési erőforrásokból való részesedése is meghaladta a kisebb településekéét. Jellemző az ebből eredő szélsőséges szegregációra, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a falvakban élők aránya az összlakosságon belül 1949 és 1980 között 75%-ról 52%-ra csökkent, vagyis mindvégig a lakosság többségét alkotta. Ez alatt a harminc év alatt mégis az infrastrukturális fejlesztési eszközöknek mind-

össze 6-7%-át (!) kapta a népesség nagyobbik fele. Ezen belül is a lakosság leghátrányosabb helyzetű 16%-a a fejlesztési forrásoknak mindössze 1%-át kapta.

Amikor a megyei vezetők *harcot* indítottak egy-egy nagy beruházás, egy központi fejlesztési program egész nagyberuházás-együttesének megszerzéséért, arra számítottak, hogy ezzel *két legyet ütnek egy csapásra*, mert egyrészt jelentős, formális és informális hatalmukat és befolyásukat növelő létesítményhez jutnak, másrészt *kapcsolódó beruházásként* jelentős infrastrukturális fejlesztési többletet szereznek. E törekvések azonban a hamis *érdekelismerés* tipikus eseteinek bizonyultak. Közelebbről:

A megyében folyó ipari modernizáció a hagyományos pályán futott. Részben azért, mert az eleve tradicionális ágazatokat (kohászatot, bányászatot) igyekeztek fejleszteni, részben pedig azért, mert a *húzó* iparágnak számító vegyiparban olyan nyugati technológiák megvásárlására nyílt csupán lehetőség, amelyekbe mintegy eleve beépült a relatív lemaradás.

Az elvonások és támogatások bonyolult rendszere e nagy létesítmények döntő többségét önfejlődésre, önálló felhalmozásra képtelenné tette. Ez a tény (az első tényezővel együtt) vezetett a jelenlegi igen nehéz helyzethez, az alkalmazkodásképtelenséghez, a nagyvállalatok súlyos eladósodásához.

Végül, de nem utolsósorban - e nehézkes és fejlődésképtelen ipari bázis *felfalta* a térség erőforrásait (munkaerő, energia, tiszta környezet, vízkészletek stb.), ám a megtermelt jövedelem egyre kevesebb fedezetet nyújtott e külső költségek (környezetvédelem, infrastruktúra) kiegyenlítésére.

Mindezek felhívják a figyelmet arra, hogy a *fejlődés* nem azonos a szaporodó új létesítmények számának növekedésével. Legalább ilyen fontos a (sokszor csak nehezen számszerűsíthető) másik oldal. Vagyis szükséges számba venni a *fejlődés árát*, azoknak a halasztásoknak, mulasztásoknak, felhalmozott *adósságoknak* rendszerét, amelyek minden fejlődési folyamat velejárói ugyan, de esetünkben joggal feltételezhető, hogy együttes terjedelmük meg is haladja a látványos eredményeket.

5. EGY „MOSTOHAGYEREK”: AZ INFRASTRUKTÚRA

A helyi társadalmak önújratermelési folyamatának második döntő jelentőségű szférája a munkaerő-újratermelés rendszere. Ahhoz, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű rendszer (az infrastruktúra) mai állapotát megérthessük, szükség van némi történelmi áttekintésre, mert az elmúlt negyven év ebből a szempontból sem volt egészen homogén.

Az első időszak az újjáépítési periódus volt. Az infrastrukturális fejlesztésekre fordítandó összegek aránya ekkor még relatíve magas volt, amit a nyomorúságos körülmények között élő, háborútól sújtott tömegek ellátásának feltétlen igénye tett szükségessé. Másrészt az előző évtizedekben kiépített intézményhálózat új rendszerének demokratikus alapokra helyezett átszervezése tovább fokozta az infrastrukturális ellátás dinamikáját. Mindezek hatására ez a néhány év (1945 és 1949 között) a felszabadulás utáni időszak legkiegyensúlyozottabb fejlődését hozta ezen a téren. A második periódus hozzávetőlegesen húsz évet fogott át, a negyvenes évek végétől a hatvanas évek végéig. A gazdaságpolitika céljai és eszközei sokszor jelentősen módosultak ugyan ebben az időszakban, de az infrastrukturális ágazatok fejlődése szempontjából e periódus lényegében homogénnek tekinthető. A gazdaságpolitika célrendszerében (mind az erőforrások, munkaerő, a pénzeszközök, mind az ezek indoklásához szükséges „ideológiák”) elosztása terén a termelő ágazatoké volt a meghatározó szerep. Ebben az értelemben az ötvenes és a hatvanas évek között lényeges különbség nemigen fedezhető fel.

Már az ötvenes évek elején kialakult és ma is elég szívósan él tovább az a nézet, mely szerint a *nem termelő* kifejezés eleve feltételezi, hogy valójában kevésbé fontos, másodlagos jelentőségű dologról van szó. Később mindehhez járult az a további ideologikus elem, amely ki mondja, hogy már csak azért is a termelőágazatoké kell legyen az elsőbbség, mert végső soron a termelés fejlesztésének eredményeitől függ az infrastruktúra fejlesztésének lehetősége is. Ez a látszólag tetszetős és *szakszerű* érv azonban csak akkor volna igaz, ha létezne valamiféle elosztási automatizmus, amely a termelőszektor produkciónövekményének meghatározott részét spontán átszívna a nem termelő ágazatokba. Erről azonban szó sincs, hiszen a hiánygazdaság körülményei között a termelővállalatok (mivel növekedésüknek nincsenek valóságos gazdasági gátjai) korlátlanul bővíthető piacot jelentenek egymás termékei számára, és egyben korlátlan (pontosabban csak a többi termelővállalat kereslete által korlátozott) keresletet támasztanak az erőforrásokkal szemben is. Természetesen ezekkel az elvekkkel összhangban alakultak az erőforrások elosztását szabályozó intézményrendszerek is, tehát a nem termelő ágazatok fejlesztésének összehangolásával foglalkozó területi intézményhálózat (lényegében a tanácsrendszer) sokkal gyengébb érdekérvényesítési pozíciókkal rendelkezett, és rendelkezik ma is, mint a termelőszféra. E sajátos (az infrastrukturális ágazatok szempontjából mind súlyosabban deficites) fejlődési pálya hátrányos következményeinek csak egyike volt az infrastruktúra egészének relatív elmaradása. Talán ettől is súlyosabb volt az a feszültség, amely a területi fejlődés folyamatában indukálódott. A nem termelő szférát ugyanis kezdettől fogva egy olyan *szükséges rossz*nak tekintette a gazdaságpolitika, amelynek fejlesztése ott szükséges, ahol a termelőszektor népességkoncentráció következményeit kell enyhíteni. Ezek az „objektumok” pedig döntően a városok és az iparosodó nagyközségek voltak. A nagyarányú erőszakos iparfejlesztés irracionálissá fokozta a városokba való bevándorlás ütemét, és mind világosabban kirajzolódott a *csapdaszituáció* természete. Ennek lényege abban állt, hogy a városok viszonylag gyors infrastrukturális fejlesztése (amelyekkel az ipartelepítéseket próbálták követni) egyre újabb lendületet adott a bevándorlásnak, ez tovább fokozta az igényeket és a fejlesztéseket, ami újabb bevándorlási hullám elindítója lett, s így a kör bezárult. A diszfunkció sűrűsödő jelentkezése a hatvanas évek második felében arra ösztönözte a gazdaságpolitikát, hogy a gazdasági mechanizmus reformjával párhuzamosan vizsgálja felül az egész területfejlesztési politikát és ennek egyik legfontosabb elemét, az infrastrukturális rendszerek fejlődésének addig követett gyakorlatát. E felülvizsgálat nyitotta meg a harmadik időszakot, amelyik lényegében ma is tart.

A harmadik periódus első szakaszában az elmélet és gyakorlat átfogó felülvizsgálata sok alapvető fontosságú felismerést hozott. Világosan megfogalmazódott, hogy az infrastruktúra fejlesztése korántsem egyszerűsíthető le igazgatástechnikai kérdésekre, mint ahogy addig sokan vélték. Kiderült, hogy a területi fejlődés egésze (és benne az infrastruktúra) is a társadalom érdek-, erő- és hatalmi viszonyaiból kiindulva érthető meg. Az is kitűnt, hogy a már említett *meredek falú* redisztribúciós piramis lebontása (annak ellenére, hogy ez az erőltetett extenzív növekedés örök dicsőségét hirdető gigantikus építmény nyilvánvalóan túlélte önmagát) óriási ellenállásba ütközik. Ennek oka kettős; az egyik az, hogy a fenntartásában érdekelt ipari vezetők valóságos érdekérvényesítési lehetőségei (megsokszorozva a központi és helyi politikai szervezetek támogatásával) a hatvanas évek végén már összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a tanácsi rendszeré.

A másik egy lényegesen bonyolultabb összefüggésben mutatkozik meg. Arról van szó, hogy a tanácsi rendszer érdekérvényesítési képességeinek szűkre szabott méretei és folyamatos hátrányos helyzete, a hírhedt *maradék* érvényesülése az erőforrások elosztásánál, mintegy kiprovokálták a védekezési mechanizmusokat. Ennek nyomán széleskörűen kibontakoztak az

informális csatornák kiépítése céljából a tanácsi (döntően a megyei tanácsi) szervek vezetőinek érdekkijárást célzó *lobbyszásai* és a megyei szinten kiharcolt infrastrukturális fejlesztést szolgáló összegek újraelosztásának sajátosan torzult mechanizmusai. E folyamatok kialakulásának *motivációs bázisát* plasztikusan fogalmazza meg Szalai Júlia egyik e témakörből származó dolgozatában: „A nem termelő szférába tartozó természetbeni juttatások alapjainak bővítése, megfelelő felzárkóztatásuk tehát gazdaság- és társadalompolitikai döntések sorozata miatt harminc éve elmaradt. Ez a harminc év azonban hosszú idő. Arra is elegendő, hogy kialakuljanak az örökös másodhegedűs szerephez, a termelőszférák mindenkori prioritásának kényszerű elfogadásához, a termeléssel szembeni versenyképtelenséghez idomuló, alkalmazkodó magatartások, az érvek, az érdekek képviselőiténak a tartós pénz- és eszközhiány közepette látványos eredményeket felmutató leleményei...”

Vagyis paradox módon a redisztributív rendszer fenntartásában az idő folyamán nemcsak a termelőágazatokat irányító állami szervek, hanem a területi tanácsok vezetői is érdekeltté váltak, mert közben védekezési mechanizmusként kialakították a kényszer-alkalmazkodás hatékonynak látszó módszereit. E módszerek hatalmas előnye abban rejlik, hogy létük és jellegük rejtett, alig vagy egyáltalán nem ellenőrizhető, és így védve van a szakszerűtlen és izgága elemek „okoskodó kérdéseitől”. Az elmúlt másfél évtized során az infrastrukturális fejlődés kiegyensúlyozása, és a valóságos érdekérvényesítési mechanizmusok kialakulása terén a helyzet nem javult, sőt az utóbbi évek tendenciáit is figyelembe véve (a hatvanas évek vége szép reményeinek ellenére) összességében romlott is. A továbbiakban e hanyatlási folyamat néhány fő összetevőjét vesszük szemügyre.

A tanácsok tevékenységének továbbfejlesztése a gazdasági mechanizmus 1968-as reformjának fontos mozzanata volt. Ezt a törekvést szolgálta az új tanács törvény megalkotása 1971-ben. A törvény céljait 1970 áprilisában a Minisztertanácsnak és az MSZMP Központi Bizottságának együttes ülésén elfogadott irányelvek határozták meg, amelyek kimondják, hogy a tanácsok a szocialista állam helyi és területi szervei, másrészt népképviselői és önkormányzati szervek, amelyek a hatáskörükbe tartozó helyi ügyekben önállóan döntenek, és a törvények, rendeletek végrehajtása során a helyi körülmények között a leghatékonyabb módszereket alkalmazzák. Egyértelműen megfogalmazódott az az igény is, hogy az önkormányzati elemek fokozatos fejlődésével, hatáskörük kiszélesedésével a tanácsok hosszú távon valóságos önkormányzatokká fejlődjenek, és ezzel fontos láncszemeivé váljanak a szocialista demokrácia fejlődésének. Természetesen felmerül a kérdés; hogyan képzelte ez a koncepció az önkormányzat gazdasági alapjainak megteremtését. Erre vonatkozóan már a gazdasági mechanizmus reformjának irányelveit kidolgozó 1966-os központi bizottsági határozat tartalmazott keretjellegű elképzeléseket. A határozat (egyebek között) kimondja: „A tanácsok gazdasági önállóságának növelése pénzügyi megalapozást igényel. A tanácsok lehetőségeit ugyanis végső soron a rendelkezésükre álló pénzeszközök és ezek felhasználásának szabályai határozzák meg. A jelenlegihez képest az összes bevételeken belül lényegesen növelni kell a tanácsok saját bevételeinek az arányát, és csökkenteni az állami támogatást... Az állami támogatás nagyságát a mainál objektívebb kritériumok alapján fix összegben kell megállapítani és a tanácsok rendelkezésére bocsátani. E támogatásoknak bizonyos mértékű kiegyenlítő szerepet kell betöltenie a gyengébb és a fejlettebb gazdasági alappal rendelkező területek között”.

Világosan kitűnik az idézetből, hogy a reform (eredeti céljait tekintve) határozott szándékot mutatott a szigorú újraelosztásos rendszer centralizmusának fokozatos lebontására, az önkormányzati-önigazgatási tendenciák fokozatos erősítésére. Nyilvánvaló, hogy mindez a gazdaságirányítás valóban átfogó reformját követelte volna meg, amelyre végül is nem került sor. Az 1968. január 1-jétől zöld jelzést kapott szerelvény ugyanis sokszorosan biztosított fékrend-

szerral indult, és a teljes biztonság érdekében ezek jelentős része már az induláskor is működött. A döntések mögött meghúzódó politikai-ideológiai kompromisszumok ugyan lehetőséget nyújtottak (elvben) ezek fokozatos kioldására, a gyakorlatban azonban ehelyett a maradék fékberendezéseket is működésbe hozták. A saját bevételek aránya a tanácsi gazdálkodásban jelentős növekedés helyett alapvető stagnálás után némileg még csökkent is. Az állami támogatás, ahelyett hogy csupán a kiegyenlítés szerepét vállalta volna, továbbra is meghatározó jelentőségű az egyes térségek fejlődési perspektíváit illetően.

Fel kell figyelni arra is, hogy a határozat külön hangsúlyozza az állami támogatások objektívebb kritériumok alapján történő megállapítását. Mindez nem véletlen. A 60-as évek közepéig ugyanis uralkodó volt az a felfogás, mely szerint az infrastrukturális fejlődést szolgáló pénzeszközök elosztása csupán technikai jellegű kérdés. A központi tervező szervek kidolgozták a *szükségletszámítások* alapelveit, és ebben döntő szerep jutott (és jut ma is) a fajlagos ellátottsági mutatóknak. A lakónépesség egységnyi *mennyiségére* jutó intézményi és hálózati infra-mutatószámainak mechanikus összehasonlítása alapján az ország különböző térségei ellátottsági színvonalának fokozatos kiegyenlítése a kardinális cél. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció hosszú távra rögzítette a települések hierarchikus rendszerét, amely pontosan tükrözte az újraelosztási piramist. Ezek a tudományos mélységűnek vélt alapelvek fokozták a már említett látszatot, vagyis hogy a központi szervek szigorú, pontos normatívák alapján a felmerülő szükségleteknek megfelelően döntenek az elosztás szabályairól. Az egész mechanizmus tehát teljesen kívül esik a társadalom érdekviszonyainak térségein - sugallta a végső konklúziót ez az érvrendszer.

Jól jellemzik mindezt egy közelmúltban lezajlott - területfejlesztési kérdésekkel foglalkozó - vita során a központi tervezőapparátus egyik magas beosztású tisztségviselője által előadott gondolatok: „Az oktatási ágazat fejlesztési pénzeszközeinek bővítését az a tény teszi szükségessé, hogy a VI. ötéves tervidőszak során a demográfiai hullám végiggördül az általános iskolák alsó tagozatán. Az általános iskolai fejlesztésekre szánt pénzeszközök azonban nem mindig ott keletkeznek, ahol arra a legnagyobb szükség van, ezért a központi tervezésnek be kell avatkoznia, és a szükséges átcsoportosítást el kell végeznie, annak érdekében, hogy ott épüljenek új iskolák, ahol arra a legnagyobb szükség van.”

A helyzet tehát világos: a központ végtelen bölcsessége idejében képes megakadályozni a „területi” szerveknél jelentkező devianciák kifejlődését, és az időben végrehajtott átcsoportosításokkal létrejön a harmonikus egyensúlyi állapot. Az elmúlt évtized fejleményei sajnos nem támasztják alá azt az optimizmust, amellyel a tanácstörvény megvalósíthatónak vélte az önkormányzati funkciók kibontakozását. Az általános gazdasági helyzet romlása nyomán bekövetkező korlátozások, restrikciónak és központosítási törekvések itt még fokozottabban jelentkeznek, mint a népgazdaság anyagi ágaiban. A halmozottan hátrányos helyzet azonban szükségszerűen váltotta ki a védekező mechanizmusokat, amelyek közül a leglényegesebb nyomon követését kíséreltem meg az alábbiakban.

A területi tanácsi szervek közül a megyei tanácsok szerepe kulcsfontosságú, hiszen a központi szervekkel közvetlen kapcsolatban állnak, és az említett immunreakciók is elsősorban ebben a kapcsolatrendszerben érhetők tetten.

A megyei tanácsok középtávú fejlesztési terveinek kidolgozása gyakorlatilag már a megelőző tervidőszak közepén elkezdődik. Mivel a valóságos érdekképviseleti mechanizmusok kialakulását a fennálló rendszer inkább gátolta, mint segítette, megkezdődött az informális kapcsolódások csatornáinak gyors kiépítése. Ez alapvetően a központi szervek felső és középszintű vezetőivel kialakított személyes kapcsolatok útján zajlik. A formák rendkívül változatosak; az adott megyéből a „fővárosba szakadt” hírességek klubjának megszervezése, kormánytiszt-

viselők országgyűlési képviselővé választása a megye valamelyik választókerületében, rendszeres exkluzív vadászatok szervezése stb.

Természetesen e folyamatok kibontakozása során a megye tanácsi vezetése (a nagyobb eredményesség biztosítása érdekében) igyekszik a párt- és tömegszervezetek megyei irányítóit is megnyerni ezekhez az akciókhoz. E mechanizmusok egyik nem elhanyagolható jelentőségű „mellékterméke” az egységes megyei szintű politikai-hatalmi mechanizmusok létrejötte. Bár ez a folyamat mind nyilvánvalóbb tény, mégis a hivatalos ideológia szemérmesen kerülgeti a témát, és legfeljebb hosszú távon érdekesnek tekinthető kérdésként kezeli ezeket az összefüggéseket. Nevezetesen azt, hogy egyáltalán van-e egy megyének „gazdája”? És ha van, ki az? Ezt a sajátos tanácstalanságot és tétovaságot tükrözi az úgynevezett területi tervek ellentmondásos helyzete.

Ezeknek a kizárólag középtávra készülő megyei szintű terveknek az lett volna az eredetileg elképzelt funkciója, hogy bennük összegződjenek egy megye gazdasági-társadalmi törekvései, és ezzel mintegy területi dimenziót adjanak a népgazdasági tervnek. A sokirányú kísérletezések ellenére ez az elképzelés végül is szükségszerűen futott zátonyra. Ennek okai: a központi vezetés valójában nem érdekelt abban, hogy intézményes érvényre jutási esélyt adjon egy olyan kiszámíthatatlan irányokba (és módokon) fejlődő tényezőnek, mint egy-egy megye. A helyi vezetés, miután regisztrálta, hogy az érdekérvényesítés informális csatornáinak kiépítése bár bonyolult, de izgalmas és határozott előnyöket rejtő folyamat, elvesztette érdekeltségét az említett legitimitáció iránt. És végül, de korántsem utolsósorban, a megyei vezetés rendelkezésére álló „intellektuális” kapacitás, amely a megyei szintű gazdaságpolitika megvalósulása esetén hatékony döntéselőkészítő szerepet játszhatna, ma nem áll rendelkezésre. Mondhatjuk mindezek alapján, hogy végül is a helyzet egyensúlyt mutat, mert *felül* burkolt ellenérdekeltség, *alul* pedig érdekeltséghiány van, és ráadásul a változás egyéb feltételei is hiányzanak. Csakhogy mindez (frivol hasonlattal élve) az impotens férfi és a frigid nő nemi kapcsolatára jellemző egyensúly, amelytől magas érzelmi töltésű szexuális kultúrát és pláne bő gyermekáldást várni fölöttebb hiábavaló dolog.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye az infrastrukturális rendszerek terén egészen szélsőséges példáját adja az itt ismertetett diszfunkcionális stratégiáknak. Talán az ország összes térsége között itt tartott a legtovább és itt volt a legkövetkezetesebb az a fejlesztéspolitika, amely szükségképpen futott zátonyra a hetvenes évek végén. A csapdaszituáció azért itt a legnyilvánvalóbb, mert 1950-75 között ez a megye kapta, szinte minden évben, a legtöbb pénzt az infrastruktúra fejlesztésére. Meghökkenítő tény viszont, hogy ez a bőkezűen támogatott megye az infrastrukturális fejlettség sorrendjében katasztrofálisan visszaesett. A 9. helyről 1975-re a 14., majd 1980-ra a 17. helyre. Ez arra utal, hogy a hatalmas erőforrásokat ez a megye használta el a legalacsonyabb hatékonysággal. A jogos kritika azonban csak részben illeti a megyei szintű vezetés *döntnök allokátor* apparátusait. Az erősen centralizált redisztributív társadalom- és gazdaság szerveződési modell természeténél fogva hajlamos a dezinformálásra, és ennek nyomán a döntés és cselekvés dezorientálására. És mindez nem egyszerűen valamiféle morálisan kifogásolható szemlélet és magatartás, hanem egy olyan játszma, ahol rövid távon mindenki nyer, de valójában ezzel a játékstratégiával olyan adósságokat halmoz fel, amelyek hosszú távon igencsak megkérdőjelezzik a játszma sikerességét.

Ezekben a játszmákban a megye vezetői szilárdan meg voltak győződve arról, hogy nem csupán a maguk személyes pozícióit javítják, ha (az informális alkumechanizmusok során) jelentős fejlesztési eszközöket „járnak ki” a megye számára, hanem a térség lakóinak üdvét is szolgálják. A játék logikája azon a ponton tört meg, ahol a megyén belüli újraelosztás döntései

húzódnak. Arra ugyanis, hogy a kormánytól kiharcolt erőforrások a megyén belül a területi és ágazati dimenzióban hogyan oszlanak meg, a megye vezetésének csak mérsékelt befolyása volt. Ezen összegek nagy része ugyanis *címzetten* érkezett, s a megyei elosztó apparátusok legfeljebb a postás, illetve *bonyolító* szerepet vállalhattak.

Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a 25 év során (és különösen 1960-75 között) az erőforrások döntő része három óriáslakótelep létrehozására ment el. Az egyiket úgy hívják, Kazincbarcika, a másikat úgy, hogy Leninváros, és végül a harmadik a miskolci, közel ötvenezer lakosú Avas-Dél nevű lakótelep.

Az 1960-75. közötti periódusban az összes infrastrukturális fejlesztés (amelynek volumene mai áron számítva 60-70 milliárd Ft) területi megoszlása alapján e három város kapta a 70%-ot, az ágazati megoszlás szerint pedig az állami lakásépítés jelentette a 72%-ot. A két halmaz közös része (vagyis az e három városban zajló állami lakásépítés) az összes forrás közel kétharmadát emésztette fel. Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy a megye lakossága egyötödének csupán lakással való ellátása az összes fejlesztési forrás kétharmadát igényelte. S ami ennek a másik oldala: a többi térségben élő négyötöd rész, illetve a lakáson kívüli összes többi ágazat kapta az összes forrás egyharmadát.

A fejlesztési eszközök e szélsőséges koncentrációja (amelynek végső oka a társadalmi kontroll nélkül hozott paternalista bürokratikus rendszer) volt nézetem szerint a kiváltója a megye fejlődési lehetőségei gyors kimerülésének és az utóbbi évek megállíthatatlan hanyatlási folyamatának. Ez a redisztributív rendszer brutálisan beavatkozott a megye helyi társadalmának ön-újratermelési ciklusába. Az erőltetett iparosítás szinte kiszívta a településhierarchia alacsonyabb szintjein álló községek fő erőforrását, az emberi tőkét. Vagy úgy, hogy elköltözéssel végleg megfosztotta e térségeket élő erőforrásaiktól, vagy úgy, hogy „csupán” a munkaerejüket - és vele együtt ingázókról lévén szó, a fél életüket! - „szivattyúzta” át a nagyvárosokba.

E folyamat során a megyében több tízezer család óriási egyéni (és még nagyobb állami) anyagi erőfeszítés árán lett falusi lakosból az iparvárosok lakója. Ezen akciósorozatnak sokáig csak a pozitív hozadékát zengte a tömegkommunikáció. Ennek „ára”, vagyis azok az egyéni és társadalmi ráfordítások, amelyek ehhez direkt módon, és még inkább azok, amelyek nehezen számszerűsíthető, indirekt módon kapcsolódtak és kapcsolódnak, máig sem kerültek a társadalom nyilvánossága elé Durván leegyszerűsítve a mérleg megvonását, azt mondhatjuk, hogy rendkívül magas fajlagos összegekért létrehozott, a családok valóságos lakófunkcióinak ellátására alkalmatlan lakótelepi lakások tízezrei épültek fel a megye nagyvárosaiban. (A megye egyik építésze keserűen „munkaerőraktáraknak” nevezte ezeket a lakásokat.) Hogy ez az *olcsó és hatékony tömegtermelésnek* kikiáltott módszer milyen pazarló folyamat volt, azt jól tükrözi, hogy manapság a lakásgazdaság piacosodása nyomán kiderül: a továbbra is jelentős lakásínség ellenére is csak mélyen az eredeti önköltség alatt lehet (vagyis inkább csak lehetne) e lakásokat a piacon értékesíteni. Hogy erre mégis sor kerül, az csupán annak köszönhető, hogy az 1950-75 közötti időszakban a lakás előbb „nemzeti ajándék”, majd szimbolikus összegekért nyújtott szolgáltatás gyanánt került (no nem a rászorulóknak, hanem) azok birtokába, akik kellő érdekérvényesítési képességgel rendelkeztek megszerzéséhez.

Hogy a civil társadalom mennyire képtelen a lakásgazdaság terén (is) a politikai állam elhibázott döntéseinek módosítására, azt jól példázza az *avas-déli eset*. Annak idején nagy port kavart az ügy, nemcsak a kormány és a központi bizottság apparátusa, hanem az ország *informális közvéleménye* is hosszú ideig foglalkozott vele. A *botrány* ugyan 1978 nyarán játszódott, de a gyökerek mélyebbre nyúltak.

A hatvanas évek közepén, anélkül hogy a gazdasági reformok szele akár csak megérintette volna a megyét, neovoluntarisztikus víziók születtek arról, hogyan fest majd a térség 15-20 év múlva. A látványosabbnál látványosabb elképzelések közül is kiemelkedett egy, amelynek gondosan kivitelezett makettjét sokszor, sokféle színhelyen csudálhatták meg a csillogó szemüket a jövő verőfényes bércei felé vető borsodiak. Ez nem volt más, mint a hetvenes évek leendő szupersztárja, a Miskolc város közepén fekvő Avas hegy déli platóján felépítendő „Eger nagyságú” városnak reklámozott új lakótelep. A korabeli tervezők ide álmodtak szinte mindent, amit a gyanútlan képzelet a bizakodással teli hatvanas évek derekán a távoli, de oly hívogató és csábító jövőbe vetíthetett. Lássuk csak, mi minden szerepelt e merész jövőbe látók kívánságlistáján.

Fantáziát felcsigázó piramisszerű 30-40 emeletes felhőkarcolók, hatalmas, 5-6 ezer személyt befogadni képes sportcsarnok, uszodák, sportpályák, szabadtéri színpad, óriási föld alatti parkolók, gyönyörű középületek és sok-sok zöld terület, park, dísztó etc, etc, etc. És persze emberszabású, tágas, variálható otthonok ezrei.

Téved a nyájas olvasó, ha cinikus iróniát vél kiolvasni fenti mondataimból. Mindez jó adag önironia is, hiszen álmodozó nagykamaszként egyike voltam azoknak, akik sóhajtozva reménykedtek abban, hogy hátha... hátha nekem is sikerül majd családalapítóként éppen ott lakáshoz jutnom. Nos... sikerült. De közben eltelt tizenvalahány év, és a tízezrek (köztük jómagam) álmainak netovábbja mint az álmok szálnalmas és kínos karikatúrája jelent meg a késő hetvenes évek egyre kietlenebb és vésztyjóslobb társadalmi színpadán.

A felhőkarcolókról kiderült, hogy (szerencsére) az agyagos, labilis talaj nem bírná el őket. Sőt, még a maximum tízemeletes épületek talajnyomása is csak úgy egyenlíthető ki, ha előbb a tájat és a hegyet keresztül-kasul szabdalva több tízezer tonna betont injektálnak a talajrétegek közé. Az ebből eredő többletköltség százmilliókban mérhető, és önmagában is elég lett volna, hogy elindítsa az egyre „takarékosabb” megoldások eszkalációját. Például a közműekkel való takarékoság jegyében az eredeti laksűrűség a duplájára nőtt; mindez a zöldterületek tervvariánsról tervvariánsra való rohamos csökkenésével járt. Egyre zsugorodott a lakások átlagos alapterülete, csökkent felszereltségük, mind szürkébb, színtelenebb, kopárabb lett minden. Végül (de sajnos egyáltalán nem utolsósorban) a közintézmények *elspórolásával* vagy megkurtításával vette kezdetét a takarékoságok igazi kampánya. Színházról, moziról, sportcsarnokról már régen nem volt szó, a redukció már az iskolákat, óvodákat és ABC-áruházakat veszélyeztette. Mindehhez hozzájárult még egy fontos organizációs tényező is. Mikor az építkezés végre 1973-ban elkezdődött, a megye építőipara éppen a beruházási kereslet csúcspontját élte. Az építési piac annyira szélsőségesen aszimmetrikus és annyira totálisan az eladók piaca volt, hogy ez szinte garantálta a munkálatokban való teljes kivitelezői érdektelenséget, szervezetlenséget, sőt fejetlenséget, ami újabb, pontosan ki sem mutatható százmilliókkal növelte a kiadásokat. És legvégül, mintegy kegyelemdőfésként, 1976-tól elkezdődött a beruházási források azóta is folyamatos szűkítése, ami értelemszerűen a lakásépítési kiadásokat mérsékelte radikálisan. Már csak azért is, mert az ezt megelőző évtizedek során szinte valamennyi más infrastrukturális ágazatban olyan halasztások halmozódtak fel, amelyek már-már a visszafordíthatatlan károsodások veszélyével fenyegettek (oktatás, egészségügy, közlekedés, hírközlés, víz- és közműhálózat).

A lakótelepen 1978-ban már több mint ötezer lakásban laktak, de *lakni* (a szó cselekvést, életmódot jelentő értelmében) egyre keservesebb volt. Különösen mikor 1976-ot követően a lakáson kívül szinte semmilyen közintézmény nem épült, sőt 1978-ban már a lakott részek járdáinak és útjainak kiépítésére sem jutott elég pénz és energia, vált egyre kritikusabbá a helyzet. A közel 20 ezer lakos számára két (egyenként kb. 100 m²-es) ideiglenes fabarakk,

amelyek ABC-áruház névre hallgattak, jelentette a lakótelep kereskedelmi intézményrendszerét. A bölcsődék, óvodák és az akkor még egyetlen (!) általános iskola napközi otthona az erre a célra átalakított lakásokban működtek, többnyire olyan körülmények között, amelyek inkább emlékeztettek egy összeomlófélben lévő elfekvőre, mintsem a jövő generációk neveltetésének színtereire. A szintén lakásokban „működő” körzeti orvosi rendelőbe való bejutás példátlan elszántság nélkül a lehetetlenséggel volt határos. Telefon nem volt a telep lakásaiban; ha a két nyilvános fülke egyike véletlenül működött, előtte tízméteres sor kígyózott. Mindezt tetézte, hogy 1978 tavasza és kora nyara igen csapadékos volt, és kiépített utak, járdák és parkolók híján a vendégmarasztaló sár a végsőkig frusztrálta az avas-délieket. És akkor...

Egy reggel a buszmegállóban, ahol a csúcsidőben több száz ember tett vakmerő kísérleteket, hogy feljusson a dugig tömött járművek valamelyikére, a meglepett utazóközönség egy ív műszaki rajzlapot fedezett fel az egyik házfalon, amelyen a következő állt: „Csatlakozzék a beadványunkhoz, amelyet a városi tanácshoz nyújtunk be, kérve, hogy rövid időn belül találjanak megoldást legalább a legégetőbb gondjainkra.” És itt a gondok felsorolása következett. A báméskodók először tanácstalanul álldogáltak, majd egyre többen kezdték felírni nevüket a nagy, üres papírra. A délutáni csúcsforgalomban aztán újra összeverődtek az emberek, és rövid idő alatt tömeg vette körül az időközben avas-déli *tacepaó*-nak elkeresztelt „siratófalat”. Az íves papír addigra már betelt, ám egyre többen jöttek aláírni. Éppen arról kezdtek tanakodni, hogy újabb papír kellene, amikor a lakótelep e legforgalmasabb részén a délutáni csúcs kellős közepén szirénázó rendőrautók jelentek meg a helyszínen, egy rohamkocsit kísérve. A tucatszámú rendőr példás határozottsággal kezdett hozzá az „intézkedés foganatosításához”, ami abból állt, hogy durván szétoszlatták az álldogálókat, letépték a papírlapot, majd elővezették és elvitték a környező házak házfelügyelőit, mint később kiderült, kihallgatásra. Mindezt a környező házak ablakaiból és az utcákról több száz ember figyelte dermedten.

Az ügy nem kapott sajtónyilvánosságot, a „köz” így szokás szerint saját fantáziájával igyekezett pótolni a hiányzó részleteket. Különböző hírek szállongtak a „szervezkedőkről”. Egyesek tudni vélték, hogy a megyei első titkár személyesen utasította a karhatalmat a kemény és határozott fellépésre a „helyi ellenzék” e jelentkezésével szemben.

A felfokozott kedélyek aztán persze megnyugodtak, lassan-lassan lettek valódi ABC-áruházak, valódi bölcsődék, óvodák, iskolák. A helyzet azonban így is éppen hogy csak tűrhetővé vált. A rendkívüli zsúfoltság, az igen gyors elhasználódás, a tárgyi környezet lepusztulása állandó feszültséget támaszt az itt élőkben. A feszültség azonban csak *szükséges, de nem elégséges* feltétele a helyi társadalom autonóm kifejeződésének (az érdekek megfogalmazásának és az érdekképviselési törekvések kialakulásának). A látens ingerültségből hosszú út vezet a működő helyi autonómiáig.

6. EGY ISMERETLEN FŐSZEREPLŐ: A HELYI TÁRSADALOM

A *tacepaó-ügy* megmutatta, hogy milyen esélyei vannak (illetve nincsenek) napjainkban a települések helyi társadalmának arra, hogy a létfeltételeiket közvetlenül meghatározó viszonyok alakításába beleszóljanak.

Ilyenformán eljutottunk a helyi társadalmak ön-újratermelésének harmadik szférájához. A helyi közélet, a helyi politika, a helyi hatalom világába. Gombár Csaba szerint „...a helyi hatalom a helyi társadalomban megnyilvánuló érdekkörök és érdekirányultságok olyan politikai transzformációja, amelynek eredményeként intézményesült formában jelenik meg helyi szinten a döntések tényleges birtoklása. Ebből a tételezésből következően pedig nem nevezzük helyi hatalomnak a szervezett politikai rendszer központi hatalmának helyi fungálását, sem

pedig a helyi érdek- és értékérvényesítések esetenként akceptált befolyását sem, amellyel a központi hatalom helytartóinak döntését időnként módosítani lehet.” És a következtetése: „...szerintünk ma Magyarországon helyi hatalom nincs, de lehet és indokolt is, hogy legyen.”

Az elmúlt évtized magyar társadalmi folyamatainak egyik alapvető tapasztalata, hogy a hagyományos struktúrakategóriáink fokozatosan kiüresednek, érvényüket veszítik. A több évtizeddel ezelőtt deklarált struktúramodellünk egyre kevésbé funkcionál, a politikai gyakorlat is egyre kevésbé képes rájuk alapozni társadalomtervező és társadalomszervező terveit. Ezzel összefüggésben mind világosabb, hogy a társadalom jelenlegi tagoltságán belül, a hagyományos osztály- és rétegekategóriák mellett a társadalom lokális elhelyezkedése, térbeli szerkezete mind nagyobb jelentőséget kap. Vagyis a mai magyar társadalom szerkezetének változásaiban, az osztály- és rétegviszonyok alakulásában, a társadalomfejlődés tendenciáiban a lakosság térbeli elhelyezkedése nyomán változó településszerkezet mintegy közvetítő rendszerként funkcionál. Ebből következően a társadalom egészének tagoltságát a helyi társadalom nemcsak egyszerűen leképezi, hanem a helyi minőségek erőterében lokális társadalmi szerkezetté transzformálja. Ez a transzformáció megerősíthet és devalválhat általánosan elfogadott és érvényes társadalmi státusokat és pozíciókat, kompenzálhatja vagy depriválhatja a helyi társadalom tagjait, esetleg átmenetileg vagy tartósan immunissá teheti őket a külső változásokkal szemben.

Az elmúlt évtizedek már több aspektusból is elemzett sajátosságai nyomán a helyi társadalmak valóságos folyamataiban a *kívülről irányítottság* dominál. Ez politikai, gazdasági és kulturális területen egyaránt fennáll. A központi (illetve megyei szintű) döntések csak ritkán és többnyire formálisan számolnak a helyi körülményekkel, a helyi társadalom érdekeivel. Gyakran alapvető dolgokban is döntenek anélkül, hogy a helyi igényeket kellőképpen figyelembe vennék, vagy akár csak ismernék. Ráadásul ez a kapcsolat nemcsak egyoldalú, hanem azt a látszatot kelti, mintha a központi hatalom végtelen jóindulata, karitatív kegye teremtené meg a helyi társadalom életterének alapvető kereteit, feltételeit. Mintha a felsőbb szervek, a mindenkori központ jótékony irányítása, gyámkodása nélkül a helyi társadalom életképtelen lenne, szétzüllene, ellehetetlenülne. A kommunikáció a helyi társadalom és központi hatalom között csak a paternalizmus fokozataiként írható le.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a már elemzett sajátosságok következtében különösen alacsony szinten stabilizálódott a helyi társadalmak autonómiája. A térség fejlesztésének területi és ágazati arányai a politikai hierarchia központi vagy megyei szintjén alakultak ki, és ebben vajmi kevés szerepet kapott a helyi közvélemény. Mindez egyformán jellemző volt a kedvezményezettekre és hátrányos helyzetűekre. Az előnyök és hátrányok alakulása a helyi társadalmak számára kiszámíthatatlan és alig befolyásolható. Így olyan láncreakciók keletkeztek, amelyek egyaránt elősegítették a halmozottan előnyös és halmozottan hátrányos helyzetek kialakulását. A továbbiakban két ilyen „peremhelyzetet” igyekszem bemutatni. Az *előnyök* térbeli felhalmozódásának különleges, bár ellentmondásoktól korántsem mentes példája Leninváros. Tizzaszederkény az ötvenes években még szerény község volt a Tisza borsodi partján, és csupán kedvező közlekedési adottságai jelentettek viszonylagos előnyt az ott élők számára, akik helyi foglalkoztatás híján Polgárra és Miskolcra jártak dolgozni. Am a hatvanas években minden megváltozott.

Az 1965-ben létrejött Tiszai Vegyi Kombinát csupán nyitánya volt egy hatalmas ipari koncentráció (magyar viszonyok között is példátlanul gyors) kiépülésének. A Szovjetunióval 1970-ben kötött olefinegyezmény a TVK további igen gyors növekedését alapozta meg. A megye vezetői közben óriási erőfeszítéseket tettek egy energetikai-petrolkémiai komplexum létrehozására, illetve az ehhez szükséges központi döntésű beruházások „megszerzése” érde-

kében. Így a hetvenes évek második felére néhány tucat négyzetkilométernyi térségben egy akkora ipari koncentráció jött létre, amelynek bruttó eszközállománya meghaladta Miskolc ipari állóeszköz-állományát, sőt e tekintetben megelőzött néhány kisebb és kevésbé iparosodott megyét is!

A TVK, a Tiszai Kőolajipari Vállalat és az erőmű magasan képzett embereket ezreket igényelt. Az itt folyó hatalmas építkezés szintén sokakat vonzott jól fizető munkahelyeivel. Mindez a régi falutól gyakorlatilag teljesen függetlenül, azzal szerves kapcsolatban nem lévő új településrészt hozott létre, amely előbb a régi nevén lett város, majd 1970-től Leninváros néven ismén. Az új város, az egyre nagyobb település üzemeltetéséhez is mind több emberre van szükség. Ezt a kezdeti és egyszeri igényt érthették félre az ambiciózus területi tervezők, mert az 1971-ben elkészült *Borsod-Abaúj-Zemplén megye hosszú távú településhálózatfejlesztési koncepciója* című tanulmány prognózisa szerint a város lakosságának ma már meg kellene haladnia a 60 ezer főt. Ezzel szemben a hetvenes évek vége óta a település lakosságának növekedése lényegében leállt, és 19-20 ezer közötti sávban mozog. A mai hosszú távú prognózisok már csak minimális növekedést feltételeznek, de nem kizárható a stagnálás, sőt a lakosság csökkenése sem.

A településfejlesztők hibás becslése ma már talán megmosolyogtató, de a hetvenes évek elejének növekedési eufóriájában korántsem volt az. Az új város lakossága igen gyorsan nőtt, és a lakásépítés üteme is ehhez igazodott. A könnyű lakáshoz jutás lehetősége igen sokakat csalt ide abban az időben. Nemcsak a lakások minősége haladta meg az átlagos lakásstandardot, hanem a formálódó város is emberszabásúbb volt, mint a városi lakótelepek általában. Csakhamar kiderült az is, hogy az átlagos szintet meghaladóan képzett munkaerő saját újratermelésének színterét is igényesebben képzelel el. A szolgáltatások színvonala, a kulturális lehetőségek gazdagsága a megye legjobbjai közé emeli Leninvárost. Az utóbbi évek fejleménye, hogy a város intézményrendszere egyre exkluzívabb szolgáltatásokkal bővül. Az európai színvonalú szabadidő-központ, ahol a nyári kánikulában is működik műjégpálya, feszített víztükrű úszómedencék, az ország legnagyobb óriáscsúszdájája, teniszpályák, szauna és egyéb különlegességek várják a látogatót. Ezt a stratégiát jelzi az egész városra kiterjedő kábeltelevízió-hálózat, a telefonellátottság igen magas szintje (nemzetközi távhívásba is bekapcsolva).

Mindebben döntő szerepet játszott, hogy a város ambiciózus fiatalemberekből álló párt- és állami vezetése és a nagyvállalatok vezérkara egyre hatékonyabb kooperációra képes. Nemcsak mint *lobby*, amely az országos és a megyei vezetésre „nyomást gyakorló” csoportként tud fellépni, hanem mint a „helyi tartalékok feltárásának” fortélyáiban egyre nagyobb jártasságra szert tevő csoport; a helyi társadalom szükségleteit, érdekeit kifejező és képviselő struktúra. Az utóbbi évek fejleményei nyomán a jelek szerint működőképes helyi társadalom van kibontakozóban, amely a magas színvonalú termelési rendszerek, az ezt működtető kvalifikált munkaerő újratermelését biztosító igen fejlett infrastruktúra és a kibontakozó helyi identitás és közélet egységére épül. Kérdezhetnénk mármost: hol itt a probléma?

Nos, csupán azon kellene elgondolkodni, hogy ha azt a közel 100 milliárd Ft-ot, amivel mindez a központi döntések nyomán létrejött, a „gondoskodó” állam központi költségvetése nem vonja el a kevésbé „menedzsel” helyi társadalmaktól, hanem ezek a források a településfejlesztés decentralizált önszabályozó rendszerét szolgálják, vajon nem volna-e mégiscsak nagyobb az össztársadalmi hozadék? A halmozottan előnyös helyzet „ára” ugyanis a halmozottan hátrányos helyzetek egész sora. Kialakulnak és kiterjednek a társadalmi, gazdasági fejlődésben elmaradt térségek.

Még egy rövid kitérő Leninváros kapcsán. Hogy az ilyen (sikeressége ellenére) mégiscsak szervesen létrejött helyi társadalom identitástudatában milyen hamis elemek is kevered-

hetnek, arra jó példa volt az ún. *fejkvóta* körüli feszültség. A tanácsi gazdálkodás 1986. január 1-jétől működő rendszere (legalábbis létrehozói szándéka szerint) az első lépés a paternalizmustól a decentralizált önszabályozás irányába. A forrásokat eddig teljes egészében a megyei tanács szintjén osztották el. 1986-tól az ezen a szinten hozott döntések már csak a források kb. 25%-át érintik. A források 75%-a kétféle konstrukcióban kerül az egyes települések helyi tanácsaihoz. Egyrészt automatikusan; ez a (nem túl szerencsésen) *fejkvótának* elnevezett rész. Az egy főre megállapított fejlesztési összeg és az adott település lakosai számának szorzata kiadja azt a fejlesztésiforrás-tömeget, ami az adott településnek automatikusan jár.

A másik konstrukció „félautomatikus”. Ezt céltámogatási rendszernek nevezték el, ami arra utal, hogy bizonyos központi preferenciarendszer alapján, bizonyos célokra automatikusan jár támogatás. A különbség tehát annyi, hogy míg a *fejkvóta* automatikusan jár és bármilyen fejlesztési célra felhasználható, a céltámogatás csak bizonyos előre meghatározott kritériumok fennállása esetén jár. (De akkor minden egyéb mérlegelés, „zsúrizás” nélkül, szintén automatikusan!)

A kormány ajánlása alapján az egyes megyéken belül a megyei tanács 3-5 *fejkvóta*-kategóriát határozhatott meg, és az egyes települések a besorolástól függően részesedtek az erőforrásokból. A besorolás nyilván tükrözi az adott megye aktuális preferenciaskáláját. És ebből adódott a leninvárosiak felháborodása. Városuk ugyanis átlag alatti *fejkvóta*-kategóriába került. A város polgárai a legkülönbözőbb fórumokon igen szenvedélyesen adtak hangot elégedetlenségüknek. Arra hivatkoztak, hogy Leninváros éppen hatalmas és igen nyereséges vállalatai révén *eltartja* a megye *veszteséges* térségeit, és megalázzónak tartják a megyei tanács döntéseit. Ez a torzult optika annak a következménye, hogy Leninváros társadalma természetesen nem tudatosította (nem tudatosíthatta!) magában létfeltételei megteremtésének horribilis költségeit, és így azt sem, hogy kik voltak e költségek teherviselői. És most, mikor a halasztások és mulasztások következtében veszélyek keletkeztek a költségek viselőinek e *halmozottan hátrányos helyzetű térségeiben*, a leninvárosi társadalom felháborítónak minősít minden átcsoportosítást, amely előjogait csorbítaná.

Ez a konfliktus már jelzi, hogy az elmúlt évtizedek redisztributív társadalomszerveződési modelljének *időzített* szerkezetei napjainkban és a jövőben robbannak. Most derül ki, hogy az egyes települések relatíve előnyös helyzetének igen súlyos ára volt, és a társadalmi egyenlőtlenségek *bővített újratermelésének* fő terepe éppen az erőforrások térbeli elosztásának mechanizmusa.

E mechanizmusok Leninvárossal „átellenes” pólusán a megye területének egyharmadán élő közel százezer ember és csaknem másfél száz település található. (Félő, hogy egy részük a nem is túl távoli jövőben már nem lesz megtalálható.)

Az elmúlt másfél-két évtized folyamán számos tudományos kutatási program foglalkozott az elmaradottság kérdéskörével, de még az egységes értelmezés körül is viták folynak. A hivatalos álláspont szerint az elmaradottság különböző mennyiségi mutatók alacsony értékével egyenlő. Mindez pedig a fejlesztési politika szándékai ellenére objektíve hátrányos adottságok összjátékaként jött létre, és kampányszerű erőfeszítésekkel (vagyis megfelelő mennyiségű pénzzel) felszámolható. Intő jelek figyelmeztetnek azonban arra, hogy ez csupán illúzió. Az elmaradottság ugyanis nem egyes mennyiségi mutatók alacsony színvonalának összessége, hanem komplex minőséget kifejező kategória. Olyan állapotot jelez, amelynek torz struktúrája jelentős mennyiségű többleterőforrástól sem változna meg automatikusan, hanem legfeljebb ezt követően sokkal nagyobb ráfordítással, *bővítetten* termelődne újra az elmaradottság. Ahhoz tehát, hogy egy társadalmi-gazdasági fejlődésében elmaradott térség felzárkózásának

reális stratégiáját megfogalmazhassuk, nem elég a pénz és az egyes ellátottsági mutatók emelésének szimpla programja. A beavatkozás hatásosságához elengedhetetlen az elmaradás folyamatának pontos ismerete, a múltbeli tendenciák megértése. Rekonstruálni kell azt a mechanizmust, amelynek során az egyes hátrányos tényezők összekapcsolódva fokozzák egymás kedvezőtlen hatását, és olyan önmagát gyorsító leépülési láncreakciót indítanak el, amely egy idő után visszafordíthatatlanná válik. Az egyes hátrányos tényezők: a kedvezőtlen mezőgazdasági feltételek, a helyi foglalkoztatási lehetőségek hiánya, a fejletlen infrastruktúra és a leépülő intézményhálózat, a lakosság romló demográfiai és szociális struktúrája, a helyi társadalom kohéziójának meggyengülése, a közlekedési-hírközlési izoláltság, illetve peremhelyzet. Még hosszan sorolhatnánk a faktorokat, de hát ezek csupán szimptomák. Ami összekapcsolja és egységes jelenségkomplexummá szervezi őket, az nem más, mint a már vázolt diszfunkcionális társadalomszerveződési modell, amelynek fő jellemzője, hogy a társadalmi folyamatok integrációs mezőjét az erősen centralizált, hierarchikusan tagolt, vertikális függőségben működő bürokratikus döntési mechanizmusok alkotják.

E rendszer célpiramisának csúcán (mint azt már vázoltuk) a társadalmi többletermék felhalmozásának maximalizálása áll. Ennek érdekében az anyagi, demográfiai, szellemi, kulturális erőforrások mind nagyobb hányadát centralizálja és egy erősen redisztributív szisztémában újraelosztja a felhalmozás maximálása jegyében. A gyors ipari növekedést szolgáló felhalmozás oltárán minden fogyasztással összefüggő cél áldozattá válik; a folyó fogyasztás, a mezőgazdaság és az infrastruktúra. A társadalom térbeli dimenziójában mindez azt jelenti, hogy a fő teherviselők azok a térségek lesznek, amelyek az ipartelepítésre kevésbé alkalmasak. Ezek közül pedig azok, ahol a mezőgazdasági adottságok is viszonylag kedvezőtlenek, rohamos gyorsasággal veszítik el erőforrásaikat, mindenekelőtt a legfontosabbat, a demográfiai potenciált, az *emberi tőkét* az ingázás, illetve az elvándorlás formájában.

E romboló folyamatról ugyan a hatvanas évek végétől a hetvenes évek végéig is születtek tudósítások, de ezek inkább az „intellektuel” írástudók vagy reformer elit szociálisan érzékeny részének elszörnyülködő rácsudálkozásai voltak. A helyzet az elmúlt 6-8 év során kezd megváltozni. A döntő ok, hogy a társadalomszerveződés eddig követett modelljének kudarcra mind nyilvánvalóbbá válik. Az egyre súlyosabban forráshiányos központi költségvetés következtében a politikai vezetés egyre kevesebb reális eszközzel rendelkezik a válságjelenségek elhárításához.

A válságkezelés egyetlen valós esélye a decentralizálás. Vagyis mivel a makroméretű központból vezérelt válsághárítás csődöt mondott, talán a helyi társadalmak mikroválsághárítási törekvései segítenek. Hátha a helyi erők spontán módon összeállnak makroméretű válságok elhárítására. Ezt a célt szolgálná a tanácsi gazdaság már említett reformja, amely elvileg normatív automatizmusokra bízna az eddigi centralizált újraelosztás ellenőrizhetetlen alkumechanizmusait. (Hangsúlyozom - elvileg! -, mert a gyakorlatban már most világosan látszik, hogy milyen könnyedén és elegánsan lehet semmibe venni a helyi döntéshozóknak a kormány decentralizációs reformjait.)

Az elmaradott térségek helyzete valójában sajátos megjelenési formája társadalomszerveződési modellünk zsákutcás jellegének. Az itt vázolt folyamatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is hasonló körülmények között zajlottak, azzal a különbséggel, hogy a romboló hatás itt még nagyobb volt. Hozzájárultak a szélsőséges differenciálódáshoz az eltérő társadalmi-gazdasági fejlődési pályák és az a már említett tény is, hogy a megye északi harmada Kassa tradicionális vonzáskörzetébe tartozott, és a központ határon túlra kerülése szükségszerűen perifériális, depressziós térséggé változtatta ezt a vidéket, amely lényegében azonos a *hivatalosan* is elmaradott területként lehatárolt régióval.

A leépülési folyamatok az ötvenes évek során gyorsultak fel igazán, de a társadalmi mechanizmusok inerciája miatt ez csak egy jó évtizedes késleltetéssel jelentkezett a szintetizált indikátorként felfogható demográfiai folyamatokban.

A megye elmaradott térségében 1960-ban még 126 ezren laktak, míg napjainkban az itt élők száma alig haladja meg a 94 ezret. Az elmúlt negyedszázad során az idesorolható 148 településből mindössze 9 volt képes lakónépessége növelésére. A lakosság természetes szaporodása az ötvenes, hatvanas évek fordulóján még elég magas volt ahhoz, hogy képes legyen ellensúlyozni az elvándorlásból eredő veszteséget. A helyzet azonban ezt követően gyorsan romlott. Az elvándorlás folyamatosan nő (napjainkban is), és mivel ez a fiatal korosztályokat érinti elsősorban, a helyben maradó lakosság átlagéletkora egyre magasabb, ami a születésszám zuhanásszerű csökkenéséhez vezet. Az elöregedés *automatikus*an növeli a halálozási arányokat is, így a három demográfiai folyamat (születés, halálozás, elvándorlás) egymás hatását fölerősíti a falvak nagy részében.

Hasonló folyamatok zajlottak le a foglalkoztatás terén is. A szegényes munkahelyválaszték, az alacsony jövedelem-színvonal összekapcsolódva az ingázás és az elvándorlás magas arányai-val a foglalkoztatási körülmények halmozottan hátrányos helyzetét hozta létre. Jellemző, hogy e térségben a megye területének 35%-án, az összes település 42%-án a megye lakosságának 12%-a él, ám az ipari munkahelyek mindössze 4%-a található itt; az ipari állóeszköz-állományból való részesedésük pedig mindössze 1%-os! Még megdöbbentőbb a kép, ha hozzátesszük, hogy ez a kevés is igen koncentráltan, mindössze 6-8 településen található. Így a térség aktív keresőinek mintegy kétharmada kényszerül napi ingázásra. Nagy részük naponta több mint két órát tölt el az utazással igen rossz feltételek között.

A térség társadalmi-gazdasági elmaradottságának egyik alapvető oka a mezőgazdasági tevékenység kedvezőtlen feltételrendszere. Az itt élők mindennapi létének újratermelése ugyanis napjainkban is döntően az agrárgazdasághoz és az ehhez kapcsolódó tevékenységekhez kötődik. Az 1965-75 közötti időszakban relatíve javult a térség mezőgazdasági üzemeinek helyzete. Az utóbbi tíz évben azonban a javulás időszakait katasztrofális visszaesések követték, s ez arra utal, hogy a konszolidáció igen érzékeny, labilis egyensúlyi helyzeten nyugszik. Az elmúlt két év pedig a megye és azon belül főként az elmaradott térség mezőgazdaságában a permanens válság időszaka.

Alapvető kérdés: milyen okok vezettek a jelenlegi helyzet kialakulásához? A megye elmaradott térségeiben a művelt földek termőképessége, szabdaltsága, lejtése, éghajlati és vízrajzi viszonyai olyan mértékben növelik a termelés költségeit, hogy ezek a ráfordítások a hozamokban (legalábbis a jelenlegi pénzügyi szabályozórendszerben) nem térülnek meg. A jelenlegi feltételek aligha teszik lehetővé a melioráció bővítését. Különösen kedvezőtlen a legjelentősebb térségi melioráció, a Bodrogtóközben folyó talajjavítási folyamat helyzete. A térség gazdaságainak termékszerkezetét (ezen belül vetésszerkezetét és az állatállomány összetételét) a kedvezőtlen adottságok, az erőforrások szűkössége, az adott mikrotérség foglalkoztatási kényszere, illetve az ebből fakadó kényszerhelyzet határozza meg.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az elmaradott térségek termelőszövetkezeteinek és általában agrárgazdaságának helyzete kritikus. A termelés személyi, tárgyi és szervezési feltételeinek folyamatos eróziója megállíthatatlannak látszik. E területek társadalmi-gazdasági hátrányai között fontos helyet foglal el az infrastrukturális rendszerek elmaradottsága. A hátrány kialakulása egyenes következménye a fejlesztési erőforrásokból való csekély részesedésnek. A térség lakónépességének aránya a megyén belül az elmúlt harminc évben 20%-ról 12%-ra csökkent, viszont a megye által (ezen időszakban) felhasznált infrastrukturális erőforrásoknak mindössze 1%-át kapta. Ez az összeg azonban a térségben felhalmozódott infra-

struktúra amortizációját sem fedezte. Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy az elmaradott térség infravagyonának mai nettó értéke az ötvenes évek második felének szintjén áll. A különböző infrastrukturális ágazatok fajlagos ellátottsági mutatói itt különösen alkalmatlanok a valóságos viszonyok tükrözésére. A csökkenő lakosságszám ugyanis „automatikusan” javítja a mutatókat, az adott intézményhálózat azonban ettől még ugyanolyan alacsony minőségi színvonalú, leromlott állapotú marad, mint volt. Az infrastrukturális rendszerek három nagy csoportját vizsgálva a következő a helyzet: A legsúlyosabb elmaradás a vezetékes infrastruktúrában halmozódott fel. A víz-, szennyvízhálózat, az energiarendszerek, a közlekedés-hírközlés e térségek társadalmi-gazdasági fejlődésének igazi szűk keresztmetszetei. Mint civilizációs alapszabvány az egészséges ivóvízzel való ellátás megoldatlansága a legnagyobb gond. A megyében a települések 60%-a nem rendelkezik egészséges vezetékes ivóvízzel. Az elmaradott térségekben ugyanez az arány meghaladja a 80%-ot. Az egészségre ártalmas vizű 120 községből 108 e térségben található.

A szennyvízelvezetés és -tisztítás gyakorlatilag az egész térségben megoldatlan, és ez különösen hosszú távon okozhat súlyos ökológiai gondokat. A kezeletlenül a környezetbe távozó szennyvíz ugyanis veszélyezteti a víznyerési forrásokat.

Az egyéb vezetékes rendszerek kiépítését a magas beruházási költségekre való hivatkozással szokás elvetni, holott az elmaradások által okozott relatív kár többnyire lényegesen nagyobb, mint a beruházások elmulasztásával *megtakarított* összeg. A lakosság biológiai és szellemi-kulturális újatermelését biztosító egészségügyi-szociális és oktatási-kulturális ágazatok képezik az infrastruktúra második nagy csoportját. Az ezen a téren felhalmozódó hátrányok összegeződnek és hozzájárulnak az emberi tőke mennyiségi és minőségi megfogyatkozásához.

Az egy főre vetített ún. *ellátottsági mutatók* (mint már említettem) alkalmatlanok, mert nem képesek érzékeltetni azt a minőségi hátrányt, amit az intézmények avultsága, tárgyi, személyi és szervezeti feltételeinek alacsony színvonala jelent.

A harmadik infracsoport a lakásgazdaság. E tekintetben a helyzet lényeges eltérést mutat (legalábbis mennyiségi értelemben) a szokásos képtől. Az igen jelentős népességvesztés következtében ugyanis a lakásvagyon jelentős része inaktíválódott. (Egyes törpefalvakban a lakóházak több mint fele lakatlan.) A megye többeszes lakatlan lakásállományának nagy része e térségben található.

Összességében tehát megállapítható, hogy a térségben (a 8-10 dinamikusabb központi települést leszámítva) az infrastrukturális állomány folyamatos mennyiségi és minőségi eróziójának leheztünk tanúi az elmúlt húsz-harminc évben. Az elmaradottság bonyolult társadalmi-gazdasági komplexumának felszámolásához elengedhetetlenül szükséges, hogy fordulat következék be a lakossági infrastrukturális fejlesztések terén is. Ehhez azonban rögzíteni kell a tény: nem a térség önhibájából bekövetkezett elmaradásról van szó, amelyet a döntéshozó centrumok karitatív akciói nyomán esetleg mérsékelni lehet, ha a társadalom feléledő lelkiismerete kampányszerűen úgy kívánja. Az elmúlt évtizedek diszfunkcionális társadalomszervezési logikája nyomán ezeket a térségeket egyszerűen megfosztották fejlődésük minden lehetőségétől, és velük szemben olyan erőforrás-elvonó politikát folytattak, ami egy idő után logikusan vezetett a jelenlegi helyzet kialakulásához.

Reális stratégiának csak azt tartjuk, ami kísérletet tesz e folyamat visszafordítására. Ehhez először is igen jelentős erőforrásokra és az adott térségben élő helyi társadalmak magas szintű autonómiájának megteremtésére van szükség. Nem kétséges: ez igen nehéz feladat.

7. EPILÓGUS

Nem összegzésképpen, inkább csak eltöprengve a kialakult helyzeten úgy tetszik nemcsak Borsod-Abaúj-Zemplén megye, hanem az egész magyar társadalom kritikus elágazási ponthoz érkezett. Amit a megye példáján érzékeltetni próbáltam, az az egész magyar társadalmat átfogó válság. Az egész eddig követett társadalomszerveződési modell vált folytathatatlanná. Ez a modell lényegében véve nem volt más, mint a társadalom sajátos *belső gyarmatosítása*, és az így felhalmozott erőforrások feláldozása egy kiegyensúlyozatlan, *hisztérikus* növekedési stratégia oltárán.

Ma már elég a távlatunk, hogy megalapozott képet rajzoljunk hazánk utóbbi négy évtizedéről. A negyvenes évek végétől követett társadalomszerveződési modell sorra-rendre felélte a társadalom erőforrásait. Legbrutálisabb első időszakában egyszerre csökkentette a fogyasztást és sújtotta az ezzel közvetlenül összefüggő szférákat: a mezőgazdaságot és az infrastruktúrát. Majd annak függvényében, ahogy feladni kényszerült e belső kifosztási stratégiákat (az ötvenes évek közepétől a fogyasztáscsökkentést, a hatvanas évektől a mezőgazdaság kirablását, végül a hetvenes évektől az infrastruktúra felélését), egyre nagyobb külső adósságokat halmozott fel. Így a hetvenes, nyolcvanas évek fordulójára belső és külső *adósságok, áldozatok, halasztások, mulasztások* olyan gigantikus tömege állt össze, amely napjainkban már közvetlenül fenyegeti a magyar társadalom működőképességét.

Az egész társadalmat fenyegető válság nem egyenletesen terül szét; egyes társadalmi csoportok, illetve egyes térségek fokozottan veszélyeztetettek. Borsod-Abaúj-Zemplén megye példája azt bizonyítja, hogy e társadalomszerveződési modellben a kedvezményezettség is csapdának bizonyul, mert a központi erőforrásokból való jelentős részesedés *ára* a függések bonyolult rendszerének kialakulása. S amikor maga az újraelosztás rendszere válságba kerül, e térségekben elemi erővel törnek a felszínre az évtizedeken át lappangva felhalmozódó belső adósságok.

Célom a helyzet és az idevezető utak felvázolása volt, így nem vállalkozhatom a kiutak esélyeinek feltárására. Mindenesetre tudnunk kell, hogy aligha lehet sikeres a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez hasonló válságövezetek *egyedi* kezelése. A helyi, illetve regionális krízisek mögött ugyanis társadalmunk egészének mély és átfogó válsága húzódik meg. Így a megye jövőjének a sorsát a társadalmi méreteken kibontakozó vagy befulladás reformok döntik el. Ahogy *Pozsgay Imre* fogalmazott: „Most dől el, hogy mi törjük össze korlátainkat, vagy magunkat törjük össze ezeken a korlátokon.”